

RIZIČNA DRUŽBA

PUGWASH

25 let

časopis
za
kritiko
znanosti

let. XXV, 1997, št. 183

vsebina

Darij Zadnikar 5 ODGOVORNOST

RIZIČNA DRUŽBA

Andrej A. Lukšič	9	RIZIČNA SLOVENIJA
Niklas Luhmann	11	POJEM RIZIKA
Andrej A. Lukšič	29	“DAS RISIKO”: RIZIKO ALI TVEGANJE
Stojan Sorčan	41	TEHNOLOGIJA KOT MATERIALNA KULTURA
Andrej A. Lukšič	67	LABORATORIJI SO ZAMENJALI PARLAMENT: POLITIKA, ZNANOST IN RAZVOJNE OPCIJE PRIHODNOSTI
Franc Mali	81	ZNANSTVENO-TEHNOLOŠKI RAZVOJ IN NJEGOVI RIZIKI
Drago Kos	93	REFLEKSNO DOJEMANJE NE-VARNOSTI
Breda Luthar	107	SUBJEKTIVITETA SKOZI TEKSTE V “DRUŽBI TVEGANJA”
Nikolas Rose	131	AVTORITETA IN GENEALOGIJA SUBJEKTIVNOSTI
Zdenka Šadl	161	SPREMEMBE EMOCIONALNIH STILOV – OD INDUSTRIJSKE MODERNE K VISOKI MODERNOSTI
Luk Van Langenhove, Robert Berloznik	177	TO K DRUŽBENO KONSTRUKTIVISTIČNEMU OGRODJU TEHNOLOŠKEGA OCENJEVANJA

PUGWASH

Andrej A. Lukšič, Ljubica Jelušič	191	PREDSTAVITEV GIBANJA PUGWASH
	197	RUSSELL-EINSTEINOV MANIFEST
Andrej Kim	203	RUSSELL-EINSTEINOV MANIFEST IN NEZAŽELENE POSLEDICE UPORABE ZNANOSTI
Joseph Rotblat	215	50. OBLETNICA HIROŠIME
Ljubica Jelušič	221	VARNOST, SODELOVANJE IN RAZOROŽITEV: LAHTI 1996

Ljubica Jelušič	227	LEONARD V. JOHNSON, UPOKOJENI GENERALMAJOR KANADSKE VOJSKE, MIROVNI AKTIVIST IN PRIPADNIK GIBANJA PUGWASH
Leonard V. Johnson	231	VOJAŠKA POLITIKA ZA 21. STOLETJE
Darko Lubi	239	JEDRSKA PROLIFERACIJA

recenzije

265

Andrej Pinter
FILMSKI REALIZEM V KLJUČAVNICI
Andrej Pinter
VRNITEV K DEWEYJU MED REKONSTRUKCIJO KONVENCIONALNEGA IN KONVENCIONALNO REKONSTRUKCIJO
Irena Štupar
IGRA S ČASOM

prikazi in pregledi

273

Frederic Jameson
THE SEEDS OF TIME (Klemen Fele)
Brane Škerjanc
NADVLADA TELETOPIČNEGA MESTA

povzetki

281

Odgovornost

Minilo je pol stoletja, odkar je bila natisnjena Dialektika razsvetljenstva, ena od najtemačnejših knjig moderne, ki je razbila naivno enačenje znanja in luči. Platon je v svoji prispodobi o jami v sedmi knjigi Države vednost povezal z lučjo. Napredovanje k resnici je enačil z vzponom iz votline k soncu. Rojstvo novega veka je spremljalo optimistično zaupanje v luč znanja. Znanost je zavzela mesto teološke odrešitve. Človek oborožen z znanostjo se je najprej osvobodil prisile narave, potem pa je gojil vztrajno upanje, da ga bo znanost rešila družbene nesreče. Ni dvoma, da je znanost izbojevala številne zmage nad boleznijo, trpljenjem, nesrečo in mukotrpnim življenjem. Bilo pa bi v duhu srednjeveške teološke domišljavosti, če bi verjeli, da lahko reši vse naše stiske. Izsledki znanosti in tehnična dognanja rešujejo vrsto življenjskih težav, vendar hkrati proizvedejo kopico nepredvidljivih problemov. Posledice implementacije jedrske tehnologije, genskega inženiringa, kemičnih snovi v kmetijstvu itd. so se ali pa se bodo, kljub optimističnim zagotovitvam "strokovnjakov", izkazale za nepredvidljive. Ta nepredvidljivost pa je tembolj grozeča, ker ne obstajajo nikakršni družbeni in kulturni mehanizmi, ki bi sankcionirali odgovornost. Pravna država zahteva odgovornost "za nazaj": ne moremo ukrepati preventivno, kaznujemo lahko le za izvršeno dejanje, povrnemo lahko le dejansko in ne hipotetično škodo ipd. Izsledki znanstvenih dognanj pa nam ne pričajo o možni zlorabi ali nezaželenih posledicah "stranskih učinkov". Zato se zdi, da sloni znanstveno-tehnološka civilizacija na rizičnih vzorcih obnašanja. Je pa problem globji: medtem, ko se rizičnemu obnašanju lahko izognemo - seksamo s stalnim partnerjem ali pa uporabljamo kondom - se zdi, da smo v znanstveno-tehnološki civilizaciji obsojeni tvegati. Zaradi občutka nemoči in ujetosti v nezaželene posledice znanosti in tehnologije se v zahodni kulturi, kot nekakšno novo praznoverje in sodobni hiliazem, širi nastrojenost proti znanosti in tehniki. Na eni strani imamo naivno vero v vsemogočnost znanosti, na drugi pa njeno nekritično zavračanje. Obe drži pa temeljita na isti logiki patologije moderne: na zavračanju in zavračanju odgovornosti za posledice. V prvem primeru je na delu ideologija o "objektivnosti" znanosti (ta je zato univerzalna in takorekoč Znanost). Znanost pa je zgolj institucionaliziran diskurz, kjer se presojujejo razlogi, ki potrjujejo ali pa zavračajo hipotetične izjave, ki tematizirajo "zunanjo", "predmetno" oz. "objektivno" naravo. Sporazumi, ki jih (vsaj začasno) dosežejo ti institucionalizirani diskurzi, so znanstvene resnice. Znanstvena resnica je diskurzivni konstrukt, čeprav je bolj uveljavljena metafora "odkrivanja" resnice kot leptovice izpod odeje. Od samega začetka je torej na delu normativna logika, pa čeprav je nasprotna imaginariju znanstvene "objektivnosti". V diskurzu namreč velja le pravilo boljšega razloga, udeleženci so enakopravni, šteje le "teža" njihovih izjav in ne družbene moči. Brez te socialno-normativne podlage ne bi bilo mogoče doseči objektivnih resnic. Znanstvena objektivnost je torej odvisna od "subjektivne" normativnosti. Vsak, ki krši ta normativna pravila (v argumentaciji

zlorablja družbeno moč ali ponareja razloge), je upravičeno izločen iz znanstvenega diskurza. Zaradi tega je nenavaden odpor znanstvenikov in tehnikov, ko prizadeta javnost govori o nezaželenih posledicah znanstvenih in tehničnih dognanj. "Objektivistični" razlogi znanstvenega raziskovanja pri implementaciji znanstvenih dognanj nimajo privilegiranega položaja nasproti argumentom ekonomije, politike in "navadnih" ljudi. Ljudje niso praznovorni, primitivni in nevedni že zato, ker nočejo določene tehnologije in jih ne prepričajo "strokovni" dokazi o njeni "nenevarnosti". V sferi Lebenswelta nas tudi vodijo razlogi, ki niso nič manj nepredvidljivi kot posledice novih tehnologij. Še tako lep, dober, pameten in bogat (vsaj v očeh staršev) snubec ne bo prepričal vsako dekle: če reče "ne", je to zadosten razlog. Enako velja za voljo ljudstva. Zato se je pri angažiranju strokovnega znanja treba zavedati pomembnega pravila: na področju znanstvenega raziskovanja je znanost povsem avtonomna in odgovorna, pri presoji o primernosti implementacije znanstvenih dognanj pa le eden od sogovorcev. Tu tehnokracija ni alternativa demokraciji, strokovnjaki so odgovorni za veljavne informacije, politiki za zagotavljanje komunikativnih form, ljudje pa za lastne življenjske alternative. Le v tem kontekstu je možno rešiti zvezo luči in znanja.

Patriarhalen odnos znanosti do narave in podcenjevalen do ljudi, ki se ne razumejo na kvantno fiziko, razumejo pa svoje vsakdanje življenje bolj, kot katerikoli nobelovec iz ekonomije, pa mnoge vodi v naročje mračnjakov in njihove antiznanstvene histerije. Ljudje, ki ne znajo naštetih planetov našega osončja, kvasijo o odrešitnih (včasih pa grozečih) mističnih kozmičnih energijah. Knjigarne so prenapolnjene z ezoteričnimi uspešnicami, v medijih kraljujejo novi odrešeniki, znanstvena skepsa se umika pred aroganco puhloglavcev. Rešitev pa ni v trženju znanosti ali v šikaniranju alternativnih vednosti. Ljudje bodo prisluhnili znanosti, ko bo ta sprejela vlogo odgovornega sogovorca in partnerja, ne pa tistega, ki hoče ljudem in naravi (s pomočjo politike in kapitala) zagospodovati.

V bistvu gre za vprašanje, ali pisati "Znanost" z veliko začetnico. Marsikateri akademski krog pri nas dejansko bedo in mezдно hlapčevstvo do državne birokracije nadkompensira z blodnjami o "odličnosti" (še bolj odlični ji pravijo "ekselentnost"). Vse pa v posmeh sodobnim epistemološkim dognanjem, ki znanstveni resnici odreja bistveno skromnejšo vlogo. Ekscelentni podeželski znanstveniki pa ne potrebujejo epistemologije. Njim je znanost teologija, dvom pa greh. Spomnim se primera, ko je mlad doktorant pri Časopisu objavil pod psevdonomom, da ga ne bi mentor ekskomuniciral. Znanstvenik bi se moral spraševati, kaj je znanost in, kakšne so možne posledice. Znanstvenik naj bi bil hkrati tudi filozof. Drugače pa ne vem, zakaj si naši doktorji na vizitke pišejo "Ph. d.". Anglosaksonske manire niso vedno najustreznejše - vsaj kar zadeva razumevanje "science" (naravoslovje) je ne gre mešati z "Wissenschaft" (znanost). Amerikanizaciji razumevanja "znanost" oz. njenega enačenja z naravoslovjem pa niso krivi Američani, ampak akademski provincialci, ki bi se lahko naučili še kakšen svetovni jezik.

RIZIČNA DRUŽBA

Rizična Slovenija

Za slovenske razmere problematika rizičnih tehnologij ni povsem akademske narave. Zdi se, da je napočil čas, ko je treba tudi v širšem javnem prostoru odpreti nekatera vprašanja, ki jih je pač treba presprašati zunaj ozko strokovnih krogov. Razpravljanje o rizičnih tehnologijah v takem obsegu seveda ne bi imelo nikakršne veljave, če se ne bi v Sloveniji dnevno srečevali s tovrstno tehnologijo.

Zavest o tem, da je neka tehnologija rizična, je v razvitih zahodnih industrijskih državah dozorevala postopoma. Glede na posledice, ki jih je uporaba genske, jedrske in kemične tehnologije povzročala okolju, naravi in človekovemu zdravju, se je postopoma spreminjalo tudi razumevanje teh tehnologij, in sicer v znanosti, ki je s svojimi spoznanji pripravila teoretične in tudi socialne osnove za njihovo implementacijo in uporabo, spreminjala pa se je tudi zavest širše javnosti, ki je te učinke doživljala na lastni koži. Tako je na primer v aprilu leta 1986 na milijone Evropejcev s strahom sprejemalo poročila o hitrosti vetra, deževnih padavinah in fizičnih jedrskih delcih. V tej milijonski množici so se skrivali tudi taki, kot je nemški sociolog Ulrich Beck, ki pa ga pravzaprav vest o černobilski jedrski nesreči ni presenetila. Prav nasprotno. S černobilsko jedrsko nesrečo se je potrdila njegova teza o tem, da se je latentna stopnja groženj, ki jih povzroča riziko, končala. V veljavo stopa nova raven, kjer nevidni hazardi postajajo vse bolj transparentni. Škoda in uničevanje narave ni več skrito človekovi osebni izkušnji. Kemične, fizikalne, biološke verižne učinke lahko doživlja z lastnimi očmi, ušesi in nosom.

V znanstveni skupnosti so skušali tehnološke učinke in posledice sprva razumeti kot stranske, neželene in nenameravane. Takšno razumevanje pa ni v osnovi prispevalo k zmanjševanju rizičnosti teh tehnologij, niti ni pomirilo javnosti, ki se je začela vse bolj odločno oglašati. Šele po močnih javnih protestih in zahtevah javnosti, da sodeluje pri temeljnih odločitvah, ko gre za vprašanje tehnologij, ki so rizične, so se v razvitih industrijskih družbah na različnih ravneh razvili instrumenti javnega nadzora nad proizvodnjo in implementacijo takšnih tehnologij. Znanost pa se je znašla v položaju, ko se je morala soočiti z različnimi strokovnimi pogledi na isto vrsto tehnologije. Do pravega premika je prišlo v sredini osemdesetih let, ko je Ulrich Beck posledice in učinke teh tehnologij postavil v ospredje premišljanja in na tem zgradil povsem novo koncepcijo razumevanja družbe – gre za tako imenovano rizično družbo, ki je prav zaradi rizikov, posledic in učinkov teh tehnologij spremenila svojo dosedanjo temeljno notranjo strukturo. Černobil, meni Beck, je bil opredeljujoč moment. Potrdil je, da znanost postaja hkrati sovražnik in rešitelj, zaščitnik in uničevalec. Na prelomu v 21.

stoletje, v pogojih prerazvitih produkcijskih moči, je znanost pogosto hkrati razsvetljenska in antirazsvetljenska – resnična in skrita, osvobojena inherentnih prisil in zaprta v objektivne ovire, ki jih je sama oblikovala. Zagovorniki in kritiki znanosti se nenehno medsebojno napadajo z ene ali z druge pozicije. Za znanost postaja vse bolj veljaven ljubezenski rek: "You can not live with it, but you can not without it either." Toda razumeti moramo preprosto dejstvo, da danes ne moremo niti z znanostjo, takšno, kot je, niti brez nje. Izhod iz tega začaranega kroga v premišljanju do sedaj konstantnih spremenljivk, med katere sodi najprej metodološka samopodoba, delitev dela v znanosti in obstoječe institucionalne strukture. "Samo tisti, ki lahko vidi in premakne bruno iracionalnosti v očeh znanosti, lahko oporeka drobci iracionalnosti v očeh kritikov znanosti," pravi Beck, sicer pa, kaj je pravzaprav iracionalno? Protestiranje proti razvrstitvi okolja ali rizikom jedrske tehnologije ali manipulaciji človekove genetike? Povsem na dnu vsega tega pa je vendarle vse večji občutek nemoči, helplessness international, kot ga je imenoval Beck.

Tematiziranje rizičnih tehnologij ter njenih predvsem socialnih, političnih in personalnih učinkov je za slovensko strokovno in širšo javnost velikega pomena, še posebno zato, ker ta tematika še ni našla ustrezne pozornosti niti v znanstvenih krogih, kaj šele v širši javnosti. Po drugi strani pa tematika premešča občutek ogroženosti slovenskega naroda, ki izhaja iz njegove maloštevilčnosti, na tehnologijo, ki ogroža ne le male narode, pač pa preživetje človeštva kot vrste in sploh ohranitev življenja na Zemlji.

S to številko *Časopisa* želimo premakniti pozornost javnosti od aktivističnega pristopa k reševanju tako pomembnih vprašanj, kot je jedrska tehnologija (zapiranje JE Krško, iskanje lokacije za nizko in srednje radioaktivne odpadke), na globalnejšo in teoretsko bolj utemeljeno raven. Hkrati želimo opozoriti na slepe pege v zavesti znanstvene in širše javnosti, ko gre za gensko tehnologijo (Slovenija kljub že desetletni tradiciji uporabe genske tehnologije še nima zakonskih normativov) in kemično tehnologijo, ki v slovenski znanstveni, strokovni in širši javnosti sploh še ni navzoča kot praktični problem kakovosti življenja (problem uporabe kemičnih gnojil, pesticidov, zdravil itd.). Morda bo od sedaj dalje veljala tudi za Slovenijo Beckova ocena Velike Britanije, ki jo je povedal v nekem intervjuju. »Tu se pojavlja zelo zanimiva razprava o globalizmu, tudi na sociološki ravni, ki pa je v Nemčiji ni. SPD – nemška socialdemokratska stranka – praktično ni udeležena v takšnih debatah. Situacija pri vas je povsem drugačna.«

Po drugi strani pa s to številko želimo tudi prekiniti dosedanje prevladujočo miselno tradicijo ekološkega gibanja in ekološko ozaveščene javnosti v Sloveniji, jo razširiti in na novo koncipirati. Zdi se, da je v tem trenutku po neuspelem zbiranju podpisov za referendum o zaprtju JE Krško to edino smiselno in trenutku primerno opravilo.

Andrej A. Lukšič

Pojem rizika

I.

O riziku govorimo danes na zelo različnih znanstvenih področjih, celo v različnih strokah. Tradicionalno statistično obravnavo kalkulacije rizika je začelo tudi raziskovanje na področju ekonomskih znanosti. Za veliko pomembnih pobud gre zahvala predvsem genialni zamisli Franka Knighta¹. Tu je šlo prvotno za utemeljevanje dobička podjetja s pomočjo absorpcije negotovosti. Ta zamisel sicer ni bila nova, saj jo najdemo že pri Fichteju v povezavi z zemljiško posestjo in stanovskim razlikovanjem. V sodobnem kontekstu ekonomske znanosti pa bi bila lahko ustrezno povezana z makro- in mikroekonomskimi teorijami. Od takrat je Knightovo razlikovanje med rizikom in negotovostjo postalo neke vrste dogma, posledica tega pa je dejstvo, da bi se vsaki pojmovni inovaciji očitalo, da pojma ne uporablja pravilno. Druge panoge pa problema utemeljevanja dobička podjetij sploh nimajo, prav tako nimajo opraviti z razliko v povezavi s tržnimi in podjetniškimi teorijami. Zakaj naj bi torej ustrezni pojem črpali iz tega vira?

Statističnim teorijam se je pridružila še raba v okviru teorije odločanja in teorije iger, ki imajo opravka z lastnimi polemikami – na primer o stopnji smiselne subjektivizacije pričakovanj in preferenc. V neke vrste nasprotnem gibanju so psihologi in socialpsihologi ugotovili, da ljudje v resnici sploh ne kalkulirajo tako, kot bi morali, če bi želeli ohraniti tisto, kar statistiki imenujejo

¹ Glej Frank Knight, *Risk, Uncertainty and Profit*, Boston 1921.

² Glej Terezinha Nunes Carraher/David William Carraher/Analúcia Schliemann, *Mathematics in the Streets and Schools*, v: *British Journal of Developmental Psychology* (1985), str. 21–29; Terezinha N. Carraher/Analúcia Schliemann/David William Carraher, *Mathematical Concepts in Everyday Life*, v: G.B. Saxe/M. Gearheart (izd.), *Children's Mathematics*. San Francisco 1988, str. 71–87; Jean Lave, *The Values of Quantification*, v: John Law (izd.), *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge?*, London 1986, str. 88–111; isti, *Cognition in Practice: Mind, Mathematics and Culture in Everyday Life*, Cambridge England 1988.

³ Med veliko izjavami o tej temi glej tudi Eric Ashby, *Reconciling Man With the Environment*, London 1978.

⁴ Glej James G. March/Zur Shapira, *Managerial Perspectives on Risk and Risk Taking*, *Management Science* 33 (1987), str. 1404–1413, in tam obdelane empirične študije.

⁵ Za obširnejši vpogled glej Elisabeth Cashdan (izd.), *Risk and Uncertainty in Tribal Societies*, Boulder 1990. Nadalje tudi Allen Johnson, *Security and Risk-Taking Among Poor Peasants: A Brazilian Case*, v: George Dalton (izd.), *Studies in Economic Anthropology*, Washington 1971, str. 143–150; James Roumasset, *Rice and Risk: Decision Making Among Low-Income Farmers*, Amsterdam 1976, isti et al. (izd.), *Risk, Uncertainty, and Agricultural Development*, New York 1979; John L. Dillon/Pasquale L. Scandizzo, *Risk Attitudes of Subsistence Farmers in North-East Brazil: A Sampling Approach*, *American Journal of Agricultural Economics* 60 (1978), str. 425–435.

⁶ Glej Peter Lorange/Victor D. Norman, *Risk Preference in Scandinavian Shipping*, *Applied Economics* 5 (1973), str. 49–59.

⁷ O tem podrobneje v 6. poglavju.

⁸ Zelo provokativno o tem Mary Douglas/Aaron Wildavsky, *Risk and Culture: An Essay on Selection of Technological and Environmental*

“racionalno”. Nekateri bi rekli, da delajo “napake”, spet drugi, da delujejo v skladu z vsakdanom. Kakorkoli že, opaziti je, da prihaja do odstopanja. Ta razpoka pa se je že zelo razširila in poglobila. Posamezne discipline se oddaljujejo ena od druge kot geografske celine. Sedaj vemo, da lahko gospodinje v veleblagovnicah in počestni otroci v Braziliji zelo uspešno kalkulirajo – vendar ne tako, kot so se učili ali se niso učili v šoli.² Vemo, da lahko vrednote predstavimo s številkami, in na koncu sploh ne spoznamo več, kaj je bilo prvotno mišljeno.³ In ne le zasebniki, da se ne potrudijo, ali pa sploh ne poskusijo. Tudi tam, kjer je racionalnost obvezna in kjer se pričakujeta posebna preudarnost in odgovornost na področju rizika, namreč v menedžmentu podjetij, se riziki ne kalkulirajo v številkah, ali pa vsaj ne tako, kot to predvideva tradicionalna teorija odločanja.⁴ Če pa je že tako, kakšen smisel sploh imajo teorije o rizikih, ki vsebinsko temeljijo na številčnih kalkulacijah? Ali gre le za to, kot se to dogaja znotraj določenih moralnih teorij, namreč da se vzpostavi ideal, na podlagi katerega lahko vsak ugotovi, da sam ne ustreza zahtevam – in na srečo drugi tudi ne? Postopek glede kvantitete in njena praktična relevantnost so sedaj v igri – vsaj v igri strok in panog.

Če v okvir tega modela številčne kalkulacije rizika, ki se v splošnem usmerja po subjektivnih pričakovanih učinka, je treba, kot to vidimo danes, vnesti pomemben popravek. Označili ga bomo kot *prag katastrofe*. Rezultate take kalkulacije sprejmemo, če sploh, le takrat, kadar se ne dotikajo praga, za katerim se nesreča (pa naj bo še tako majhna) občuti kot katastrofa. Zato gospodarsko subsistenčno delujoče države v veliki meri niso nagnjene k rizikom, saj jim stalno grozi lakota, izguba državnosti, nesposobnost nadaljevanja proizvodnje itd.⁵ Pod denarno-ekonomskimi pogoji najdemo ustrezne rezultate: podjetja, ki morajo računati z likvidnostnimi težavami, niso pripravljena tvegati toliko kot tista, ki jih pri dani velikosti rizika ta težava ne pesti.⁶ Najverjetneje je treba tudi upoštevati, da se prag katastrofe različno dojema, pač glede na to, ali smo pri riziku tisti, ki odloča, ali pa tisti, ki se nas tvegano odločanje tiče.⁷ To še oteži dejstvo, da bi v takšne kalkulacije privolili, tudi če gre za specifične situacije.

Toda to še ni vse. V tem času so tudi socialne znanosti odkrile problem rizika, vendar ne v lastnem vrtu, če lahko tako rečem, temveč zato, ker sosed svojega vrta ni zadosti negoval in zalival. Kulturni antropologi, socialni antropologi in politologi opozarjajo – in imajo gotovo prav – na to, da ocena rizika in pripravljenost, da bomo riziko sprejeli, ni le psihični, temveč predvsem družbeni problem. V takem primeru se obnašamo tako, kot se od relevantnih identifikacijskih skupin pričakuje, ali pa v skladu z našo stopnjo socializacije⁸ – pa naj bo ta v skladu s splošnim mnenjem ali pa temu nasprotna. Ozadje tega položaja je, čeprav je najprej postavljeno le kot kontroverzno teoriji, boljše razumevanje

obsega problema, ki ga navdihujejo predvsem tehnološki in ekološki problemi sodobne družbe. S tem se v ospredje postavlja vprašanje, kdo ali kaj odloča o tem, ali (in v kakšnem stvarnem in časovnem kontekstu) se bo neki riziko upošteval *ali ne*. Poleg že utečenih diskusij o kalkulaciji rizika, zaznavanju rizika, ocenitvi rizika in sprejemanju rizika pride sedaj v poštev še *izbor* med riziki, ki naj se upoštevajo ali ne. In panožno specifično raziskovanje lahko znova odkrije, da to ni slučajno vprašanje, temveč da družbeni dejavniki, ki jih je moč navesti, vodijo proces izbora (selekcije).

Ves ta trud pa izpostavlja še eno individualistično izhodišče – modificira namreč rezultate psiholoških raziskav. Če se rezultat tega truda predloži kot primer, da posamezniki v vsakdanjih situacijah rizike tipično podcenjujejo – zato ker jim je do sedaj zmeraj šlo dobro in ker za situacije, ki se jim še niso zgodile, precenjujejo svoje sposobnosti nadzora nad njimi –, se lahko vprašamo, kakšna mora biti komunikacija, ki bo zavedanje obstoja rizika povečala.⁹ Brez dvoma so ti socialni konteksti in ravnanja potrebno dopolnilo psiholoških vpogledov in gotovo tudi prepričljiva pojasnila za primere, v katerih posamezniki v različnih socialnih situacijah različno reagirajo. Ko pa to vedenje narašča, pridemo končno do točke, pri kateri se moramo vprašati, ali je računanje na posameznikovo odločanje (pa naj bo racionalno, intuitivno, v skladu z navadami itd.) sploh še obstojno. Ali ne bi raje neodvisno od tega preizkusili strogo sociološko postavko, ki pojem rizika zaobsega v okviru smisla komunikacij, kar seveda vključuje tudi komunikacijo posamezno sprejetih odločitev.

Ne da bi v tej radikalnosti zavzela stališče, je tudi sociologija navsezadnje postala pozorna na problem rizika oziroma je besedo riziko vzela pod drobnogled. Po izteku antikapitalistične pristranskosti najde sedaj novo priložnost, da svojo staro vlogo, namreč alarmiranje družbe, napolni z novo vsebino.¹⁰ To se trenutno dogaja še na precej nepremišljen način, pri čemer mislimo nepremišljen glede lastne vloge. Kajti če sociologija že ve, da se riziki izbirajo, *zakaj in kako potem to sama stori?* Zadostno teoretično premišljanje bi moralo spoznati vsaj “avtologično” komponento, ki zmeraj nastopi takrat, kadar opazovalci opazujejo opazovalce. Kar sociologija spozna na pogojenosti vseh doživetij in ravnanj, velja tudi zanjo samo. Družbe ne more opazovati od zunaj, saj deluje v družbi; *in ravno ona bi morala to vedeti*. Lahko si predpisuje moderne teme, podpira protestna gibanja, opisuje dimenzije nevarnosti moderne tehnologije ali svari pred nepopravljivimi ekološkimi škodami. Vendar to delajo tudi drugi. Povzročiti pa bi morala teorijo selektivnosti vseh družbenih ravnanj, vključno s strukturami, ki ta ravnanja določajo. Za sociologijo bi – ampak to je spet zelo strokovno specifično stališče – tema rizika torej spadala v teorijo o

Dangers, Berkeley 1982; Mary Douglas, *Risk Acceptability According to the Social Sciences*, London 1985. Nadalje glej tudi Branden B. Johnson/Vincent T. Covello (izd.), *The Social and Cultural Construction of Risk: Essays on Risk Selection and Perception*, Dordrecht 1987; Lee Clarke, *Explaining Choices Among Technological Risks*, *Social Problems* 35 (1988), str. 22–35 (s poudarjanjem intervenirajočih interesov organizacij); Christoph Lau, *Diskurzi o riziku: družbena diskusija o definiciji rizika*, *Soziale Welt* 40 (1989), str. 418–436 (s poudarkom razlike perspektiv med zainteresiranimi in prizadetimi); Aaron Wildavsky/Karl Drake, *Theories of Risk Perception: Who Fears What and Why*, *Daedalus* 119/4 (1990), str. 41–60.

⁹ Raziskovanja o tem so bila opravljena na primer na področju zaznavanja rizika pri reklamiranju izdelka (glej le W. Kip Viscusi/Wesley A. Magat, *Learning About Risk: Consumer and Worker Responses to Hazard Information*, Cambridge Mass. 1987). Sem spada tudi vsestranski trud, da bi zaradi rizika AIDS-a uplivali na spolno obnašanje ljudi. Na splošno lahko domnevamo, da ima politika informiranja tukaj boljše možnosti kot pa jasno opazni nameni vzgajanja. Za nadaljnje napatke glej Douglas n.n.m. (1985), str. 31. Informacija sama posamezniku v določeni meri potrdi njegovo lastno podobo in mu prepusti odločitev, medtem ko use,

kar je več kot to in kljub temu naslovljeno na posameznika, deluje "pokroviteljsko" in od posameznika pričakuje, da bo sprejel vzpodbude, ki so v nasprotju z njegovimi nagnjenji.

¹⁰ Glej Ulrich Beck, *Družba rizika: na poti v drugo Moderno*, Frankfurt 1986.

¹¹ *Tega sedaj ne gre brati kot opredelitev za "idealistično" ali "subjektivistično" verzijo spoznavne teorije. Povedalo naj bi le, da mora znanost (in ustrezno tudi družba) svoja lastna ravnanja usmerjati glede na razlikovanje med lastno in tujo referenco, da svojih predmetov raziskovanja ne bi trajno zamenjala s samo sabo. Kot rezultat takšne (kot vedno notranje pogojene in evoliucijsko vztrajne) razlikovalne prakse "obstajajo" tako za znanstvenega opazovalca posem objektivne zadeve, ki jih je moč označiti s pojmom riziko. Vendar v tem še ni zagotovila za sovpadajočo identifikacijo in dojetanje predmetov s strani večine opazovalcev; in to še toliko manj, kolikor bolj je v družbi in njenih pomožnih sistemih razvito sistemsko razlikovanje. To je edini problem, ki ga želi besedilo pojasniti.*

¹² Baruch Fischhoff/Stephan R. Watson/Chris Hope, *Defining Risk, Policy Sciences* 17 (1984), str. 123–139, se na primer gibljejo med dvema ravnema: med ravnijo določanja pojma rizika in med ravnijo merjenja konkretnih rizikov. Lawrence B. Gratt, *Risk Analysis or Risk*

sodobni družbi, ki bi jo oblikoval njen pojmovni aparat. Toda taka teorija ne obstaja in klasične tradicije, po katerih se večina teoretikov sociologije še vedno orientira, ponujajo malo opornih točk za teme, kot so ekologija, tehnologija, riziko, in molčijo o problemih lastne reference.

Na tem mestu nam ne bi bilo treba razlagati splošnih težav interdisciplinarnega raziskovanja. Na posameznih ravneh projektov obstaja sodelovanje in obstajajo tudi področja raziskovanja, ki bi jih lahko označili kot "interdisciplinarne" stroke, na primer kibernetika in sistemska teorija. Raziskovanje rizika bi lahko bila še ena možnost. Nadalje naredijo vtis tudi negativne posledice sodelovanja velikega števila disciplin in strok. Pojem rizika, ki bi zadoščal znanstvenim zahtevam, ne obstaja. Očitno udeleženi strokam kot vodilo zadostuje že teorija, ki je odvisna od vsakega posameznega konteksta. Zato moramo pri posameznih strokah, zares pa šele pri interdisciplinarnem sodelovanju, dvomiti o tem, ali sploh vedo, o čem je govor. Zagotovo že iz spoznavno teoretičnih razlogov ne smemo izhajati iz tega, da določena zadeva pomeni riziko in da ga je treba le odkriti in raziskati. Pojmovnost sestavlja tisto, o čemer govorimo.¹¹ Zunanji svet kot tak ne pozna rizikov, saj ne pozna ne razlikovanj, ne pričakovanj, ne ovrednotenj in ne verjetnosti – *razen kot lastno udeležbo opazovanih sistemov v okolju drugih sistemov.*

Če iščemo tisto, kar določa pojem rizika, zaidemo takoj v gosto meglo in dobimo občutek, da vidljivost ne sega dlje kot pa do naslednjega avtomobilskega odbijača. Celo v zadevnih prispevkih ni problem niti enkrat ustrezno obravnavan.¹² Velikokrat je pojem rizika definiran kot nekakšna "mera";¹³ toda če bi šlo le za merilni problem, potem ni jasno, zakaj se okoli njega zganja toliko cirkusa. Merilni problemi so problemi konvencije, in riziki merjenja (torej merilne napake) so na vsak način drugačni od tistega, kar se meri kot riziko. Takšne primere lahko poljubno množimo predvsem za natančne znanosti, kar je v bistvu paradoksalno, kajti tukaj očitno velja domneva, da mora biti točnost izražena v obliki računa in da se vsakdanji jezik v skladu s tem lahko uporablja na zelo nemaren način.

Na splošno sicer velja kot dogovorjeno, da vprašanjem definicij ne bomo posvetili preveč pozornosti, saj le-te služijo le kot omejitve in ne kot primerni opisi (kaj šele kot pojasnitve) predmetov. Kljub vsemu pa, če ni jasno, kateri predmet naj pravzaprav obravnavamo, raziskovanja sploh ne moremo začeti. In sociolog sme – upravičeno ali neupravičeno – domnevati, da ta nejasnost ponuja možnost za menjavo tem pač glede na trenutno modo in mnenje in glede na naročnika in družbeno pozornost. Imamo torej dober povod, da se najprej malo posvetimo razmejitvi med področjem predmeta in raziskovanjem rizika.

II.

Starejše visoke kulture so za podobne probleme razvile druge tehnike reševanja in zato niso imele potrebe po besedi, ki bi označevala to, kar označuje beseda riziko. Seveda pa smo imeli ljudje že od nekdaj opraviti z negotovostjo glede prihodnosti. Pretežno pa smo zaupali preroški praksi, ki sicer ni mogla dati zanesljive gotovosti, vendar je vseeno zagotavljala, da naša odločitev ne bo povzročila jeze bogov ali drugih višjih sil, temveč zagotovila stik s skrivnostjo usode.¹⁴ V veliko ozirih ponuja tudi semantični kompleks greha (obnašanje, ki je v nasprotju z religioznimi navodili) funkcionalno ustreznico, v kolikor lahko služi pojasnjevanju o tem, kako pride do nesreče.¹⁵ Že v staroorientalski pomorski trgovini je obstajala zavest o riziku z ustreznimi pravnimi sredstvi¹⁶, ki jih je bilo na začetku komaj mogoče ločiti od božjih programov, klicanja patronov itd., vendar pa so na pravnem področju, še posebej pri razdeljevanju vlog financerjev in pomorščakov, jasno izpolnili svoje zavarovalne funkcije in so relativno neprekinjeno vse do srednjega veka vplivali na pravo pomorske trgovine in pomorskega zavarovanja. Celo v nekrščanski antiki manjka tudi še polno razvita zavest odločanja. O "riziku" govorimo šele v dolgem prehodnem obdobju od srednjega veka do zgodnje moderne.

Izvor besede je neznan. Nekateri mu pripisujejo arabske korenine. V Evropi najdemo besedo že v srednjeveških listinah, razširi pa se šele s tiskanjem knjig in se najprej pojavi v Italiji in Španiji.¹⁷ Izčrpnjših raziskav besede in zgodovine pojma ni¹⁸, kar je razumljivo, saj se je beseda pojavila relativno redkokdaj in na zelo različnih stvarnih področjih. Pomembni primeri uporabe so bili pomorstvo in trgovina. Pomorska zavarovanja so zgodnji primer načrtovanega nadzorovanja rizika¹⁹, toda tudi neodvisno od tega najdemo formulacije, kot so: "ad risicum et fortunam..." ali "pro securitate et risico..." ali "ad omnem risicum, periculum et fortunam Dei...", in sicer v pogodbah, ki urejajo, kdo mora kriti morebitno škodo.²⁰ Beseda riziko pa ne ostane omejena le na to področje, temveč se približno od leta 1500 širi – tudi zaradi začetka tiskanja knjig. Scipio Ammirato na primer meni, da je tisti, ki širi govornice, izpostavljen riziku ("rischio"), da ga bodo drugi vprašali po izvoru teh govornic.²¹ Giovanni Botero pravi takole: "Chi non risica non guadagna" (kdor ne riskira, ne bo zaslužil) in to načelo omeji s staro tradicijo proti nekoristnim in vratolomnim projektom.²² Annibale Romei nekomu očita: "...non voler arrischiare la sua vita per la sua religione" (noče tvegati svojega življenja za lastno vero).²³ V pismu, ki ga je 15. septembra 1545 Luca Contile pisal Claudiu Tolomeu²⁴, najdemo formulacijo: "vivere in rischio di mettersi in mano di gente forestiere e forse barbare" (živeti z rizikom, da bi se zaupali tujim ljudem in morda

Assessment: A Proposal for Consistent Definitions, v: Vincent T. Covello et al. (izd.), *Uncertainty in Risk Assessment, Risk Management, and Decision Making*, New York 1987, str. 241–249, pride po obrazložitvi nekaterih poskusov definiranja do lastne definicije: "The potential for realization of unwanted, adverse consequences to human life, health, property, or the environment" (244, 248). Toda: consequences česa? In: ali ni mogoče tvegati tudi česa drugega, na primer ugleda?

¹³ Primer: Robert W. Kates/Jeanne X. Kasperson, *Comparative Risk Analysis of Technological Hazards*, *Proceedings of the National Academy of Science* 80 (1983), str. 7027–7038 (7029): "A hazard, in our parlance, is a threat to people and to what they value (property, environment, future generations, etc.) and risk is a measure of hazard". To teoretično verzijo merjenja lahko razvijemo v množične variante in stimuliramo številne znanstvene prispevke. Za pregled glej Helmut Jungermann/Paul Sovic, *Psihologija kognicije in ovrednotenje rizika*, v: G. Bechmann (izd.), *Riziko in družba*, Opladen (v tisku), str. 3.

¹⁴ Vincent T. Covello in Jeryl Mumpower v knjigi *Risk Analysis and Risk Management: A Historical Perspective*, *Risk Analysis* 5 (1985), str. 103–120, nekoliko hitro pristaneta na gotovost z religioznim posvetovanjem in avtoriteto. Kakorkoli že, pa lahko z evolucije zelo

*kompleksnih sistemov božanstev v začetnih pisnih kulturah Mezopotamije in Kitajske razberemo, da negotovost nikakor ni bila odpravljena, temveč prenešana v evolucijski razvoj, še posebej v znanje, ki je postajalo vse bolj zapleteno, v pisne zapiske, v interpretacije potrebne ambivalence in protislovja in nenazadnje tudi v like t.i. self-fulfilling prophecy (tip Ojdipa), ki so svarili pred tem, da bi v lastne kalkulacije vključili napovedi nesreče, ker bi ravno s tem izničili pogoje njihovega nastanka. Veliko materiala o tem lahko najdemo pri Jean-Pierru Vernantu et al., *Divination et Rationalité*, Paris 1974.*

¹⁵ Za to primerjavo glej Mary Douglas, *Risk as a Forensic Resource*, *Daedalus* 119/4 (1990), str. 1–16.

¹⁶ Glej A.L. Oppenheim, *The Seafaring Merchants of Ur*, *Journal of the American Oriental Society* 74 (1954), str. 6–17.

¹⁷ Za angleški jezik nam *The Oxford English Dictionary*, 2. izdaja, Oxford 1989, XIII zvezek, str. 987, navaja dokaze šele iz 2. polovice 17. stoletja. Za nemški jezik nam nemški slovar tujk (*Deutsches Fremdwörterbuch*, izd. Hans Schulz, kasneje Otto Basler, Berlin 1977, 3. zvezek, str. 452), navaja dokaze iz srede 16. stoletja. Upoštevati pa moramo, da je novolatinski risicum bil že dolgo prej v uporabi in to tudi v Nemčiji, tako da imajo takšni dokazi prej opraviti z vprašanjem, če in kaj je bilo tiskanega v nemškem jeziku.

celo barbarom). Glede na to, da dani jezik razpolaga z besedami za nevarnost, tveganje, slučaj, sreča, pogum, strah, pustolovščina (aventure)²⁵ itd., smemo domnevati, da se je začela rabiti nova beseda, s katero se je označeval problem, ki ga z drugimi besedami ni bilo moč dovolj natančno izraziti. Po drugi strani pa beseda presega izhodiščni kontekst (kot na primer v citatu “non voler arrischiare la sua vita per la sua religione”), tako da ni lahko rekonstruirati razloga za nov pojem na podlagi razlogov nekaterih teh slučajnih odkritij.

S tem pridržkom domnevamo, da je problem v spoznanju, da je nekatere prednosti moč doseči le, če določene stvari postavimo na kocko. Pri tem ne gre za problem stroškov, ki jih lahko vnaprej izračunamo in obračunamo, nasproti dobičku. Veliko bolj gre za odločitve, ki jo bomo, *kot lahko predvidimo*, kasneje obžalovali, če nastopi škoda, za katero smo upali, da jo bomo lahko preprečili. Od institucionalizacije spovedi je vera z vsemi sredstvi poskušala grešnika pripraviti do kesanja. Pri kalkulaciji rizika gre očitno za posvetno nasprotje nekakšnega programa minimalizacije kesanja. V vsakem primeru pa gre za *v teku časa nekonsistentno nastavitve*: najprej tako, potem tako. V vsakem primeru gre torej za računanje s časom. In za razliko med religiozno in posvetno perspektivo je tudi napetost poznane verske kalkulacije, ki jo je predlagal Pascal²⁶: riziko nevere je v vsakem primeru prevelik, ker damo s tem na kocko lasten dušni blagor. Riziko vere, da morebiti popolnoma po nepotrebem padamo na kolena, se zdi v primerjavi z zgornjim zanemarljiv.

Ti skopi napotki dajejo prvi vtis, da je v ozadju kompleksen problem, ki motivira iznajdbo pojma, ki pa ga ne označuje na zadosten način. Ne gre za golo kalkulacijo stroškov na podlagi gotovih napovedi, prav tako pa ne gre za klasično etično supernormo zmernosti (modestas, mediocritas) in pravičnosti (iustitia) pri stremenju za dobrinami, za katerimi je vredno stremeti. Ne gre za te tako rekoč brezčasne oblike racionalnosti, s katerimi je stacionarna družba upoštevala spoznanje, da je življenje zdržalo v položaju prednosti in pomanjkljivosti, odličnosti in korupcije, v kateri zaradi preobilice dobrega človeku postane slabo. Ne gre le za poskus, da bi izrazili racionalnost v okviru metafizičnega pravila, pa naj bo to pravilo optimiranja, pravilo zmerne sredine, ki skuša kot enoto zajeti razlikovanje med dobrim in slabim in jo nato znova formulirati kot dobro (kot priporočljivo). Ne gre za tovrsten način reševanja paradoksa, s katerim smo soočeni, ko se shematizem dobrega in slabega uporabi na samem sebi. In ne gre niti za vzporedna retorična igračkanja, ki v dobrem spoznajo slabo in v slabem dobro.²⁷ Zato odpovedo tudi stare previdnosti, ki so nas učile, kako biti kos različnim življenjskim situacijam, v katerih *varietas temporum* in pa mešanica dobrih in slabih lastnosti soljudi igrajo določeno

vlogo. Medtem ko je terminologija rizika že uporabljena, se vsa ta stara sredstva še enkrat okrepljeno uporabijo – tako v naukih o odlikah vladarjev in njihovih svetovalcev ali pa v pojmu državnih razlogov. Toda hkrati na dramatizaciji teh semantičnih oblik spoznamo, da jim problemska stanja polzijo iz rok. Od kod je Richelieu vzel načelo: "Un mal qui ne peut arriver que rarement doit être présumé n'arriver point. Principalement, si, pour l'éviter, on s'expose à beaucoup d'autre qui sont inévitable et de plus grand consequences."²⁸ Razlog za to bi lahko bil, da obstaja preveč razlogov, zaradi katerih gre lahko nekaj narobe na neverjeten način in jih zato v racionalni kalkulaciji ne moremo upoštevati. To načelo nas vodi v osredje sedanjih političnih polemik o posledicah sodobne tehnologije in ekoloških problemov sodobne družbe. To daje pojmu rizika, ki ga Richelieuju sploh ni bilo treba uporabiti, čisto drugačno vlogo. Toda kakšno?

Zgodovina besede sama nam ne da nobenih gotovih informacij. Da nam nekakšne oporne točke, predvsem to, da je v tem času zahteva po racionalnosti zašla v naraščajoče neugodno razmerje. Oboje skupaj kaže na to, da gre za odločitve, s katerimi vežemo čas, *čprav prihodnosti sploh ne moremo zadostno poznati*; in sicer *še najmanj prihodnosti, ki jo bomo povzročili z lastnimi odločitvami*. Od Bacona, Locka in Vica je zaupanje v moč razmerij naraslo; v veliki meri domnevamo, da védenje in vzpostavljenost korelirata. Ta pretenzija se v določenih merah popravlja glede na pojem rizika, kakor na drug način tudi z na novo iznajdenimi kalkulacijami verjetnosti. Oba koncepta naj bi zagotavljala, da smo tudi takrat, kadar nam gre slabo, naredili dobro. Odločanje naredijo imuno na neuspehe, kolikor se le naučimo, kako se napakam izogniti. Ustrezno se spreminja tudi pomen besede "securitas". Latinska tradicija je s tem označila subjektivno razpoloženo brezskrbnost ali v negativnem pomenu lahkomišelnost posebej pri zadevah dušnega blagna (=acedia), v francoščini pa ima ta pojem (sûreté, kasneje pa se doda znova subjektivni pojem sécurité) objektivni pomen²⁹ – kot če bi moral v razmerju z vedno negotovo prihodnostjo sedaj najti varne podlage za odločitev. Z vsem tem se področje in pa zahteve sposobnosti nasilno razširijo in stare kozmološke omejitve, konstante bivanja in skrivnosti narave, se nadomestijo z novimi razlikovanji, ki spadajo na področje racionalnih kalkulacij. In na tem se drži razmerje rizika vse do danes.

Če se vprašamo po razumevanju problema te racionalistične tradicije, dobimo enostaven in prepričljiv odgovor: Škodo je treba preprečiti, če je le mogoče. Glede na to, da bi to načelo močno omejilo možnosti ravnanja, moramo dopustiti (kar pomeni tvegati) tudi ravnanja, ki načeloma lahko povzročijo neizogibno škodo, kolikor kalkulacija verjetnosti škode in morebitna višina škode to

¹⁸ *Alternativa k temu bi lahko bila slikovna in simbolna zgodovinska raziskovanja. Glej Hartmut Kugler, Phaetonov padec v novo dobo: Poizkus zavesti o riziku, v: Thomas Cramer (izd.), Wege in die Neuzeit, München 1988, str. 122–141.*

¹⁹ *Omembe vredna je pravna tipičnost teh pogodb. Ker sta bila v akcijsko pravnem kontekstu civilno-pravne tradicije za tožbo potrebna nomen et causa, ni bilo mogoče enostavno ustvariti nove vrste pogodb. Zato se je bilo treba poslužiti stave, ki je bila že v rimskih časih v ta namen zlorabljena oblika. Poljubnost nekega negotovega dogodka, pri katerem se je lahko sklepalo stave o tem, ali bo do njega prišlo ali ne, je bilo moč prenesti tudi na primer realnih bojazni. Glej Karin Nehlsen-von Stryk, Kalkulacije in hazard v pozno srednjeveški praksi pomorskega zavarovanja, Rechtshistorisches Journal 8 (1989), str. 195–208.*

²⁰ *Glej Erich Maschke, Poklicna zavest srednjeveških daljnih trgovcev, v: Carl Haase (izd.), Die Stadt des Mittelalters, 3. zvezek, Darmstadt 1973, str. 177–216; Adolf Schraube, Resnično stanje zavarovanja in čas nastanka zavarovalništva, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik 60 (1893), str. 40–58, 473–509 (42, 476).*

²¹ *Della Segretezza, Venezia 1598, str. 19.*

²² *Della Ragion di Stato (1589), citirano po izdaji v Bologni iz leta 1930, str.*

73. O pojemanju moralne kritike na račun vratolomnosti, objestnosti, prevzetnosti itd. Glej tudi Kugler n.n.m. (1988).

²³ *Discorsi, Ferrara 1586, str. 61.*

²⁴ Citirano pri Claudiu Donatiju, *L'idea di Nobiltà in Italia: Secoli XIV–XVIII, Rim 1988, str. 53.*

²⁵ Za obe nazadnje omenjeni, z današnjo rabo "rizika" skoraj pomensko enaki besedi glej Bruno Kuske, *Pojma strahu in pustolovščine v nemškem gospodarstvu srednjega veka, Zeitschrift für handelswissenschaftliche Forschung N.F. 1 (1949), str. 547–550.*

²⁶ *Pensées Nr. 451 po popisu izdaje knjižnice Bibliotheque de la Pléiade, Pariz 1950, str. 953. Pascal govori o hazardu, hazarderju.*

²⁷ Za primere glej Ortensio Lando, *Paradossi, cioè sententie fuori del commun parere, Venezia 1545; isti, Confutatione del libro de paradossi nuovamente composta, in tre orationi distinta, brez navedbe kraja.*

²⁸ Citirano po izdaji: *Maximes de Cardinal de Richelieu, Paris 1944, str. 42. Za nadaljnjo aktualnost glej Howard Kunreuther, Limited Knowledge and Insurance Protection, Public Policy 24 (1976), str. 227–261.*

²⁹ Za številne napotke glej Emil Winkler, *Securite, Berlin 1939. Glej tudi raziskavo Franza-Xaverja Kaufmanna, ki prav tako dokazuje novodobno*

dopustijo kot sprejemljivo. Še danes se riziko določa z množenjem višine škode in verjetnosti škode.³⁰ Z drugimi besedami, gre za nadzorovano širjenje področja racionalnega ravnanja, podobno kot tudi v gospodarstvu tisti, ki operira z lastnim kapitalom in ne s krediti, ne izčrpa možnosti racionalnega ravnanja. V ta namen zadostuje le, če različne uporabne funkcije in porazdelitev verjetnosti domnevamo glede na posledice različnih odločitev in odločitev samo označimo kot riskantno glede na različnost njenih rezultatov. *Pojem* rizika, ki izhaja iz tega, je pogrešljiv in ga v zasnovi te teorije sploh ne bi bilo treba upoštevati.

Racionalistična tradicija lahko torej poda dobre razloge in bilo bi neprimerno, če bi ji na tej ravni ugovarjali. Odpovedati se riziku bi še posebej pod današnjimi pogoji pomenilo odpovedati se racionalnosti. Kljub temu pa ostaja določeno neugodje. Racionalistični tradiciji smo na splošno očitali, da ne vidi, česar ne vidi, "...failing to take into account of the blindness inherent in the way problems are formulated".³¹ Če pa želimo opazovati, kako racionalistična teorija opazuje, se je treba najprej rešiti njenih problemov razumevanja. Njej sami je treba prepustiti njene probleme, hkrati pa imeti razumevanje za to, česar ne more videti. Teorijo moramo prenesti na raven opazovanja drugega reda. To pa postavlja določene zahteve za oblikovanje pojma, o katerih ne interdisciplinarni kontekst diskusije ne zgodovina besede in pojma ne dajeta zadostne podlage.

III.

Na ravni drugega reda, pri opazovanju opazovanja, je potrebno posebno skrb posvetiti oblikovanju pojma. Izhajamo iz tega, da mora vsak opazovalec uporabiti določeno razlikovanje, saj drugače tistega, kar želi opazovati, ne bo mogel označiti. Oznake so možne le na podlagi razlikovanja označenja, razlikovanja pa ponujajo možnost, da označimo eno ali drugo stran razlikovanja. S temi osnovnimi načeli sledimo oblikovnemu računu Georgea Spencerja Browna³² in zato občasno govorimo o "obliki" takrat, kadar imamo v mislih razlikovanje, ki deli dve strani in terja delovanje (torej tudi čas) – pa naj bo to zato, da bi ponovili oznako ene strani, da bi zgotili identiteto, ali pa zato, da bi prekrizali mejo in s sledečim delovanjem začeli z naslednje strani. To izhodiščno točko smo namesto običajne, pa najsi bo vzročno teoretične ali pa statistične, metodologije izbrali zato, ker želimo raziskati opazovanja, le-ta pa niso nič drugega kot razlikujoče se oznake.

Še ena opomba pa zadeva razlikovanje med opazovanji prvega in drugega reda. Vsako opazovanje se poslužuje določenega razlikovanja, da bi označilo eno *ali* drugo stran. Za prehod od

ene na drugo stran potrebuje čas. Zato ne more obeh strani opazovati *istočasno*, čeprav je vsaka stran *hkrati* tudi druga stran druge strani. Prav tako ne more opazovati enotnosti razlikovanja, medtem ko se ga poslužuje, kajti za to bi moral razlikovati samo razlikovanje, torej uporabiti drugo razlikovanje, za katero bi potem taisto veljalo. Na kratko: opazovanje se ne more opazovati samo, čeprav ima opazovalec kot sistem čas, da menja razlikovanja in lahko tako tudi v smislu opazovanja drugega reda opazuje samega sebe.

Poleg tega moramo ločiti med dvema vrstama razlikovanj. Eno označuje nekaj v smislu razlike od vsega drugega, ne da bi specificiralo drugo stran razlikovanja. Kar se specificira s to vrsto razlikovanja, bomo v sklopu našega raziskovanja imenovali *objekti*.³³ Pri opazovanju objektov pa oznaka in razlikovanje objekta sovpadeta; izvršujemo ju lahko le kot eno. Druga vrsta razlikovanja se pa nasprotno omejuje na to, kar pride v poštev na drugi strani razlikovanja, na primer moški/ženske, pravica/krivica, vroče/mrzlo, krepost/greh, hvala/graja. Kondenzate takšne prakse razlikovanja bomo imenovali **pojme**. Tako objekti kot tudi pojmi so konstrukti opazovalca, ki so odvisni od razlikovanj. Pojmi pa opazovalca distancirajo močneje kot objekti, ker močneje ločujejo razlikovanje in označevanje kot dejavnost opazovanja in zahtevajo razlikovanje razlikovanj.

Zgodovinsko pozen pojav stanja, ki je označeno z novo besedo "riziko", je domnevno povezan s tem, da je bilo z njim v enem pojmu označenih več razlikovanj, ki so bila torej označena enotno. Tu ne gre le preprosto za opisovanje sveta nekega opazovalca prvega reda, ki vidi nekaj pozitivnega ali negativnega, nekaj ugotovi ali nekaj spregleda. Gre veliko bolj za rekonstrukcijo nekega pojava večkratne kontingence, ki zato različnim opazovalcem ponuja različne perspektive.

Po eni strani lahko v prihodnosti nastane določena škoda – ali pa ne. Gledano s stališča sedanjosti je prihodnost negotova, medtem ko je že sedaj jasno, da bodo prihodnje sedanjosti v zelenih ali neželenih ozirih določene. Le da sedaj še ne moremo vedeti, kako. Lahko pa vemo, da bomo sami ali pa drugi opazovalci v prihodnji sedanjosti vedeli, za kaj gre, in bomo zadevo drugače kot sedaj, vendar mogoče tudi med sabo različno tolmačili.

Poleg tega pa je po drugi strani to, kar se bo v prihodnosti zgodilo, odvisno tudi še od odločitev, ki jih je treba sprejeti v sedanjosti. Kajti o riziku govorimo le, kadar se lahko dogovorimo o kaki odločitvi, brez katere do škode ne bi prišlo. Za pojem to ne sme biti odločujoče (toda to je vprašanje definicije), ali se odločujoči zaveda rizika, ki bo nastal kot posledica njegove odločitve, ali pa so tu drugi, ki bodo ta riziko prištevali; in odvisen ne sme biti niti od tega, v katerem trenutku se to zgodi – ali ob trenutku odločitve ali pa kasneje, šele v primeru škode. Za

pomensko premeno pojma, z naslovom Gotovost kot sociološki in socialno-političen problem:

Raziskave o ideji vrednosti v zelo diferenciranih družbah, Stuttgart 1970.

³⁰ *O tem pa lahko zasledimo tudi določene kritike, nenazadnje tudi s strani uporabne matematike. Glej Hermann Biondi, Risk in Perspective, v: M.G. Cooper (izd.), Risk: Man-made Hazards to Man, Oxford 1985, str. 8–17.*

³¹ *Terry Winograd/ Fernando Flores, Understanding Computers and Cognition: A New Foundation for Design, Reading Mass. 1987, str. 77. Glej tudi str. 97.*

³² *Glej: Laws of Form, citirano po novem ponatisu iz leta 1979 v New Yorku.*

³³ *Seveda obstaja še veliko drugih rab pojma objekt. Pomembno je, da se ne ustavimo pri razlikovanju objekt/subjekt, kajti izbira te oblike (recimo oblike subjekta) potem ne bi imela prostora za to, kar želimo v besedilu označiti kot "têrmine", in bi morala zato nastaviti têrmine kot instrumente za opazovanje "subjektov", s tem pa bi padla v past nerešljivega problema "intersubjektivnosti", ne bi mogla več ustrezno opisati opazovanje opazovalca in verjetno bi zašla v goščavje suma ideološkosti, relativizma, pragmatizma, pluralizma, teorije diskurza itd.*

³⁴ *V Filozofskih študijah iz let 1795/96 po izboru izdaje Hansa-Joachima Mähla in*

Richarda Samuela, Dela, dnevniki in pisma Friedricha von Hardenberga (Werke, Tagebücher und Briefe Friedrich von Hardenbergs), 2. zvezek, Darmstadt 1978, str. 14. Tam tudi: "Shema je sama s sabo v izmeničnem učinkovanju. Vsaka stvar je na svojem mestu le to, kar je skozi druge."

³⁵ *Podrobneje: Niklas Luhmann, Družbeni sistemi: temeljni oris splošne teorije (Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie), Frankfurt 1984, str. 92.*

³⁶ *Med drugim je tudi to razlikovanje, ki se lahko povrne samo vase, kajti aktualno je v okviru možnega zase možno (in ne nemožno), medtem ko se v možnem nakazane tudi druge možne aktualizacije.*

³⁷ *O tem: Niklas Luhmann, Istočasnost in sinhronizacija (Gleichzeitigkeit und Synchronisation), Sociološka pojasnjevanja, 5. zvezek: Konstruktivistične perspektive, Opladen 1990, str. 95–130.*

³⁸ *Tudi tvegane odločitve so odločitve in jih je treba kot aktualne dogodke opazovati, saj se dogajajo pod pogojem istočasnosti z drugim. In vse to se dogaja tako, kot se.*

³⁹ *Za ustrezne probleme in za nujnost večvednostne logike pri njihovi obravnavi glej Elena Esposito, Rischio e osservazione, Ms. 1990.*

⁴⁰ *Glej Lola L. Lopez, Between Hope and Fear:*

pojem, kot ga predlagamo tukaj, je odločilno le, da je kontingenčna škoda kontingenčno – torej izogibno – povzročena. In tudi tukaj si lahko zamislimo različne perspektive opazovanja, od katerih ima vsaka svoje mnenje o tem, ali naj se odloča o tem ali naj se z rizikom sprijaznimo.

Pojem se z drugimi besedami nanaša na visokostopenjski kontingenčni aranžma. Opirajoč se na kantovski pojem v njegovem časovnem okviru, bi lahko govorili tudi o kontingenčni shemi. Ali pa z Novalisom o "vseprisotnosti sheme".³⁴ Pri tem že samo dejstvo, da sta dve kontingenčni stanji, namreč dogodek in škoda, kot kontingenci (in ne kot dejstvi!) tako tesno povezani, pa čeprav ni nujno, da so si opazovalci v svojih mnenjih različni. Časovne kontingence povzročajo družbene kontingence in tudi ta pluralnost se ne more opisati v formuli obstoja. Lahko se seveda strinjamo o tem, ali naj se odloča ali ne; toda to je potem stvar dogovora in stvar védenja. Ko enkrat razpade na časovna in družbena razlikovanja, ni več vrnitve k nedolžnosti svetovnega védenja. Vrata v raj ostanejo zapahnjena. Z besedo riziko.

Kar smo označili kot kontingenčno shemo, preobremenjeni smisel, v katerem mora vsako doživetje in komuniciranje najti svojo obliko. Smisel lahko definiramo kot sredstvo, ki je nastalo zaradi presežka opozarjanj na druge možnosti.³⁵ Konec koncev ves smisel temelji na razlikovanju med aktualnostjo in potencialnostjo.³⁶ Pri tem je aktualnost zmeraj takšna, kot je; in je na svetu vedno dana istočasno z drugimi aktualnostmi.³⁷ Ker vsi sistemi svoja delovanja izvajajo aktualno (ali pa jih ne izvajajo), ne more nikoli priti do sprostitve poljubnosti.³⁸ Vendar na področju možnega, ki sestavlja smisel, se lahko mnogoštevilnost perspektiv poveča in iskanje oblike postane ustrezno težje. To lahko sprevidimo že pri tem, da naraščajo možnosti za negiranje rizika – pa naj bo to v smeri gotovosti, če domnevamo, da do škode v prihodnosti ne more priti, v smeri nevarnosti, če določeni odločitivi zanikamo pripisovanje škode, ali pa s pomočjo sekundarnega odločanja kot znani/neznan riziki ali komunicirani/ nekomunicirani riziki. Tako kot v modalno logičnih problemskih stanjih mora biti uporaba negacije torej specificirana.³⁹ Vendar vse to se dogaja in v tem se kaže tudi praktični učinek tega prehoda na drugo ali tretjo raven opazovanja, pod pogojem, da je tudi negacija rizika – pa kakršnekoli vrste že je – tudi sama riziko.

Z vsem tem pa pogoji operativne uporabe pojma riziko še vedno niso zadostno pojasnjeni. Kaj označuje ta beseda? Katere stran katerega razlikovanja? Katere možnosti negacije (katere stran katerega razlikovanja) implicira pojem, če ga želimo natančneje definirati za znanstveno uporabo? Če želimo vedeti, kaj meni opazovalec (drugega reda), ko neko perspektivo opazovanja označi kot riziko, moramo znati navesti, v okviru katerega

razlikovanja pojem riziko označuje eno (in ne drugo) stran. Drugače povedano, sprašujemo po obliki, ki nekega opazovalca vodi, ko neko zapažanje označi kot riziko, pod "obliko" pa vedno razumemo nekakšno mejo, nekakšno zarezo, ki ločuje dve strani, s posledico, da moramo navesti, s katere strani moramo pri naslednji operaciji izhajati.

Jasno je, da zgoraj skicirana racionalistična tradicija sicer ponuja obliko, vendar ne razlage pojma riziko. Problem, ki bi se mu lahko kljub izrabi racionalistične škode izognili, prevede v kalkulacijsko direktivo. Kot oblika nato nastane optimalno/neoptimalno in s tem celotna veriga sekundarnih odločitev različnih načinov kalkulacij. Še enkrat: pomena problema in njegove specifične sodobnosti ne gre podcenjevati, nasprotno, treba jih je poudarjati. Vendar v tem ne najdemo oblike, ki bi nam dala pojem rizika.⁴⁰

Zelo razširjena je predstava, da je pojem riziko določen kot nasprotni pojem *varnosti*. V politični retoriki ima to določeno prednost, namreč kadar se izrečemo proti zelo tveganim podjetjem, se hkrati zdimo kot nekdo, ki si zelo jemlje k srcu splošno cenjeno vrednost varnosti. To zelo hitro (in celo prehitro) vodi k predstavi, da si pravzaprav želimo varnosti, vendar se moramo pri danih okoliščinah spustiti v določene rizike. Oblika rizika postane s tem ena možnost razlikovanja razveseljiv/nerazveseljiv. Nekoliko bolj prefinjeno verzijo lahko najdemo med strokovnjaki za varnost. Njihove poklicne izkušnje jih učijo, da absolutne varnosti ni mogoče doseči. Vedno se lahko zgodi karkoli.⁴¹ Prav zato uporabljajo pojem riziko, da bi računsko precizirali svoje stremenje za varnostjo in pa mero dosegljivega na pameten način.⁴² Temu ustreza prehod z determinističnih na verjetnostne analize rizika. Podobno velja tudi za literaturo o zaščiti potrošnikov.⁴³ To potrjuje razširjeno nagnjenje k temu, da se riziko definira kot nekakšno merilo za računske postopke. Tako lahko s hitrim pogledom na sociologe priznamo, da pojem varnosti označuje socialno fikcijo in da lahko raziskujemo, kaj se v socialni komunikaciji obravnava kot nesporno varno in kako stabilne so te fikcije pri nasprotujočih si izkušnjah (na primer pri danih časih povezanih letov na letališčih).⁴⁴ Pojem riziko kot antonim varnosti ostane v tej konstelaciji prazen, prav tako kot pojem zdravje v razlikovanju zdrav/bolan. Služi torej le kot pojem refleksije, ali pa kot nekakšen ventil za socialne zahteve, ki prodirajo v izračun rizika glede na spremenljive zahtevnostne ravni. Kot rezultat imamo par riziko/varnost, torej shemo opazovanja, ki načeloma omogoča, da z vidika njihovega rizika kalkuliramo vse odločitve. Ta oblika ima s tem zaslugo, ki je ni moč oporekati, namreč: zavedanje o riziku napravi univerzalno. Tako tudi ni le slučaj, da od 17. stoletja dalje matematiki varnosti in matematiki rizika dozorevajo drug z drugim.

The Psychology of Risk, Advances in Experimental Social Psychology 20 (1987), str. 225–295.

⁴¹ S tega vidika potem radi rečemo: na podlagi človeških pomanjkljivosti.

⁴² B.E.N Bjordal, *Risk from a Safety Executive Viewpoint*, v: W.T. Singleton/Jan Hoven (izd.), *Risk and Decision*, Chichester 1987, str. 41–45. Glej tudi Sylvius Hartwig (izd.), *Veliki tehnični nevarni potenciali: analiza rizika in vprašanja varnosti (Große technische Gefahrenpotentiale: Risikoanalysen und Sicherheitsfragen)*, Berlin 1983.

⁴³ Glej Peter Asch, *Consumer Safety Regulation: Putting a Price on Life and Limb*, Oxford 1988, npr. str. 43: "The prevention of all consumer accidents and injuries – "zero risk" – is neither a realistic nor a useful goal." *Drži! Toda kaj sedaj?*

⁴⁴ Tudi prilagoditve na občutljivost javnega mnenja igrajo določeno vlogo. Glej npr. Chris Whipple, *Opportunities for the Social Sciences in Risk Analysis: An Engineer's Viewpoint*, v: Vincent T. Covelto et al. (izd.), *Environmental Impact Assessment, Technology Assessment, and Risk Analysis: Contributions from the Psychological and Decision Sciences*, Berlin 1985, str. 91–103.

⁴⁵ Na primeru menedžerskih odločitev glej Kenneth R. MacCrimmon/Donald A. Wehrung, *Taking Risks: The*

Management of Uncertainty, New York 1986, str. 11 in dalje. In to kljub temu, da je pojem priložnostnih izgub avtorjem znan. (str. 10 in dalje).

⁴⁶ *Učinkovit material o tem pri Dorothy Nelkin (izd.), The Language of Risk: Collecting Perspectives on Occupational Health, Beverly Hills Cal. 1985.*

⁴⁷ *Glej npr. Michael S. Brown, Disputed Knowledge: Worker Access to Hazard Information, v: Nelki et al., str. 67–95.*

⁴⁸ *Velikokrat se besedi riziko in nevarnost uporabljata kot sopomenki ali pa z nejasnim razlikovanjem. "Risky choices are choices that have an element of danger", pravi Lopezova (n.n.m., 1987, str. 264). Nicholas Rescher, Risk: A Philosophical Introduction to the Theory of Risk Evaluation and Management, Washington 1983, sicer razlikuje med running a risk in taking a risk (str. 6), vendar se tega razlikovanja komaj kaj poslužuje. Eksplicitno odklonil pa je Anthony Giddens, The Consequences of Modernity, Stanford Cal. 1990, še posebej str. 34, in sicer z utemeljitvijo, da je riziko prav nevarnost, da bo v prihodnosti prišlo do nastanka škode; to naj ne bi bilo odvisno od zavesti odločujoče osebe. In res: to ne bi smelo biti odvisno od zavesti kot čistega psihičnega pojava. Kljub temu pa moramo razlikovati glede na to, ali bi do škode lahko prišlo tudi brez kakršnekoli odločitve ali ne – pa kdorkoli že to vzročno delovanje povzroči.*

Ta razmišljanja pripeljejo do vprašanja, ali lahko pride do situacij, v katerih lahko izbiramo ali pa celo moramo izbirati med rizikom in varnostjo, med tveganimi in varnimi možnostmi. To vprašanje sili k ostrejši nastavitvi pojmovnosti. Večkrat se o taki možnosti izbire lahko domneva.⁴⁵ Navidez "varna" možnost implicira potem dvojno varnost o tem, da ne bo nastala nobena škoda in da smo zamudili možnost, ki bi jo morebiti lahko uresničili preko bolj tvegane variante. Vendar ta argument vara, saj izgubljena priložnost sama po sebi sploh ni bila varna. Še vedno ostaja negotovo, ali smo z odpovedjo določeni možnosti kaj izgubili ali ne; in s tem ostaja tudi odprto vprašanje, ali moramo nagnjenost k "varnejši" možnosti obžalovati ali ne. Kakorkoli že, pa je to vprašanje, na katero velikokrat sploh ni odgovora, če možnosti nismo pretehtali in določenih vzrokov nismo pogнали v tek.

Riziko ene variante pa kljub temu obarva celoten položaj odločanja. Negotovi prednosti se ne moremo odreči z gotovostjo, saj odrekanja morda sploh ni (česar pa v danem trenutku še ne moremo vedeti). Lahko se sicer odrečemo temu, da bi se sploh orientirali po razlikovanjih, ki so povezana z rizikom – recimo v kontekstu primarno religioznih ali kako drugače "fanatičnih" projektov. Če pa se oziramo po rizikih, je vsaka možnost znotraj repertoarja morebitnih odločitev in s tem vsaka alternativa tvegana, pa naj gre le za riziko, da se ne bi zavedali prepoznavnih možnosti, ki bi se morebiti lahko izkazale kot prednostne.

Strokovnjaki za varnost pa tudi vsi tisti, ki jim očitajo, da ne storijo dovolj za varnost, so opazovalci prvega reda. Verjamejo dejstvom; in kadar pride do razprav ali obravnjav, potem je to tipično na podlagi različnih interpretacij ali različnih zahtev v povezavi s temi dejstvi.⁴⁶ Zahtevamo več informacij, boljše informacije, pritožujemo se nad pridržanjem informacij od tistih, ki bi drugim radi onemogočili projiciranje drugačnih interpretacij ali večjih zahtev do dejansko danega sveta dejstev⁴⁷ – kot da obstajajo "informacije", ki jih lahko *imamo* oziroma *nimamo*. In kot rečeno: za opazovalca prvega reda je to realen svet. Za opazovalca drugega reda pa je težava v tem, da nekaj, kar imajo različni opazovalci za isto, zanje prinese popolnoma različne informacije.

Da bi do obeh ravni opazovanja ravnali pravično, bomo pojmu riziko dali novo obliko, in sicer s pomočjo razlikovanja med *rizikom* in *nevarnostjo*. Razlikovanje predpostavlja (in se s tem razlikuje tudi od drugih razlikovanj), da v povezavi z bodočo škodo obstaja negotovost. Potem sta tu dve možnosti. Na morebitno škodo se lahko gleda kot na posledico odločitve in se škoda torej pripiše le-tej. V takem primeru govorimo o riziku, in sicer o riziku odločitve. Na morebitno škodo pa lahko gledamo kot na nekaj, kar so povzročili zunanji dejavniki, in jo torej pripišemo okolju. V takem primeru govorimo o nevarnosti.

V bogati literaturi o raziskovanju rizika to razlikovanje med rizikom in nevarnostjo ne igra nobene omembe vredne vloge.⁴⁸ Za to lahko obstaja več razlogov. Brezskrbnost pri terminoloških vprašanjih smo že omenili. Vplivajo lahko tudi jezikovni razlogi. V pretežno angleško pisani literaturi so na razpolago besede *risk*, *hazard* in *danger*, uporabljajo pa se skoraj kot sopomenke.⁴⁹ Sicer je znano, da pri zaznavanju in sprejemanju rizika igra pomembno vlogo dejstvo, ali smo se prostovoljno ali neprostovoljno podali v zelo nevarno situacijo⁵⁰ in ali menimo, da imamo posledice lastnega obnašanja pod nadzorom ali ne. Vendar so s tem opisane le spremenljivke, s pomočjo katerih lahko sklepamo in morebiti dokažemo, da imajo vpliv na zaznavanje rizika oz. na pripravljenost na riziko. Pri tem ne gre za določanje oblike pojma riziko. To obliko je treba po tukaj predlagani metodologiji uporabiti za določanje nasprotnega pojma in s tem pri razlikovanju razlikovanj.

Prav tako kot razlikovanje riziko/varnost je tudi razlikovanje riziko/nevarnost zgrajeno asimetrično. V obeh primerih opisuje pojem riziko zapleteno stanje, s katerim imamo vsaj v sodobni družbi ponavadi opravka. Ta nasprotna stran služi le kot refleksijski pojem, katerega funkcija je, da ponazori kontingenco stanj, ki spadajo pod pojem riziko. To je v primeru riziko/varnost moč spoznati pri težavah merjenja, v primeru riziko/nevarnost pa po tem, da igra odločanje (torej kontingenca) določeno vlogo le v primeru rizika. Nevarnostim smo izpostavljeni. Tudi tukaj igra seveda lastno obnašanje določeno vlogo, vendar le v tem smislu, da nekoga pelje v določeno situacijo, v kateri nato pride do nastanka škode. (Če bi šli po drugi poti, nam opeka s strehe ne bi padla na glavo.) Drug skrajni primer je dan, če izbiramo med zelo podobnimi možnostmi, na primer med dvema letalskima družbama, pri čemer izbrano letalo strmoglavilo. Tudi v tem bomo komaj lahko videli odločitev za riziko, saj se vanj ne spuščamo zaradi določenih prednosti, temveč moramo izbrati med dvema ali več enakovrednimi rešitvami problemov, saj lahko uresničimo le eno. Upravičenost za neko odločitev mora torej ustrezati določenim specifičnim pogojem, med drugim tudi temu, da se alternative lahko jasno razločijo glede na možnosti za škodo.

V primeru rizika vodi upravičenost za odločitev k številnim posledičnim razlikovanjem, k seriji bifurkacij, ki potem vsaka zase spet ponujajo tvegane možnosti za odločitve. Prvo razlikovanje je: ali škoda še spada v običajen okvir stroškov (torej na "območje dobička") in stroške, ki jih je treba vzeti v zakup, le poveča, ali pa s sabo pripelje določeno situacijo, zaradi katere potem obžalujemo sprejeto odločitev.⁵¹ Le za ta primer morebitnih odločitev, ki jih obžalujemo, je bil razvit celoten aparat kalkulacij rizika; in ta oblika racionalnosti služi razmahu paradoksa, namreč dokazu, da je bila napačna odločitev kljub vsemu pravilna.⁵²

⁴⁹ *Ortwin Renn, Risk Analysis: Scope and Limitations, v: Harry Otway/Malcolm Pelt (izd.), Regulating Industrial Risks: Science, Hazards and Public Protection, London 1985, str. 111–127 (113) lahko na neki točki, ko bi pričakovali pojasnitev tērminov, preberemo: "Risk analysis is the identification of potential hazards to individuals and society..."*.

⁵⁰ *Predmet diskusij od knjige Chaunceyja Starra, Social Benefits versus Technological Risk, Science 165 (1969), str. 1232–1238.*

⁵¹ *V zadnjem času govorimo o "postdecision surprises" ali "postdecision regret" in označuje tipično birokratsko obnašanje kot poskus, da bi predvideli "postdecision surprises" in se jim pod danimi okoliščinami izognili (kar, kot je že omenjeno zgoraj, pripelje do izrabe možnosti racionalnosti). Glej David E. Bell, Regret in Decision Making Under Uncertainty, Operating Research 30 (1982), str. 961–981; isti, Risk Premium for Decision Regret, Management Science 29 (1993), str. 1156–1166, za matematične postopke in J. Richard Harrison/James G. March, Decision Making and Postdecision Surprises, Administrative Science Quarterly 29 (1984), str. 26–42 ter priložena diskusija. K temu se bomo še vrnili.*

⁵² *Lahko bi ugovarjali, da taka formulacija ne upošteva časovne razlike med odločitvijo in nastopom škode. To drži, drži pa tudi, da*

asimetričnost časovnega poteka s svoje strani paradokse razreši. Za prefinjeno kalkulacijo odločitev, kot je tipična za organizacije, pa to vendar ni dovolj, saj se lahko zahteva, da se časovna razlika odraža s svoje strani. Z drugimi besedami, radi bi sedaj že bili gotovi, da bomo lahko v trenutku nastopa škode lahko rekli, da smo se pravilno odločili, čeprav z vidika škode odločitev lahko obžalujemo. Z drugimi besedami, gre za kompleks metafizičnih pravil, ki zagotavljajo konsistentnost kljub inkonsistentnosti vrednotenja odločitev. Funkcionalno enakovreden mehanizem je seveda doživiljenjska služba.

53 K metajezikovnemu razlikovanju para marked/ unmarked glede strani določenega razlikovanja glej John Lyons, Semantics, 1. zvezek, Cambridge Engl. 1977, str. 305–311. V tej razpravi si predstavljamo, da ostane neoznačena tista stran, ki smo ji domnevno bolj naklonjeni in je zato ni treba posebej označiti. Označevanje je nato sredstvo, s katerim pozornost usmerimo tja, kjer leži problem.

54 Za pregled glej Hans Mayer, Pripisovanje (Zurechnung), Žepni slovar državoznanstva (Handwörterbuch der Staatswissenschaften), 8. zvezek, 4. ponatis, Jena 1928, str. 1206–1228.

55 Sprožil ga je predvsem Fritz Heider, preko njega pa se je ta pojem povezal s pravnimi in nacionalno-ekonomskimi problemi metode (tukaj mislimo tudi

Pri shemi rizika in nevarnosti ostane interes do varnosti (ali averzija rizika ali ogibanje nevarnosti) predpostavljen, vendar ni "označen", ker se razume sam po sebi.⁵³ Razlikovanje med rizikom in nevarnostjo omogoča označevanje na obeh straneh, vendar ne na obeh hkrati. Označevanje rizika nam omogoča, da pozabimo na nevarnosti, namreč označevanje nevarnosti v nasprotju z dobički, ki bi jih lahko dosegli s tveganim odločanjem.

V starejših družbah se torej prej označi nevarnost, v sodobni družbi se je do nedavnega označeval prej riziko, saj gre tu za vedno boljše izkoriščanje danih možnosti. Vprašanje pa je, ali bo pri tem tudi ostalo ali pa mora biti aktualna situacija zaznamovana s tem, da odločujoči in pa prizadeti vsak zase označujeta različne strani ene in iste odločitve in tako prideta v konflikt, saj s svojo lastno previdnostjo in pa s tisto, ki jo pripisujeta drug drugemu, drugače razpolagata.

Teh nekaj zaznamb že jasno pokaže na nekatere prednosti, ki jih lahko pridobimo, če presedlamo s sheme riziko/varnost na shemo riziko/nevarnost. Najbistvenejša prednost te spremembe oblike je vsekakor v uporabi pojma pripisovanje, saj ta pojem spada na raven opazovanja drugega reda. Pojem ima dolgo zgodovino, še posebej v pravu in nacionalni ekonomiji. Toda tam je šlo vedno za problem pravilnega pripisovanja – na primer določeno dejanje pripisati nekemu storilcu ali pa povečanje vrednosti proizvodnim dejavnikom države, delu, kapitalu ali organizaciji.⁵⁴ Šele po drugi svetovni vojni uveljavljeno – psihološko raziskovanje atribuiranja⁵⁵ je doseglo raven opazovanja drugega reda, in to ne da bi s svoje strani razpolagalo s tem pojmom in njegovimi spoznavno teoretičnimi in metodološkimi posledicami. Sedaj lahko opazujemo, *kako* opazovalec pripisuje, na primer na notranji ali zunanji ravni pri samem sebi in pri drugih, in ali stvari pripisuje stalnim ali pa spremenljivim dejavnikom, strukturam ali dogodkom, sistemom in situacijam. V tej tradiciji raziskovanja se na sam način pripisovanja gleda kot na kontingenčnega in se zato poskušajo najti dejavniki, s katerimi bi način pripisovanja koreliral (osebne značilnosti, sloj, značilnosti situacije, konstelacija vlog kot npr. učitelj/učenec itd.). Zadnji korak bi bil *avtologična posledica*, torej uvidenje, da so tudi te korelacije pripisovanja, ki korelirajo s pogoji, značilnimi za opazovalca drugega reda. Kajti tudi opazovalec drugega reda je opazovalec in tudi sam spada v področje predmetov, ki jih opazuje.

Glede na to, da postane razlikovanje med rizikom in nevarnostjo odvisno od pripisovanj, še nikakor ne pomeni, da je prepuščeno volji opazovalca, ali bo nekaj razvrstil kot riziko ali kot nevarnost. Nekaj skrajnih primerov smo že navedli – predvsem tega, da v sedanjosti niso razpoznavni nobeni kriteriji za različno odločanje, ali pa vsaj ne tisti, ki imajo opraviti z različno verjetnostjo prednosti in morebitnimi škodami. Večji

pomen ima drug primer. Ravno pri ekološko povzročenih škodah je prestop nekakšen prag, nepovrnjivega spreminjanja ekoloških ravnotežij ali pa začetka katastrofe pa ni mogoče pripisati posameznim odločitvam. Opazovalci se nato lahko kregajo glede "deležev", na primer pri vprašanju, ali in v kolikšni meri so avtomobilski izpušni plini odgovorni za umiranje gozda; vendar celo takrat ne bi prižiganje avtomobilskega motorja šteli za tvegano odločitev. Odločitve, ki jih lahko pripišemo neki stvari, bi morali takorekoč iznajti – na primer odločitev, da vožnje z avtomobilom ne bomo prepovedali. Drugače povedano, v akumulaciji učinkov odločitve, v dolgoročnih učinkovanjih, ni več odločitev, ki bi jih lahko identificirali, v nadkompleksnih in nič več zasledljivih vzročnih odnosih pogojev, ki bi lahko izzvali občutno škodo, ne da bi jih lahko pripisali odločitvam, čeprav je jasno, da brez določenih odločitev do takšne škode ne bi moglo priti.⁵⁶ Odločitve lahko pripisujemo določenim dejavnikom le, če si lahko predstavljamo izbiro med alternativami in o njej tudi domnevamo, ne glede na to, ali je oseba, ki odloča, v posameznih primerih videla riziko in alternativo ali pa ne.

Če v okviru teh omejitev sprejmemo tak pojem rizika, potem ta pojem ne označuje dejstva, ki obstaja neodvisno od tega, ali jo sploh kdo opazuje in kdo jo opazuje. Odprto še vedno ostaja, ali naj na nekaj gledamo kot na riziko ali kot nevarnost, in če želimo vedeti, za kaj v določenem primeru gre, moramo opazovalca opazovati in se, če je potrebno, poglobiti v teorije o pogojenosti njegovega opazovanja. Obe strani razlikovanja je mogoče, pa čeprav v danih družbah z različno stopnjo verjetnosti, uporabiti za še neznanu škodo, na primer za možnost, da bo potres podrl hiše in ubil ljudi, da nas bodo prizadele avtomobilske nesreče ali bolezni, da zakon ne bo potekal v harmoniji ali pa da bomo zvedeli kaj, česar v prihodnosti ne bomo mogli uporabiti. Za ekonomsko oko lahko škoda obstaja že, če ni določenih prednosti, zaradi katerih smo se za investicijo sploh odločili. Na primer: kupili smo avto na dizelski pogon, kmalu zatem pa se davek na to gorivo poveča. Načeloma bi se lahko s pravilno odločitvijo izognili vsakršni škodi in jo tako pripisali kot riziko, lahko bi se izselili s potresnega območja, ne bi vozili avtomobila, se ne bi poročili itd. In tudi če se prednosti, ki jih pričakujemo, ne uresničijo, pade najprej celotna prihodnost pod dihotomijo rizika in nevarnosti. Te pojme lahko obravnavamo kot *stvarno poljubno generalizirane*. Lahko pa pride do skrajnih primerov. Nevarnost padca meteorja s katastrofalnimi posledicami je primer, katerega verjetnost podcenjujemo le zato, ker proti njemu ne moremo ničesar ukreniti. Primer nas poleg tega uči tudi, da sodobna družba gleda na nevarnosti kot na rizike in jih le kot rizike jemlje resno. Kakorkoli že, pa lahko iz vsakega interesa naredimo dihotomijo, če ga le opazujemo. Problem, do katerega nas

na Maxa Webera) kot tudi na raziskovanje v smislu geštaltizem o zaznavanju vzročnih povezav. Glej predvsem Fritz Heider, The Psychology of Interpersonal Relations, New York 1958, in tudi Felix Kaufmann, Metodologija socialnih znanosti (Methodologie der Sozialwissenschaften), Dunaj 1936, čigar pomembne izpeljave o pripisovanju (str. 181) niso našle mesta v angleški izdaji (1944) in so zato ostale brez učinka. (Heider jih je prav gotovo poznal.)

⁵⁶ Wolfgang Bonß, *Negotovost in družba – argumenti za sociološko raziskovanje rizika (Unsicherheit und Gesellschaft – Argumente für eine soziologische Risikoforschung)*, Ms. nov. 1990, govori v povezavi s tem o nevarnostih drugega reda.

pripelje tema rizika, se zato zdi, da ni v stvarni dimenziji. Veliko bolj je izrazit – kot želimo tudi izdatno pokazati – v odnosu med časovno dimenzijo in družbeno dimenzijo.

Če nazadnje primerjamo še enkrat obe obliki riziko/varnost in riziko/nevarnost, lahko že iz tega izpeljemo pomembno uvidenje, čigar opazovanje javne diskusije na temo rizika odvzema veliko nepotrebne in bi mu lahko pomagalo do elegantnejše oblike. Za obe razlikovanji velja: *ravnanja brez rizika ni*. Za eno obliko velja, da ni nobene absolutne varnosti, za drugo obliko pa, da rizikov, če se že odločamo, ne moremo preprečiti, kajti tisti, ki v nepreglednem ovinku kljub spodbujanjem ne prehiteva, je izpostavljen riziku, da ne bo tako hitro prišel naprej, kot bi lahko, če nasproti ne bi prišel noben avto. Lahko računamo, kot hočemo, in v nekaterih primerih lahko celo pridemo do jasnih rezultatov. Vendar to je le pomoč pri odločanju in še ne pomeni, da se bomo, če se bomo sploh odločili, riziku lahko izognili. In v sodobnem svetu je samoumevno tudi neodločanje o odločitvi.

Če ni odločitev, ki bi bile zagotovljene brez rizika, moramo opustiti upanje (ki pa ga opazovalec prvega reda še vedno lahko goji), da bomo z več raziskovanja in znanja lahko prešli od rizika k varnosti. Izkušnje nas učijo ravno nasprotno: več ko vemo, toliko bolj se tudi zavedamo tistega, česar ne vemo, in toliko prej se zavest o riziku tudi izoblikuje. Bolj racionalno ko kalkuliramo in bolj kompleksno ko kalkulacijo izrazimo, toliko več izraznih oblik dobimo na vpogled glede gotovosti o prihodnosti in tako pridemo do rizika. Gledano s tega vidika torej ni naključje, da se je perspektiva rizika razvila paralelno z diferenciacijo znanosti. Sodobna družba rizika torej ni le rezultat zaznavanja posledic tehničnih realizacij, saj je podana že v izgradnji možnosti za raziskovanje in pa védenja samega.

IV.

Za konec tega poglavja je treba pogledati še problem *preprečevanja*, ki na način, ki ga je treba še natančneje definirati, posreduje med odločitvijo in rizikom.

Pod preprečevanjem je treba razumeti čisto splošno pripravlanje na negotove škode, pa naj bo verjetnost nastopa škode ali pa višina škode še tako majhna. Preprečevanja se lahko poslužujemo tako v primeru nevarnosti kot tudi v primeru rizika. Tudi za nevarnosti, ki jih ne moremo pripisati lastnemu odločanju, se lahko oborožimo. Vadimo lahko v uporabi orožja, shranimo določene denarne rezerve za nujne primere ali pa se obrnemo na prijatelje in jih prosimo za pomoč. Takšne varnostne strategije pa tečejo istočasno. So splošno motivirane glede na negotovosti poteka življenja na tem svetu.

Če pa gre za rizike, je situacija v pomembnih ozirih drugačna, kajti tukaj vpliva preprečevanje na pripravljenost za riziko in s tem tudi na pogoje nastopa škode. Prej smo se pripravljene spustiti v proces z negotovim izidom, če imamo določeno pravno zaščito. Če seizmološko gledano obstajajo dokaj varni načini gradnje, se bomo prej odločili za gradnjo na območju, ki ni potresno ogroženo. Banka bo z večjo pripravljenostjo dodelila kredit, če se ji lahko v zameno ponudi varščina. Za izbiro lokacije jedrskega objekta so možnosti hitrega evakuiranja prebivalstva (na tem je pogorel poskus na Long Islandu) zelo pomemben dejavnik. Toda krog zmanjšanja in povečevanja rizika, ki je pogojen z dejavniki pripravljenosti, sega daleč izven tega. Kot vemo iz raziskav o obnašanju menedžerjev do rizika, so ti neredko nagnjeni k precenjevanju svojega nadzora nad potekom morebitnih škodljivih smeri razvoja ali pa se celo opogumljajo z zavračanjem danih podatkov in s priskrbo drugih, ugodnejših ocen. Z drugimi besedami, aktivno gremo v iskanje potrditev za domnevo, da lahko potek nadziramo.

Takšno obnašanje lahko opišemo tudi kot strategijo za porazdelitev rizika. Prvi riziko odločitev blaži, dopolnjuje in slabi drugi riziko, toda ker je ta drugi riziko tudi riziko, lahko prvega tudi poveča. Brezmenilni in pa razbremenilni riziko lahko obstaja že s tem, da se mu je popolnoma nepotrebno izogniti: dan za dnem se lahko podimo skozi gozd, da bi ostali zdravi, in pri tem strmoglavimo z letalom. Ali pa se preprečevanje izkaže za vzročno neučinkovito, ali pa je bila le koristna opogumljajoča fikcija. Riziki, ki odganjajo riziko, ostanejo še zmeraj riziko.

Prvotni riziki so prav tako kot riziki preprečevanja riziki, v obeh primerih pa se pokažejo problemi ocenitve in sprejema rizika. Toda vzajemna odvisnost stanje stvari zaplete in ga nato ni več mogoče napovedati. Lahko se izkaže za dobro, da riziko preprečevanja vidimo drugače, in ga rade volje sprejmemo, saj služi kot zavarovanje proti primarnemu riziku. Iščemo in najdemo riziko v obliki alibija. Poznamo rizike, ki so povezani s tehničnimi napeljavami, in se zato toliko bolj zanesemo na ljudi, ki so nameščeni za nadzor teh rizikov. Ali pa za redundantnost druge vrste.

Navsezadnje ima tukaj obravnavani problem tudi politično stran. Za politično oceno sprejemljive in dovoljene rizike igrajo varnostna tehnologija ter vse druge naprave, ki služijo zmanjšanju verjetnosti nastanka škode ali pa zmanjšanju škode v primeru nesreč: pomembna vloga, manevrski prostor pogajanj pa bo najverjetneje bolj na tem področju kot pa v razhajanju mnenj o primarnem riziku. Toda prav s tem se politika poda na spolzko področje. Ni namreč izpostavljena le običajnim precenjevanjem in podcenjevanjem rizikov, ki spravljajo v pogon politizacijo tem, temveč tudi popačenostim, ki nastanejo s tem, da imamo primarni riziko za takega, da ga lahko nadziramo ali pa ne, kar drži glede

na to, kakšen rezultat si želimo. Vsako vrednotenje rizika je in bo povezano s kontekstom. Ne psihološko in ne v skladu s prevladujočimi družbenimi pogoji ni abstraktne nagnjenosti ali pa nenagnjenosti do rizika. Toda kaj se zgodi, ko je kontekst, ki naj bi pripeljal do ovrednotenja rizika, tudi sam riziko?

Navsezadnje moramo v tej povezavi in še posebej v politični perspektivi še enkrat osvetliti razlikovanje med rizikom in nevarnostjo. Pa tudi če gre le za nevarnosti v smislu naravnih nesreč, postane opustitev preprečevanja riziko. Očitno pa se lahko politično dosti lažje distanciramo od nevarnosti kot od rizikov – in to tudi takrat, ko naj bi bila verjetnost škode ali pa višina škode v primeru nevarnosti večja kot pa v primeru rizika; in domnevno celo neodvisno od vprašanja (kar je potrebno skrbno raziskati), kako zanesljivo določeno preprečevanje deluje v tem ali pa v drugem primeru in koliko bi stalo. Tudi če za obe vrsti situacij obstajajo možnosti preprečevanja, je lahko znova relevantno, ali se primarni riziko ovrednoti kot nevarnost ali pa pripiše kot riziko. Naj omenimo neki primer na Švedskem: politično je bilo bolj ustrezno večje število Laponcev evakuirati s helikopterjem, medtem ko so na njihovem ozemlju izvajali raketne poskuse; in to kljub temu, da je bila verjetnost obsega škode pri strmoglavljenju helikopterja veliko večja kot pa možnost, da bi na zelo redko poseljenem območju koga zadel košček rakete. Toda eno je bilo politično očitno štetu za riziko, drugo pa (in to zelo krivično) le za nevarnost.

Prevedla Katja Žumer

“Das Risiko”: riziko ali tveganje

Povzetek: Avtor se zavzema, da se pojem “das Risiko” (ang. “risk”), ki je v družboslovno misel vstopil z Beckovo knjigo “Risikogesellschaft” (1986) sloveni s terminom riziko, ki ga slovenski jezik pozna od preloma stoletja in ki ga dopušča tudi Slovar slovenskega knjižnega jezika (1994) in ne s terminom tveganje, čeprav se je ta že bolj ali manj močno uveljavil v slovenski družboslovni misli. Osnovni argument, ki ga avtor navaja za svoj predlog, pa ne išče le v jezikovni normi, pač pa zanj najde etimološke in teoretske razloge, opirajoč se na Luhmannovo analizo pojma rizika.

Ulrich Beck je s knjigo *Risikogesellschaft* (1986) vpeljal nov paradigmatški pogled na družbene probleme sedanjosti. Antony Giddens pa se je prav tako kot Beck ukvarjal z raziskovanjem osnovne dinamike družbe. Oba sta prišla do ugotovitve, da so bili v moderni družbeni razredi tisti, ki so povzročali družbeno dinamiko, sedaj pa na njihovo mesto stopa riziko. Še posebno Beckova koncepcija rizične družbe je doživela velik odmev tako v Nemčiji kot drugod po svetu. Po Černobilu pa so razmišljanja o rizičnih dobivala vse pomembnejše mesto v družboslovni misli in v sociologiji se je celo razvila posebna veja, “Sociologie des Risikos,” kot jo je poimenoval Luhmann.

Z mednarodnim uveljavljanjem Beckovega koncepta rizične družbe se nenemške znanstvene skupnosti srečujejo s problemom prevajanja njegovih temeljnih kategorij, še posebno s prevajanjem

pojma rizika kot ključne kategorije njegove koncepcije. Pri slovenjenju pa imamo prav tako težave tudi z angleško terminologijo Antonyja Giddensa.

Prevajalec Beckove knjige Mark Ritter je v angleškem prevodu ohranil besedo riziko: Beckovo temeljno kategorijo in tudi naslov "Risikogesellschaft" je prevedel z "Risk Society" (1992), čeprav je imel na razpolago več možnosti (glej več v okviru 1). Po načelu analogije bi se lahko tudi pri slovenjenju zatekli k tej rešitvi, še posebno zato, ker termin riziko slovenski pravopis navaja in dopušča. Toda v dosedanji družboslovni praksi se zdi, da se je bolj uveljavila sopomenka tveganje, morda prav zaradi vsesplošne težnje po slovenjenju tujk (tudi v družboslovnih tekstih) in sicer brez tehtnega terminološkega premisleka. Oba načina nerefektiranega jezikovnega ravnanja – sklicevanje na analogijo ali izbira sinonimkov, ki zvenijo bolj slovensko – pa za resno teoretsko (in prevajalsko) delo nista sprejemljiva, treba je vendarle nekaj več napora vložiti v premislek o obstoječem pomenskem polju tako termina tveganje kot riziko, kakor se je pač v slovenskem jeziku izoblikovalo v dosedanji rabi skozi čas. S takim pristopom je mogoče razviti ustrežnejšo argumentacijo, na osnovi katere je mogoče sprejeti s teoretskega vidika kompetentnejšo odločitev za uporabo tega ali onega termina.

Tveganje

V slovenskem jeziku najdemo termin tveganje v različnih kontekstih. Za ponazoritev njegove praktične rabe navajam nekaj primerov, ki jih je mogoče najti v gradivu za Slovar slovenskega knjižnega jezika na Inštitutu Frana Ramovša na ZRC SAZU. V ta namen sem arbitrarno oblikoval nekaj kontekstualnih skupin:

1. svet življenja posameznika

v strahu se je odločil za tveganje; pri tveganju mu gre predvsem za čast in ponos; takega tveganja se nihče ne loti; čudna strast do tveganja, uničevanja in razkroja; privolil je v tveganje; ustvarjalno tveganje; potovanje polno tveganj in očitnih nevarnosti; neustrašno tveganje; odločitev za smrtno tveganje osvobodilnega boja; golo tveganje, v katerem ni nič zanesljivega; nič določenega in trdnega; poželenje po tveganju; tveganje je predrznost; postavljanje na kocko; tveganje brez vsakršnega upanja na kakršno koli prednost; za sleherno dejanje je potrebno tveganje; ne preostane nič razen tveganja; nobenega tveganja nočem priznati; seks brez tveganja je preveč zmehaniziran (ne uporabljajo kondomov); iskanje daje življenju smisel tveganja; zmožnost tveganja; junaško tveganje; objestno tveganje; usodne odločitve in

skrajno tveganje; pripravljen na tveganje; pogum za tveganje, ki priča o svežini duha; ni se spuščal v tveganje; brez prehudega tveganja lahko sklenem svoja razmišljanja s tole mislijo; avantura tveganja; tveganje v osebnem in poklicnem življenju; kljub vsemu tveganju se je odločil za poklic samostojnega arhitekta; s tveganji se je treba spopasti; vratolomno tveganje, ki se mu pameten pilot raje izogne; moralno tveganje; ustvarjanje v prepadnih višinah tveganja (B. Štih, Paradigme, 1973, str. 123)

2. misli o tveganju (prepričanja):
razviti teorijo o tveganju kot o glavnem elementu napredka v zgodovini in življenju sploh; vrednote se ne dosegajo avtomatično iz drugih vrednot, pač pa s tveganjem in s pogumnim riskiranjem ustvarja človek vrednote (Kocbek: Strah in pogum, str.65); možnost nastanka konfliktnega tveganja; življenje je eno samo veliko tveganje; oblike tveganja so neskončne, toda mene ne privlačijo banalna tveganja, naprimer ruska ruleta. To bi bil brezploden strah... medtem pa me je tisto, česar ni mogoče določiti, predvideti, omejiti, vedno pritegovalo; psihološko tveganje se kaže v nezadovoljstvu s kupljenim blagom
3. tehnologija:
trenutek največjega tveganja je bil takrat, ko je Borman pognal za 4 minute glavni motor servisnega modula, ki še sploh ni bil preizkušen v vesolju (ŽiT, 1969, št.1, str. 6); postopki so zapleteni in dragi, kar pomeni tudi neizbežno precejšnje tveganje in vedno znova se pojavljajo dvomljivci, ki pravijo, da bi bilo vendar vredno poskusiti še s pridobivanjem tekočih in plinastih goriv iz drugih izvirov (M. Tavčar, ŽiT, 1977, št. 6, str. 440). Zelo pomembno je, da znanstvena tehnična inteligenca razgrne pred družbo in strokovno javnostjo najrazličnejše alternative in tveganja različnih tehničnih rešitev, ne pa, da vzvišeno zagotavlja, kako je v znanstvenem strokovnem pogledu vse odlično rešeno (A. Kirn, NR, 1977, št.19, str. 489/490)
4. medicina:
kolikšno je tveganje, da operacija ne uspe; dejavniki tveganja (povišan krvni pritisk...)
5. ekonomija:
sklad tveganja (za posredovanje v primeru izgub in drugih težav pri npr. prodaji vina); indeks tveganja (dobimo ga, če delimo najboljši pridelek/najslabši pridelek); *profesionalno tveganje* (železnica odgovarja za škodo, oškodovancu ni treba dokazovati njene krivde); na področju prodaje obstaja

določeno tveganje oz. prodajni riziko, ki predstavlja nevarnost, da z realizirano ceno na trgu podjetje ne krije niti stroškov prodaje poslovno tveganje)

6. pravo:
tveganje storilca kaznivega dejanja, da utegne biti zasačen

7. šah:
tveganje se ni obneslo, posrečilo, izplačalo

Iz zgoraj navedenih primerov uporabe termina tveganje se sicer da sklepati o njegovi večplastnosti in pomenskih odtenkih, ni pa mogoče natančno opredeliti, kaj naj bi termin tveganje označeval. Zgoščeno opredelitev pomenskega polja termina tveganje sem zato poiskal v Slovarju slovenskega knjižnega jezika (1994, V. del), kjer sem našel naslednje izpeljav in njihov pomen:

tvegati: 1. za dosego cilja iti v nevarnost
a.) da se doživi kaj nezaželenega, slabega (nikoli ne tvega, igra zelo previdno, drzni, pogumni tvegajo, tvegati napad, ni tvegat priti, zdravniki operacije niso tvegali; tvegati pljučnico, poraz, posmeh)
b.) da se izgubi kaj (tvegati premoženje, tvegati življenje za prijatelja)
2. biti v nevarnosti zmote, očitkov (tvegati napoved, trditev)

tvegaje: preskakoval je ovire, tvegaje, da pade

tvegajoč: tvegajoč, da se zaduši

tvegan: (tvegana odločitev)

tvegav: tisti, ki rad tvega (tvegav človek)

tvegavec: tisti, kdor rad tvega

Pomensko polje termina tveganje je tu opredeljeno na eni strani kot ciljno usmerjena aktivnost, ki vodi v nevarnost, in sicer da doživimo kaj nezaželenega, slabega ali pa da se kaj izgubi, na drugi strani pa označuje stanje, ki mu grozi nevarnost zmote, očitkov itd. Da bi to opredelitev lahko poglobil in dopolnil, sem pregledal še druge pomembnejše starejše slovarje slovenskega jezika.

V Etymologisches Wörterbuch der Slawischen Sprachen (1886: 336) je mogoče razbrati, da beseda tveganje izhaja iz (nhd) entwegen v pomenu amovare (a-moveo: proč- premikati; odmakniti, oddaljiti, odstraniti) in da je imela v tistem času obliko utvegati se, tvegati se, in sicer v pomenu sich entschlagen (znebiti se, odreči se česa), entbehren (biti brez česa, pogrešati).

V Pleteršnikovem Slovensko nemškem slovarju (1895, II. del: 704) beseda izgubi pripono "u", pa tudi pomen se nekoliko spremeni.

V *Deutsch-Slovenisches Wörterbuch* (1860: 1839) smo pod wagen našli naslednje pomene:

wagen – vagati, poskusiti

alles wagen – vsega se tvegati (vsega se odreči)

eine Bitte wagen – prošnjo poskusiti, drzniti prositi koga

wer nicht wagen, gewinnt nichts – kdor ne vaga (tvega, poskusi), je brez blaga

weiter wagen ich es nicht – dalje si ne upa, dalje ne drzne

etwas auf gut Glück wagen – kaj na dobro srečo upati, drzniti, skusiti

sich an Jemand wagen – lotiti se koga

das Leben wagen – življenja se tvegati

der Gefahr ausfaßen – v nevarnost postaviti, nevarnost nastaviti, izročiti

- tvegati se: 1. wagen, aufs Spiel setzen (tvegati se česa tudi v Murnik, Cigale, Janežič; tvegati se življenja v Cigale; vsega se tvegati v Cigale)
2. entsagen (tvegati se česa v Gutsman, Cigale, Janežič) (danes prevajamo entsagen z odreči se, odpovedati se)

Novo spremembo besede najdemo v Glonarjevem *Slovarju slovenskega jezika* (1963). V II. delu na strani 404 je zapisano:

tvegati: riskirati, staviti, tvegati žrtev; tvegati vse

V Glonarjevem slovarju – torej šele leta 1963 – se prvič pojavi sopomenka riskirati za tvegati. Sicer pa je beseda riskirati že na prelomu stoletja našla mesto tudi v slovenskem jeziku. Poleg tega pa lahko v sinonimni kartoteki za Slovar slovenskega knjižnega jezika najdemo še naslednje sopomenke za pomensko polje termina tveganje:

riskirati

zastavljati (ekspr.)

zastaviti (ekspr.)

zalagati (knjiž.: zalagali (zastavljali, zastavili) so svoja življenja)

tveganje: nevarnost

spustiti se v nevarnost

riziko

tveganost = tvegavost

tvegan: tvegav
riskanten
rizičen = nevaren
nevaren / umazan posel
vprašljiv (pot skozi sotesko je včasih negotova, vprašljiva,
tvegana)

Celotno pomensko polje termina tveganje je torej mogoče sintetizirano opredeliti, da gre za besedo, ki je nastala iz nemške besede *entwegen* v pomenu *sich entschlagen* (znebiti se, odreči se česa), *entbehren* (biti brez česa, pogrešati), in da se je ohranil tak osnovni pomen do danes. Sinonimno je dopuščena tudi raba besede *riskirati* od leta 1963, dejansko pa je v uporabi že od preloma stoletja. Opredelitev tveganja kot nevarnosti pa prinaša šele *Slovar slovenskega knjižnega jezika* iz leta 1994.

Iz tega gradiva lahko razberemo, da se je eden od pomenov termina tveganje, t. j. "postaviti vse na kocko" oziroma hazardirati, že izgubil.

Riziko

Termin riziko je prišel v rabo na prelomu stoletja. V gradivu za *Slovar slovenskega knjižnega jezika* obstaja prvi zapis besede riziko iz leta 1903 v kontekstu : "Moja preselitev v Ljubljano je bila pravi riziko, ker bi se moral živeti le od zdravniške prakse" (J. Vošnjak, Slovan, 1903/04, str. 299). Leto kasneje najdemo v isti reviji tudi tale stavek : "Ako se vam ne ljubi, potegovati se za svoje pravice, dovolili boste vsaj nam v vašem imenu na naš riziko" (I. Lah, Slovan, 1905, str. 361). Milan Pugelj je leta 1911 zapisal: "Če me kdo zaželi, pa me ima takoj pri sebi. Riziko ni vreden vpoštovanja" (Mali ljudje, str. 117). Na strani 175 v *Ženskem svetu* pa leta 1923 zapišejo: "riziko je riziko, hvaležnost je pa hvaležnost".

Pomensko polje besede se je tudi v slovenščini širilo in beseda riziko se je uveljavljala na različnih področjih življenja. Uporablja se v **zavarovalništvu** (...prof. dr. St. Cigoj v primerjalnopравни študiji "Odgovornost za atomsko škodo in zavarovanje atomskega rizika navaja, da je vprašanje odgovornosti in zavarovanja že delno urejeno s posebnimi zakoni, kot so ameriški zakon o atomski energiji, angleški zakon o nuklearnih napravah iz leta 1959... V svoji študiji se dotika tega vprašanja tudi z vidika mednarodnega zasebnega prava in pa vprašanja odgovornosti za nuklearno škodo v meddržavnem pravu. V poglavju o zavarovanju atomskega rizika avtor govori o splošnem zavarovanju. Zavarovanju, ki se v zakonodaji imenuje finančno varstvo, se pridružuje ponekod še odgovornost države, ki v ta

namen ustanovi poseben odškodninski sklad” (A. F., *Naši razgledi*, 1965, str. 181), **v zavarovalništvu** (različne stopnje rizika oz. škode, prenesti riziko za nastalo škodo na zavarovalnice, vsi riziki (vse nevarnosti) niso zavarovani, množični rizični primeri, socializacija rizikov (npr. institut obveznega zavarovanja je mehanizem s.r.), profesionalni riziko, fiziološki riziko, zavarovati ladjo pred različnimi nevarnostmi in riziki, – riziko kot nevarnost, ki ji je predmet ali oseba izpostavljena, se v zavarovalništvu malo uporablja. Nadomeščajo ga s pojmom nevarnost ali zavarovane nevarnosti. – itd.), **v trgovini** (cene so se zaradi rizika podeseterile, blago potuje na riziko kupca, riziko za razvrednotenje blaga zaradi poškodb, riziko prevoza blaga (npr. steklenic vina) itd.), **v ekonomiji** (riziko zamude pri dobavi surovin, zmanjšati riziko proizvodnje, minimiranje rizikov, transportni riziko, oceniti riziko in šanse svojega podjetja, poslovni riziko, oblikovanje cen po načelu ponudbe in povpraševanja je prevelik riziko za proizvajalce; skladi rizika; graditi stanovanja na riziko; konjunktorni riziko (riziko valovanja cen), komercialni riziko (nevarnost neuspeha v gospodarskem življenju) itd.), **v šolstvu** (vzgojno delo se izogiba vsakemu riziku itd.), **v bančništvu** (kreditni riziko, deliti riziko s partnerji, kritje rizika s poroštvo, valutni riziko, tečajni riziko, veliki krediti so riziko za banko itd.), **tehnologiji** (“kajti, če nam je tehnologija iz reaktorjev potrebna, potem tako moramo računati z neko količino ionizirajočega sevanja, ki ga pod vsemi kautelami sprejmemo kot vnaprej premišljen riziko” (*Naši razgledi*, 1960, str. 306) ali “TV mora nositi riziko v iskanju umetniških vrednot” (*Delo*, 1965, št.117, str. 12), nuklearni riziko itd.), **v znanosti** (napovedovanje potresov z določitvijo potresnega rizika s statističnimi metodami itd.), **v gledališču** (“uprizoritev drame ne bi bil v nikakršnem slučaju riziko, marveč v vsakem oziru gotov uspeh” itd.), **v športu in šahu** (“javnost vidi v plezalcih velik riziko in veliko nevarnost” (*Planinski vestnik*, 1955, str. 254), “brez rizika žrtvuje figuro” itd.), **v medicini** (“strašen riziko, ki so ga bolniki prevzeli”, “rizik ob hormonski kontracepciji naraste”, ves rizik nosi zdravstvena služba itd.), **v politiki** (riziko in odgovornost za sprejete odločitve, prevalitev rizika in odgovornosti, “z rizikom lastne pogube, je vladarju izkazala vdanost” itd.), **za ravnanje posameznikov** (“riziko svobodnega življenja”, “verjetnost eksistenčnega rizika”, “plačevati svoj drzni pesniški riziko: zaznamovan je bil in izobčen vse do svoje smrti”, “storil je to na svoj riziko (na svojo odgovornost)” – fraza, ki jo zasledimo tudi v drugih jezikih (Učinio je to na vlastitu odgovornost. Er hat es auf einige Verantwortung (Gefähr, Faust) getan. Il a fait cela sous sa propre responsabilite, a ses risques et perils. He has done it at his own risk.), “riziko, ki ga mora vsak tvegati. Nekaj poguma pa je le treba imeti”, “midva prevzemava riziko in najin bo tudi dobiček”,

“kakšen riziko je to zanj in kakšno pogumno dejanje je, kar je storil”, “ob novem izdelku nekateri čutijo visoko stopnjo rizika”, vzeti nase ves riziko (tveganje), riziko manipulacije, zamolčati riziko in napihnuti obljubo itd.) in v **literaturi** (“Riziko zasluži svoje ime, kadar so zanke v tihem spletene.” Ferdo Kozak, Punčka, 1961, str. 47).

V sinonimni kartoteki je prva navedba pridevnika rizičen iz leta 1963 v naslednjem kontekstu: “zavarovanje ima rizičen, ne pa štedni značaj”. Danes se uporablja pridevnik v različnih kontekstih: **tehnologija** (novi tehnični predpisi za deponiranje predvidevajo, da deponija neprocesiranih oziroma nevtraliziranih rizičnih odpadkov ni več mogoča, čeprav bi bile na geološki varni lokaciji; 4. rizični razred je območje znatno nad toksičnimi pogoji;), **bančništvo** (financiranje po načelih rizičnega kapitala, rizična kapitalska naložba; rizični denar), **zavarovalništvo** (rizična skupnost = zavarovalnice = zavarovalna skupnost; množični rizični primeri; neto ali rizična premija (del premije, ki je namenjena za kritje škode); *rizičen sklad ali sklad rizika* – sredstva, zbrana iz zavarovalnih premij za pokrivanje škode zavarovancem; sklad, ki v gospodarskih organizacijah omogoča pokrivanje izgub, nastalih ob skupnem riziku. V literaturi se oba pojma enakovredno uporabljata. Bistvo sklada je, da so sredstva namenjena za poravnavo eventualne škode. Oblikuje ga lahko ena ali več organizacij skupaj. Polemika glede pojmov je bila v začetku osemdesetih let.), **medicina** (rizični faktor (povišan krvni pritisk, debelost), ki so pomembni za nastanek bolezni); rizične skupine; visoka rizična nosečnost; prekancerogen – predpona “pre” vnaprej izreka sodbo, da bo patološki proces prešel v karcinom. To pa ni mogoče vselej potrditi. Dejstvo je namreč, da pogosteje pride do rakaste rašče iz navidez klinično zdravega epiteta kot iz t. i. prekanceroze. Zato smo za te spremembe predlagali termin rizični epitet, ki ničesar vnaprej ne določa, vendar pove, da moramo biti pri obravnavanju bolnikov s takimi spremembami v grlu previdni.), **ekonomija** (v kmetijstvu je čista specilizacija precej rizična; rizično blago).

Če povzamemo opredelitev rizika po *Leksikonu* Cankarjeve založbe, pomeni:

riziko: tveganje, nevarnost (npr. z vsakim gospodarskim poslovanjem povezana nevarnost izgube)

jurist: možnost škode, tveganost, nevarnost izgube

- a. premoženjski r. (nevarnost zmanjšanja ali izgube premoženja); poslovni, transportni r.; občinski skladi rizika, sklad rizika trgovskih podjetij za zavarovanje pred rizikom v trgovini s kmetijskimi pridelki; pokritje rizika...
- b. v pogodbenem zavarovanju: skupnost objektivnih in subjektivnih nevarnostnih momentov za verjetni nastop

zavarovalnega primera: atomski, avionski, kmetijski,
zavarovalni ... nastop zavarovalnega primera.
c. v socialnem zavarovanju: (socialni r., zavarovalni r.)

V *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (1994) je pomensko
polje besede riziko zgoščeno opredeljeno kot

- riziko: 1. tveganje, nevarnost:
sprejeti riziko (spodbujal jih je k drznemu dejanju in
zamolčal riziko)
sodelovali so na svoj riziko (odgovornost)
vzeti nase ves riziko (vzeti nase vse posledice dejanj)
2. (ekon.) možnost, da pride do škode, izgube v
poslovanju (veliki krediti so riziko za banko; zmanjšati
riziko v proizvodnji; sklad rizika)
3. (jur.) možnost, da se zavarovana oseba ponesreči,
zavarovani predmet poškoduje, uniči (zavarovati blago
proti vsem rizikom)

riskirati: – tvegati (pri kupčijah nikoli ne riskira; riskirati pobeg iz
taborišča)
– dati (za odpravo so riskirali veliko denarja)
– se je izpostavil smrtni nevarnosti (pri reševanju je
riskiral življenje)
– kdor tvega, ima koristi, dobiček (kdor riskira, profitira)

V Verbinčevem *Slovarju tujk* (1982) na strani 623 najdemo
naslednjo opredelitev termina riziko, ki nas napotuje tudi na
besedni izvor:

- riziko: tveganje, nevarnost (v gospodarskih ipd. poslih, kjer
obstaja možnost škode ali izgube), izpostavljanje nevarnosti,
postavljanje na kocko
- risico (ital.) iz risco (špan.): morska čer, prvotno nevarnost, ki je
pretila ladjam

Nadaljnje etimološko preiskovanje pa nas vodi v staro grščino,
kjer najdemo besedico “rhidzikon”¹ v pomenu:

- Würzel eines Berges (korenina gore),
- Felsen (skala, pečina),
- Klippen (čer, greben; zapreka)
oziroma “rhidza” v pomenu
- Würzel (koren, korenina, korenika)²

Ris(i)cos (srednjelatinsko) v pomenu Gefahr (nevarnost) izhaja
“od plitvine izhajajoča nevarnost brodoloma”. Beseda riziko je

¹ *Deutsches
Fremdwörterbuch, III. del,
Berlin, New York, 1977,
str. 452.*

² V *Grško-slovenskem
slovarju, Ljubljana, 1915,
str. 682 so naslednji
pomeni za*
– rhidza: 1. korenina; 2.a)
mladika, poganjek; b)
potomci; c) izvir, rod,
koleno, vzrok
– rhidzikon: tega izraza v
slovarju ni.

³ Za pomoč pri zbiranju gradiva za pričujoči prispevek se zahvaljujem raziskovalcem Inštituta slovenskega jezika Frana Ramovša, še posebno pa g. Janezu Kebriu, ki se je večkrat odtrgal od svojega raziskovalnega dela in me z nasveti in znanjem usmerjal po obsežnem gradivu.

tudi v slovenščini ohranila ta prvotni pomen “nevarnosti, ki grozi” vse do danes.

Sklep:

Našega jezikovnega preiskovanja ne želim zaključiti z argumentom, da besede riziko in njenih izvedenk, za katere je že znano pomensko polje, ki obsega zelo široka področja življenja, ne slovenimo, kot to predlaga Sinonimna kartoteka Inštituta slovenskega jezika Frana Ramovša (ZRC SAZU), in sicer: riziko – tveganje; nevarnost; rizičen – tvegan, nevaren; riskanten – tvegan, in da je treba nemško besedo “Riziko” ali angleško “risk” sloveniti z besedo “riziko” preprosto zato, ker to dopušča Slovar slovenskega knjižnega jezika. S tem argumentom sicer lahko opravimo s slovenskim jezikovnim puritanstvom še posebno, če poudarimo, da je tudi termin tveganja tujejezičnega (nemškega) izvora.

Uveljavljanje termina riziko kot sinonima v različnih evropskih jezikih, kot ugotavlja Luhmann, govori o tem, da so z novo besedo poskušali označiti kompleksen problem, ki ga z drugimi besedami ni bilo mogoče dovolj natančno izraziti. In ta argument se mi zdi teoretsko dovolj tehten in teoretsko produktiven za vztrajanje na tem, da je treba “Risiko” oziroma “risk” sloveniti z besedo riziko, saj ponuja večje možnosti za opis lastnosti sodobne družbe, ki jih Beck in drugi družboslovci raziskujejo in opisujejo, kot pa termin tveganje. O tem priča tudi Luhmannova analiza pojma rizika, ki je objavljena v tej številki Časopis za kritiko znanosti³.

Dr. Andrej A. Lukšič, zaposlen kot direktor Inštituta za ekologijo, je strokovni javnosti poznan kot raziskovalec družbenih vidikov ekologije, okoljevarstva, energetike in okolje- in naravovarstvenega mrežja nevladnih organizacij v Sloveniji.

LITERATURA:

Slovar slovenskega knjižnega jezika (1994), DZS, Ljubljana, V. del,
Etymologisches Wörterbuch der Slawischen Sprachen (1886), Dunaj
Deutsch-Slovenisches Wörterbuch (1860), Ljubljana
Slovensko-nemški slovar (1895), II. del, Ljubljana
Slovar slovenskega jezika (1963), II. del, Ljubljana
Sinonimna kartoteka za SSKJ, Inštitut Frana Ramovša, ZRC SAZU
Gradivo za SSKJ, Inštitut Frana Ramovša, ZRC SAZU

Angleški prevod Beckove knjige je ohranil prvotni termin, kljub temu da je imel prevajalec na razpolago še druge sinonimne možnosti. Pomensko polje besede “risk” Webster’s New International Dictionary opredeli takole:

- to risk:** 1. to expose to risk, hazard or peril; venture; hazard; as, to risk one’s person or reputation. – transitive.
2. to insure the risk or danger of; to venture upon (something involving risk); as, to risk battle. – transitive.
3. to make a crackling or grating sound (Scot.) – intransit.

- risk:** 1. hazard; danger; peril (ogrožati, spraviti v nevarnost); exposure to loss, injury, disadvantage, or destruction; as, mountain climbing involves great risks; risk of assassination.
2. In forest-protection usage, any agency that may cause a fire...
3. Insurance: a) the chance of loss or the perils to the subject matter of insurance covered by the contract; also, the degree of probability of such loss.
b) short for amount at risk, that is, the amount which the company may lose
c) loosely, a person or thing considered with reference to the risk involved in placing insurance upon him or it.
d) the character of hazard involved in insurance, – usually with a qualifying word; as, war risk, fire risk, catastrophe risk.

riskish (adj.): tending to be risky; somewhat risky

- risky** (adj.): 1. attended with risk or danger; hazardous;
2. incurring risks; venturesome
3. Risqué

riskfull = riskfulness = risky (adj.)

Pomensko polje besede riziko v nemškem jeziku nam najbolj zgoščeno ponuja Deutsches Fremdwörterbuch, III. del, Berlin, New York (1977) na strani 452.

Risiko – pojavi se sredi 16. stoletja (1558 v Meder Handel-Buch) kot strokovni izraz trgovskega jezika. Beseda izhaja iz stare italijanščine *risico, risco* (danes *rischio*) v pomenu Gefähr (nevarnost), Wagnis (tveganje). Kasneje se Risiko kot Wagnis (tveganje), Gefähr (nevarnost) omeji na področje trgovanja. Wagnis (tveganje) je razumljeno kot “iz posla izhajajoča nevarnost izgube”, torej v smislu “poslovno tveganje”.

Risiko kot sodoben ekonomski izraz ima v kontekstu tržnega gospodarstva naslednje povezave: Unternehmensrisiko, Geschäftsrisiko, Betriebsrisiko, Risikoausgleichen...

V 20. stoletju si Risiko utre pot tudi na druga področja:

- Lebensrisiko, Sicherheitsrisiko, Unfallrisiko, Risikofaktor
 - ein Risiko übernehmen (podvzeti), auf sich nehmen (nase vzeti), tragen (naprtiti)
- in v pomenu

- ein Risiko eingehen: “wagen” (tvegati),
“Gefähr laufen” (obstaja nevarnost),
“aufs Spiel setzen” (na igro dati, tvegati),
“riskieren” (riskirati).

riskieren – glagol se v nemškem jeziku pojavi v poznem 17. stoletju v pomenu “auf sich Gefähr nehmen” (nase prevzeti nevarnost), “aufs Spiel setzen”, “etwas (Riskantes) wagen” (nekaj tvegati).

riskant – pridevnik se pojavi prvič v 19. stoletju v pomenu gewagt (drzen), gefährlich (nevaren); waghalsig (predrzen, vratolomen), mit Risiko verbunden (povezano z rizikom)

Tehnologija kot materialna kultura

V pričujočem tekstu želim orisati sociološke spremembe razumevanja tehnologije, ki bistveno določajo njeno razumevanje nasploh. Ost prikazovanja sprememb bo uperjena zoper linearni koncept tehnološkega razvoja, ki implicira post-modernistično kritiko rizičnih tehnologij in družbeno negativnih vplivov oziroma posledic tehnologij. Bistvo tega koncepta je analitično razdvajanje tehnologije in družbe, ki empirično sicer ne eksistirata ločeno. Razmišljanje o družbenih vplivih tehnologije je zato lahko nevarno, saj se pozornost osredotoči le na tehnologijo in tehnologe, ne pa tudi na družbo in javnost. Kot ugotavljajo sodobne sociološke študije, je tehnologija namreč družbeno konstruirana. Analiza in kritika tehnološkega razvoja se mora zato pričeti v razkrivanju družbenega konstruiranja tehnologije, se pravi v analizi struktur in odnosov družbene moči, ki tehnologijo šele vzpostavijo. Temu pristopu pa je konsistentnejši koncept razumevanja tehnologije kot materialne kulture, ki je novejši proizvod človekove misli in predpostavlja, da je tehnologija sestavni del človekove kulture in potemtakem tudi družbe. Takšno razumevanje tehnologije pa je v nasprotju s prevladujočim teoretičnim biološko evolucionističnim in tehnološko determinističnim pojmovanjem tehnologije kot kulturno in družbeno nevtralne celote, ki je kot takšno tudi prevladujoče javno razumevanje tehnologije.

1. Kaj je tehnologija?

Tehnologija se ni nikoli, vse do našega časa, razdvajala od širše kulture, v kateri je človek deloval. V svojem izvornem pomenu se tehnologija nanaša na celoto človekovega življenja in ne le na delo ali na moč. Tako tudi klasični grški termin **techne**, ki pomeni *spretnost ali sposobnost spoznati se na to, kako se neka stvar proizvede ali naredi*, ni delal nikakršne razlike med obrtno proizvodnjo in “lepo” ali simbolno umetnostjo. Razvoj tega pojma je šel v smeri redukcije njegove vsebine, ki se kaže v moderni osamosvojitvi **znanosti, umetnosti in tehnologije**.

Techne je namreč v grški kulturi pomenila spretnost kot večščino oziroma umetnost, ki je bila neposredno vezana na um, torej na neko vrsto znanja. Nanašala se je na nekaj živega in delujočega, ne pa na nekaj postvarelega in realiziranega, kot je to v primeru moderne tehnike oziroma tehnologije. Nosilec te sposobnosti oziroma umetnosti je bil lahko le človek. Techne je bila torej nekakšna **praktična inteligenca**, s katero se je človek po razhodu z mitsko enotnostjo sveta ponovno uvajal v svet. Razumemo jo lahko tudi kot razumno in pronicljivo izigravanje naravnih sil proti človeku oziroma tistih sil, ki bi ga lahko ogrožale (Burger, 1979: 20–24). Tako se je način življenja grških mislecev, kot življenjski način zročih, ki je za Grke v svojem najčistejšem liku mišljenje kot najvišja dejavnost, bistveno razlikoval od življenja tistih, ki so se ukvarjali s praktičnim delovanjem in materialnim proizvodanjem. In če so Grki iz moralnih razlogov prezirali tehniko kot obrtno proizvodnjo, ker naj bi le-ta deformirala dušo in telo, ter v nasprotju s kontemplativnim življenjem preprečevala človeku harmoničen razvoj, pa s koncem srednjega veka, namreč z **renesanso**, nastopi povsem drugačna mentaliteta. **Francis Bacon** je tehnološki razvoj razumel kot bistven za razvoj človekovega duha. In v 18. stoletju tehnološki razvoj res postane ključen del razvijajoče se družbe. Teorija tako ni več “varujoče zrenje resnice”, temveč je kot motreče preučevanje **obdelovalno poseganje v dejansko**. Smisel znanosti ni več teorija kot teorija, temveč teorija kot tehnika. Techne se tako zreducira na abstraktne znanosti, na umetnost kot “lepo umetnost” in na tehniko kot “mehanično umetnost”. S tem dobi **tehnika** bolj konkreten pomen, saj označuje “delovno prakso – kako se stvari delajo”, oziroma “v kakšnem razmerju so si ljudje eden do drugega in do materialnega sveta” (Debresson, 1987: 1 in 25). Gre torej za načine oziroma metode in sredstva, ki so potrebna za doseg določenega smotra.

Šele z združitvijo znanosti in tehnike dobimo **tehno-logijo** v njenem pravem, se pravi modernem pomenu besede. Tehnologijo kot nauk oziroma znanost o tehniki. Po definiciji bi zato o tehnologiji morali govoriti samo takrat, kadar bi jo tako

povezovali z znanostjo, da bi o njej znanstveno govorili kot o sistematično urejenem znanju o tehniki. Toda tehnologija se v tem izvornem pomenu besede skorajda ne uporablja več. Pri uporabi pojmov *tehnika in tehnologija* se namreč srečujemo s precejšnjo terminološko zmedo. **Lewis Mumford** v knjigi *Mit o stroju* (1986) pravi, da kljub nasprotnim dokazom "še vedno obstaja tendenca, da se orodja in stroji poistovetijo s tehnologijo: da se del postavi za celoto" (Mumford, 1986: 6). Namesto tega danes raje govorimo o tehnologiji kot o moderni tehniki, se pravi o "praktični aplikaciji znanja in uporabe tehnike v produktivnih dejavnostih" (Jary, 1991: 651). Ali če jo definiramo opisno: "Tehnologija vsebuje tiste *materialne stvari, tehnike in znanja*, ki človeku omogočijo transformiranje in nadzor neživega sveta" (Westrum, 1991: 7). Takšna definicija poudarja tehnologijo kot **družbeni produkt**, ki vsebuje tako "hardware" oziroma tehnično-materialni izdelek kot tudi "software" oziroma tehnično znanje. Tehnično znanje pa ni nujno odvisno od znanstvenega spoznanja. Retrospektivno je zato tehnika stara toliko kot človeštvo. Obstajala je že davno, preden je znanost pričela urejati znanje za izoblikovanje in nadzorovanje narave. Le kako naj si drugače razložimo briljantne tehnične dosežke pri gradnji staroegipčanskih piramid ali pri staro-kitajskih izumih? Prav zaradi zanemarjanja svojskosti tehničnega znanja pri tehničnih izdelkih je pogosto prihajalo do napačnega razumevanja tehnologije kot tehnike. Bistvena je namreč tehničnost moderne tehnologije, kar pomeni, da je tehnologija vpeta v tehnični kulturni kod modernih družb. Šele tehnika kot bistvena lastnost modernih družb daje tehnologiji pravi ton.

Razmerje med tehniko in tehnologijo je torej razmerje med celoto in delom. O tehnologiji lahko govorimo kot o moderni tehniki, kjer ni poudarek samo na tehničnem znanju, niti samo na tehničnem izdelku, temveč, kot ugotavljajo sodobni sociologi tehnologije, tudi in zlasti na **družbi**. Zaradi tega tehnologija pomeni "družbenotehnični sistem" (Hughes, 1991: 22). In prav zato smemo o tehnologiji govoriti kot o človekovi "**materialni kulturi**" (Debresson, 1987: XI), ki je zgodovinsko določena s prioritetenim znanjem na eni strani ter družbo, ekonomijo in politiko na drugi strani.

2. Od biološkega k tehnološkemu determinizmu

Razumevanje **raznovrstnosti** materialne kulture je star epistemološki in ontološki problem človekove misli. Dolga stoletja človekovega bivanja je na evropskem kulturnem prostoru odgovor zagotavljala judovsko-krščanska teologija s *kreacionističnim* pogledom na svet, ki ga je v sredini 19. stoletja zamenjala Darwinova *biologistična* interpretacija, po kateri je

raznovrstnost življenja na zemlji rezultat evolucijskega procesa, ki se dogaja z biološko reprodukcijo variacij in z naravno selekcijo. Čeprav Darwin ni nikoli apliciral svoje evolucijske teorije na tehnologijo, so številni njegovi sodobniki iskali analogije med razvojem živih bitij in tehničnih izdelkov.

Kot meni **Chris Debresson** v knjigi *Razumevanje tehnološke spremembe* (1987), je “razumevanje tehničnih sprememb najčešče pogojeno z razumevanjem drugih stvari. Pri tem je dominantna analogija večine piscev tehnoloških sprememb prav evolucija” (Debresson, 1987: 155). Uporaba Darwinovega teoretičnega koncepta za razlago tehnoloških sprememb izhaja iz prepričanja, da imamo ljudje in živali nekaj skupnih lastnosti, ker se je pač človek razvil iz živali. Logični zaključek je torej, da je človek biološko determiniran. To pa tudi pomeni, da so naravni selekcijski procesi pri izbiranju tehnologij primarnejši od človeške selekcije. Od biološkega determinizma do tehnološkega determinizma je torej le majhen korak. Tehnološke značilnosti so po njihovem mnenju namreč zelo podobne biološkim evolucijskim procesom. Posamezni dogodki v zgodovini tehnologij so urejeni, nepovratni, potekajo enosmerno in kontinuirano ter so kumulativni. Številne tehnološke spremembe so zato tudi med seboj povezane. Tako kronološko je tudi akademska zgodovina tehnologije interpretirala njen razvoj, kjer je bil pričakovani rezultat razvoja tehnologije vedno enak začetni ideji. Ali kot lahko beremo v takratnih knjigah: “Tehnološko zgodovino moramo razumeti kot genetično posledico dogodkov. Tehnologija je jedro v evolucijskem procesu” (Usher, 1954).

George Bassala v knjigi *Evolucija tehnologije* (1988) ugotavlja, da je ključni koncept biološke teorije tehnološke evolucije **nuja** (“necessity”), s katero razlaga raznovrstnost materialne kulture. Gre za prepričanje, da ljudje izumljajo tehnične izdelke zaradi svojih osnovnih **bioloških potreb**. Takšno razmišljanje izhaja iz funkcionalistične antropologije in sociobiologije, ki sta kulturo neposredno izvajali iz zadovoljevanja človekovih prehranjevalnih, reproduktivnih, obrambnih in drugih potreb. Ker imamo ljudje potrebo po vodi, kopljemo vodnjake, zavezimo reke in potoke ter razvijamo hidravlične tehnologije. Ker potrebujemo zaščito in obrambo, gradimo hiše, utrdbe, mesta in vojaške stroje. Ker potrebujemo hrano, kultiviramo plantaže in živali... Tehnični izdelki so torej absolutno bistveni za človekovo preživetje. Toda primerjalno preučevanje človekovih potreb in posameznih iznajdb je pokazalo, da je biološka “nuja” relativen pojem. Določena nuja morda za nekatere ljudi, generacijo ali družbene skupine sploh nima nobene koristne vrednosti, medtem ko je za druge razkošje, ugotavlja Basalla (Basalla, 1988: 12). Brez takšne tehnologije, kot jo imamo danes, verjetno res ne bi mogli početi večine stvari, ki jih danes počnemo. “Toda lahko bi

preživeli...” je prepričan Basalla. In ker tehnologija ne more biti odgovor na človekovo nujo, je filozof **Jose Ortega y Gasset** (1961), v nasprotju s tem, definiral tehnologijo **kot produkcijo nepotrebne**. **Gaston Bachelard** pa je k temu dodal, da nam osvajanje nepotrebne nudi večjo duhovno spodbudo kot zadovoljevanje nuje, kajti človek je zanj kreacija želja, ne pa potreb (v Basalla, 1988: 14).

Ljudje imamo namreč drugačno razmerje do naravnega sveta kot živali. Določiti **specifikum razločevanja** je seveda težko. Ne glede na prevzetno antropocentričnost je nesporno dejstvo, da razlike obstajajo. Teoretični spor pa je v tem, kakšne so te razlike. Ne-evolucionistični sociologi jo vidijo v tem, da narava vzdržuje življenje živali in rastlin, človeku pa narava služi kot vir materialov in energij, ki jih lahko koristno izrabi za boljše življenje. Izhajajoč iz takšne predpostavke, tudi Basalla zaključí kritiko biološke teorije tehnološke evolucije takole: “Zato ker so naravni viri različni in ker se človekove vrednote in okusi razlikujejo od kulture do kulture, od časa do časa, od osebe do osebe, ne smemo biti presenečeni nad ogromno raznovrstnostjo tehničnih produktov. Izdelki, ki konstituirajo narejen svet, niso samo gola rešitev problemov za zadovoljitev človekovih osnovnih potreb, temveč so materialna manifestacija različnih načinov človekovega definiranja in doseganja eksistence v času. V tej luči je zgodovina tehnologije del veliko širše zgodovine človekovih navdihov, kjer je preobilnost narejenih stvari le produkt človekovih možganov, prepolnih fantazij, hrepenenj, zahtev in želja” (Basalla, 1989: 14).

Najzgodnejši in morda tudi najuglednejši zagovornik tehnološke evoliucijske analogije v 19. stoletju je bil nedvomno **Karl Marx**. Tehnologijo je postavljal v aktivno razmerje do narave, s katero jo človek izoblikuje. Narava tako postane dejanska razsežnost človekovega telesa. Po drugi strani pa je z minimaliziranjem razlik med narejenim in živim svetom Darwinov evoliucijski pristop transformiral na zgodovino človekovih produktivnih organov. Trdil je, da lahko pomembne značilnosti človeškega telesa razložimo z evoliucijskimi termini, kakor tudi tehnologijo samo, kot človekov podaljšek v naravo. Med Darwinovo in Marxovo evoliucijo seveda obstaja pomembna razlika. Medtem ko se Darwinova teorija biološke evoliucije **sama generira**, pa je v Marxovem modelu tehnološka evoliucija **nameren** proces, ki ga zavestno usmerjajo ljudje znotraj družbeno-zgodovinskih sil. Marx je bil namreč prepričan, da se, na primer, industrijska revolucija ni zgodila zaradi iznajdb posameznih izumiteljev, temveč da so te iznajdbe **družben** proces, ki se opirajo na akumulacijo mnogih predhodnih majhnih izboljšav in izumov.

Sintagma **tehnologija kot družbeni proces** pa Marxa najčešče povezuje s **tehnološkim determinizmom**. Toda o tem, ali je bil

Marx tehnološki determinist, ni enotnega mnenja. Na to opozarja **Bruce Bimber** v besedilu *Karl Marx in trije obrazi tehnološkega determinizma* (1990). Kajti koncept "tehnološkega determinizma" je izmikajoč, saj ga mnogi avtorji uporabljajo pri različnih interpretacijah odnosov med tehnologijo in različnim vidiki človekovega delovanja (Bimber, 1990: 333). Njegov spekter lahko sega od pozitivističnega opisovanja avtonomnosti tehnologije do tehnologije kot dominantnega faktorja družbenih sprememb. V tem konceptu je bistvena beseda "determinizem", ki predpostavlja, da "je vse, kar obstaja, podrejeno vzročnosti, kavzalnosti" (Sruk, 1980: 63). To pomeni, da je zavrnjena vsaka možnost svobodne izbire posameznih družbenih akterjev. Tako vse interpretacije tehnološkega determinizma poudarjajo odločilen pomen tehnologije pri družbenih spremembah, razlikujejo pa se pri razlaganju tega, *zakaj in kako* je tehnologija tako vplivna. Natančno pojmovanje tehnološkega determinizma pomeni, da so: "vse družbene in kulturne spremembe odvisne od tehnoloških sprememb; in da so vse tehnološke spremembe neodvisne od družbenih in kulturnih sprememb" (Chant, 1989: 48).

Tehnološke spremembe naj bi torej izhajale iz logičnega zaporedja inherentno tehnoloških zakonov. Izhajajoč iz takšnega pojmovanja tehnološkega determinizma lahko ugotovimo, da je Marx res postavil tehnologijo, bolj kot kdorkoli do takrat, v središče družbene teorije. Pri njegovem razumevanju tehnologije je pomembno zlasti to, da je poudarjal njeno **družbeno naravo**, saj njen pomen izhaja iz ekonomske dejavnosti. Tehnologija pa je bila zanj zlasti sredstvo v boju med družbenimi razredi.

Marx tako pokaže na **družbeno izoblikovanost tehnologije**, se pravi na njeno dialektično vpetost v obstoječo družbo, s čimer implicitno zavrne takrat prevladujoče pozitivistično razumevanje tehnologije. Kot njegovo dediščino moramo zato sprejeti zlasti zavračanje nevtralnosti tehnologije. Tehnologija je družbeno usmerjena, in sicer v skladu z določenimi nameni. **Ron Westrum** v knjigi *Tehnologija & družba* ugotavlja, da iz Marxovega preučevanja tehnologije izhajajo naslednja temeljna vprašanja: "Kdo izoblikuje tehnologijo, za kakšen namen je bila razvita in kdo jo nadzira?" (Westrum, 1991: 42). Vprašanja, ki sta v nadaljnjem preučevanju sociologije tehnologije dobili centralno mesto.

Čeprav je bil Marx mnogo bolj optimističen glede znanstvenih in tehnoloških potencialov družbe kot mnogi kritiki današnje jedrske in informacijske dobe, ga ne moremo označiti za tehnološkega, prej za ekonomskega determinista. Prav "tehnično branje" Marxa, kot temu pravi **Colin Chant** v knjigi *Znanost, tehnologija in vsakdanje življenje 1870–1950* (1989), je v marsičem vodilo k "mistifikaciji znanosti in tehnologije, ki kot tandem postajata najmočnejši instrument razredne dominacije v razvitem kapitalizmu" (Chant, 1989: 52).

Bolj kot kdorkoli pa tehnološki determinizem uteleša ameriški sociolog **William F. Ogburn**, ki je po Marxu pravzaprav prvi resno preučeval tehnologijo. Tehnologija je bila zanj neodvisna od mišljenja in delovanja posameznikov ter družbenih namenov. Pomeni nevtralnno materialno kulturo, ki je aktivni element v družbenih spremembah. Družba pa je pri tem le adaptivna, se pravi, da se tehnologiji pasivno prilagaja, ali pa tudi ne, na primer ob kulturnem zaostajanju ("cultural lag"). Tehnološka evolucija je tako vpeta v širšo kulturno evolucijo. To je dokazoval s preučevanjem **družbene dinamike izumov**. Pred njim so izume razumeli kot občasne dogodke herojskih izumiteljev. Ogburn pa je pokazal, da so izumi oziroma invencije konstantni, so torej rezultat majhnih sprememb, pri čemer nobena od njih ne pomeni ostrega preloma s prejšnjo materialno kulturo. Invencija je rezultat kombinacije že obstoječih in znanih elementov kulture v skladu z oblikovno zamislijo novega elementa. Posamezniki so pri tem prav tako pomembni kot družbeno okolje. Na primer, parni stroj je bil neodvisno izumljen na različnih krajih v približno istem času. To pomeni, da izum ni izolirano dejanje posameznika, saj je vpet v procese akumulacije, razširjanja in urejanja tehnološkega znanja posameznih družb. To je bil zanj dovolj jasen dokaz kontinuirane tehnološke evolucije, kjer posamezen izum pomeni nujen naslednji korak. Ogburn namreč trdi, da je podoben odstotek ljudi s superiornimi sposobnostmi iznajditeljev moč najti v vsaki družbi. Tako kakor raste populacija v družbi, tako proporcionalno raste tudi število potencialnih iznajditeljev. Če se ti iznajditelji rodijo v družbi z razvito materialno kulturo in tehničnim izobraževanjem, potem se bo število iznajdb gotovo povečalo. Večje število akumuliranih iznajdb poveča stopnjo nadaljnjih iznajdb, kajti število elementov za kombinacijo je večje. Materialni razvoj je zato za Ogburna neizogiben (razvoj tehnologije je zato mogoče statistično meriti in napovedovati) in kot takšen ne sproža moralnih odločitev. Na primer, ko je bila izumljena televizija, je zanj postala njena uporaba "naravna". Sicer pa se je Ogburn ukvarjal tudi z **družbenimi vplivi tehnologije**. Ugotovil je, da ima posamezna invencija mnogo učinkov, ki se v zaporedju hitro razširjajo. Vzrok invencije in njen družbeni učinek sta pogosto medsebojno prepletена procesa.

V Ogburnovo šolo ameriške sociologije tehnologije štejemo tudi **Seana C. Gilfillana** in **Bernharda J. Sterna**. Prvi se je na sofisticiran način ukvarjal z izumi kot počasi razvijajočim se logičnim razvojem. Zanimal je revolucionarna odkritja tehnologij ter na primeru izuma ladje pokazal njeno stoletno **evolucijsko pot** od plavajočega hloda do moderne motorne ladje. V nasprotju z Ogburnom in Gilfillanom, ki znotraj tehnološkega determinizma razvijata "konsenzualno" sociologijo tehnologije (Westrum, 1991: 59), pa se Stern, kljub privzemanju Ogburnovega temeljnega

postulata o pomembnosti materialne kulture, opira na Marxovo konfliktno teorijo. Stern se je osredotočil na raziskovanje institucij, ki **upravljajo tehnologijo**. Trdil je, da razvoj novih tehnologij najpogosteje zavračajo močni ekonomski **interesi** (npr. vloga financerjev), ki so zanj pomembnejši kot Ogburnova "kultura". Po Sternovem gledanju je napredek tehnologije dolgoročno mogoče res neizogiben, kratkoročno pa močne institucije krmarijo družbo po eni ali po drugi poti. Tehnološki razvoj torej ni avtomatičen, temveč je rezultanta funkcij različnih družbenih akterjev, ki investirajo vanj. Ni dovolj le izumiti tehnologijo, temveč jo je potrebno tudi razviti. To pa zahteva denar, ki ga nadzirajo velike in močne institucije. **David Dickson** na primer pravi, da mit tehnološke nevtralnosti legitimira družbeno funkcijo tehnologije tako, da jo prikazuje izven političnih bojev. Zanj je namreč vsaka aplikacija abstraktnega znanja na neko praktično nalogo že "politično determiniran proces". Zato je tudi celoten proces tehnoloških inovacij politično obarvan. V proces so vpleteni tako cilji kot sredstva (Dicksons, 1986). Ravno to, namreč ločevanje ciljev in sredstev oziroma **človekovih vrednot** na eni strani in **instrumentalne tehnike** na drugi strani, naredi tehnologijo nevtralno in kot takšno primerno za tehnološko deterministično razumevanje.

Pod vplivom "tehničnega branja" Marxa najdemo določene zvrsti tehnološkega determinizma tudi pri drugih, sociološko pomembnih preučevalcih tehnologije. Zlasti vplivno je bilo delo francoskega sociologa **Jacques Ellula** *Tehnološka družba*, kjer je definiral tehnologijo oziroma tehniko ("technique") kot "celoto racionalnih metod s popolno učinkovitostjo na vseh področjih človekove dejavnosti" (Ellul, 1965: 1). Za Ellula tehnika dominira nad družbenim, političnim in ekonomskim življenjem, kolikor ta področja sprejemajo logične cilje in učinkovitost delovanja. Znanost, kot oblika družbenega delovanja, je zato le poseben vidik tehnike. Tehnika je tako avtonomna glede na ekonomijo in politiko, saj je njen razvoj neodvisen od družbenih razmer, čeprav ni nujno, da družba vedno reflektira tehniko. Podobna stališča najdemo tudi pri branju **G. A. Cohena**, ki trdi, da tehnologija funkcionira kot neodvisen dejavnik zgodovine, da torej kulturne in družbene spremembe izhajajo iz tehnologije (Cohen, 1978). **Robert Heilbroner** pa na primer dokazuje, da tehnološki razvoj zagotavlja evlucijsko pot, po kateri mora vsaka družba (Heilbroner, 1961). Tudi zanj je tehnologija temeljni dejavnik družbenih sprememb. O avtonomnosti tehnologije glede na družbene spremembe piše tudi **Langdon Winner**. Toda, tehnologija je izven našega nadzora ("technology-out-of-control"), iz česar sledijo nenamerne družbene posledice in družbena negotovost (Winner, 1977).

3. Ideologija tehnološkega razvoja

Neodvisno od Marxovega in Ogburnovega branja je tehnologija tudi dejansko, se pravi empirično postajala inkarnirana "instrumentalna racionalnost", ki je vse probleme, bodisi naravne, družbene ali kulturne, videla kot "tehnične probleme", ki so racionalno razrešljivi z akumuliranim objektivnim znanjem v vrednotno nevtralni obliki. Tehnološko reševanje "tehničnih problemov" je bilo najčesejše povezano s povečano družbeno in ekonomsko produktivnostjo. Tehnologija je *per se* dobra stvar. Tako se po Chantu srečamo s specifično povezanostjo tehnologije in ideologije. "Tehnologija povzroča naraščanje ideologije v vsakdanjem življenju; ideologija pa služi opravičevanju ali legitimnosti tehnologije" (Chant, 1989: 30). Gre za ideološki **vpliv** tehnologije in hkrati za ideološko **legitimnost** tehnologije. Nekateri kritiki ta pojav imenujejo "ameriška ideologija" (Wilson, 1977), ki je v dvajsetem stoletju postal tudi evropsko dominanten pogled na tehnologijo. Po mnenju Debressona ima tehnološki napredek v 20. stoletju podobno vlogo, kot jo je imelo zlato v 15. in 16. stoletju. Zlato je bilo namreč v merkantilnem gospodarstvu vir bogastva. V industrijskem gospodarstvu pa **Adam Smith** poudarja, da je neomajna produkcija dobrin še večji vir bogastva. Dominanten kredo "laisser-faire" pa je danes zamenjano z "laisser-inventure" (Debresson, 1987: 159).

Ob povečevanju družbene vloge in moči tehnologije se tehnološki determinizem ponovno reaktivira ob njegovi navidezni kritiki v **frankfurtski kritični teoriji**, ki ob problematiziranju tradicionalnih filozofskih predpostavk zahodnoevropske kulture skuša izoblikovati nov pogled na krizo sodobnega evropskega uma in s tem evropske usode nasploh. Ost njihovega mišljenja je v radikalni kritiki civilizacije in njenega uma. Tako **Max Horkheimer** in **Theodor W. Adorno** v procesih civilizacije vidita predvsem proces razsvetljenstva, ki je ljudem odvzel strah pred naravnimi silami in jih postavil za gospodarje narave (Horkheimer-Adorno, 1981). Razum je tisti, ki je premagal praznoverje in pričel zapovedovati nad naravo, in sicer tako, da je obvladal njo in ljudi. "**Tehnika je bistvo tega vedenja** (okrepil S.S.). Ne meri na pojme in podobe, ne na srečo vpogleda, temveč na metodo, izkoriščanje drugih, kapital" (Horkheimer-Adorno, 1981: 116). **Herbert Marcuse** gre tu še dlje. Zanj tehnika ni nekaj nevtralnega, temveč je zgodovinsko-družbeni projekt. Sodobno znanost in tehniko obtoži, da je reakcionarna, ker pomaga vzdrževati obstoječi družbeni red. V imenu racionalnosti, ki je inherentna institucionaliziranemu znanstveno-tehničnemu razvoju, se širi prikrita **politična vladavina**, kot gospostvo nad naravo in družbo. Tehnika je torej instrument kapitalistične dominacije. Sam pojem tehničnega uma je tako zanj že ideologija. "Ne samo uporaba tehnike, temveč že sama

tehnika je gospostvo (vladanje nad naravo in nad ljudmi), metodično, znanstveno, preračunano in računano gospostvo. Določeni cilji in interesi gospostva niso naknadno in od zunaj vsiljeni tehniki – ti pridejo vanjo že pri konstrukciji tehničnega aparata; tehnika je vedno zgodovinsko-družbeni projekt; v njej je projektirano to, kar neka družba in interesi, ki v njej vladajo, nameravajo narediti z ljudmi in stvarmi” (Marcuse, 1965; v Habermas, 1986: 54). To pomeni, da tehnična racionalnost brani, ne pa ukinja legitimnost vladavine obstoječih družbenih odnosov in da si **emancipacije družbe** ne moremo zamisliti brez revolucioniranja same znanosti in tehnologije.

Na tej točki, namreč pri vprašanju, ali tehnika lahko pomeni sredstvo za doseganje “racionalnejše” in “svobodnejše” družbene ureditve ali pa je tehnika prepreka za njeno emancipacijo, je drugačnega mišljenja **Jurgen Habermas**. Namesto Marcusejeve “demonške” vloge znanosti in tehnologije, ki jo je potrebno revolucionirati, postavi Habermas novo osnovo za kritiko instrumentalnega uma, in sicer tako, da zavaruje um. Pri tem Habermas ne govori samo o tehniki, temveč, kot pravi že v naslovu svojega ključnega besedila, o “**znanosti in tehniki kot ideologiji**” oziroma o **znanstveni tehniki** v poznem kapitalizmu (Habermas, 1986: 72). Filozofiji “subjektivno centriranega uma”, ki vsa svoja spoznanja izvaja na temelju paradigme spoznavnega subjekta, postavlja alternativo **komunikativnega uma** oziroma **intersubjektivnosti**. Dosedanji paradigmi **proizvajanja** postavi nasproti paradigmo **sporazumevanja**. Njeno bistvo je v tem, da so družbeni akterji v delovanju usmerjeni k sporazumevanju, da se torej v odnosih s svetom vedejo reflektivno. Jezik tako postane svojevrstno koordinirano delovanje, ki med akterji vzpostavlja intersubjektivnost. Od tod izhaja nova, optimističnejša perspektiva moderne znanosti in tehnologije. Kritično zavrne Marcusejev koncept “nove znanosti” in “nove tehnike” ter se zavzame za drugačen, **netehničen odnos do narave**, kjer narava ne bo predmet izkoriščanja, temveč bo enakovreden partner v interakciji. To naj bi pomenilo predvsem spremembo v strukturi delovanja, in sicer iz **racionalno smotrnega delovanja** naj bi prešli na **simbolno posredovane interakcije**. Ker znanost in tehnika ne moreta sami iz sebe proizvesti takšnih odnosov, je potrebno določeno **družbeno delovanje**. To seveda še ne pomeni, da je razvoj proizvodjalnih sil za družbeno emancipacijo irelevanten, temveč da sta predvsem z racionalizacijo družbenih norm, ki naj ne bi zagotavljalje zgolj učinkovitost in produktivnost, možni nadaljnja emancipacija in progresivna individualizacija. Habermas je namreč preveč naivno videl realizacijo teh norm v študentskih uporih leta 1968, kot spreminjanje družbene zavesti v okviru Marxovega modela družbene nadstavbe.

4. Tehnološke spremembe med kontinuiteto in diskontinuiteto

Mit tehnološkega determinizma in tehnološke nevtralnosti se je pričel rušiti hkrati z biološkim evolucionističnim razumevanjem tehnoloških sprememb. Številne zgodovinske in sociološke primerjalne empirične študije tehnološkega razvoja v različnih družbah dokazujejo, da tehnološke spremembe nimajo **nobene lastne logike ali gonilne sile**. Tako postaja jasno, da posameznih tehnoloških sprememb ne moremo razumeti povsem neodvisno od drugih tehnoloških sprememb ter zlasti ne od **ne-tehnoloških** faktorjev. Tako je, na primer, **Lewis Mumford** dokazal, da se je Marx zmotil, ker je postavil sredstva materialne proizvodnje v neposredno funkcijo človekovega razvoja, in da je bil človekov "odhod" iz živalskega sveta ter njegov razvoj odvisen izključno od njegovih sposobnosti izdelovanja in uporabe orodja. "V izgradnji orodij ni bilo nič edinstveno človeškega, vse dokler niso postala modificirana z lingvističnimi simboli, estetskimi zamislimi in družbeno posredovanim znanjem... Tehnika izdelovanja orodja pravzaprav ni nič drugega kot del biotehnike: človekove popolne opremljenosti za življenje" (Mumford, 1986: 7–9). Opirajoč se na knjigo **J. Huizinga** *Homo Ludens*, Mumford ponuja ogromno primerov, da bi dokazal, da je bolj kot **delo** oblikovala človekovo kulturo **igra**. Torej ne roke, temveč možgani. Možgani pa niso mogli biti samo proizvod roke, ker jih lahko najdemo že pri dobro razvitih štirinožnih živalih, ki nimajo prostih prstov na ekstremitetah.

Slabosti bioloških analogij so postale očitne tudi drugje. Ena najpomembnejših je po Debressonu "reduciranje zgodovine tehnologije na enostavne kronološke dogodke" (Debresson, 1987: 156), kjer začetna ideja determinira končni rezultat. Opisovanje kumulativno **kontinuiranega** tehnološkega razvoja, kjer noben tehnični izdelek ni enkrat in čisto nov, temveč je rezultat predhodnih izdelkov, zanemarija pomembne velike spremembe in prelome v smereh njenega razvoja, ki najčešče nastajajo v posameznih kriznih obdobjih. To je sprožilo vprašanje **diskontinuitete** tehnološkega razvoja, ki izhaja iz predpostavke o človekovi pomembnosti pri (iz)oblikovanju posameznih tehnoloških dogodkov. Najčešče pa je vezan na herojske izumitelje, kot na primer na Thomasa A. Edisona, Henryja Forda, brata Wright itd., katerih delo naj bi bilo zgolj rezultat njihove osebne genialnosti, nič pa naj ne bi dolgovali preteklosti in sedanjosti. Teorije o diskontinuiranem razvoju tehnologij se v glavnem opirajo na **Kuhnov** koncept revolucionarne narave znanstvenih sprememb; še zlasti v okviru linearno-posledičnega razumevanja razmerja med znanostjo in tehnologijo, kjer mora vsaka revolucionarna znanstvena sprememba (že po definiciji) sprožiti tudi

revolucionarne tehnološke spremembe. Tako je po vzoru Kuhnove *Strukture znanstvenih revolucij* **Edward W. Constant** napisal knjigo *Izvori turboreakcijske revolucije* (1980), v kateri je dokazoval diskontinuiteto med turboreakcijskim motorjem, kot najpomembnejšim letalskim izumom po drugi svetovni vojni, in med propelersko-batnim motorjem. Constant je bil prepričan, da gre v tem primeru res za revolucijo, saj se turboreakcijski motor v vseh pogledih radikalno razločuje od prejšnjega motorja. Razvil se je na osnovi najsodobnejših *znanstvenih teorij* o aerodinamiki in v povsem novi *skupini strokovnjakov*, ki ni pripadala prejšnjim skupnostim razvijalcev letalskih strojev.

Basalla se s Constantovo argumentacijo ne strinja. Ugotavlja namreč, da turboreakcijski motor ni stroj brez predhodnikov, saj pripada dvesto let stari tradiciji, ki zajema vodne turbine, vodne turbinske tlačilke, parne turbine... Na ravni tehničnega izdelka gre zato za kontinuiteto, ki jo Basalla razkriva tudi v drugih primerih navidezne diskontinuitete. Izvora diskontinuiranega interpretiranja tehnološkega razvoja Basalla išče zlasti v zakrivanju ali nepoznavanju prave zgodovine tehničnih izdelkov, v nacionalistično romantičnem povzdigovanju posameznih iznajditeljev, v patentnih sistemih modernih družb, ki posamezno iznajdbo personificirajo v iznajditelju, ki ga finančno nagradijo, ter v konfuzni interpretaciji tehnologije in njenih družbenih in ekonomskih razsežnostih. Tako se, na primer, angleška industrijska revolucija poznega 18. in zgodnjega 19. stoletja najčešče razlaga kot posledica pomembnih tehnoloških iznajdb, ki so se nato širile v industrijo. Moderni frazi “druge” in “tretje” industrijske revolucije pomenita isto, namreč uvajanje elektronike in računalništva v industrijo. V bistvu pa je pri industrijski revoluciji šlo za večje spremembe v družbi, oziroma v strukturi srednjega razreda, ki jih je prinesla tehnologija. V spremenjenem načinu življenja večine Angležev je takrat verjetno res šlo za revolucijo, toda glede strojev tega ne bi mogli trditi. Basalla dokaže, da je parni stroj rezultat evolucijskih sprememb znotraj tehnologije same (Basalla, 1988: 57–61). “Prevrati v družbeni in ekonomski sferi so tako pogosto interpretirani napačno, kot pomembne revolucionarne spremembe v tehnologiji” (Basalla, 1988: 62). Se pravi čisto tehnološko deterministično.

Za Basallo so torej tehnološke spremembe evolucionistične, saj bolj ali manj sledijo kontinuiranemu razvoju. Toda njegova teorija, sam ji pravi “**moderna teorija tehnološke evolucije**”, se bistveno razlikuje od klasične biološke teorije tehnološke evolucije, saj ne izhaja iz analogije med organsko in mehanično evolucijo. Termin “evolucija” uporablja zgolj kot produktivno metaforo. “Moja teorija tehnološke evolucije upošteva prav tako velike spremembe, ki so često združene z imeni iznajditeljev, kot tudi majhne spremembe, ki se dogajajo skozi daljše obdobje. Zato

sprejemam obdobja hitrih tehnoloških sprememb in obdobja relativne stabilnosti” (Basalla, 1988: 25). Ali kot pravi **Fernand Braudel** v knjigi *Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče* (1988): “Tehnika je vse: silovito, pa tudi potrpežljivo in enolično vplivanje ljudi na zunanji svet; nagle spremembe, ki jih malce prehitro imenujemo revolucije (revolucija smodnika, plovbe po odprtem morju, tiskarstva, mlinov na vodo in veter, prvih strojev), pa tudi počasne izboljšave postopkov in orodij ter naposled nešteti gibi, ki gotovo nimajo novatorskega pomena...” (Braudel, 1988: 95).

Za razliko od klasične biološke teorije tehnološke evolucije se Bassalova teorija vrti okoli štirih analitskih konceptov: raznovrstnost, kontinuiteta, novost in selekcija. “Raznovrstnost lahko razložimo kot rezultat tehnološke evolucije, ker tehnični izdelki kontinuirano obstajajo; novosti (tehničnih izdelkov – op. S.S.) so integralni del narejenega sveta, kjer selekcijski proces določa izbiro novih izdelkov kot reproduciranja in dodajanja že obstoječi zalogi narejenih stvari” (Basalla, prav tam). Kot vire novosti Basalla navaja človekovo imaginacijo, družbeno-ekonomske in kulturne sile, razširjanje tehnologije in napredovanje znanosti. In ker je tehničnih inovacij vedno več, kot jih lahko družba izkoristi, Basalla navaja tudi ključne selekcijske procese, ki se izvajajo v skladu z družbenimi vrednotami, njenimi potrebami in s tem, kar družba razume s pojmom “dobro življenje”.

Ko je **Lewis Mumford** v knjigi *Mit o stroju* (1986) oporekal tezi o civilizaciji kot rezultatu tehnoloških sprememb, je pokazal, da je osnovni izum civilizacije **hierarhična družbena struktura**. S to protitezo dokazuje, da se je celoten tehnični razvoj prepletal s psihosocialnimi transformacijami. Še več, gre za teorijo, po kateri naj bi družbena organizacija pomenila glavno gonilno silo tehničnih sprememb (Mumford, 1986: 197–198). “Civilizacija je bila namreč že od vsega začetka usmerjena na stroj...” in “...mehaniziranje človeka se je zgodilo že davno pred mehaniziranjem njegovih proizvodnih sredstev, in to v precej starejši ureditvi rituala” (Mumford, 1986: 199 in 222). Ritual je namreč zahteval strogo (samo)disciplino in spodbujal kulturo in ustvarjalnost. Moč takšnega “nevidnega stroja”, ki se je kasneje transformirala v avtoritarno moč, je anticipiral samo stroj, ki pa je tudi terjal močno institucionalno kontrolo. Prav zaradi tega se po Mumfordovem dokazovanju **tehnični** in **družbeni** elementi civilizacije pojavijo skorajda istočasno (Mumford, 1986: 199). Potencialne tehnične rešitve so običajno res predhodne razvoju različnih družbenotehničnih sistemov oziroma tehnologij. Na primer, agrokulturne tehnike niso nastale z agrokulturno revolucijo približno 6.000 let pr.n.št., čeprav so se z njo uveljavile, temveč že davno prej. Šele ko so se takratne nomadske civilizacije zaradi različnih razlogov odločile, da se bodo prostorsko ustalile,

so agrokulturne tehnike postale njihova dejanska praksa (Debresson, 1987: 27).

Kljub temu, da je osnovni izvor tehničnih iznajdb v željah, pa so imeli v daljni zgodovini le **vladarji**, oziroma njihov kult, podprti z (astronomsko) “znanostjo” in religioznimi sankcijami, tisto sposobnost, da so naredili in usmerjali “megastroj” oziroma tehnologijo. Mumford je potrditev tega našel že v najzgodnejšem obdobju velikih egipčanskih *piramid*, kot najpopolnejšem primeru tehnične umetnosti vseh časov in kultur. “Kjerkoli se je pojavila institucija kraljevanja, se je z njo pojavil tudi neviden stroj... To velja tako za Mezopotamijo, Indijo, Kitajsko, Yucatan in Peru, kot tudi za Egipt” (Mumford, 1986: 224). Samo manjšina oziroma kraljeva božanska moč je lahko spreminjala večino ljudi v mehanske predmete. To pa je lahko naredila le s pravim načinom mobilizacije velikega števila ljudi in s strogo koordinacijo njihovega dela v prostoru in času, za točno vnaprej določen, jasno zamišljen in preračunan smoter. Za delovanje takšne tehnologije je bila potrebna popolna kontrola v smislu zanesljive organizacije (tajnega) znanja, razgrajene strukture zapovedovanja in izvrševanja ukazov ter verski zanos. Prvo je zagotavljala duhovščina, drugo birokracija, tretje pa kralji kot poosebljeno božanstvo. In kjerkoli je bila takšna tehnologija vzpostavljena, je povečala količino energije in opravila delo v do tedaj nezamisljivih razmerah. S sposobnostjo koncentracije mehaničnih sil se je pojavila nova družbena dinamika, ki je bistveno presegala rutino takratnih vaških kultur.

Ker so bili prvi kolektivni stroji oziroma tehnologije sestavljeni iz izključno človeških delov, so bili prav tako krhki in ranljivi kot njihove teološko-magijske koncepcije. Zaradi tega so skozi človekovo najzgodnejšo zgodovino često propadali. Vendar pa ni propadel tudi njihov **arhe-tip**. Namreč, “vojska je prenašala standardni model mega-stroja od kulture do kulture” (Mumford, 1986: 224). Organizacijski strukturi **vojske** in tehnologije sta v načelu enaki, ugotavlja Mumford. Na njunem načelu mora biti neki um s točno določenim ciljem, ki z metodo prenašanja ukazov in absolutno pokorščino vseh organizacijskih delov doseže cilj. V kolektivni organizacijski naravi vojske in tehnologije tako ne obstaja niti posamezen vojak niti delavec. Med armado vojakov in armado delavcev ni nobene razlike, kakor tudi ne med prekletstvom vojne in prekletstvom rudnikov in tovarn.

Iz takšne arhetipske narave tehnologije Mumford posname še dve bistveni lastnosti; prvič, **negativen**, prisilen in često uničujoč vidik tehnologij in drugič, njen **pozitiven**, življenjski in konstruktiven vidik. Čeprav na začetku civilizacije obstajata še dve vrsti tehnologij: “demokratska” ali razpršena (obrtno delo skromnega obsega) ter totalitarna ali centralizirana (delo postane prekletstvo), Mumford ugotavlja, da se je z razvojem civilizacije

logično razvijala prav slednja, ki še potencira svojo destruktivno plat. In čeprav so za razliko od prvih strojev kot naprav za izkoriščanje dela moderni stroji naprave za zmanjševanje dela, ni nič nenavadnega, da avtoritarna industrijska in vojaška tehnika postaneta temeljni steber civilizacijskega razvoja.

Pri tem je potrebno še posebej poudariti Mumfordov "**dokaz o adekvatnosti mega-stroja v primernih okoliščinah** (okrepil – S.S.)" (Mumford, 1986: 266). Prvi mega-stroji oziroma tehnologije pri izgradnji egipčanskih piramid ali velikega kitajskega zidu so lahko uspeli le v nekaterih bogatih poljedelskih področjih z velikim številom prebivalstva in razvito urbano kulturo. Drugje se ne bi in se tudi niso uspeli razviti. To pomeni, kot na primer ugotavlja tudi Debresson, da je "bistvo tehnologije **družbeni namen** (okrepil S.S.), za katerega je le-ta narejena" (Debresson, 1987: 13). Iz takšnega sociološkega zornega kota zato lažje razumemo, zakaj so bili, na primer, tehnološki dosežki starega sveta večji na področju statike in ne dinamike; v civilni gradnji, ne pa v strojogradnji, v zgradbah in ne v strojih, in še zlasti na področju umetnosti, ne pa na ekonomskem področju. Iz današnje perspektive so bile zato vse prejšnje kulture neinventivne. Sprva je področje invencije živelo v umetnosti. Estetska invencija pa je imela prav tako veliko vlogo kot praktične potrebe. Gledano iz estetike in simbolike pa je tudi današnja kultura neinventivna.

Skratka, tehnika ni nikoli sama, vedno je **v družbi**. Ali kot pravi Braudel: "Najprej je inventio in šele precej kasneje uporaba (usurpatio), ko družba doseže želeno stopnjo sprejemljivosti. Na primer **kosa**. V 14. stoletju, po epidemijah, ki so zdesetkale Zahod, je postal 'Schnitter Tod', smrt, oborožena s koso, vseobsegajoča podoba. Toda s koso so tedaj kosili zgolj travo na travniku in je bila le redko orodje žanjca. Steble so rezali bolj ali manj visoko s srpom, nepokošeno strnišče prepustili čredam in za steljo uporabljali gozdno listje in vejevje. Navzlic neznanskemu pritisku mest in skrčenju zasejanih polj v Evropi je kosa, ki so jo obtoževali, da razsipava zrnje, postala običajna šele na začetku 19. stoletja. Šele tedaj sta potreba po hitrejšem napredku in možnost vsaj majhnega zapravljanja zrnja zagotovili prednostno razširitev tega hitrega orodja" (Braudel, 1988: 97). In še sto in sto drugih primerov bi lahko povedalo isto. Vse velike novosti novega veka, od topovskega smodnika, proizvodnje stekla, tiskanja, ure, plovbe po odprtem morju, parnega stroja itd., bi nam razkrile podobno zgodbo. Glavna tehnična invencija je namreč vedno družbena.

Vse te tehnološke spremembe se torej niso zgodile samo zaradi posameznih iznajdb. V ozadju so tako morali biti nujni družbeni pogoji, od finančnih resursov do podjetnih posameznikov in zagotovljenega dobička. Zgodovinsko gledano so tehnološke spremembe povzročali tisti, ki so **obvladovali**

presežek ekonomske produkcije. Pa tudi število ljudi, ki je lahko prispevalo k ustvarjanju tehničnih izbir, je bilo v zgodovini različno, odvisno od posameznega družbenega oziroma političnega sistema. Na primer, v suženjski družbeni ureditvi je bila moč uvajanja tehničnih sprememb koncentrirana v majhnih skupinah lastnikov sužnjev. V srednjem veku lahko center novega tehničnega oblikovanja lociramo v samostane, fevdalne gradove in mesta. Tekmovalne tehnične opcije so bile očitne tudi med različnimi družbenimi skupinami; v zgodnjem obdobju kapitalizma zlasti med cehi. Medtem ko so kmetje uporabljali ročni mlin za izdelovanje moke, so samostani in višje plemstvo že uporabljali vodni mlin.

Zato Debresson tudi meni, da “stopnja nakopičene ekonomske in politične moči v družbi določa tudi stopnjo uporabe tehničnih izborov” (Debresson, 1987: 15). Posamezne **družbene skupine** namreč običajno promovirajo tisto tehnologijo, ki podpira in razširja takšno družbeno organizacijo, ki jim omogoča dobiček. Tehnologija tako manifestira **željo po moči**, kajti posamezni tehnološki sistemi so natančno izbran instrument za takšno ali drugačno reguliranje medsebojnih odnosov v posamezni družbi. Zato je tehnologija tudi predmet različnih družbenih in ekonomskih konfliktov. Pravica do izbiranja posameznih tehnologij pa je pomemben vir družbene moči.

5. Od hierarhičnega k interakcijskemu razmerju med znanostjo in tehnologijo

Kritika biološke teorije tehnološke evolucije in tehnološkega determinizma ter nevtralnosti, kot bistvene lastnosti internalističnega preučevanja tehnologije, se je prenesla tudi na linearno-posledično oziroma hierarhično razumevanje razmerja med znanostjo kot znanjem in tehnologijo kot tehničnimi artefakti, kjer je **znanost kontekst tehnologije** oziroma je **tehnologija aplicirana znanost**.

O tem, da sodobna znanost funkcioniira na tehničen način, se pravi kot **empirično-raziskovalna dejavnost**, ki se spozna na to, kako svet obvladovati, nadzorovati in razpolagati, seveda ni in ne more biti nobenega dvoma. Vendar je to tako le v novoveški kulturi, kjer tehnični kulturni kod vzpostavlja ključne mehanizme družbene in ne le znanstvene proizvodnje smisla. Toda kot pravi **Tine Hribar** v besedilu *Znanost-raziskovanje-znanost*: “Znanost kot znanost ni zgolj raziskovanje... Medtem ko se raziskovanje povezuje z metodologijo in se navezuje na tehnologijo (ta se razteza od strojne tehnologije prek genetskega inženiringa do socialne tehnologije in umetne inteligence), tako da tvori gonilno silo civilizacijskega razvoja, znanost kot teorija vzpostavlja

kulturo” (Hribar, 1991B: 7–9). A kako naj se **znanost kot znanost** empirično *razločuje* od **znanosti kot raziskovanja**, se pravi znanosti kot tehnologije, če se lahko, ali pa tudi ne, spoznanja čiste znanosti kot znanosti uporabijo tudi kot izhodišče uporabne znanosti kot tehnologije oz. znanstvene tehnologije? Kaj pravzaprav določa njun *horizon*? Vprašanja, na katerega ni (bilo) zadovoljivih odgovorov. Teh pa ni (bilo) zato, ker je (bila) tehnologija **ločena** od preučevanja znanosti, kakor tudi od njunega družbenega konteksta. Vse dokler se namreč pojavlja “znanost kot kontekst tehnologije oziroma tehnologija kot preprosto aplicirana znanost” (Hughes, 1988: 9), imamo opraviti z **internalističnim** raziskovalnim pristopom, kjer so prevladujoče interpretacije znanosti in tehnologije vezane na objektivistično epistemologijo, se pravi, na njuno pozitivistično razumevanje. **Mejo** med znanostjo in tehnologijo določata takšni definiciji, kot ju, na primer, **John Ziman** v knjigi *Uvod v študije znanosti* (1984) povzame takole: “Znanost kot proizvodnje znanja zaradi samega sebe in tehnologija kot skupek znanja, ki zadeva praktično tehniko” (Ziman, 1984: 115). Oziroma znanost kot odkrivanje resnice in tehnologija kot apliciranje resnice (Pinch-Bijker, 1987: 19). Odsev takšnega razumevanja se je empirično potrjeval zlasti v **znanstveni politiki**, kjer lahko zasledimo takšno definicijo razmerja med temeljno in aplikativno znanostjo: “Temeljne raziskave vodijo do novega znanja in tako zagotavljajo znanstveni kapital. Iz njihovih zalog izhaja praktična aplikacija znanja” (Bush, 1946: 52–53, v Hughes, 1991: 20).

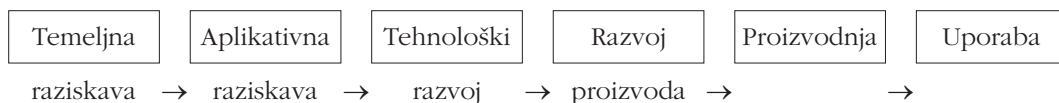
Znotraj takšnega interpretativnega modela je klasična **sociologija znanosti** puščala ob strani preučevanje tehnologije (Spiegel-Rosing, 1977: 19). Zakaj je bilo tako, v že omenjenem besedilu razloži T. Hribar: “Problem, ki se je kazal v tem, da teorija kot izhodišče raziskovanja ne more biti hkrati v istem odnosu kot rezultat, stečišče raziskovanja, smo reševali tako, da smo ga razpletli **relacijsko** (okrepil S.S.), češ: to, kar se na kaki ravni, na primer na ravni teoretske fizike, pojavlja kot rezultat, se na drugi ravni raziskovanja uveljavlja kot izhodišče” (Hribar, 1991: 7). Se pravi kot izhodišče tehnologije. Pri tehnologiji naj bi namreč šlo za **linearno posledično razmerje**, torej za nadaljevanje znanosti. Zato se je njuno relacijsko razumevanje gibalo v krogu **znanstveno zasnovane tehnologije** (“science-based technology”) in **tehnološko zasnovane znanosti** (“technology-based science”). Tehnologija je torej vedno znanstvena, torej **znanstvena tehnologija**. Prav zaradi tega tehnologija ni bila v sociologiji znanosti nikoli predmet posebne pozornosti, saj je bila kot nekaj izvedenega iz znanosti vedno drugotnega pomena.

V takšnem intelektualnem okolju se je razvijala **sociologija tehnologije**, ki je bolj ali manj sledila spoznanjem drugih družboslovnih disciplin na tem področju, zlasti filozofiji in

zgodovini tehnologije. Njena glavna naloga je bila, kot ugotavljata **Trevor J. Pinch** in **Wiebe E. Bijker**, razlaga uspešnih **tehničnih artefaktov**. Podobno kot sociološke študije znanosti, tudi študije tehnologije zanemarjajo preučevanje **tehnološkega znanja** (Pinch-Bijker, 1987: 24). Zato je njihova analiza asimetrična in nepopolna. “Za sociološko teorijo tehnologije bi le-ta moral biti explanandum, ne pa explanans” (Pinch-Bijker, prav tam).

Je pa bila zato tehnologija v središču raziskovalne pozornosti **zgodovine tehnologije**, ki se je ukvarjala z mestom tehnoloških sprememb v zgodovinski perspektivi. Toda, kot ugotavlja **Thomas P. Hughes**, njihova dela niso analizirala tehnoloških sprememb. “Ti zgodovinarji so bili pozitivisti in redukcionisti, saj so dejansko ignorirali netehnične in neznanstvene dejavnike... V prikazovanju moderne tehnologije, kot primarno aplicirane znanosti in ekonomije, so bili implicitno ali eksplicitno tehnološki deterministi” (Hughes, 1991: 7–8). Tipičen primer takšnega razumevanja tehnologije najdemo v zborniku *Zgodovina tehnologije* (1954–1958), kjer so družbeni vidiki tehnologije povsem zanemarjeni. Tehnološki razvoj se dogaja v hermetično zaprtem prostoru izumov, inženiringa in znanosti, ki s svojimi rezultati povzroča določen enosmeren vpliv na družbo (“social impact”) (Singer et al, 1954–1958). Pri zgodovinskem pristopu k preučevanju tehnologije predvsem za opisovanje **uspešnega razvoja posameznih** tehnologij. Se pravi asimetrični fokus analize, podobno kot pri tradicionalni sociologiji znanosti. Takšna analiza predpostavlja **linearno strukturo tehnološkega razvoja**, ki sugerira, kot pravi **Eugene S. Ferguson**, da “celotna zgodovina tehnološkega razvoja sledi urejeno racionalno pot, kot da bi današnji svet bil natančen rezultat neke zavestne odločitve pred začetkom zgodovine” (Ferguson, 1974: 19). To hkrati pomeni tudi to, da ni potrebno ničesar več pojasniti.

Tudi **ekonomske študije tehnologije**, zlasti tehnoloških inovacij, sledijo podoben linearni model:

Shema 1: Šeststopenjski linearno-posledični (op. S. S.) model inovacijskega procesa (Pinch-Bijker, 1987: 23)

V svoj raziskovalni fokus skušajo zajeti različne dejavnike, ki vplivajo na uspeh inovacij (na primer obseg raziskav in razvoja, upravljanje, marketing).

Zato **Edwin T. Layton** v znamenitem besedilu *Tehnologija kot znanje* napade razumevanje “tehnologije kot tehnike in tehnologov kot tehnikov” (Layton, 1974: 31). Po njegovem prepričanju takšen koncept namreč zanika avtonomno in s tem

kognitivno dimenzijo tehnologije. Če je namreč tehnologija zgolj aplicirana znanost, potem to pomeni, da je tehnološko znanje v bistvu identično z naravoslovno filozofijo in da je to znanje nastalo po letu 1800, se pravi, ko je tehnologija pričela terjati znanstveno vsebino. Logična dedukcija teh premis pripelje Laytona do absurdnega sklepa: “tehnologija pred letom 1800 ni vsebovala nikakršnega znanja” (Layton, prav tam). Pa tudi številne zgodovinske študije tehnologije dokazujejo, da tehnologijo bolj kot materialni artefakti konstituirajo ideje in informacije. Ločevanje znanja in tehnologije je zato umetno.

Povezovanje tehnologije z znanjem ni namreč nič novega. Layton takšen koncept odkrije že pri Aristotelu, pa tudi pri številnih ameriških zgodovinarjih, ki so poudarjali vlogo idej v tehnologiji. Sam se pri tem oprime **Alexandra Koyreja**, ki “ne reducira tehnologije na tehniko, ampak nasprotno insistira, da je tehnologija sistem mišljenja, ki se kot neodvisen sistem razločuje od znanosti... Zato je zanj zgodovina tehnologije neločljivo povezana z intelektualno zgodovino” (Layton, 1974: 35). Koyre ne zanika vpliva znanosti na tehnologijo, ki je zanj **indirekten**. Znanost in tehnologija imata le različen način mišljenja, ki se bistveno razlikujeta. Koyre označi **tehnološko mišljenje kot “zdravo razumsko”** (Layton, 1974: 36). Bližje je umetniškemu kot pa znanstvenemu ali filozofskemu, saj je bolj plastično, geometrično in neverbalno. Koyrejevo razlikovanje med znanostjo in tehnologijo pa izhaja iz Platonovega razlikovanja med *episteme* (znanje) in *techne* (umetnost). Gre torej za razlikovanje med *vedeti* in *delati*. Glede na Koyrejevo razločevanje ima tehnologija svoja neodvisna pravila, ki konstituirajo tehnološke teorije. Tehnološko znanje se sicer transformira pod vplivom znanosti, toda rezultat tega ni preprosta aplikacija znanosti na tehnologijo, temveč to, čemur Koyre pravi “technologie”, kar lahko poslovenimo kot tehnološka znanost.

Opirajoč se na Koyreja, je za Laytona skupni imenovalec tehnologije **sposobnost oblikovanja**. Oblikovanje (“design”) je središčni namen tehnologije, kar jo razločuje od znanosti in filozofije. “Na tehnologijo lahko gledamo kot na spekter, kjer so na eni strani ideje, na drugi pa tehnike in stvari, njen središčni pojem pa je oblikovanje” (Layton, 1974: 38). Za pravilno razumevanje tehnologije sta torej potrebna oba vidika tehnologije. Takšno razločevanje tehnologije od znanosti rezultira v **“simetričnem modelu znanstveno-tehnoloških interakcij”** (Layton, 1974: 40). In če Platonovo in Koyrejevo razločevanje “znanja” in “umetnosti” vodi k statičnemu modelu, predlaga Layton dinamičen model njunih sprememb, ki izhaja iz spreminjajočega se **družbenega konteksta**. Nekaj let kasneje Layton zapiše: “Delitev med znanostjo in tehnologijo ni delitev abstraktne funkcije vedenja in delanja. Delitev je družbena” (Layton, 1977: 209).

Layton je s spoznanjem kognitivne dimenzije tehnologije, v nasprotju s prevladujočo fizično dimenzijo, priznal **intelektualno in epistemološko avtonomnost tehnologije** kot sistema znanja, ki je ločen od znanosti. To pomeni, da ima tehnologija svoje zaloge znanja z njej lastno dinamiko sprememb in razvoja. S tem pa se je zgodila tudi pomembna sprememba v razumevanju odnosa med znanostjo in tehnologijo. Namesto **podrejajočega** odnosa med tehnologijo in znanostjo, kjer nosi prvi implikacije drugega, je prihajalo do spoznanja, da sta znanost in tehnologija medsebojno enakovredni človekovi dejavnosti. Obe področji bi lahko obstajali neodvisno eno od drugega, čeprav se dejansko prepletata v **simbiotičnem** odnosu, se pravi, v medsebojno koristni interakciji. Kot pravi **Govindan Parayil**, je razmerje med znanostjo in tehnologijo postalo **dialektično**. "Tehnologija in znanost se medsebojno okoriščata. Ogromen razvoj v tehnologiji in znanosti, posebno v 20. stoletju, jasno kaže na proces medsebojnega bogatenja" (Parayil, 1991: 290). Ali kot pravi Layton: "Znanost in tehnologija postaneta medsebojno pomešani. Moderna tehnologija vključuje znanstvenike, ki 'delajo' tehnologijo in tehnologe, ki funkcionirajo kot znanstveniki" (Layton, 1977: 210).

Pričujočo reorientacijo razumevanja je **Barry Barnes** analitično prikazal s konceptom hierarhičnega in interaktivnega modela razmerij med znanostjo (Z) in tehnologijo (T):

KONCEPT RAZMERIJ MED ZNANOSTJO (Z) IN TEHNOLOGIJO (T) ⇕

PRIMERJAVA INSTITUCIJ	"SLABI STARI ČASI"	SEDAJ
OBLIKA DEJAVNOSTI	Z = Odkrivanje Ustvarjanje znanja T = Aplikacija Uporaba znanja	Z = Invencija T = Invencija
GLAVNI VIRI	Z = Narava T = Znanost	Z = Obstoječa znanost T = Obstoječa tehnologija
GLAVNA ZAVEZANOST REZULTATOV	Z = Stanju v naravi T = Stanju v znanosti	T = Ni ene glavne zavezanosti Z = Ni ene glavne zavezanosti
OBLIKE KOGNICIJE	Z = Kreacija/konstrukcija T = Rutina/dedukcija	Z = Kreacija/konstrukcija T = Kreacija/konstrukcija

NJUNO RAZMERJE

SPLOŠNA PODOBA	Z ↕ T Hierarhična odvisnost	Z ↔ T Enakopravna interakcija
GLAVNI POSREDNIK DELOVANJA	Besede	Ljudje
REZULTATI a. Za razvoj znanja	a. Napovedane posledice. T deducira implikacije Z in jim daje fizično podobo. Ni vpliva T na Z.	a. Ni napovedanih posledic. T priložnostno kreativno uporablja Z. Z priložnostno kreativno uporablja T. Med T in Z je interakcija.
b. Za razvoj sposobnosti in tehnik	b. Z lahko svobodno kreativno uporablja T kot vir v raziskovanju.	b. Ni ločenih vprašanj. Interakcija.
c. Za evalvacijo znanja in sposobnosti	c. Z evalvira odkritja v nespremenjenem kontekstu na neodvisen način. T je evalvirana v skladu s svojo sposobnostjo izvajanja implikacij Z. Uspeh T je ustrezen uporabi Z; neuspeh T je nekompetentna uporaba Z.	c. Z in T sta inventivni, obe sta vključeni v evalvacijo. Ni a priori razlogov, zakaj ne bi bilo delovanje T evalvirano z referencami, ki so relevantne za delovanje v Z, ali obratno.

Shema: Konceptija razmerja med znanostjo (Z) in tehnologijo (T), (Barnes, 1982: 167)

Barnes pripisuje glavni razlog za vzpostavitev interaktivnega modela tistim intelektualnim gibanjem, ki so pričela razumevati znanost in tehnologijo **kot posebni obliki kulture**, ter tistim, ki so ugotavljali, da **znanje nima inherentno logičnih implikacij**. V prvem primeru gre za spoznanje, da se nova znanost večinoma razvija iz stare znanosti, ne pa le iz odkritij v naravi, in da se nova tehnologija razvija iz stare tehnologije, ne pa le iz znanstvenih spoznanj. Pinch in Bijker namreč ugotavljata, da sta znanost in tehnologija **družbeno konstruirani** kulturi, katerih meja je stvar družbenega pogajanja (Pinch-Bijker, 1987). V drugem primeru pa gre za zavračanje spoznanja, da je tehnologija le rutinsko delovanje, ki znanstvene implikacije deducira in realizira. Gre torej za novo spoznanje, da "kognitivno ni bistvene razlike med ustvarjanjem znanstvenih teorij in njihovimi kasnejšimi aplikacijami" (Barnes, 1982: 168). Še več. **Mulkay** je, na primer, v knjigi *Znanost in sociologija znanja* (1979) pokazal napačnost prevladujoče teze, po kateri praktična učinkovitost tehnologije kaže na prevladujočo

epistemologijo znanosti, kajti tudi napačna ali delno napačna teorija se lahko uporabi kot osnova za uspešno praktično aplikacijo. Iz tega sledi, da je resničnost ali napačnost znanstvenega spoznanja irelevantna za sociološko analizo tehnologije, kajti znanstveno spoznanje ne more razložiti uspeha tehnologij(e).

In da bi uspešnost tehnologij res lahko razumeli, Barnes predlaga, da interakcijski model razmerij med znanostjo in tehnologijo razširimo na druge **subkulture**, zlasti na njun družbeni, politični ali ekonomski kontekst. Interakcija znanosti in tehnologije namreč kaže na obliko človekove dejavnosti, ki se dogaja v nekem družbenem in zgodovinskem okolju. Toda staro vprašanje je že, kako sta znanost in tehnologija **“vstavljeni” v družbo**.

6. Družbeno konstruiranje tehnologije

Sociologija tehnologije se je kot samostojna znanstvena disciplina pravzaprav oblikovala šele v okviru sodobnih kognitivnih teorij tehnologije in družbe. Da sociologija tehnologije vznikla šele v tem času, tudi ni naključno. Zaradi prevladujočih teoretičnih tokov, kot sta bila zlasti pozitivizem in v okviru njega tehnološki determinizem, ni bilo družbeno relevantno in zato morda tudi ne intelektualno zanimivo preučevati **družbenih procesov, delovanj in struktur**, ki so povezani s tehnologijo. Ko pa je bilo teoretično sprejeto, da družbeni kontekst močno izoblikuje tehnologijo, se je pričel uveljavljati koncept **“družbenega strukturiranja tehnologije”** (Hughes, 1988: 11). In Layton namesto prevladujočega **makro** pristopa k tovrstnemu preučevanju predlaga **mikro** pristop. “Potrebujemo razumevanje tehnologije od znotraj, in sicer kot znanje in kot družbeni sistem... Tehnologijo preveč pogosto razumemo kot črna skrinja” (Layton, 1977: 198).

Tehnologija kot “črna skrinja” je postala predmet sociološke preiskave v okviru **kognitivnih teorij tehnologije in družbe**. Za razliko od nad-osebnihih **družbenih sil in trendov** Marxove in Ogburnove šole so le-te osredotočene na **akterje v delovanju**. Poudarjajo izbire, odločitve in strategije posameznikov, skupin in institucij pri razvijanju posameznih tehnologij. Namesto poudarjanja **družbenega vpliva tehnologije** se ukvarjajo z **družbenim izoblikovanjem tehnologije**. Analitično lahko prepoznamo tri takšne teorije, ki se na posameznih ravneh različno medsebojno prepletajo in dopolnjujejo. Gre za sistemsko teorijo, teorijo mreže in teorijo družbene konstrukcije tehnologije.

Prehod od hierarhičnega k interakcijskemu razumevanju tehnologije je v okviru zgodovinskih preučevanj prvi razvil **Thomas P. Hughes**. Njegov osnovni pojem je **tehnološki ali družbenotehnični sistem** kot integrirana mreža ljudi, tehnološkega znanja in načrtov (Hughes, 1991: 22). S tem je postavil koncept

sistemske teorije, ki vzpostavlja znanost, tehnologijo in družbo v razmerje **brezšivnega tkiva** ("seamless-web systems"). To pomeni, da so dihotomne analitične kategorije razumevanja, kot so: tehnologija/znanost, temeljno/aplikativno, interno/eksterno in tehnično/družbeno v temelju presežene, saj so v konkretnem interakcijskem razmerju vstavljene ena v drugo. Takšne dihotomije so namreč tuje razvijalcem posameznih tehnologij, ki pri tem niso sami, saj morajo upoštevati razmerje tehnologij do družbenih, ekonomskih, političnih, znanstvenih in drugih dejavnikov, s katerimi so si v medsebojnem sistemskem razmerju. Sistemsko naravo večine tehnoloških aktivnosti je Hughes ilustriral z Edisonovim primerom. Njegov razvojni problem je bil hkrati *ekonomski* (kako priskrbeti električno razsvetlavo po konkurenčni ceni v primerjavi s plinom), *političen* (kako prepričati politike, da bodo dovolili razvoj električnega sistema), *tehničen* (kako doseči, da se pri prenosu energije ne bo zmanjšala njena moč) in *znanstven* (kako odkriti žarnično nit, ki bo visoko odporna proti segrevanju). Če je torej Edison hotel rešiti probleme, je moral povezati v tehnološki sistem različne elemente, ki so zagotavljali rešitev sistemskega cilja.

V besedilu *Evolucija velikih tehnoloških sistemov* (1987) elemente tehnoloških oziroma družbenotehničnih sistemov razdeli na fizične oziroma tehnične artefakte (npr. generatorji, transformatorji, električne luči), organizacije (npr. industrija, trgovina, banke), znanost (npr. knjige, članki, univerzitetni učitelji, raziskovalni programi) in zakonodajo (npr. zakoni, pravilniki). Pri tem je postavil tudi vzorec njihove **evolucije** (invencija, razvoj, inovacija, transfer, rast, konkurenčnost in stabiliziranje), ki ni linearno posledična, saj se lahko dogaja tudi v drugačnem zaporedju. Ključno je, da Hughes obravnava tehnologijo in ljudi skupaj. Drugače od Marxa in tudi Ogburna izhaja iz eksplicitne predpostavke, da tehnologija ne more delovati brez ljudi. In ker so **sistemski razvijalci** identificirani kot družbeni akterji, so zato tudi tehnični artefakti **družbeno konstruirani**. Ena od bistvenih značilnosti sistemskih razvijalcev, J. Law jim pravi "heterogeni inženiring" (Law, 1987), je namreč sposobnost, da konstruirajo ali prisilno vzpostavijo enotnost v različnosti, centralizacijo v pluralnosti in koherentnost v kaos. Te konstrukcije pogosto hkrati pomenijo tudi dekonstrukcijo alternativnih sistemov. Zaradi doseganja sistemskega cilja so razmerja med deli sistema podvržena medsebojni odvisnosti in centralno hierarhični kontroli.

Na podobnem stališču je tudi **teorija družbene konstrukcije tehnologije**, ki neposredno izhaja iz empiričnega programa relativizma v sodobni sociologiji znanstvenega spoznanja. Njena protagonista **Wiebe Bijker** in **Trevor Pinch** v besedilu *Družbena konstrukcija faktov in artefaktov* (1987) pokažeta na uspešen prenos konceptualnih in metodoloških vprašanj in rešitev iz sociologije znanosti na sociologijo tehnologije. Podobno kot

znanstveno spoznanje je namreč tudi tehnologija grajena na procesih družbene konstrukcije, se pravi na pogajanjih med različnimi družbenimi interesi. Opirajoč se na **evolucijsko epistemologijo** Toulmina in Campbella, opisujeta razvojne procese tehničnih artefaktov kot “spremembo variacije in selekcije” (Bijker-Pinch, 1987: 28). Ta se v nasprotju s prevladujočim linearnim modelom tehnološkega razvoja kaže v **večsmernem modelu tehnologije**, katerega ključni kriterij je družbena moč. Mreža zainteresiranih strank, ki tvori tehnološki okvir, namreč odloča, kaj je pomembno pri posameznem tehnološkem načrtu ali sistemu in kako naj se le-ta razvija. Brez zainteresirane družbene mreže se namreč ne more razviti nobena tehnologija.

Glede na njuno teorijo je **tehnologija** družbeno konstruirana, kar pomeni, da je njena narava determinirana z mrežo zainteresiranih strani v družbi. Tehnologija se preprosto ne zgodi kar tako, temveč je v družbenem procesu izbrana, da privede do določenega rezultata. Invencija novih tehnologij je kot individualna kreacija namreč že *družbeni proces*. Ne le od posameznika, odvisna je zlasti od družbenega konteksta, od zahtev in interesov družbe ter že od obstoječega znanja in veščin. Pomen družbene pogojenosti kreiranja tehnologij pa postane še večji, če upoštevamo, da je potrebno invencije preko zapletenih družbenih mehanizmov transformirati v družbeno priznane in zaželjene inovacije ter le-te preko trga vpeljati v vsakdanje življenje. Tehnologija tako ne lebdi prosto v družbi, temveč je **vdelana** v posameznih družbenih odnosih, skupinah in institucijah, ki jo kreirajo, dizajnirajo, sponzorirajo, proizvajajo, promovirajo, distribuirajo in regulirajo. Skratka, tehnologije **izoblikujejo** tiste družbene institucije, ki so odgovorne za njeno upravljanje in koristnost njenega delovanja. To so najčešče tisti, ki razpolagajo s precejšnjo ekonomsko, pa tudi s politično **močjo**. Med tehnologijami in tistimi **družbenimi institucijami**, ki jih “podpirajo”, je močno medsebojno prepletanje. Tehnologije namreč za svoje delovanje potrebujejo zavezništvo v institucijah, institucije pa za svoj obstoj potrebujejo kontinuiteto tehnologije, ki z njihovo pomočjo sploh lahko funkcionirajo. **Spremembe** teh institucij zato pomenijo tudi spremembo tehnologije, kakor tudi tehnološke spremembe povzročijo spremembe družbenih institucij ter struktur in odnosov v družbi. Prav zato prihaja ob poskusih uvajanja drugačnih in novih tehnologij do tolikšnih institucionalnih odporov, konfliktov in neuspehov.

Teorijo akter-mreža pa so razvili francoski sociologi **Michel Callon, Bruno Latour** in **John Law**. Njihova centralna ideja je, da se družbenotehnični sistemi, se pravi tehnologija, razvijajo v povezovanju heterogenih elementov, ki skušajo drug drugemu vsiliti in prodati svojo konceptualno shemo. Ustajene kategorije, kot so znanost, tehnologija, ekonomija, politika itd., Callon abstrahira v splošen pojem akterjev. **Akterji** tako pomenijo heterogene entitete,

ki za razliko od tradicionalnih akterjev sociologije vključujejo tudi ne-personalne komponente; tako raziskovalce, inženirje, uporabnike kot tudi elektrone, akumulatorje ipd. Le-ti so v **mrežni** interakciji, skozi katero ustvarjajo sebi koherenten svet. Mrežo je Callon poskušal razumeti s pomočjo filozofije **Michela Serresa**, in sicer z njegovo centralno kategorijo "prevajanje" ("La traduction").

Prevajanje je tako "mehanizem in strategija, skozi katero akter – kdorkoli je že – identificira druge akterje ali elemente in jih vzpostavi v medsebojen odnos. Vsak akter izgrajuje okoli sebe univerzum kompleksnih in spreminjajočih mrež z različnimi elementi, ki jih skuša medsebojno povezati in jih napraviti odvisne od sebe" (Callon, 1983: 17). Pri akterjevem konstituiranju mreže Callon poudarja akterjevo sposobnost gradnje in hkrati redefiniranja že izgrajenega. Zato nastopajo težave pri **stabiliziranju** mreže, kajti akterji v mreži so v nenehnem procesu transformiranja in ustvarjanja novih kombinacij s starimi entitetami. Številne mreže zato tudi propadejo. Callon je prepričan, da lahko s takšnim konceptom opišemo vso heterogenost in kompleksnost tovrstne družbene dinamike oziroma "družbe v nastajanju" ("society in the making"). "Lahko ga apliciramo na celoten proces, saj akterji obsegajo in opisujejo ne le zavezništva in interakcije, ki se zgodijo v določenem obdobju, temveč tudi vse spremembe in razvoj, ki temu sledi" (Callon, 1987: 100). Običajno se namreč misli, pravi Callon, da so na začetku inovacijskih procesov problemi zgolj tehnični, v kasnejšem procesu pa da pridobijo pomembnost tudi družbeni, ekonomski, politični in tudi kulturni elementi. Njegova teorija pokaže, da ni tako.

Kognitivne teorije tehnologije in družbe so tako vzpostavile nov jezik in nove koncepte za prikaz **novega razumevanja tehnoloških sprememb**. Le-teh ne razumejo kot vnaprej določen proces, ki se odvija po **naravni trajektoriji** od temeljnih do aplikativnih raziskav, razvoja, marketinga in proizvodnje, temveč kot rezultat dinamičnega neravnovesja **heterogenosti in kontingentnosti**. Uveljavljanje in stabiliziranje tehnologije je zato možno razumeti le, če posamezne tehnične izdelke postavimo v interakcijsko razmerje s širšimi netehničnimi, se pravi družbenimi dejavniki. Pri razvoju tehnologije gre za **heterogenost družbenih in tehničnih razmerij**. Nobeno od njiju ni privilegirano. Kot to kažejo številne empirične študije, ni nikakršne osnove za razločevanje med svetom tehnologije in svetom družbe. Tehnologije so družbeno izoblikovane, oziroma tehnologija je družbena. "Naše tehnologije zrcalijo našo družbo. Reproducirajo in utelešajo kompleksno kombinacijo profesionalnih, tehničnih, ekonomskih in političnih dejavnikov" (Bijker-Law, 1992: 3).

Dr. Stojan Sorčan, sociolog znanosti, svetovalec vlade na ministrstvu za znanost in tehnologijo

LITERATURA:

- BARNES, B. (1982): **The Science-Technology Relationship: A Model and a Query**, *Social Studies of Science*, zv. 12, str. 166–72.
- BASSALA, G. (1989): **The Evolution of Technology**, Cambridge University Press, Sydney.
- BIJKER, W. E., HUGHES, T., PINCH, T. (1987): **The Social Construction of Technological System**, Cambridge, MIT Press.
- BIJKER, W. E., LAW, J. (1992): **Shaping Technology/Building Society**, The MIT Press, Massachusetts, London.
- BIMBER, B. (1990): "Karl Marx and the Three Faces of Technological Determinism", **Social Studies of Science**, št. 2.
- BRAUDEL, F. (1988): **Strukture vsakdanjega življenja**, Studia Humanitatis, Ljubljana.
- BURGER, H. (1979): **Filozofija tehnike**, Naprijed, Zagreb.
- CHANT, C. (1989): **Science, Technology and Everyday life 1870–1950**, London in New York.
- DEBRESSON, C. (1987): **Understanding Technological Change**, Montreal.
- DICKSONS, D. (1986): "Technology and the construction of social reality", v: LEVIDOW, L. (ur.): **Radical Science Essays**, Free Association Books.
- ELLUL, J. (1965): **The Technological Society**, Jonathan Cape.
- HABERMAS, J. (1986): **Tehnika i znanost kao "ideologija"**, Školska knjiga, Zagreb.
- HORKHEIMER, M., ADORNO, T. W. (1981): "Pojem razsvetljenstva", v: **Kritična teorija družbe**, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- HRIBAR, T. (1991): "Znanost-raziskovanje-znanost", **Raziskovalec**, št. 1, Ljubljana.
- HUGHES, T. (1988): "The Seamless Web: Technology, Science, et cetera, et cetera", v: BRIAN, E., (ur.): **Technology and Social Process**, Edinburg University Press.
- HUGHES, T. (1991): "From Deterministic Dynamos to Seamless-Web Systems", v: SLADOVICH, H. E. (ur.): **Engineering as Social Enterprise**, National Academy Press, Washington.
- JARY, D.čJ. (1991): **Dictionary of Sociology**, Harper Collins Publishers, Glasgow.
- LAYTON, E. (1974): "Technology as Knowledge", **Technology and Culture**, zv. 15, št. 1.
- MUMFORD, L. (1986): **Mit o mašini**, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- PARAYL, G. (1991): "Technological Knowledge and Technological Change", **Technology in Society**, zv. 13, št. 3.
- PINCH, T., BIJKER, W. (1987): "The social construction of facts and artifacts", v: BIJKER, W., HUGHES, T., PINCH, T. (ur.): **The Social Construction of Technology Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology**, Mass.: MIT Press.
- SINGER, C., HOLMYARD, E.J., HALL, A., WILLIAMS, T. (1954–58): **A History of Technology**, Oxford University Press, New York.
- SPIEGEL-ROSING, I. (1977): **Science, Technology and Society**, Sage, London – California.
- SRUK, V. (1980): **Filozofsko izrazje in repertorij**, Pomurska založba, Murska Sobota.
- VINCENTI, W. (1984): "Technological knowledge without science", **Technology and Culture**, zv. 25.
- WESTRUM, R. (1991): **Technologies & Society**, Wadsworth Publishing Company, Belmont, California.
- WILSONS, H. T. (1977): **The American Ideology: Science, Technology, and Organization as Modes of Rationality in Advanced Industrial Societies**, Routledge & Kegan Paul.
- WINNER, L. (1977): **Autonomous Technology: Technics-out-of-control as a Theme in Political Thought**, MIT Press.
- ZIMAN, J. (1984): **An Introduction to science studies**, Cambridge University Press.

Laboratoriji so zamenjali parlament: politika, znanost in razvojne opcije prihodnosti

V razvitih industrijskih državah se je konec sedemdesetih let končala epoha, v kateri se zaključujeta dva zgodovinska procesa. Politika se je po eni strani borila proti notranjim mejam z ekspanzijo socialne države, po drugi pa so se možnosti za socialne spremembe znašle v rokah znanosti, tehnologije in raziskovanja. Tako je ob institucionalni stabilnosti in nespremenjenih zakonih organizirana moč socialnega spreminjanja prešla s področja politike v subpolitiko.

Razmišljanje o prihodnosti in oblikovanje družbe se je temu ustrezno začelo seliti iz parlamenta v raziskovalno-industrijske laboratorije. O idejah o alternativni družbi se ni več razpravljalo v parlamentu ob razpravah pri sprejemanju novih zakonov, pač pa ob razpravah o aplikacijah mikroelektronike, genske tehnologije, in informacijskih medijev. Politične utopije, kolikor jih je bilo, so bile le še spekulacije o stranskih učinkih novih tehnologij in zato niso mogle biti drugačne kot negativne (katastrofične) utopije.

Strukturiranje nove prihodnosti je začelo potekati indirektno in neprepoznavno v raziskovalnih laboratorijih in v pisarnah izvršilnih organov, ne pa v parlamentu ali v političnih strankah. Vsi drugi – celo najodgovornejši in najbolj obveščeni ljudje v politiki in znanosti – bolj ali manj živijo od drobtinic informacij, ki padejo z miz načrtovalcev tehnološke subpolitike. Raziskovalni laboratoriji in menedžment v prihodnost usmerjenih industrij so pod masko normalnosti dejansko postali “revolucionarne celice”. Tukaj se strukture nove družbe implementirajo z zahtevo po realizaciji

¹ Najbolj jasno se to pokaže tam in takrat, ko stranski učinki napredka po obsegu in formi postanejo epohalna socialna sprememba. V teh primerih postane povsem transparentna prava narava napredka in vseji grozljivi podobi.

² Ta politična opcija ima večinsko podporo tako v politiki in znanosti kot tudi v javni sferi. Pod njo izginjajo razlike v zapriseženih političnih pogledih in pozicijah in celo izginjajo nacionalne meje. Pod to opcijo se podpisuje veliko solidnih in uglednih ustanov.

³ Morebitno nasprotovanje in oporekanje tem predpostavkam je označeno kot nezaslišana ignoranca ali kot mazohistično samouničevanje.

ultimativnih ciljev napredka in znanja, ki so zunaj dosega parlamentarnega sistema. Tako pa ni zato, ker bi želeli nasprotovati parlamentarnemu sistemu, pač pa preprosto zato, ker je ignoriran.

Nepolitika, ki jo udejanjajo neokonservativistične politične sile in ki nimajo niti zavesti o razvoju niti vpliva nanj, ima od sredine osemdesetih let odločilno vlogo v politiki zahodnih demokracij. Politika postaja javno financirana agencija, ki propagira sončne strani razvoja, ga pa ne pozna in nanj ne more aktivno vplivati. Politiki skušajo s svojim ravnanjem obraniti status quo, dejansko pa s tem pospešujejo transformacijo v "alternativno" družbo, ki je niti ne slutijo, hkrati pa krivijo "kulturno agitacijo", češ da sistematično spodbuja strah pred prihodnostjo. Na drugi strani pa poslovneži in znanstveniki, ki se pri svojem vsakodnevem delu ukvarjajo z načrti za revolucionarno strmoglavljenje sedanjega socialnega reda, vztrajajo z nedolžnimi obrazi objektivnosti pri tem, da niso odgovorni za nič, kar prinašajo njihovi načrti in odločitve.

To splošno nezavestnost utirjenega procesa lahko preseka šele grozeča nevarnost in tveganje, ki tiči v njej kot notranji potencial ozaveščanja. Prvi koraki v tej smeri se že kažejo v izgubi kredibilnosti. Kredibilnosti ne izgublajo le posamezniki, ki igrajo svoje poklicne vloge, pač pa tudi poklicne vloge same¹, ki jih igrajo posamezniki.

V modernizacijskem procesu zahodnih družb je delitev oblasti in moči zelo fluidna in se giblje znotraj sive cone političnega aranžmaja med tremi variantami, ki se med seboj ne izključujejo, kljub temu pa ima ena hegemonsko pozicijo:

1. nazaj v industrijsko družbo, reindustrializacija
2. demokratizacija tehnološke transformacije in
3. diferencirana politika.

Nazaj v industrijsko družbo in ugovori

Reindustrializacija² prisega na svoj trezni realizem, ki ga gradi na spoznanju in izkušnjah iz zadnjih dvesto let na področju napredka in civilizacije ter njune kritike, katere jedro je zajeto v ocenah ekonomskih razmer in nespremenljivih tržnih silah³.

Zagovorniki te opcije ocenjujejo, da imamo danes opraviti z oživljanjem antimodernističnih gibanj in argumentov, ki so sicer že od vsega začetka kot senca spremljali industrijski razvoj, toda brez realne moči, da bi zavrli industrijski napredek. Temu in trendom "nove" ekonomske nujnosti – brezposelnost ali industrijska konkurenca –, ki drastično zmanjšujejo prostor političnemu manevriranju, se je ta opcija sposobna uspešno upreti.

Njeno temeljno prepričanje je, da se bodo stvari naprej odvijale tako, kot so se dosedaj, le da bodo uvedeni še nekateri

ekološki korekturni ukrepi, o čemer natančneje govorijo spoznanja o "post-zgodovini" in spoznanja o neizogibnosti razvojne poti v smeri industrijske družbe.

Zdi se, da gre celo pojem napredka tej opciji zelo na roke. Na vprašanje, "kaj naj bi storili" (vprašanje, ki si ga postavlja vsaka generacija znova), je odgovor jasen: "Zaupati je treba v napredek. Vse bo tako kot do sedaj, samo da bo vse večje, hitrejšo in več."

Scenarij ravnanj in misli, ki ga predvideva omenjena opcija, je povsem jasen: gre za ponovno izdajo izkušenj industrijske družbe od 19. stoletja dalje, ki se projicirajo na družbo 21. stoletja. Tveganja, ki jih proizvaja in povzroča industrializacija, dejansko za to opcijo niso povsem nova vrsta groženj, pač pa so tako kot v preteklosti izzivi za jutrišnji dan – mobilizirajo nove znanstvene in tehnološke moči, in tako se "izdelujejo in postavljajo klini na lestvi napredka".

Opciji reindustrializacije ne gre nasprotovati v njenih zahtevah, da je treba odpirati tržne možnosti na podlagi uveljavljene stare tržne logike, in tudi temu ne, da je sedanje nevarnosti še vedno mogoče prepuščati kasnejšim generacijam v prepričanju, da bodo v prihodnosti tehnično rešljive in obvladljive. Opozoriti pa velja na dve neizpodbitni pomanjkljivosti pri takšnem razumevanju družbe:

a) značaj industrijske družbe kot polmoderne družbe

b) da kategorije, v katerih razmišljajo (modernizacija – tradicije), in kategorije, v katerih živijo (modernizacija industrijske družbe), pripadajo dvema različnima stoletjema in da se je v tem času svet spremenil kot še nikoli doslej.

Zagovorniki te opcije niso uvideli, da se v modernizaciji – to je v konstantnosti inovacij – pojavi kvalitativna diskontinuiteta, in Beck (1986) opozarja na morebitne posledice, ki bodo sledile, če danes vztrajamo pri miselnosti, ki ustreza začetku moderne.

Ekonomske prioritete imajo v tej opciji osrednje mesto. Njihov imperativ pa prodira tudi v vse druge predmete in probleme (ekonomska kolonizacija). Tako je tudi zaradi pomena, ki se pripisuje zaposlovalni politiki. Tako skonstruiran osnovni interes seveda sili akterje k slepemu sprejemanju investicijskih odločitev, ki pa vzpostavlja in ohranja v gibanju tehnološki in zato tudi socialni razvoj in ne terja spoznanja o tem, kam gredo stvari in zakaj ravno tja.

Praktični učinki opredeljene opcije pa so dvosmerni:

– na polju tehnoloških subpolitik se kopiči potencialna moč za strmoglavljenje obstoječih socialnih razmerij⁴,

– politiko postavlja v vlogo legitimacijskega zaščitnika njej zunanjih odločitev, ki pa družbo spreminjajo od spodaj navzgor⁵.

S pojavom tveganj in groženj se je spremenil celoten kontekst razmišljanj in ravnanj. Za politiko postane javno zagovarjanje nečesa, o čemer nihče nikakor ne more vedeti, kakšni bodo končni rezultati, zelo delikatno. Nepredvidljiv položaj je odprt za

⁴ Marx je sicer potencialno moč za strmoglavljenje obstoječih socialnih razmerij pripisal proletariatu, neupoštevajoč možnosti, da bo morda delavski razred lahko prišel pod zaščito državne oblasti in da bo izpostavljen kritiki neprijetne javnosti in drugače organiziranim družbenim silam, kot so delavski sindikati.

⁵ Vlada v razmerah popolne demokratične moči sama prevzame nase omejujočo vlogo zagovornika napredka in razvoja, ki ga uradno omiljuje, je pa sama povsem v rokah in vedno v negotovosti elementarne moči, to je industrije. Ob množični brezposelnosti se še bolj okrepi omejevanje politike zgolj na legitimacijsko vlogo napredka. Bolj ko se ekonomska politika drži svoje usmeritve in bolj ko se stopnjuje množična brezposelnost, več neomejenih možnosti imajo tovarne in manj prostora ostaja vladi, ko hoče delovati v duhu svoje ekonomske politike. Politika se tako znajde na drsečem pobočju samoonemogočanja.

⁶ Za to impotenco najdemo ilustrativne primere v polemikah, ki so se v zahodnih družbah odvijale v prvi polovici osemdesetih let, o vpeljevanju katalizatorja, o največji dovoljeni hitrosti na avtocestah ali ob zakonodajnih razpravah, ki naj bi zmanjšala onesnaženje in strupe v hrani, zraku in vodi.

dvome in strahove in velika verjetnost je, da volivci morebitnega “spodrsaljaja” na naslednjih volitvah ne bodo spregledali. Zato se politika trudi, da bi tveganja prišla pod njeno oziroma vladno jurisdikcijo, in postopoma si celo jemlje pravico intervencije v kontekste, iz katerih tveganja izhajajo, to je v industrijsko proizvodnjo. S tem pa država že vstopi na področje, ki se mu je prej odpovedala.

Ravnanje politike je lahko tudi povsem drugačno. Glede na to, da predhodna odločitev determinira naslednjo – s tem ostaja opcija sama v sebi konsistentna –, pravi Beck, je zelo verjetno, da bo država predpostavljala in se delala, da tveganja dejansko sploh ne obstajajo. Tako ostajajo realna tveganja zamolčana in izrinjena iz odločevalnega procesa. Cena, da se ohrani zvestoba do svoje prvotne temeljne predpostavke (tržnost) in da se ohrani konsistentnost celotne opcije, je lahko zelo visoka, ne bo pa je plačala le vladajoča politična elita.

V tem kontekstu je razumljivo, sicer pa se zdi paradokсно, da z rastjo občutljivosti javnosti za tveganja hkrati raste tudi politična potreba po tem, da se raziskovanje te problematike minimalizira. S takšnim ukrepanjem politika predvideva, da si bo ponovno pridobila jamstvo za svojo legitimno vlogo kot tako.

Tveganja kljub vsemu le prodirajo v socialni proces (na primer umiranje gozdov) in zahteve po politično ustreznih zdravilih postajajo čedalje prodornejše. Če pa postanejo celo tako pomembne, da lahko odločijo na volitvah, pride na dan samopredpisana impotenca politike, ki ovira njeno aktivnost v smeri oblikovanja ustreznega političnega zdravila⁶.

Beckova kritika koncepta reindustrializacije

Beck na podlagi tega zaključí, da tej opciji ostaja prikrit in nerazpoznaven antagonizem med projektom industrijske družbe in projektom moderne. Tako kot ni “logika stvari” (course of things) tako nespremenljiva, kot se pogosto kaže tehnokratom, prav tako tudi alternativa ni v antagonizmu med kapitalizmom in socializmom, kot so domnevali v tem in prejšnjem stoletju zagovorniki socializma ali kapitalizma. S tema dvema primerjavama Beck namiguje, da je realne probleme treba pač pravilno zapopasti in si postaviti pravo vprašanje. Morda je bil slepi marš v epohi industrijske družbe nujen, v pogojih rizične družbe pa bi bila zgodovinsko napačna presoja položaja in razvojnih tendenc lahko usodna.

Reindustrializacijska strategija, ki poskuša podaljšati 19. v 21. stoletje, aspekt tveganja, nevarnosti in možnosti prehoda v družbo tveganja napačno zapopade in razume. Izvorna napaka te strategije, trdi Beck, je v tem, da je antagonizem med industrijsko

družbo in moderno ostal prikrit in neprepoznan. Rezultat trajne izenačitve razvojnih pogojev moderne v 19. stoletju, ki so povzete v projektu industrijske družbe, z razvojnim programom moderne sploh preprečuje tej opciji pogled na to:

a) da v centralnih področjih projekta industrijske družbe obstaja bifurkacija, razcep,

b) da privrženost izkušnjam in maksimam moderne ponuja kontinuiteto in možnost za premagovanje omejenosti industrijske družbe.

Zato opcija reindustrializacije ni sposobna: prvič, da bi – z vstopom žensk na trg dela, z demistifikacijo znanstvene racionalnosti, z izgubo vere v napredek, s spremembami v politični kulturi, ki so se zgodile, in to ne z delovanjem parlamenta, – branila zahteve moderne pred bifurkacijami, ki nastajajo v nedrih industrijske družbe, in drugič, da bi predlagala ustrezne institucionalne rešitve za tista socialna področja, ki še niso ustrezno urejena. V tem pogledu ji potenciali, ki jih nosi v sebi, tveganja in nevarnosti in ki jih tako moderna kot industrijska družba sistematično osvobajata, ne da bi jih predvidevali in ne da bi računali na zahtevo po racionalnosti, ne pomenijo izziva za kreativno domišljijo. S tem pa zapira možnost, da bi prišle na površje človeške sposobnosti o zavestnem oblikovanju družbe in sveta, v katerem človek živi.

Za pravilno presojo razmer nam šele pojem tveganja omogoča vpeljavo nove strukturne diferenciacije med politiko in ekonomijo, ki poteka onstran njunih obstoječih institucionalnih meja. Brez pojma tveganja ostane delitveni položaj med njima prav tako prikrit in neviden, kot so prikriti in nevidni različni interesi posameznih sektorjev in skupin.

Ko razmere ocenjujemo skozi prizmo tveganja, ni več mogoče govoriti o poenotenosti ekonomskih interesov. Vedno dobimo na eni strani tiste, ki nekaj dobijo, in na drugi tiste, ki nekaj izgubijo. Zato pojem tveganja ne preprečuje, pač pa omogoča politične odločitve, in je zato zelo učinkovit instrument za vodenje in izbiranje smeri ekonomskega razvoja. Glede na to je povsem pravilna in tudi statistično dobro podkrepljena ocena, da percepcije tveganja nasprotujejo ekonomskim interesom, toda ne v celoti, le selektivno, in tudi ni nujno, da ekološka alternativa terja nevzdržno visoke stroške.

Delitev vlog med ekonomskimi interesi in politiko se s pojmom tveganja dokončno skristalizira. Naj še enkrat ponovim, da stranski učinki tveganj padejo pod okrilje odgovornosti politike in ne biznisa. To pomeni, da biznis ni odgovoren za tisto, kar povzroči, politika pa je odgovorna za nekaj, nad čimer nima nobenega nadzora. V tem stanju ohranja politika strukturalno neugoden položaj: politika nima samo opraviti s svojimi frustracijami (z javnostjo, stroški za zdravje ipd.), pač pa je tudi

⁷ Dosedanja izkustva z nepredvidenimi tveganji nam prepričljivo govorijo, kako hitro se lahko ta nenadoma spremenijo v družbeno tvegane situacije večjega obsega. Šele v takšnih trenutkih je v del javne zavesti prodrlo spoznanje, kako skromno so se obravnavali predvsem politični in tudi tehnoznanski "skriti potenciali" tehnologije. K tej negotovosti je treba prišteti še naraščajočo negotovost na področjih socialnega življenja: v poklicih, družini, odnosih med spoloma, zakonu itd., ki zaokroži celoto in omogoča uvid v dinamizirano socialno razpoloženje in ostrino družbenih razmer.

nenehno odgovorna za nekaj, kar je vedno težje opravičevati, saj sta vzrok in sprememba le-tega zunaj področja njenega neposrednega vplivanja. Tako dolgo, dokler se vzdržuje takšno stanje med politiko in ekonomijo, obstaja med njima tudi takšna delitev odgovornosti.

Izhod iz kroga samoonelemogajanja politike je v novi opredelitvi odgovornosti za tveganja in za stranske učinke. Z zakonsko opredelitvijo tveganja politika lahko po eni strani opredeli odgovornosti, po drugi pa se v interesu "splošne javnosti" ustvarijo področja nezakonitih sistemskih pogojev. Po drugi strani pa lahko pridobi tudi vpliv tako, da vztraja pri percepciji možnih tveganj in da jih tudi javno razkriva. Razkrivanje morebitnih tveganj ne hromi politične akcije, in zato tudi ni potrebno, da se za vsako ceno s pomočjo znanosti, ki je konceptualno slepa ali zunanje nadzorovana, prikrivajo že tako vznemirjeni javnosti. Še več. Vztrajanje pri opredeljevanju možnih tveganj odpira možnosti za oblikovanje novih političnih opcij, ki omogočajo, da se ponovno vzpostavi in okrepi demokratičen parlamentarni vpliv.

Navsezadnje pa zanikanje potencialnih tveganj v nobenem primeru ne odstranijo. Prav nasprotno. Če je bila na zanikanju zgrajena stabilizacijska politika, se lahko kaj hitro zgodi, da se ta sprevrže v svoje nasprotje in postane vzrok vsesplošne politične destabilizacije⁷.

Naraščajoče javne občutljivosti za tveganja, ki se je krepila z internacionalizacijo demokratičnih pravic, se ne da več potešiti z odmikajočimi se in dolgoročnimi demonstracijami politične neučinkovitosti ali le s simboličnimi operacijami in kozmetičnimi popravki.

Beck travmatično ocenjuje, da klima naraščajoče javne senzibilnosti in hkratno zanikanje (nereševanje) stranskih učinkov vodita politiko v njeno uničenje in vzpostavitev režima trde roke. Družba, ki je prilagojena na minimaliziranje problemov, je nepripravljena, ko jo udari šok prihodnosti (Toffler, 1980). Šok bo pri ljudeh še bolj intenziviral politično apatijo in cinizem, že obstoječo vrzel med socialno strukturo in politiko (med političnimi strankami in volivci) pa samo še bolj poglobil. Morda se vse skupaj le ne bo ustavilo pri izgubi javnega vpliva na posamezne predstavnike in stranke, pač pa se bo izgubil javni vpliv na oblikovanje sistema demokratičnih pravil sploh. S tem pa bi zagotovo stara koalicija med negotovostjo in radikalizmom ponovno oživela. Želja po političnem voditelju bi znova zlovesče odjeknila. Hrepenenje po trdi roki bi raslo, dokler bi lahko ljudje okoli sebe opazovali le razpadanje sveta. Želja po redu in gotovosti bi oživila duhove preteklosti.

Stranski učinki politike, ki ignorira stranske učinke, grozijo, da uničijo politiko sploh. In kljub temu to spoznanje ne izključuje

možnosti, da postane neki koncept iz preteklosti možna razvojna opcija za prihodnost, čeprav v drugačni formi.

⁸ *Modernizacija je "racionalizacija", čeprav se v sistemu hkrati dogaja še nekaj, kar gre prek zavestnega znanja in nadzora.*

Demokratizacija tehnoeekonomskega razvoja in ugovori

Demokratizacija tehnoeekonomskega razvoja je model razvoja, ki prisega na tradicijo moderne in na njeno idejo o možnosti institucionalne samoomejitve. Od samega začetka moderne so bile tehnoeekonomske inovacije razumljene kot motor permanentnih socialnih sprememb in kot take izključene iz javnih razprav, o katerih bi bile možne demokratične konzultacije, monitoring in nasprotovanje. Tako je bilo zato, ker v inventivnem procesu ni bilo institucionalno zagotovljenih možnosti za demokratično razpravo.

Eno temeljnih nasprotij industrijske družbe je, da v njej tiči možnost, da se odreče želji po znanju, ki jo poganja naprej, in da se odpove racionalnosti, razsvetlenskemu principom in napredku⁸. Smo na stopnji razvoja družbe, za katero je značilna tako vera v progresivni razvoj kot tudi grožnja in skepticizem vanj. V tej dvojnosti se družba bolj obrača stran in proti socialni formi, ki ji je bolj kot kateri koli drugi uspelo uveljaviti znanje in ki je postala sposobna, da zapopade osnovo lastnega razvoja. To je mogoče prepoznati v doktrinarnih konfliktih, tendencah, da se nekaj označuje za heretično, da se ponovno postavljajo grmade za sežiganje in da se želijo na neracionalen način reševati konflikti in izbojevati bitka socialnega razvoja.

Tej tendenci se je treba upreti s tem, da se znanost podvrže odločevalnemu procesu, in sicer na ustrezen način, ki bo javno dostopen, oziroma uvesti je treba demokratizacijo v znanosti. Preskušene instrumente političnega sistema je treba torej prenesti na polje znanosti. Mogoče je uveljaviti več modelov: od parlamentarnega preverjanja korporativnega tehnološkega razvoja do posebnih "modernizacijskih parlamentov", v katerih interdisciplinarne skupine strokovnjakov predvidevajo, razvijajo in sprejemajo načrte, vse do vključevanja državljskih skupin v tehnološko načrtovanje in procese odločanja v raziskovalni politiki.

Vsem modalitetam demokratizacije tehnoeekonomske subpolitike je skupna misel, da je treba pomožno ali alternativno "vlado", če na področju znanosti in raziskovanja deluje pomožna "vlada", ki je svobodna pri odločitvah o investiranju in raziskovanju, podvreči parlamentarni odgovornosti oziroma terjati od nje, da legitimira svoje odločitve "racionalizacijskega procesa" pred demokratičnimi institucijami.

Parlamentarizacija: Zagovorniki te opcije v svojih predlogih o demokratizaciji tehnoeekonomske subpolitike tiho vztrajajo pri

⁹ *Politična in zgodovinska pot tveganja revščine je šla od grenkega zanikanja revščine, prek boja za percepcijo in priznanje revščine, pa do politične in legalne posledice ekspanzije države blaginje. Zdi se, da gre do isto pot tudi tehnološka tveganja.*

¹⁰ *Različni zgodovinski primeri tveganj revščine nam govorijo, da se za industrijsko proizvedene primere tveganj nasploh ni treba zatekati k zanikanju kot edini in najprimernejši strategiji reagiranja. Primeri tveganja so lahko tudi spodbudne okoliščine za razširitev možnosti tako za nove politične akcije kot za oblikovanje zahtev po razširitvi demokratičnih pravic do varstva in zaščite.*

predstavi industrijske družbe in demokracije 19. stoletja. V tem pogledu se v ničemer ne ločijo od zagovornikov reindustrializacije. Demokracija 19. stoletja predpostavlja centralizacijo, birokratizacijo itd. in kot taka ustreza določeni stopnji zgodovinskega razvoja družbe. Postane pa vprašljiva v trenutku, ko ne ustreza več spremenjenim družbenim razmeram. Cilji, ki naj bi jih dosegli z demokratizacijo, so povsem jasni in prosojni: treba je prekiniti prakso, da pride do javnih političnih razprav šele potem, ko so odločitve o raziskovanjih in investiranju že sprejete. To pomeni, da posledice in organizacijska svoboda delovanja mikroelektronike, jedrske ali genske tehnologije spadajo v parlament, in to preden se sprejmejo temeljne odločitve o njihovi aplikaciji. Rezultati uveljavitve te opcije pa ne bi prinesli nič drugega kot nove birokratsko parlamentarne ovire pri implementaciji avtomatizacije, tehničnega znanja in znanstvenega raziskovanja.

Socialna država: Druga možnost za preprečevanje tveganj pa je nadaljnja ekspanzija socialne države, ki svojo argumentacijo utemeljuje s pričujočimi dejstvi tehnološkega tveganja in z analogijo tveganj revščine, značilne za 19. stoletje in za prvo polovico 20. stoletja. Obe vrsti tveganj sta stranska učinka industrializacijskega procesa, ki si sledita z določeno zamudo. Ob dejstvu, da ima druga podobno politično pot kot prva⁹, je mogoče od tveganja revščine dobiti kakšne koristne socialne in politične izkušnje za pravilnejše ravnanje s tehnološkimi tveganji¹⁰.

Z razširitvijo funkcij socialne države še na preprečevanje tehnoloških tveganj dobimo pravzaprav ekološko varianto socialne države, ki poskuša odgovoriti na dva danes temeljna problema: destrukcijo narave in množično brezposelnost. Za varstvo in zaščito narave bi se moral z ustrezno zakonsko regulativo in političnimi institucijami oblikovati zavarovalni sistem. Agencije bi morale biti oblikovane in opremljene z ustreznimi normativi tako, da bi se lahko učinkovito uprle izkoriščanju in destrukciji narave. Ta način zavarovanja narave bi moral biti v primerjavi s starim načinom zavarovanja pred revščino oblikovan tako, da bi ohranjal predvsem zdravje, ki ga ogrožata polucija okolja in hrane. V tem pogledu bi morali nujno spremeniti tudi zakonsko osnovo tako, da ne bi žrtvam poleg njihovih vsakdanjih problemov nalagali še težkih bremen dokazovanja.

Pri uveljavljanju ekološke variante socialne države pa je mogoče pričakovati odpor pri privatnih investitorjih in pri aktivistih družbenih gibanj (iniciatorjih od spodaj), čeprav ni nujno, da se ovire in omejitve ter stranski problemi, ki so nastajali ob intervencijah za omilitev tveganja revščine, ponovijo tudi v pri varovanju in zaščiti narave.

Odpor privatnih investitorjev je mogoče utemeljiti z objektivnimi razlogi: naraščale bi plače in druge ugodnosti zaposlenih, tako kot so pri varstvu pred tveganji revščine. Po

drugi strani pa na podjetnost posredno vplivajo tudi splošna bremena, ki niso vključena v pobude tehnološke politike. Za nekatera podjetja so splošna bremena strošek, drugim pa odpirajo nove trge. Torej bi se tudi v primeru varovanja in zaščite narave možnosti za ekspanzijo in stroški neenakomerno porazdelili med sektorje in podjetja. Kakšna bi bila ta porazdelitev, pa bi bilo seveda odvisno od ekološko usmerjene politike. Interesne skupine biznisa bi se zato selektivno razdelile glede na lastno presojo tveganja. Na tej podlagi bi se oblikovale koalicije, ki bi pomagale politikom, da bi s političnimi demokratičnimi akcijami v realnost vnašali anonimno kreativno moč napredka.

Pobude od spodaj pa bi bilo mogoče pričakovati tam, kjer bi strupi ogrožali življenje ljudi in naravo ali kjer bi bili temelji tradicionalnega družbenega življenja ali kooperativno delo ogroženi zaradi birokratskih avtomatičnih odredb oziroma ukrepov. V takšnih okoliščinah se sistematično porajajo pričakovanja, ki bi se lahko iztekla v ekspanzijo političnih demokratičnih pobud od spodaj.

Ekološka varianta socialne države ne opravi z dvema pomembnima problemoma, ki sta bila značilna tudi za socialno državo: znanstvenim avtoritarizmom in prekomerno birokracijo.

Teoretski ugovori Ulricha Becka

Beck opozarja še na eno skupno predpostavko vseh do sedaj opisanih opcij, namreč da ima industrijska družba vodilni politični nadzorni center, ki pokriva vse njene reprodukcije¹¹.

Modernizacija je v teh opcijah razumljena kot avtonomija, diferenciacija in individualizacija. Po drugi strani pa obe opciji iščeta rešitve za subprocese v recentralizaciji političnega sistema, katerega jedro je model parlamentarne demokracije.

Beck opozarja, da kritike ne gre usmeriti le v to, da opcija ekološke socialne države ohranja temeljne plati birokratskega centralizma in intervencionizma, katerega neželene strani so zaradi očitnega javnega zavračanja že izključili, pač pa predvsem v to, da ignorira dejansko stanje, namreč dejstvo, da današnja moderna družba nima nadzornega centra.

Vprašanje, zakaj je prišlo do tega, da so se avtonomne tendence bolj razmahnile, kot je dopuščala samokoordinacija subsystemov ali enot, prav tako pa tudi vprašanje, zakaj je prišlo do umanjkanja političnega centra ali usmeritve v moderni, sicer lahko naredimo za predmet razpravljanja in premišljanja, je pa zelo nevarno, da se znajdemo v slepi ulici.

Ugotovitve, da alternative, sproducirane v procesu modernizacije, vodijo v enosmerno ulico anomij, temeljijo na strahu pred spremembami in neznanim, in zato terjajo krepitev

¹¹ *Politični nadzorni center so centralni organi odločanja, v katere se stekajo vse nadzorne niti določenega političnega sistema. Če se kaj dogaja proti temu sistemu ali mimo njega, je to razumljeno kot neuspeh politike, demokracije itd.*

¹² Beck (1986) odkriva, da so zaradi razvoja politične kulture v Nemčiji v zadnjih petindvajsetih letih nastali naslednji modeli: medijska publiciteta, državljanske aktivne skupine, protestna gibanja in podobno.

političnega nadzornega centra. Možno pa je tudi ugotoviti, da se je mogoče anomiji izogniti z oblikovanjem intermediarne forme vzajemnega nadzorovanja¹², ki se izognejo parlamentarnemu centralizmu in ki terjajo parlamentarističnemu sistemu podobno obvezno legitimiranje.

Ujetost v premise institucionalnih centrov politike seveda ne dovoljuje, da bi nove socialne pojave videli kako drugače kot nepomembne, insuficientne, neprimerne, nestabilne forme, katerih delovanje je treba prav zaradi tega poriniti na rob neparlamentarne legalnosti.

Njihovo vrednotenje se povsem spremeni, če se pri analizi opusti premisa nadzornega političnega centra in če se upošteva stanje stvari celotnega političnega konteksta sodobnih družb. V tem primeru novi socialni pojavi, ki so nastali na ozadju obstoječih temeljnih pravic in diferencirane subpolitike, dobijo podobo form nastajajoče eksperimentalne demokracije, saj vpeljujejo nove oblike neposrednega posvetovanja in deljenega nadzorovanja te se odpovedujejo fikciji centraliziranega usmerjanja in celo napredku kot takemu.

Diferencirane politike

Opcija, ki zagovarja diferenciranost politike, izhaja iz predpostavke, da ne obstaja več en center politike in da tega ni mogoče več zanikati. Načrt prihodnosti političnega organiziranja temelji na "unbinding of politics", kar pomeni, da obstaja širok razpon politike (politics), ki gre od glavne usmeritve politik (politics), sekundarnih politik, subpolitik do aliterativnih politik, ki so sicer že nastale v razviti demokraciji in v povsem diferencirani družbi.

Politika se je na določen način generalizirala in je zato ostala brez lastnega centra. Tega se ne da spremeniti niti z zahtevo po demokratizaciji. Prehod izvršilne politike v politični proces, s katerim je politika izgubila svojo edinost, svoj koncept in svoj način delovanja, in to hkrati, je seveda priložnost za žalovanje, je pa tudi priložnost za pogled v prihodnost.

S prehodom se najavlja drugo obdobje modernizacije, obdobje, ki ga Beck opisuje s konceptom refleksivnosti. Zakon funkcionalne diferenciacije, ki je značilen za prvo obdobje, je bil subvertiran z dediferenciacijami, to je s konflikti tveganja in kooperacije, z moralizacijo produkcije, z diferenciacijo subpolitik itd. S to drugo stopnjo racionalizacije se uvaja tudi princip fleksibilnosti, ki nasprotuje principu centralizacije in birokratizacije, skoncentriranem v rigidnosti socialnih struktur. V rizičnih razmerah in negotovostih, ki smo jim priča, seveda fleksibilnost dobiva pri veljavi.

Fleksibilnosti ustrezno nastajajo tudi nove, čeprav še ne dovolj premišljene forme nadzorovalnih (monitored) samokoordiniranih subsistemov¹³ in decentraliziranih akcijskih enot. Izkušnje za bolj prilagodljivo strukturo demokracije je mogoče najti že v dosedanjih transformacijskih procesih, ki so se začeli z uvajanjem načela delitve oblasti (uveljavljeno v modelu industrijske družbe) in se nadaljevali z načelom o svobodi tiska.

Kljub razpadanju monopolov v različnih sferah – tako na primer razpada monopol znanosti nad racionalnostjo, monopol ljudi nad poklicem, monopol zakona nad seksualnostjo in monopol politike (politics) nad politikami (policy)¹⁴ –, ki so zrasli z industrijsko družbo in so bili vgrajeni v njene institucije, pa fasade nedolžne realnosti vztrajajo in svetovi se ne zrušijo. Se pa zaradi različnih razlogov vztrajno drobijo v koščke.

Razpadanje monopolov nosi s sabo tudi veliko tveganj za kontinuiteto udejanjanja koncepta moderne. Zato so v tem pogledu utemeljeni zagovori v smeri preprečevanja razcepa (bifurkaciji) njenih načel, kakor se udejanjajo v industrijski družbi.

Negotovost, ki jo povzroča razpadanje monopolov, odpira po drugi strani nove možnosti za nadaljnjo širitev polj svobode, enakosti in samoizpolnitve, ki jih obljublja koncept moderne, kar ravno tako izziva občutke negotovosti. Ta načela so torej usmerjena proti omejitvam, proti funkcionalnim imperativom in fatalizmu napredka, ki so značilni za industrijsko družbo.

Vztrajanje fasad nedolžne realnosti in razloge za to, da se svetovi, ki ustrezajo industrijski družbi, ne zrušijo, Beck išče v ravnanju posameznikov, ki zaradi razhajanja dogovorjenih in dejanskih vlog, zaradi delitve na notranje in vnanje v posamezniku itd. popačeno razumejo razvoj in socialne razmere. Igranje vlog "kakor da" je vgrajeno v industrijsko družbo kot način ravnanja posameznika, in na številnih področjih posamezniki še vedno igrajo svojo vlogo po besedilu industrijske družbe, čeprav ta ne ustreza več socialnim razmeram, v katerih živijo. Pa jih kljub temu igrajo zase in za druge. Pri tem vztrajajo kljub zavesti, da se sicer vse odvija povsem drugače¹⁵.

Fikcije imajo svoje mesto v funkcionalnem igranju vlog in v strukturi moči industrijske družbe, svoje mesto pa izgubijo v realnosti, za katero je značilna množica nejasnosti, ki so rezultat procesov refleksivne modernizacije.

Beck z oživljanjem že nekoliko pozabljene misli o socialnih protislovjih, ki gredo skozi vsakega posameznika in ki so jih prav zaradi tega sposobni tudi razrešiti, ponovno vrača posameznikom potencialno moč kreatorja socialnih razmerij in s tem nadaljuje miselno tradicijo filozofije prakse in njenih predhodnikov.

¹³ Bistvene spremembe so se na primer zgodile v ekonomskem sistemu. Tudi tu dosežki niso več rezultati nevidnih interesov posameznikov in tehničnih "prisil", pač pa je tudi to področje regulirano z določeno subpolitiko, ki upošteva vidike socialnih sprememb, ki pa gredo lahko v različne smeri. V tem pogledu se je "tehnoekonomska prisila" za polucijske emitente (onesnaževalce) dopolnila še s pritiskom javnosti tako, da se jim je med prej številnimi možnimi rešitvami izbor omejil le na nekatere. "Pomožno vlado" je dobila tudi zasebna sfera, ki sicer fizično ne obstaja, je pa dejavna in učinkovito spreminja pogoje življenjskih form, kar je razvidno iz hitrega naraščanja variant modelov življenja. Teh sprememb pa ji ni uspelo spodbuditi z zakoni in resolucijami, saj je zakonodajni poti odvzeta pravica in tudi možnost, da bi tu smela intervenirati. Moč pomožne vlade na tem področju se skriva v spoznanju posameznika, da v zasebni sferi ni treba slediti tradicionalnim vzorcem zakona in družine, odnosa med moškimi in žensko itd., ki pa je lahko prišlo šele potem, ko je imel znanje o splošni detradicionalizaciji, oziroma šele, ko se je odločil zanjo.

¹⁴ Monopoli so po Beckovi oceni navsezadnje tudi v nasprotju z načeli, ki so se začela uveljavljati s konceptom moderne. Monopol znanosti nad racionalnostjo na primer izključuje samoskepticizem,

pa tudi profesionalni monopol je v nasprotju z univerzalistično zahtevo po enakosti, s katero je moderna sploh stopila na zgodovinski oder itd.

15 Ravnanje "kakor da" je obvladovalo sceno od 19. do 21. stoletja.

Znanstveniki delujejo, "kakor da" bi imeli v najemu resnico, in morajo to početi za zunanji svet, ker je od tega odvisen njihov celoten socialni položaj. Politiki so primorani – še posebej v času volilnih bojev – simulirati moč odločanja, ki jim ga nalaga sistemsko zgrajen mit o tem, da moč odločanja poznajo bolje kot kdorkoli drug itd.

Potreba po novi opredelitvi politike

Nova opredelitev politike je pogoj, da bi sploh lahko razumeli doseženo stopnjo diferenciacije subpolitike. Razumevanje politike, ki je bila osnova za specializacijo politike v političnem sistemu, namreč tega ne omogoča iz preprostega razloga: ta opredelitev je generirala proces od znotraj, in zato z njo ne moremo od zunaj zapopasti rezultatov njenega procesa.

Prav zato Beck na novo opredeli politiko kot necenter odločanja in nato raziskuje pomen te opredelitve. Sprašuje se, katere izgube in dosežke prinaša "unbinning of politics" politični sferi in mrežam sub- in alternativni politiki, oziroma skuša opredeliti, kaj sploh obsega. Politike (politics) na noben način ne generalizira v smislu široko razvejane demokracije. Izhaja namreč iz zgodovinsko utemeljene zahteve, da mora politika postati kos samoomejevanju. Preden pa na novo opredeli politiko, opravi s fikcijo.

Politika ni več edino ali centralno mesto za sprejemanje odločitev o aranžmajih (načrtih) politične prihodnosti. Pri volitvah in kampanjah ne gre več za izvolitev "vodje naroda", ki potem drži vajeti oblasti in ki je potem odgovoren za vse dobro in slabo, ki se zgodi za časa njegove izvolitve. Če bi bilo tako, bi živeli v diktaturi, ki voli diktatorja, ne pa v demokraciji. Vse ideje centralizacije v politiki so obratnosorazmerne s stopnjo demokratizacije družbe, pravi Beck. To spoznanje je ključno, saj dejstvo, da operiramo s fikcijo centralizirane državne oblasti, vzpostavlja ozadje, na katero se projicira realna neodvisnost politike, ki se ji pripisuje večja moč, kot jo dejansko ima. Zato se lahko ob njeni izkazani šibkosti in neuspehih kaže "močna roka" kot edina korektivna sila, ki dobi moč na podlagi rezultatov univerzalnega državljanskega uporništvā, ki pa po svoji naravi terjā aktivno sodelovanje in nasprotovanje.

Isto velja tudi za drugo stran istega razmerja, torej za različna polja subpolitike. Biznis, znanost itd. se ne morejo več sprenevedati, da ne delajo tega, kar delajo, to je, da spreminjajo pogoje socialnega življenja in da z lastnimi sredstvi oblikujejo politiko. Nobenih zadržkov in utemeljenih razlogov ni, da bi morale ostati kaj skrito ali pritajeno. In to je zasluga moderne, ki je odprla možnosti zavestnih aranžmajev in uporabo cele pahljače ravnānj.

Beck naredi na tem mestu odločilen obrat, ko ugotovi, da se je tam, kjer je vse mogoče nadzorovati, kjer je vse produkt človeških naporov, vzpostavila doba legitimiranja. Ni več nobenih dominantnih objektivnih pritiskov, razen če jih posamezniki dovolijo in če jih naredijo, da jim dominirajo.

S tem ko Beck zavestnim posameznikom vrača moč kreacije, pa jim ne daje tudi samovolje: ne morejo vsega narediti tako, kot

si želijo in jim ugaja. Daje jim le moč, da lahko odvržejo krinko objektivnih pritiskov in zavestno uravnotežijo interese, stališča in možnosti. V tem kontekstu tudi ni več mogoče dopuščati akumuliranih privilegijev, ki ustvarjajo "faits accomplis" in ki so bili pripeti ali na optimistične obljube napredka ali pa na kozmično nespornost (fatalizem). Vse postaja prosojno, nič se ne skriva več za ničimer, ni več razklanosti.

Dr. Andrej A. Lukšič, zaposlen kot direktor Inštituta za ekologijo, je strokovni javnosti poznan kot raziskovalec družbenih vidikov ekologije, okoljevarstva, energetike in okolje- in naravovarstvenega mrežja nevladnih organizacij v Sloveniji.

LITERATURA:

- AVERCH, HARVEY A. (1985): **A strategic Analysis of Science and Technology Policy**. Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.
- BECK, ULRICH (1986): **Risikogesellschaft. Weg in eine andere Moderne**, Frankfurt/M.
- BRAND, K.W. (1987): "Propitivanje paradigme industrijskog razvitka u novim društvenim pokretima", v: Pavlović, V.: **Obnova utopijskih energija**, Beograd.
- CROZIER, M. J. in drugi (1982): **Kriza demokracije i participacije** (Izveštaj trilateralnoj komisiji), Zagreb.
- GLASER, Wilhelm (1972): "Soziales und instrumentales Handeln: Probleme der Technologie bei Gehlen und J. Habermas". **ISIS**, str. 47, 1974.
- KIRN, ANDREJ (1995): "Tveganje kot družbenovrednotna kategorija", **Teorija in praksa**, št. 3–4, str. 212–219.
- KIRN, ANDREJ (1988): "Preobrazba instrumentalnega dela v samoudejstvovanje in uživanje", **Teorija in praksa**, št. 9–10, str. 1277–1280.
- LUKŠIČ, ANDREJ (1991): **Neokonservativizem**, magistrska naloga, FDV, Ljubljana.
- NELKIN, DOROTHY (ur.) (1979): **Controversy: Politics of technical decisions**. (Sage focus edittons, 8.) Beverly Hills, Calif.:Sage. **ISIS**, št. 260, str. 73, 1980.
- NELKIN, DOROTHY, POLLAK, MICHAEL (1979a): "Public participation in technological decisions: Reality or grand illusion", **Technology Review**, 81 (8): 55–64. **ISIS**, št. 260, str. 73, 1980.
- OFFE, CLAUS (1987): **Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike**, DE, Ljubljana.
- OFFE, CLAUS (1985): **Družbena moč in politična oblast**, Ljubljana.
- SIEFERLE, ROLF PETER (1985): *Fortschrittsfeinde? Opposition gegen Technik und Industrie von der Romantik bis zur Gegenwart. (Die Sozialverträglichkeit von Energiesystem, 5.)*, München: Beck.

Znanstveno-tehnološki razvoj in njegovi riziki

I.

Ulrich Beck, Anthony Giddens in Scott Lash so v predgovoru k svojemu skupnem delu, ki se ukvarja s kontroverzami moderne, zapisali, da se z uveljavljanjem ideje reflektivne modernizacije sodobna teoretska sociološka misel dokončno poslavlja od predstave linearnega naraščanja družbene racionalnosti in kontrole (U. Beck, A. Giddens, S. Lash, 1996). Četudi iz različnih zornih kotov pojasnjujejo procese modernizacije in racionalizacije, vsi po vrsti odklanjajo predstave, da se spremembe v družbi dogajajo na osnovi kumulativne znanstveno-tehnološke rasti. Z oceno uglednih socioloških teoretikov se je najbrž treba strinjati. Tehnokratski koncepti enosmernega družbeno-ekonomskega razvoja, njegove popolne predvidljivosti in manipulabilnosti, ki izhajajo iz poenostavljenih premis družbene tehnizacije in scientizacije, so v pogojih kompleksnih družbenih strukturah moderne že zdavnaj pokazali svojo nemoč.

Racionalna podstat modernih družb izgublja značaj gotovosti in rutiniranosti. Na mesto tega stopa negotovost. Skupna poanta razmišljanj prej omenjenih avtorjev je spoznanje (enako velja tudi za druge mislece moderne (glej npr.: N. Luhmann, 1992; W. Bonss, 1991; J. F. Lyotard, 1984)), da moderne družbe negotovosti in tveganja, s katerimi se morajo neprestano soočati, v glavnem same producirajo. Zgodovinsko izkustvo nas uči, da se človeška družba ne spreminja samo na osnovi v naprej zastavljenih ciljev,

¹ Po Ulrichu Becku Luhmanov teoretski model funkcionalne družbene diferenciacije ni odpovedal samo v zvezi z uprašanjem družbene integracije, ko se pojavi problem, kako umisliti in organizirati delne družbene sisteme istočasno kot funkcionalno avtonomne in medsebojno koordinirane, temveč tudi v iskanju bolj konkretnih odgovorov na probleme ekološke krize, ki nosijo v sebi velik naboj rizičnosti in konfliktnosti (glej obširneje: U. Beck, A. Giddens, S. Lash, 1996, str. 47).

temveč tudi vsega tistega, kar je bilo najprej zunaj njenega vidnega polja in se je šele kasneje pojavilo kot nekaj nepredvidljivega in nenadejanega.

Tveganja, negotovosti, nevarnosti, kakršen koli že izraz uporabimo, so imanentna lastnost današnjega znanstveno-tehnološkega razvoja. Česa drugega od tistega področja človekove aktivnosti, ki je tako zelo močno zavezana "noviteti", odmiku od tradicije in izkustva gotovosti, najbrž niti ni pričakovati. To značilnost modernega znanstveno-tehnološkega razvoja je na lapidaren način izrazil N. Luhmann: "Nihče ne more zanikati, da znanost vsebuje rizike in nevarnosti. O ciljih raziskovanja se odločamo v pogojih, ko ne vemo v naprej, kaj bo iz tega izšlo (sicer sploh ne bi bilo potrebno začeti)" (N. Luhmann, 1991, str. 217).

Z razvojem znanosti in tehnologije se izredno povečuje riziko celotne družbe. K temu nedvomno prispeva ekspanzivni in dinamični razvoj eksperimentalnih znanosti in velikih tehnologij. Nekateri avtorji za opis omenjene situacije uporabljajo kar metaforo "družba kot laboratorij" (W. Krohn/J. Weyer, 1990, str. 89), s čimer hočejo poudariti, da znanstveno-tehnološke inovacije vedno bolj uporabljajo družbo in naravo v celoti kot polje svojega lastnega eksperimentiranja. Raziskovalni procesi segajo preko institucionalnih meja znanosti, tako da eksperimentalni laboratorij postaja kar cela družba. To je mogoče lepo opaziti pri razvoju jedrskih in vojaških tehnologij, pri ukvarjanju s človeku škodljivimi kemikalijami, pri uvajanju novih zdravil itd.

V okviru teh procesov se ruši ustaljena samopodoba znanosti. Ne izginjajo samo meje med temeljnim in uporabnim raziskovanjem, temveč tudi meje med "problemom" in "rešitvijo" problema, pa tudi med znanjem in ne-znanjem. Rešitve problemov so vir vedno novih nevarnosti in z domnevno gotovim vedenjem hkrati narašča območje (obseg) neznanja.

II.

Sociologi niso povsem enotni, koliko k povečevanju družbenih tveganj prispevajo procesi funkcionalne družbene diferenciacije. Če bomo na eni strani naleteli na oceno, da teoretske pojasnitve sodobnega ustroja družb kot funkcionalno diferenciranih družb, naj si bo v Parsonsovi ali Luhmannovi inačici, izhajajo iz modela enostavne industrijske družbene modernizacije, saj mnogovrstne oblike procesov racionalizacije vedno podrejajo sistemsko specifičnim ciljnim racionalnostim¹, je na drugi strani tem teorijam pripisana glavna zasluga za to, da se problem rizika modernih družb danes obravnava v kontekstu splošnejših socioloških kategorij družbenega delovanja in odločanja. S tem je "...formuliran sociološki pojem rizika, v

katerem se restriktivna povezanost med rizikom in tehniko ukinja" (E. Becker/P. Wehling, 1993, str. 15).

Analiza celotnega Luhmannovega teoretskega opusa pokaže, da je nemški sociolog pojem redukcije kompleksnosti (je osrednja kategorija za njegovo pojasnitev delovanja družbenih delnih sistemov v okolju) dosledno povezoval z naraščanjem alternativnih izbir sistema (glej več o tem: F. Mali, 1994, str. 107). Za Luhmanna problemski horizont delovanja znanstvenega sistema kot kompleksnega delnega družbenega sistema ni samo spremenljiv in mnogostranski, temveč tudi kontingenten in nepreračunljiv. Horizont ni samo širok, je tudi odprt. Luhmann je zapisal: "Kompleksnost pomeni prisilo k selekciji, le-ta pomeni kontingenco in kontingenca je tveganje. Sleherno kompleksno dejansko stanje temelji na selekciji odnosov med svojimi lastnimi elementi, ki jo uporabi, da bi se konstituiralo in ohranilo. Selekcija umešča in kvalificira elemente, čeprav bi bili zanje mogoči drugačni odnosi. Ta 'tudi drugače je mogoče' označujemo s polnim terminom kontingenca. Obenem nakazuje tudi možnost, da se najugodnejše oblikovanje ne izvrši" (N. Luhmann, 1985, str. 47).

Menim, da se je mogoče tudi na osnovi prej citirane Luhmannove misli strinjati z zaključki tistih avtorjev, ki pravijo, da obstaja tesna zveza med avtopoetičnimi, funkcionalno izdiferenciranimi sistemi družbe in moderno produkcijo rizikov. Ali kot pravi Klaus Peter Japp, eden izmed interpretov Luhmannove sociološke kategorije rizika: "V pogojih funkcionalno izdiferenciranih socialnih sistemov je nastop nekega rizika motiviran s še večjim rizikom, ki ga v njem vsebovane možnosti ne percipirajo. Riziko že napotuje na rizik." (K. P. Japp, 1990, str. 38)

Dejstvo je tudi, da v Luhmannovi teoriji funkcionalne družbene diferenciacije vsakokratno sistemsko pogojeno delovanje ni podvrženo kakim splošno zavezujočim normam. Ker ni danih kakih apriornih družbenih oziroma individualnih orientacij, je stopnja kontingentnosti delovanja in nujnost sprejemanja raznovrstnih odločitev izredno visoka. Če je v predmodernih družbah rizičnost odločanja bila po možnosti prikrita ali vsaj samo latentno prisotna ravno zaradi (največkrat prisilne) zavezanosti moralno-religioznim normam, v modernih, funkcionalno diferenciranih družbah ta prikritost (latentnost) v glavnem odpade. Breme kontingentnih odločitev in s tem povezanih tveganj mora nositi vsakdo sam.

V luči predhodnih izvajanj je treba razumeti tudi sistemsko-teoretsko ločevanje pojma rizika od pojma nevarnosti. Četudi gre tako pri riziku kot pri nevarnosti za možnost nastopa škodljivih posledic, in to z večjo ali manjšo verjetnostjo, pa se nanašata na različne družbene situacije. Nevarnost pomeni možni dogodek, ki nastopi (ali ne nastopi) neodvisno od nas. Riziko

² *Kdor nosi večje tveganje v zvezi z uporabo posameznih tehnologij, ni nujno deležen tudi njenih večjih koristi. Celo pri jedrskih centralah, ki pomenijo nevarnost planetarnih razsežnosti, so v primeru nesreč bolj ogroženi ljudje, ki živijo v njihovi neposredni bližini, čeprav pri uporabi njene energije nimajo prednosti pred drugimi.*

vsebuje akt odločitve, v okviru katerega zavestno vzamemo v zakup možne škodljive posledice, vse z namenom, da pridemo do hotenih ciljev.

Sociološko gledano gre pri riziku in nevarnosti za razlikovanje dveh različnih procesov družbenega pripisovanja. Niklas Luhmann pravi, da "... je pri nevarnosti nastop škodljivih posledic pripisan okolju, pri riziku pa lastnemu delovanju oziroma nedelovanju. Znotraj tega temelji prevzem rizika na predočanju nevarnosti. Možen je vedno potem, ko se pojavijo tehnologije, ki ponujajo alternative, tako da morebitne škodljive posledice nastopijo kot rezultat izbora (ali ne izbora) med alternativami" (N. Luhmann, 1988, str. 269).

Četudi se na tem mestu ne bomo ukvarjali z vprašanji zgodovinskih izvorov družbene zavesti o navzočnosti rizikov, o dojemanju le-teh v različnih civilizacijskih in kulturnih kontekstih (glej več o tem: H. Luebbe, 1993), naj vendarle omenimo, da se je pojem rizika najprej pojavil v zvezi z ladijsko plovbo. Gotthard Bechmann pravi, da se je to zgodilo v 16. stoletju, ko se je pojavila zahteva po zavarovanju tovora, ki so ga prevažale ladje na rizičnih plovniških poteh (G. Bechmann, 1990, str. 124). Kot splošni družbeni problem je postal rizik percipiran šele z začetkom industrializacije. Takrat se pojavi vrsta nevarnih situacij, ki nastopijo kot posledica samega človekovega delovanja. In – kar se zdi z vidika rizičnosti sodobnega znanstveno-tehnološkega razvoja še bolj pomembno – nastopi asimetrija med koristmi in tveganji.²

V tem in še vrsti drugih dejavnikov je glavni razlog, zakaj vzbuja danes vprašanje znanstveno-tehnoloških rizikov vedno večje zanimanje javnosti. Znanstveno-tehnološki razvoj vsebuje vrsto tveganj, ki se v do sedaj zgodovinsko neznanem obsegu in načinu dotikajo prav vsakega zemljana. To tveganje se še posebej navezuje na razvoj velikih tehničnih sistemov. Zanje je značilno, da se pojavljajo na osnovi organiziranih inovacijskih procesov in da se njihov vpliv na strukturo družbenih odnosov povečuje zlasti preko povezovanja v kompleksna omrežja. Producirali so povsem nov tip družbenih problemov, saj "...so uvedli v difuzni in ohlapno povezani družbeni svet, ki ga označuje nizka stopnja ireverzibilnosti in visoka stopnja redundance, dejavnike hiperkompleksnosti, nizke stopnje redundance, tako da imajo lahko le-ti v primeru napačnih odločitev katastrofalne posledice za ves svet" (J. Halfmann, 1990, str. 13).

Razvoj rizičnih tehnologij vsebuje visoko stopnjo kontingentnosti. Celotni splet vzrokov in posledic, ki vodi k morebitnim družbeno-ekološkim nevarnostim, je preveč kompleksen, da bi se jih dalo natančno predvideti in se jim na osnovi točne prognoze tudi izogniti. Enostavni postopki kvantifikacije in kalkulacije tu odpovedujejo. Tudi teoretični moderne so podali vrsto tehničnih argumentov zoper pojem rizika,

ki naj bi temeljil na zanesljivih matematično-tehničnih izračunih (kot da bi bilo mogoče vse škodljive posledice natančno predvideti). Tako na primer tudi za Anthonyja Giddensa tip rizika, ki se pojavlja kot način kalkuliranja in vsebuje zanesljive kvantificirane napovedi, pripada svetu, v okviru katerega se večino stvari, vključno s prirodnim svetom in tradicionalnimi formami družbenega življenja, sprejema kot nekaj danega in nespremenljivega. Giddens pravi, da so se zadeve spremenile s pojavom novih problemov, ki so nastopili kot posledica družbene podreditve prirodnega sveta (U. Beck, A. Giddens, S. Lash, 1996). Vzemimo primer globalnega segrevanja zemeljske atmosfere. Tu ni mogoče več računati na ocene tveganj, ki izhajajo iz takšnih zanesljivih kalkulacij, temveč samo še iz vrste "scenarijev", katerih plavzibilnost je največkrat odvisna od zmožnosti prepričati javnost o svojem prav.

Za temi "scenariji" seveda stojijo različne skupine ekspertov, ki vsaka na svoj način razlaga svojo resnico. Pojav ekspertov oziroma ekspertnega znanja je tesno povezan s procesi družbene diferenciacije in racionalizacije, s procesi birokratizacije družbenega življenja na eni in družbene funkcionalizacije znanosti (znanstveno utemeljevanje javnih odločitev) na drugi strani (glej več o tem med drugim: J. Habermas, 1981; R. Muench, 1994). Je pojav modernega sveta, tako kot je to tudi vedno bolj kritično javno mnenje glede ekoloških rizikov, ki jih nosi s seboj znanstveno-tehnološki razvoj. Kljub temu ugotovitve ekspertov bolj kot kdajkoli prej izgubljajo zaupanje v javnosti.

Če se je znotraj različnih ravni družbene komunikacije odnos med javnostjo (laiki) in eksperti v prvi vrsti oblikoval na predpostavki posedovanja obsega informacij, kar je nenazadnje tudi posledica dejstva, da dandanes posameznik celo vrsto na novo nastalih tveganj znanstveno-tehnološkega razvoja, ki jim je sicer izpostavljen v vsakdanjem življenju, ne more sam neposredno izkustveno zaznavati (vedenje o tem mu je posredovano preko drugih)³, pa so kontroverze med samimi nosilci ekspertnega znanja – po mnenju nekaterih sociologov se to dogaja vsaj od konca sedemdesetih let naprej (glej: U. Felt/ H. Nowotny/K. Taschwer, 1995) – vodile vedno bolj k prepričanju, da nastop ekspertov ne pomeni drugega kot neke ritualne in manipulativne intervencije. Četudi bi bilo mogoče temu stališču očitati določeno stopnjo poenostavitve⁴, vseeno ni mogoče zanikati, da se družbena moč ekspertov v zvezi z znanstveno-tehnološkimi riziki danes zmanjšuje, ne pa povečuje.

Danes praktično vsaka velika tehnična noviteta sproži obsežne kontroverze v krogu strokovnjakov, kar vpliva negativno na zaupanje javnosti do teh inovacij. Prihaja do spremenjenega družbenega značaja ekspertnega vedenja, kar se kaže med drugim tudi v naslednjih okoliščinah: (1) politika je odkrila znanost kot

³ *Celo vrsto tehnoloških tveganj je mogoče zaznamovati samo še s pomočjo znanstvenih spoznavnih metod in temu ustreznih tehničnih aparatov. Neposrednemu čutnemu izkustvu so nedostopna. Vendar tudi vedenje samih ekspertov o rizikih, ne glede na posedovanje znanstvenih metod – o tem več kasneje – je zgolj hipotetično. G. Bechmann v zvezi s tem zastavlja naslednje retorično vprašanje: "Kdo bi lahko z razpolovno dobo 240.000 let, ki velja za razkroj radioaktivnih izotopov, sploh še lahko povezal kakršnokoli konkretno družbeno predstavo?" (G. Bechmann, 1990, str. 130).*

⁴ *Ekspertno znanje je tako kot sama znanost v ambivalentnem položaju. Četudi sodobni znanstveno-tehnološki razvoj pomeni potencialno veliko grožnjo ekologiji, se znanstveno oziroma ekspertno vedenje, še posebej če je problemsko orientirano, lahko hitro znajde v vlogi neizogibnega dejavnika reševanja nastalih ekoloških katastrof. Kar seveda ne pomeni, kot na to opozarjata Egon Becker in Peter Wheling (E. Becker/P. Wehling, 1993, str. 12), da se včasih zgodi, da predlagane "rešitve" nastale ekološke probleme zgolj časovno ali prostorsko prestavijo, tako da to dolgoročno vodi celo k njihovi zaostritvi. Kot še dokaj nedolžen primer zato navajata politiko "visokih dimnikov" v šestdesetih letih, ki je privedla do obsežne zastrupitve zraka z industrijskimi škodljivimi*

snovmi, s čimer je bistveno prispevala k nastanku "kisllega dežja" in "odmiranju gozdov".

⁵ Tudi za postsocialistične družbe bi lahko rekli, da so se po razkroju institucij, ki pokrivajo polje civilne družbe, in potem, ko je bil javni ogled ekspertnega znanja (vedenja) zaradi njihove podrejenosti partikularnim političnim interesom dezavuiran, mediji družbene moči premaknili drugam.

dragoceno sredstvo lastnega legitimiranja, zato meja med znanostjo in politiko izginja⁵; (2) z industrializacijo znanosti je znanstveni sistem izgubil kontrolo nad določanjem kriterijev, kdo naj bi in kdo naj ne bi veljal za eksperta; ravno v zvezi z velikimi tehničnimi projekti je nastalo posebno znanje zunaj samega znanstvenega sistema in – kar je še pomembnejše – je tudi zunaj njegove kontrole; (3) samo ekspertno znanje je postalo močno kontingentno in hipotetično, kar pri laični javnosti krepi prepričanje, da njegova resnica ni absolutno veljavna.

Menim, da se morajo predvsem eksperti sami zavedati meja lastnega vedenja (znanja). V času dekonstrukcije ideje absolutno veljavne in zanesljive znanstvene resnice in s tem povezane kumulativne rasti znanstvenega vedenja – tu se je treba spomniti samo na znano Popperjevo misel o tem, da je znanost na živem pesku, ne pa na trdih tleh, s čimer je veliki filozof znanosti hotel poudariti njen hipotetični značaj – da je namreč pripoznanje meja lastnega vedenja prvi korak k vzpostavitvi drugačnega, bolj produktivnega odnosa med eksperti kot nosilci specialističnega znanja in kritično javnostjo. Ne živimo več v svetu vrhovne avtoritete znanosti. Zato tudi pojma "rizika" ni mogoče zamejiti v enkrat za vselej dan (znanstveni) okvir. Znanost je izgubila velik del svoje nekdanje avtoritete. To naj bi med drugim vodilo k temu, da nimamo več iluzij o blagodejnostih, ki naj bi jih človeštvu prinašala tehnika. Odkritje zastrašujoče uničevalne oborožitve, globalne ekološke krize in drugi negativni pojavi v tem stoletju so zadosten razlog, da celo najbolj vneti zagovorniki neomajnega znanstvenega raziskovanja, ki naj bi vodil k napredku, brzdajo svojo vnemo.

III.

Kritična javnost negativnih ekoloških posledic in tveganj, ki jih nosi v sebi naraščajoča tehnizacija družbenega sveta, še zdaleč ne opazuje nezainteresirano. Zato se mora znanost bolj kot kdajkoli prej v zgodovini prizadevati za doseganje svoje družbene legitimnosti in zaupanja te javnosti.

Legitimna pravica znanosti, da svobodno raziskuje – kar ni bilo nekaj samo po sebi umevnega v celotni zgodovini razvoja znanosti – naj ne bi bila v demokratičnih družbah postavljena pod vprašaj.

Vendar je tudi tu pojem legitimnosti svobode znanstvenega raziskovanja določen z okviri delovanja drugih segmentov družbe, naj si bo politike, gospodarstva, religije itd. Prostor delovanja znanosti določajo takšni dejavniki, kot so razpoložljiva sredstva za financiranje raziskovanja in razvoja, pravica svobodnega odločanja o njihovi uporabi, vloga ekspertnega znanja itd.

Najstarejši in tudi najbolj razširjen način vzpostavljanja

legitimnosti novodobne znanosti se pojavlja na temelju njenih tehničnih koristi. Galileo, Bacon in Descartes so kot utemeljitelji novodobne znanosti od samega začetka v povezanosti teoretičnega vedenja in eksperimentalnih metod videli potencialne tehnične koristi znanstvenega spoznanja, ki naj bi na ta način presegle tradicionalne tehnike in sholastične modrosti. Čeprav je šlo bolj za prihodnjo vizijo potencialnih možnosti kot pa realni domet znanosti tistega časa, njihova argumentacija ni našla svojega odmeva samo v tedanjih teoretskih spisih, temveč tudi v tedanjih konstitutivnih načelih akademij in znanstvenih združenj. Do nastopa znanstveno-tehničnih revolucij sredi dvajsetega stoletja je mogoče navesti le redke tehnične iznajdbe, ki izhajajo iz znanstvenih eksperimentov in teorij.

Tehnične iznajdbe, ki so bile odločilne za nastop industrijske revolucije (parni stroji, predilni stroji, statve), so izhajale neposredno iz ekonomije, ne pa iz znanosti. Znani zgodovinar znanosti Cohen je nekje zapisal, da ga je vedno fasciniralo, kako so znanstveniki skozi celotno zgodovino znanosti vedno tako uspešno prodajali obet o praktični koristnosti svojega raziskovanja, četudi postopoma ni bilo nobenih neposrednih možnosti, da bodo stroški, ki so bili vloženi v znanost, kakorkoli povrnjeni.

Znanstvenikom je uspelo proizvesti vero v koristnost njihovega početja, ki se je lahko ohranjala neodvisno od njihovih praktičnih uspehov. Mejnik v vzpostavljanju legitimnosti znanosti skozi njene tehnične koristi je bil dosežen takrat, ko se pod znanstveno teorijo ni več protežiralo nekaj, kar ima neposredne koristi, temveč so se pričakovanja o potencialnih koristih postavljala v neopredeljen časovni horizont.

Z nastopom znanstveno-tehnične revolucije sredi dvajsetega stoletja je prišlo do dokončnega preobrata. Uspešnost znanosti se meri na temelju njene koristnosti. Vendar obstaja nevarnost, da se potencialne koristi znanosti podvržejo ideologiji funkcionalnega utilitarizma. Da bi se izognili tej nevarnosti, so nekateri znanstveniki že zgodaj – zanimivo, da predvsem tisti, ki so v svojem raziskovanju bili praktično orientirani (npr.: Helmholtz, Pasteur) – sledili drugi poti legitimiranja znanosti. Ta, še danes veljavni argument pravi, da je maksima znanosti “čisto spoznanje”, ne pa njena uporabnost. Najbolj avtoritativno je to pozicijo “čistega spoznanja” formuliral Pasteur z mislijo, da ni nobene kategorije znanosti, ki bi ji lahko dali ime uporabna znanost. Je samo znanost in uporaba znanosti, ki sta tako povezani, kot sta povezana sadež in drevo, na katerem je ta sadež zrasel.

Danes vprašanja družbenih in ekoloških rizikov, ki jih nosi s seboj znanstveno-tehnološki napredek, izredno močno zadevajo interes strokovne in laične javnosti. Četudi je odnos med znanstveno-tehnološkim sistemom in javnostjo samo eden izmed elementov, ki določajo povezavo znanosti in tehnologije s širšim

⁶ *Konstruktivistične sociološke in antropološke raziskave so razkrile, da obstaja izredno močna povezava med posameznikovo percepcijo lastne pozicije in pomenom, ki ga pripiše znanosti. Posameznikova percepcija lastne pozicije ne opredeljuje samo njegovega zanimanja za znanstvene teme, temveč tudi njegovo zaupanje v znanost oziroma njegovo identifikacijo z znanostjo. Ignoranca je lahko tipičen znak nezaupanja, četudi ni nujno povezana z nerazumevanjem znanstvenih vprašanj.*

družbenim okoljem, je eden najpomembnejših. Zaupanje javnosti v znanost in tehnologijo je odvisno tudi od tega, v kolikšni meri vplivata na družbena razmerja in socialno identiteto te javnosti. Zato postaja stopnja informiranosti kritični faktor. Ljudi pozivajo, naj se odločijo na globalni (npr.: želimo jedrsko energijo ali ne?) in lokalni ravni (ali naj vzamem določena zdravila?).

Vsi ti procesi dokazujejo, da govoriti o javnosti in znanosti konec 20. stoletja pomeni na povsem nov način problematizirati takšne kategorije, kot so komunikacija in zaupanje, verodostojnost in avtoriteta, podpora in zavračanje.

Raziskovanje odnosa javnosti do sodobnega znanstveno-tehnološkega razvoja sledi dvema vrstama pristopov: eno predstavljajo obsežna anketna povpraševanja javnega mnenja, drugo pa konstruktivistična sociološka in antropološka raziskovanja (glej več o tem: B. Wynne, 1994; U. Felt /H. Nowotny /K. Taschwer, 1995)⁶. Uporaba javnomnenjskih anketiranj za to, da bi razkrili opredelitev ljudi do znanosti in tehnike, hkrati tudi – če uporabimo ta vseskozi kontroverzen pojem – stopnjo njihove “znanstvene pismenosti”, pridobiva pomen v zadnjem času. Pri tem je treba ločiti dve ravni povpraševanja: en vidik je obči interes ljudi za znanost in tehniko, drug vidik predstavlja raziskovanje dejanskega poznavanja (razumevanja) novih znanstvenih spoznanj. Kategorijo javnega mnenja sestavlja več konstitutivnih sestavin in ne samo trenutni posnetek javnih vrednotenj (ocenjevanj) o določenem fenomenu v določeni časovni točki. Na to so opozorile bolj poglobljene študije o javnem mnenju, ki se ne zadovoljujejo z enostavnim produciranjem vedno novih podatkov.

Četudi ni naš namen ukvarjati se z vprašanji, ki že segajo bolj na področje metodologije raziskovanja javnega mnenja, je vendarle treba opozoriti, da javnomnenjske ankete o znanosti vse prevečkrat pozabljajo, da je treba ločiti obnašanje ljudi (javnosti) do znanosti v splošnem (“science-in-general”) in do specifičnega znanstveno-tehničnega problema (“science-in-particular”) (glej več o tem: M. Michael, 1992). Slovenski fizik J. Strnad meni, da je mogoče podpreti nekatere izjave o javnosti in znanosti le z nečim, kar v pravu ustreza indicem, ne pa z dokazi, ki v pravu ustrezajo strogim preskusom v naravoslovju. Zato moramo biti “...v razglabljanjih, ki zajemajo znanost in javnost, pripravljeni na težave” (J. Strnad, 1994, str. 14).

IV.

Kljub vsem predhodnim opozorilom metodološke narave naj v zaključku našega razpravljanja na kratko komentiramo tiste rezultate s Slovenskega javnega mnenja, ki se nanašajo na oceno “povprečnih” Slovencev o koristnosti oziroma škodljivosti razvoja znanosti, pri tem

pa jih skušajmo primerjati z rezultati podobnih raziskovanj v nekaterih drugih, znanstveno in tehnološko razvitih deželah.

V raziskavi SJM iz leta 1995 se je 25 % anketiranih Slovencev strinjalo s trditvijo, da je v celoti gledano razvoj moderne znanosti bolj v škodo kot v korist, 42 % je bilo nasprotnega mnenja, 20 % se jih glede tega ni moglo odločiti, 3 % so dejali, da tega ne vedo.⁷

V Nemčiji je leta 1989 na vprašanje "Ali mislite, da bo razvoj znanosti dolgoročno koristil ali škodoval?" 41 % vprašanih odgovorilo, da bo koristil, 12 %, da bo škodoval, 41 % se jih ni moglo odločiti ne za eno in ne za drugo, 5 % pa jih odgovora ni vedelo. V Angliji je v javnomnenjski raziskavi istega leta 44 % vprašanih menilo, da bo razvoj znanosti prinesel več dobrega kot škode, 9 % vprašanih je menilo, da bo prinesel več škode, neodločnost je izrazilo 37 % vprašancev, 10 % jih je dalo odgovor "ne vem". Za Avstralijo pa so podatki za leto 1989 naslednji: 56 % vprašanih je menilo, da bo razvoj bolj koristil kot škodoval, 10 %, da bo bolj škodoval kot koristil, 32 % vprašanih se ni moglo odločiti ne za eno in ne za drugo, 3 % so dejali, da ne vedo.⁸

Že bežen pogled na prikazane podatke pokaže, da Slovenci v približno enaki meri kot pripadniki drugih narodov, ki se danes odlikujejo z izredno znanstveno in tehnološko razvitostjo, ocenjujejo družbeno koristnost znanosti. Če je procentualni delež tistih, ki v Sloveniji trdijo, da razvoj znanosti povzroča škodo, primerjalno še enkrat večji kot v katerikoli izmed omenjenih treh držav (pri teh ne presega 12 % anketirane populacije), hkrati pa je njihova neopredeljenost tako glede koristi kot škode bistveno manjša, bi bilo mogoče pojasniti tudi kot bolj artikulirano obliko javne zavesti glede ekoloških rizikov, ki jih vsebuje nadaljnji znanstveni in tehnološki razvoj. Nikakor pa ne kot vzorec predmodernističnega mišljenja, v okviru katerega je vse, kar vnaša spremembe v ustaljeni družbeni red življenja, škodljivo. Da gre za porast kritične zavesti glede rizikov znanstveno-tehnološkega razvoja, je mogoče dokazovati tudi s podatki, ki so bili pridobljeni na temelju merjenja slovenskega javnega mnenja v daljši časovni seriji (primerjava podatkov SJM za leto 1987 in 1995): bolj kot pred približno desetimi leti "povprečni" Slovenec pojem tehničnega napredka povezuje z nevarnostjo odtujenosti v odnosih med ljudmi in z nevarnostjo novih ekoloških onesnaženj.

Bolj artikulirano obliko javne zavesti na Slovenskem glede ekoloških in drugih družbenih rizikov, ki jih nosi s seboj dolgoročni razvoj znanosti in tehnologije, ne moremo razumeti kot zmanjševanje podpore slovenske javnosti samemu znanstvenemu raziskovanju. To navsezadnje dokazujejo tudi tisti podatki iz raziskave SJM-95, po katerih največji del Slovencev izraža prepričanje, da niso znanstveniki tisti, ki samo zapravljajo denar davkoplačevalcev (55,9 %). Ta delež je bil bistveno večji od deleža ocen, ki trdijo, da gre pri znanosti zgolj za družbeno

⁷ V letu 1995 je bilo v okviru Centra za preučevanje javnega mnenja pri Inštitutu za družbene vede FDV-ja opravljeno obsežno raziskovanje o tem, kakšen odnos ima do različnih vprašanj znanosti, tehnologije, znanstvene politike slovenska javnost. Rezultati raziskovanj so bili objavljeni v raaziskovalnem poročilu "Stališča o znanosti in tehnologiji" (glej: SJM, 1995).

⁸ Podatki omenjenih anketiranj, ki so jih v posameznih državah izvajali Gallupovi strokovnjaki, so bili objavljeni v revijah *Physikalische Blaetter in New Scientist*, mi jih povzemamo iz prispevka Janeza Strnada *Javnost in fizika* (J. Strnad, 1994).

potrošnja (16,9 %). (Delež tistih, ki se glede tega ne morejo opredeliti, je 21,5 %, tistih, ki nimajo kaj povedati, pa je 5,7 %). V luči teh podatkov lahko zaključimo, da se javnost pri nas zaveda nujnosti preporoda in uveljavljanja vseh form racionalizacijskih procesov, o katerih je bila beseda na začetku in ki pomenijo legitimni okvir delovanja vsake demokratične družbe. Te forme imajo neposreden vpliv na vse vrste institucionalnih transformacij, vključno z institucionalnimi transformacijami znanosti, ki se danes dogajajo pri nas. Hkrati tudi ni mogoče zanikati, da se tudi pri nas uveljavlja kritična družbena zavest o vrsti vprašanj, ki zadevajo razvoj znanosti in tehnologije in s tem razvojem povezana tveganja, negotovosti in nevarnosti. Namesto neomajne vere v linearni napredek je tudi v naši kritični javnosti vedno bolj navzoče zavedanje, da današnji čas prinaša polno protislovij, ambivalentnosti, paradoksov, tveganj in negotovosti. Vera v apodiktično resnico znanosti je dokončno minila. Na piedestal absolutno veljavne in gotove resnice znanosti stopa pojem rizika.

Dr. Franc Mali, docent na FDV, avtor knjige *Znanost kot sistemski del družbe* (Ljubljana, 1994).

Ključni pojmi: znanost, tehnika, riziko, funkcionalna družbena diferenciacija, javno mnenje, eksperti

LITERATURA:

- BECK, U., GIDDENS, A., LASH, S. (1996): **Reflexive Modernisierung – Eine Kontroverse**. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag.
- BECKER, E. IN WEHLING, P. (1993): **Risiko Wissenschaft – Ökologische Perspektiven in Wissenschaft und Hochschule**, Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- BECHMANN, G. (1990): "Grosstechnische Systeme, Risiko und gesellschaftliche Unsicherheit", v: **Riskante Entscheidungen und Katastrophenpotentiale** (Ur.: J. Halfmann / K. P. Japp), Opladen: Westdeutscher Verlag, str. 123–150.
- BONSS, W. (1991): "Unsicherheit und Gesellschaft - Argumente für eine soziologische Risikoforschung", v: **Soziale Welt**, Jg.42, str. 65–78.
- FELT, U., NOWOTNY, H., TASCHWER, K. (1995): **Wissenschaftsforschung – Eine Einführung**. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- HABERMAS, J. (1981): **Theorie des kommunikativen Handelns 2**. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag.
- HALFMAN, J. (1990): "Technik und Soziale Organisation", v: **Riskante Entscheidungen und Katastrophenpotentiale** (Ur.: J. Halfmann, K. P. Japp), Opladen: Westdeutscher Verlag, str. 12–34.
- JAPP, K. P. (1990): "Das Risiko der Rationalität fuer technisch-oekologische Systeme", v: **Riskante Entscheidungen und Katastrophenpotentiale**, Opladen: Westdeutscher Verlag, str. 34–61.
- KROHN, W. WEYER, J. (1990): "Gesellschaft als Labor – Risikotransformation und

- Risikokonstitution durch moderne Forschung", v: **Risikante Entscheidungen und Katastrophenpotentiale** (Ur.: J. Halfmann, K. P. Japp). Opladen: Westdeutscher Verlag, str. 89–123.
- LUHMANN, N. (1985): **Soziale Systeme**. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag.
- LUHMANN, N. (1988): **Die Wirtschaft der Gesellschaft**. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag.
- LUHMANN, N. (1991): **Soziologie des Risikos**. Frankfurt / New York: Campus Verlag.
- LUEBBE, H. (1993): "Security. Risk Perception in the Civilization Process", v: **Risk is a Construct - Perception of Risk Perception** (Ur.: Bayerische Rueck), Munich: Knesebeck GmbH, str. 23–41.
- LYOTARD, J. F. (1984): **The postmodern condition: An inquiry into knowledge**. Manchester: Manchester University Press.
- MALI, F. (1994): **Znanost kot sistemski del družbe**. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.
- MICHAEL, M. (1992) **Lay discourses of science: Science-in general, science in particular, and self**. *Science, Technology & Human Values*, 17 (3), str. 313–333.
- MUENCH, R. (1984) **Struktur der Moderne**. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag.
- SJM (1995): **Stališča o znanosti in tehnologiji**. Ljubljana: FDV-Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- STRNAD, J. (1994) "Javnost in fizika", **Razgledi**, 9. decembra 1994.
- WYNNE, B. (1994) *Public Understanding of Science*; v: S. Jasanoff: **Handbook of Science and Technology Studies**. London: Sage Publications, str. 361–388.

Refleksno dojetanje ne-varnosti

Za začetek bi se veljalo vprašati, ali vedno intenzivnejša razprava o ne/sprejemljivosti tveganja v post/modernih družbah sploh odpira kakšna res nova vprašanja. Ali ni problem varnosti, tveganja starodavno temeljno vprašanje vsega živega. Ali ni torej motivacija te razprave pravzaprav banalna zdravorazumska modrost, da je življenje pač tvegano in da je eno temeljnih človeških in družbenih prizadevanj prav zagotavljanje varnosti. V tisočletjih evolucije je bilo krmiljenje med vsakovrstnimi nevarnostmi osnovna preživetvena strategija, zato tveganja prav gotovo ni mogoče obravnavati kot posebno značilnost post/modernih, močno tehnološko podprtih družb. Ali nimajo torej prav tisti razsvetljenski optimisti, za katere so razprave o tveganju zastarele ali pa vsaj močno pretirane in ki se zanašajo na to, da bo znanost pravočasno rešila "manjše" varnostne zaplete.

Bistvena novost oz. posebnost novejših razprav o riziku je v tem, da na nov način locirajo izvor tveganja (Giddens, 1994: 185). V vsej dosednji zgodovini so tveganja in nevarnosti izhajale iz neznanja, sedaj pa tveganje povzroča znanje. Ta daljnosežni obrat seveda zahteva prepričljivo argumentacijo, ker je modernistična znanstveno tehnološka racionalnost eden temeljev funkcioniranja sodobnih družb.

Modernim družbam je po začetnih težavah uspelo uveljaviti instrumentalno racionalnost, ki temelji predvsem na prepričljivosti industrijskih tehnologij. Vzoredni dosežek teh družb je bila potlačitev "stranskih učinkov" oz. nezaželenih posledic disperzne

uporabe teh novih tehnologij. Demonstracijski učinek tehnološke produktivnosti je bil tolikšen, da je za skoraj dve stoletji prekril nekatere manj prijetne "podrobnosti". Ker pa so nekateri teh stranskih učinkov kumulativno naraščali, jih je bilo vedno težje prikrivati oz. se jim umikati. Po nekaj "šokih" je rizičnost modernih tehnološko visoko razvitih družb "nenadoma" dosegla percepcijsko obzorje vsakdanjega življenja.

Nekoliko cinično bi torej lahko rekli, da je imel Ulrich Beck pravzaprav srečo ali pa predvsem dober občutek za "timing". V času "konca velikih zgodb" in predvidenega pričetka "dolgočasne" prihodnosti, brez privlačnih eshatologij, je s svojo "rizično tezo" še enkrat obnovil že dolgo znane frankensteinovske strahove in tako ponovno dvignil zgodovinsko dramatično napetost. Narcisistično senzibilizirana modernistična publika je tezo hitro posvojila. Beck je postal izredno vpliven avtor, njegov "citation index" je eksplodiral (Lasch in Wynne, 1992). Po zelo preprosti, vendar uveljavljeni modernistični logiki velikanski odziv dokazuje, da je njegov pristop in še bolj njegova tema zadela v sam mehki trebuh oz. slabo varovan popek post/modernističnih družb. V razpravo so se nemudoma vključili drugi najbolj prodajani, torej najvplivnejši sociološki avtorji, tako da je sedaj mogoče govoriti o že kar zelo solidnem publicističnem trendu.

Tudi če odmislimo namig, da gre del uspeha pripisati podobnim razlogom, kot so tisti, ki dvigujejo bralnost črnih kronik, je odziv na njegovo tezo nedvomno pojav, ki zasluži skrbno obravnavo. Razprava o rizičnih post/modernih družbah je postala popularna, obenem pa se je tudi že "udomačila" in izgubila del začetne vznemirljivosti. Senzacionalistične poudarke pri odkrivanju vedno novih življenjskih nevarnosti v visoki tehnicistični moderni je nadomestila teoretsko poglobljenejša razprava o zavedanju nevarnosti v reflektivni moderni (Giddens, 1990). Hkrati se je pojavila tudi teza, da se modernistično tveganje ni pojavilo nenadoma, t.j. šele s Černobilom, razvojem genetske manipulacije in drugimi "visokimi" modernimi tehnologijami (Beck, 1992), temveč, da je negotovost, tveganje oz. nevarnost dejansko izhodiščna, čeprav do nedavnega "nereflektirana" značilnost modernosti. Razvite družbe od nekdanj, poleg bogastva, akumulirajo tudi tveganje (Beck, 1992: 19). Problem je seveda v tem, da tako bogastvo kot tudi tveganje izvirata iz istega vira – bolj in manj sofisticiranih tehnologij. Novost torej ni tveganje samo, temveč predvsem drugačen pogled oz. spoznavanje tveganja.

Kljub relativno močni argumentaciji je predvsem v začetku razprava o rizičnosti modernih družb praviloma naletela na dokaj visoko oviro, ki je posledica "fevdalne" logike modernih "zadiferenciranih" družb (Wynne, 1996). Protagonisti "rizikologije" so (bili) večinoma družboslovci, ki so s poseganjem na "drugi breg", t.j. na (naravoslovno) tehnološko področje,

očitno kršili modernistične principe stroge disciplinarne ekskluzivnosti. V razpravah o večinoma tehnološkem poreklu tveganja so bili in so še vedno družboslovci sprejeti le kot "preroki drugega reda". Prav gotovo drži, da so obravnave (tehnološkega) tveganja močno odvisne od informacij in interpretacij z naravoslovnega znanstvenega brega. Presoja tehnološkega tveganja brez transdisciplinarnega sodelovanja se zdi zato velikokrat neprepričljiva, včasih celo diletantska. V razmerah modernistične nekooperativnosti oz. celo tekmovalnosti nepovabljen poseganje preko disciplinarnih meja sproži "atavistične" cehovske obrambne reakcije, ki zelo otežijo pretok informacij. Discipline se obnašajo kot avtonomni sistemi, med katerimi je informacijski pretok skoraj zaustavljen. Prav to je eden temeljnih problemov modernih "diferenciranih" družb, problem ki se še pogloblja in ki močno vpliva na razpravo o rizičnosti modernih družb.

Z naraščanjem specializacije se pravzaprav zmanjšujejo možnosti, da bi vprašanja disciplinarne interpenetracije sploh lahko zastavili kot resen problem (Offe, 1987). Zaradi tega je učinek "nepoklicanih" družboslovnih obravnava tehnoloških rizikov, ne glede na upravičenost in pravilnost ugotovitev, dejansko precej omejen. V lastne kanone zaverovana ekspertna ekskluzivnost se na kritike z drugega brega odziva podobno cinično, kot se je srednjeveška katoliška cerkev na reformistične zahteve (Beck, 1995: 120). Prav zaradi te, še vedno močno rigidne disciplinarne zamejenosti nespecialistično "čezmejno" problematiziranje tveganja lahko celo zmanjša kredibilnost celotne "rizične paradigme". Skratka, modernistična zamejenost je lahko tudi omejenost. Opozarjanje na rizične prakse brez kompetentnih "disidentov" je ne samo zelo naporno, temveč včasih celo kontraproduktivno početje. To zlasti velja za pristope, ki se ukvarjajo predvsem s fascinantnimi oz. celo senzacionalističnimi interpretacijami rizičnosti v družbah visoke moderne. S tem neeksperti tvegajo sistemsko močno podprto kritiko, da se spuščajo na področje, ki ga ne obvladajo, in s tem tudi (ne)hote prispevajo k množenju fundamentalistično poenostavljenih interpretacij.

Prav zaradi tega je smiselno razpravo vrniti na "domači" breg. Koncept individualne in institucionalne refleksivnosti, kot samoopazovanje in samoopisovanje dogajanja v modernih družbah, v mnogočem pojasnjuje skaljeno veselje ob modernističnih "igrah na srečo". Očitno je tudi Beck zgodaj zaznal nevarnost fundamentalističnih zlorab rizične teorije, zato je skupaj z Giddensom, Laschom in drugimi v prvi polovici devetdesetih zelo aktivno sodeloval pri poglobljanju koncepta rizičnosti¹.

Razprava je tako dobila nove poudarke in novo kvaliteto, predvsem pa se je izognila nevarnosti, da bi ji lahko očitali

¹ *Knjiga Refleksive modernization, ki so jo Beck, Giddens in Lasch l. 1994 skupno izdali, je namenjena prav temu – utemeljevanju soodvisnosti rizika in refleksivnosti v modernih družbah.*

² Tudi navidezno najvarnejše zavetje, tj. domače okolje, "nenadoma" ne nudi več zaščite pred vedno novimi nevarnostmi.

nekompetentno poseganje v tuje loge. Pri obravnavi tveganja z vidika refleksivnosti se sociologija giblje na povsem domačem terenu.

Vprašanje varnosti oz. tveganja je dejansko arhetipsko družbeno vprašanje. "Novost" oz. presenečenje pri odkrivanju tveganja in nevarnosti je zgolj posledica pretiranega razsvetljskega oz. modernističnega optimizma, ki temelji na potlačitvi oz. nekakšni družbeni amneziji. Glavna Beckova zasluga je predvsem v tem, da je v času, ko se je zazdelo, da je tveganje v odnosu med družbo (človekom) in naravo že skoraj povsem rutinsko obvladano oz. ukročeno, ponovno glasno radikaliziral to vprašanje. Na deskriptivni ravni gre torej pravzaprav za še enkrat reciklirano tezo, ki sta jo odmevno predstavila Adorno in Horkheimer že pred skoraj petdesetimi leti. Razprava o nihilizmu modernih tehnoloških družb, v katerih obstaja stalna nevarnost paranoidnih patologij, je s "ponovnim" odkritjem realnega rizika, ki realno ogroža življenje, prešla v novo fazo. Če hočemo argumentirano govoriti o tesnobi, strahu, nevarnostih življenja v modernih družbah, psihoanalitske konstrukcije tako niso več nujno potrebne. Na voljo imamo nazornejšo empirično argumentacijo. Ko smo ponovno soočeni z empirično preverljivimi nevarnostmi, se samopomilovanje, strah pred ne-smislom, občutek notranje izpraznjenosti, zatrite želje, samozanikanje, skratka, celoten nabor narcisističnih patologij lahko pomakne v ozadje. S tega vidika lahko cinično govorimo celo o "odrešilnih" oz. "zdravilnih" učinkih "realnega" rizika v družbah visoke moderne.

Kljub temu je razsvetljska oz. modernistična samozavest ponovno načeta. Mol in Spaargaren (1994) nekoliko preveč dramatično govorita celo o "antropološkem šoku", ki je posledica dejstva, da se nova tveganja in nevarnosti pojavljajo tam, kjer jih nihče ni več pričakoval².

Vendar številna in dokaj prepričljiva evidenca napeljuje na sklep, da ima lahko tudi najbolj dovršena modernistična "udomačitev narave" mnoge nenadejane in nevarne posledice. Zaradi modernistične institucionalne in individualne refleksivnosti (Gidens, 1990) postajajo tveganja tako moteča, da jih ni več mogoče institucionalno niti individualno "pomesti pod preprogo". Skratka, modernistična zgodba o "cesarjevih novih oblačilih" glede varnosti ne deluje več.

Temeljno vprašanje je torej, zakaj v modernih družbah še nedavno samodejni razvojni optimizem ne uspeva več prikrivati oz. potlačiti modernističnih "Scil in Karibd". Ali se torej refleksivnost, kot ena glavnih "pridobitev" modernosti, "nenadoma" obrača proti modernosti sami. Enostavna terminološka prekvalifikacija, da smo dejansko šele na začetku modernosti in ne že v postmodernej fazi (Beck, 1992: 10), je

preveč preprosta oz. dejansko ne pojasni, zakaj je modernistično (samo)opazovanje in (samo)opisovanje, kljub vedno bolj sofisticiranim tehnologijam in kljub vedno bolj dognanim varovalnim mehanizmom začelo producirati tako temne zgodbe. To je dejansko temeljno teoretsko vprašanje in od odgovora nanj je odvisno, ali odkrivanje novih nevarnosti označimo za patološki narcisistični senzacionalizem ali pa v tem premiku res lahko vidimo znake nove dobe oz. vsaj nove modernistične faze.

Moderne družbe se torej razlikujejo od prejšnjih med drugim tudi po načinu samoopazovanja oz. samoopisovanja. Mitološke oz. religiozne eshatologije (deloma) nadomesti racionalna refleksivnost. Vendar pa ima ta metoda opisovanja in razlaganja sveta v primerjavi s predmodernimi razlagami pomembno slabost. Moderne družbe so se dejansko šele z razširitvijo oz. socializacijo refleksivnosti soočile z negotovimi oz. tveganimi posledicami lastne modernosti. Ko rizičnost povežemo s konceptom refleksivnosti, ki najeda zaupanje v ekspertne sisteme in posledično v moderne institucije, izpostavimo tudi neracionalne, civilno religijske predpostavke modernih družb. Ker je racionalna refleksivnost necelovita, povzroča motnje in zato dolgoročno ne more dovolj zanesljivo zagotavljati legitimnosti. Zaradi tega je, tako kot v predmodernih tradicionalnih družbah oz. "primitivnih" skupnostih, tudi v modernizmu temeljna družbena integrativna vez odvisna od vere oz. od zaupanja. Zaupanje oz. vera v zanesljivost in varnost delovanja množičih se ekspertnih sistemov je osnovni pogoj, brez katerega je delovanje modernih diferenciranih sistemov zelo oteženo, lahko pa v posameznih delih popolnoma blokirano. Individualna in institucionalna refleksivnost, ki sicer prispeva k izredni ekspanziji opcij, pa istočasno načenja tudi "slepo" vero v ekspertnost ekspertnih sistemov oz. kviri "avtomatizem elitnih diskurzov" (Wynne, 1996: 49), kot temeljnega pogoja modernistične razvojne dinamike. V vedno bolj kompleksnih (tehnoloških) sistemih se varnostni račun ne izide več (Perrov, 1984). Zaradi tega se pojavlja dvom, nezaupanje in logično tudi strah pred nenameravanimi, predvsem pa nepričakovanimi posledicami. Skratka, spričo naraščajoče individualne in institucionalne refleksivnosti postajajo ekspertna zagotovila neprepričljiva, posledica je "atrofija kompetentnosti", o kateri govori že C. Lasch (1979). Ker lahko namesto absolutnih zagotovil eksperti ponudijo zgolj verjetnostni račun, gotovost zamenjuje negotovost, tesnoba, strah...

Moderne družbe na ta način izgubljajo temeljno oporno točko. Ugotovitev, da njeni temelji stojijo na zelo živahni (dinamični) podlagi, pravzaprav v živem pesku, je za mnoge neznosna oz. vsaj zelo težko sprejemljiva. Namesto varnosti, reda, determiniranosti, se na mnogih področjih pojavlja spolzka in nestabilna verjetnost³. Če je znotraj tehnološke sfere izračunljiva

³ Ta ključna sprememba je že relativno dolgo v družboslovni metodologiji. Res pa je, da je šolam, ki npr. izhajajo iz Webra in njegovega koncepta smotrne racionalnosti, analiza verjetnosti povsem tuja (Beck, 1994: 9).

⁴ *To zelo dobro ilustrirajo javne razprave o odlagališču za nizko in srednjeradioaktivne odpadke ali pa npr. odpori proti postavitvi meteoroloških oz. vojaških radarjev.*

⁵ *Tudi dialog med Beckom, Giddensom in Laschom je očitno prispeval k bolj teoretskim razpravam. Beck je še dodatno poglobil svojo argumentacijo npr. s tekstom *Ecological Politics in an Age of Risk* (Beck, 1995).*

⁶ *To je seveda zgolj parafraza Poperjeve davne ugotovitve o znanostih.*

⁷ *Ob tem seveda ni mogoče spregledati Foucaultovega (1987) prispevka, ki je za diskurzom resnice odkrival diskurz moči.*

verjetnost v določenih mejah še sprejemljiva, pa je na družbeni in psihološki ravni dojeta kot nekredibilnost oz. nelegitimnost. To se zelo očitno pokaže vsakokrat, ko laična javnost od ekspertov zahteva absolutna varnostna zagotovila, ti pa ji lahko ponudijo zgolj težko doumljivi "abstraktni" interval zaupanja⁴. V tem tiči eden glavnih vzrokov krize legitimnosti v modernih družbah. Teza o refleksivnosti kot temeljni značilnosti modernih družb je razpravi o riziku sicer odvzela del populistične alarmantnosti oz. eksplozivnega potenciala, istočasno pa ta teza omogoča, da narcisistično motiviran aktivizem zamenja resna teoretska debata o vprašanih, ki ostajajo brez celovitega odgovora že od razsvetljenstva dalje⁵.

Ključno vprašanje še vedno ostaja, zakaj se je občutek ogroženosti okrepil prav v času, ko je splahnela bojevitost pripovedovalcev "velikih zgodb", ko se je nekaterim za hip zazdelo, da ni več pravih ovir za dokončanje modernizacijskega projekta. Morebiti je treba odgovor iskati prav v tem, da je pravzaprav šele s "koncem velikih zgodb" nastalo nekakšno kontemplativno zatišje, ki omogoča, da se moderne družbe končno lahko ozrejo vase in refleksivno soočijo z dejstvom, da namesto na trdni živi skali dejansko temeljijo v živem pesku⁶.

To vprašanje postane še težje, če upoštevamo pripombo, da refleksivno opazovanje modernosti dejansko ni nekaj povsem novega. Že v zgodnji moderni je obstajala napetost med laičnimi in strokovnimi opisi in interpretacijami (Wynne, 1996). Vtis, da tovrstne divergence ni bilo, je mogoče iskati predvsem v tem, da med laično in ekspertno refleksivnostjo skoraj ni bilo nobene komunikacije. Moč elitističnih, tj. ekspertnih diskurzov je bila avtomatična, nasprotja se niso razčiščevala z argumentativno močjo, pač pa z argumentom moči⁷. Po Wynnu (1996) sta napačni dve temeljni Giddensovi (1994) predpostavki, a) da je v "zgodnji" moderni obstajalo (popolno) zaupanje v ekspertne sisteme in b) da je refleksivna kritika ekspertov vedno bila odvisna od prostovoljne, tj. avtonomne izbire. Njegova teza je prav obratna: a) disidenti znotraj ekspertnih krogov zberejo pogum šele tedaj, ko tudi laični krogi postanejo nezaupljivi do prej tako prepričljivih ekspertiz, in b) odsotnost nasprotovanj oz. protestov, ki je bila značilna za donedavni modernizem, še ne pomeni, da je do sedaj obstajalo neomajno zaupanje v modernistične rešitve (Wynne, 1996: 45). Laiki so tudi v zgodnji moderni refleksivno, tj. kritično dojemali ekspertne usmeritve in zagotovila, vendar zaradi obstoječih družbenih razmerij niso mogli uveljaviti svojih pogledov. V tej luči je mogoče navidezni nekritični razvojni optimizem interpretirati tudi kot svojevrstni modernistični fatalizem.

Tudi po tej interpretaciji je "nenadna" rizičnost modernih družb predvsem posledica spremenjenih družbenih razmerij in ne realno povečanega rizika. Seveda pa na ta način nismo nič bliže

odgovoru, zakaj se je sprememba v percepciji tveganja pravzaprav zgodila. Černobilska nesreča, ki se časovno ujema s to spremembo, je verjetno precej pripomogla k temu, vendar pa se zdi, da Beck (1992) in mnogi drugi nekoliko pretirano posplošujejo pomen tega nesrečnega dogodka. Zdi se, da je odgovor na vprašanje, zakaj je "rizičnost" modernosti postala problem, predvsem sociološki oz. socialnopsihološki in ne toliko okoljski problem. Obetavna se zdi predvsem teza, da se je občutek rizičnosti nenadoma povečal tedaj, ko je reflektivnost v modernih družbah dosegla horizont vsakdanjega življenja. Stranski, morebiti pa celo eden glavnih učinkov reflektivnosti na tej ravni pa je ta, da je začela razpadati osnovna podlaga vsakdanje rutine, tj. zagotavljanje "ontološke varnosti" (Giddens, 1990). Razprava o rizičnosti modernih družb je dobila torej nove, širše, celo populistične razsežnosti tedaj, ko je individualna reflektivnost omajala zaupanje v modernistične institucije, ki zagotavljajo oz. naj bi zagotavljale varnost vsakdanjega življenja. Občutek negotovosti pa se je še povečal, ko so posamezniki "refleksivno" ugotovili, da pravzaprav sploh ni mogoče racionalno preverjati delovanja institucij, pomembnih za varno odvijanje vsakdanjega življenja.

Razprava o rizičnosti modernih družb torej neposredno zadeva vprašanje, kako je na ravni vsakdanjega življenja mogoče zagotavljati legitimnost modernističnih institucij. Prav malo nadpovprečne (nekonformistične) radovednosti je potrebno in že naletimo na meje preverljivosti, t.j. na nezmožnost avtonomne racionalne presoje tega, kaj je v modernih družbah vredno in kaj ni vredno zaupanja. Po Giddensu je vsebina smotrnega vsakdanjega delovanja sestavljena iz akterjevega nepretrganega refleksivnega "opazovanja" lastne dejavnosti. V modernih družbah je opazovanje, tj. racionalna refleksija "vzročno utemeljevanje smotrnosti akterja z vednostjo o samem sebi in z vednostjo o družbenih in materialnih svetovih, ki so okolje delujočega jaza" (Giddens, 1989: 98). Čeprav je v modernih družbah vloga ekspertnih sistemov tudi pri vsakodnevnih presojah najpomembnejša, je "racionaliziranje delovanja tudi s pomočjo zdrave pameti v vsakdanjem življenju še zelo pomembno, ker nam daje "ontološko varnost" (prav tam: 132). Brez zaupanja v vsakodnevno rutino je normalno življenje praktično nemogoče (Giddens, 1990: 93). Zaupanje pa je emocionalna kategorija in zato ne more biti racionalno utemeljena. Kdor je torej emocionalno nezaupljiv do vsakodnevne rutine, ki je ni mogoče racionalno pojasniti, se lahko sooči z "eksistencialno" tesnobo, ki v skrajnih primerih vodi v hude patologije. Emocionalno ohranjanje okvira "ontološke varnosti" je tako predpogoj "normalnega" funkcioniranja v vsakdanjem življenju in je zaradi tega tudi zelo praktična potreba.

⁸ Zdi se, da je še posebej veliko neracionalnih vedenjskih vzorcev pri sicer racionalnih ljudeh na področjih, ki se navezujejo na zdravo prehranjevanje oz. "zdravo" življenje na sploh.

Tega tudi nadpovprečna sposobnost racionalnega presojanja in delovanja ne more nadomestiti.

Laikom torej kljub modernistični reflektivnosti v zelo številnih situacijah ne preostane drugega kot prostovoljno oz. neprostovoljno (Wynne, 1996) upanje oz. zaupanje. V mnogih vsakodnevnih situacijah se lahko opremo le na vero, podobno kot lahko le upamo, da bo "sonce naslednji dan ponovno vzšlo". Ogromna večina modernih individualcev tega najbolj običajnega vsakodnevnega in eksistencialno nujnega dejstva prav gotovo ni sposobna racionalno pojasniti. Za pragmatiko njihovega vsakdanjega življenja je celo bolje, da tega niti ne poizkušajo, kajti sprotno preverjanje zanesljivosti vsakodnevne rutine neizbežno vodi v blokade, ki jih preživetvena pragmatika ne prenese. Če pa kdo kljub temu poizkuša (avtonomno) kontrolirati ali vsaj razumeti "enostavne" vsakodnevne dogodke in odnose, se njegovo vsakodnevno življenje lahko zelo spremeni, tako zelo radikalno, da je za opis sprememb velikokrat potrebno uporabiti psihiatrične termine. Izkaže se torej, da je modernistična reflektivnost uporabna in produktivna le, če je parcialna oz. selektivna. To pa je kar precej očiten "contradictio in adjecto" oz. "okrogel kvadrat" in šele odkritje izhoda iz tega paradoksa bo omogočilo prehod iz moderne v postmoderno.

Teze, da je ontološka varnost v veliki meri neodvisna od racionalne reflektivnosti, ni težko ponazoriti. Tako na individualni kot tudi institucionalni ravni primerov ne manjka. Precej splošno je znano, da ljudje, ki jih sicer dokazano odlikuje nadpovprečna sposobnost racionalne presoje, v svojem vsakodnevnem življenju počnejo stvari, ki jih nikakor ni mogoče označiti kot racionalno smotrno delovanje. Njihovo življenje je polno anekdot, t.j. bolj ali manj smešnih dogodkov, ki veliko povedo o "neracionalnosti" oz. nenavadnosti genialnih protagonistov.

Znano je npr., da je eden najpomembnejših predstavnikov razsvetljenstva Immanuel Kant zgolj z racionalno dedukcijo potrdil heliocentrično hipotezo. Če lahko verjamemo njegovim biografom, pa je na bolj prozaični vsakdanji ravni prihajal do prav bizarnih sklepov. Tako je tudi nastanek uši povezoval s sončnim sistemom. Z "logično dedukcijo" je namreč prišel do sklepa, da nastajajo v odvisnosti od sončne svetlobe, zato jih je najbolje onemogočiti tako, da jim preprečimo dostop do bivalnih prostorov. Tudi najbolj znani balkanski elektrofizik Nikola Tesla je poleg genialnih odkritij znan tudi po nenavadnih vsakdanjih praksah. Pri prehranjevanju je dosledno vzdrževal izredno visoke higienske standarde, tako da je spravljal v zadrego osebje najboljših hotelov. Zanimiv je tudi primer eminentnega sociologa z območja nekdanje Jugoslavije, ki je z žvečilnim gumijem, zataknjenim v vratne ključavnice, preprečeval zdravju škodljiv prepih⁸.

Podobnih primerov je toliko, da čudaštva in nerazumljive paranoje prav gotovo niso več presenetljiva značilnost "profesorskih" značajev. Presoja čudaških oz. celo zelo nenavadnih življenjskih navad izjemnih ljudi je zaradi njihove izjemnosti sicer deležna naklonjene prizanesljivosti. Ocena temelji na predpostavki, da imajo izjemni umi pravico do "izjemnih" posebnosti. Nema lokrat je čudaško vedenje interpetirano tudi kot posledica popolne predanosti ustvarjalnemu delu, ki jim preprečuje obvladovati vsakodnevno rutino. Naklonjena prizanesljivost je seveda dovolj jasno sporočilo, ki jih odvezuje od sicer obvezujočih socialnih ritualov. Takšno dobrohotno opravičevanje pa seveda ne pojasnjuje nenavadnega nasprotja med izrednimi miselnimi dosežki in velikokrat povsem iracionalno vsakodnevno prakso.

Raziskovanje osebnostne strukture genialnih ljudi je proizvedlo tudi precej teorije na to temo. Znanstvene interpretacije iracionalnega vedenja oseb z nadpovprečno sposobnostjo racionalnega zaznavanja in opisovanja življenja so zato kar številne. Vendar bolj ali manj trdno soglasje obstaja zgolj o izhodiščnem dejstvu, in sicer, da je pri populaciji genialcev mogoče zaznati nadpovprečno veliko nenavadnosti in težav v vsakdanjem življenju. Tako se zdi še najbolj prepričljiva pravzaprav najsplošnejša teza, da so izjemne sposobnosti velikokrat slabo integrirane v celotno osebnost, in prav to otežuje "norim profesorjem" vključevanje v "normalno" človeško skupnost. Radikalnejše so psihoanalitske interpretacije, ki čudaštva nadpovprečno inteligentnih ljudi razlagajo kot simptom občasnih infantilnih regresij. Po teh teorijah tovrstno nihanje povzroča tako izredne kreativne prebliske kot tudi nenavadne, čudaške in celo nore vedenjske vzorce. Trstenjak sicer kreativce brani pred patološko stigmo, ko pravi, da so psihopatološke interpretacije že nekoliko zastarele. Vendar tudi on pristaja na zvezo med "bogatom notranjim življenjem in močnejšimi podzavestnimi vzgibi (Trstenjak 1981: 140). Pravzaprav večina avtorjev išče razlago v veliki oz. nadpovprečni odprtosti za vzgibe iz zunanjega sveta. Odprtost je tako značilnost kreativnih osebnosti v primerjavi z "zaprtostjo" normalnih ljudi. Zaradi tega so ti tudi precej "slabovidnejši" pri spremljanju dogajanja v okolici. To z drugimi besedami pomeni, da so bolj konformistični oz. sploh manj motivirani za opazovanje in interpretacijo dogajanja okrog sebe. Barron je pri opisovanju značajskih potez produktivnih znanstvenikov poleg drugega ugotovil, da so: a) bolj opazovalni, b) bolj jih zanimajo nenavadnosti, c) včasih vidijo stvari drugače kot drugi, d) zelo cenijo jasnejše dognanje, e) k opazovanju jih motivirajo razlogi samozaščite, f) imajo sposobnost kompleksnejše sinteze, g) so živahnejši in bolj (živčno) čutni, h) njihovo veselje je bolj sestavljeno, i) radi imajo visoke napetosti, j)

dobivajo več podzavestnih motivov, fantazijskega doživljanja, k) imajo izredno močan jaz, ki je toliko močnejši, kolikor globlje gre regresija, l) so ekscentriki, m) imajo številne psihopatske poteze in n) širok spekter lastnosti, ki se običajno izključujejo pri isti osebi, o) nagnjeni so k samostojnosti, ki se kaže v nekakšni nedružabnosti in osamljenosti. Po Trstenjaku najbolj prestižen raziskovalec osebnostne strukture izjemnih ustvarjalcev Cattel pa je prišel do tegale opisa: Ustvarjalna osebnost je bolj shizotimna, bolj inteligentna, bolj oblastna, bolj zavirna, bolj radikalna in bolj samozadovoljna, je hkrati introvertirana in podjetna (Trstenjak 1981: 141–151).

Večjo sposobnost opazovanja in povezovanja oz. večjo sposobnost refleksije spremljajo torej tudi mnoge “neprijetnosti”, ki se kažejo tudi kot bolj ali manj izrazite in pogoste psihopatologije. To vprašanje bi seveda zahtevalo obširnejšo obravnavo, za našo razpravo pa bo zadoščala hipoteza, da je nenavadne življenjske zgodbe nekaterih nadpovprečno “refleksivnih” ljudi mogoče pojasniti tudi kot posledico razlik med racionalno, tj. “profesionalno refleksivnostjo” in “zdravorazumsko” emocionalno zaznavo oz. refleksijo na ravni vsakdanjega življenja. “Profesorsko” čudaštvo bi torej lahko pojasnjevali kot rezultat konflikta med a) metodično racionalno profesijo in b) racionalno emocionalnostjo vsakodnevnega življenja. Prav gotovo ta teza ne pojasni “celotne” variance, je pa na ta način mogoče nakazati kontekstualne vzroke iracionalnega vedenja racionalnih posameznikov. Racionalisti, ki se tudi v vsakodnevnem življenju poizkušajo avtonomno orientirati na osnovi racionalnih presoj, so tako rekoč obsojeni na početje neumnosti. Kljub temu da razpolagajo z nadpovprečno sposobnostjo opazovanja in opisovanja oz. prav zaradi tega zapadajo v blokade in nenavadne situacije. Njihova racionalnost oz. refleksivnost je zunaj laboratorija oz. delovnega kabineta lahko precej moteča in in dejansko preprečuje “normalno” vsakodnevno rutino.

Sociološko gledano “profesorska čudaštva” razen za psihologijo ustvarjalnosti in sociologijo znanosti niso prav posebej zanimiva. Če pa neintegriranost refleksivnih, vendar “norih profesorjev” povežemo s socializirano refleksivnostjo na družbeni ravni, se nam vsiljuje prav nadležna analogija. Nenadejana posledica refleksivnosti v modernih družbah je lahko tudi širitev “čudaštva” oz. sindroma “norih profesorjev”. Pri tem se seveda takoj zastavlja vprašanje, koliko tovrstne “norosti” lahko konkretno okolje prenese.

Vsakdanjosti, ki so bile še nedavno povsem rutinske, preko refleksivne percepcije postajajo problematične. Vedno več ljudi refleksivno izgublja zaupanje v zanesljivost vsakodnevnih življenjskih opravil oz. v kredibilnost ekspertnih sistemov, ki jih

podpirajo in zagotavljajo. Proces poteka postopoma. Običajno ne prihaja do nenadnih dramatičnih obratov⁹. Kljub temu je trend dokaj razpoznaven. Nazoren in precej aktualen primer je izgubljanje zaupanja v moderne prehranjevalske sisteme. V razvitih modernih družbah je prehranjevanje prav gotovo najbolj rutinska dejavnost vsakdanjega življenja, ki pa je vključena v kompleksne globalne verige oz. omrežja. Zanesljivost globalnih prehranjevalnih verig je močno odvisna od zanesljivosti ekspertnih sistemov, ki naj bi zagotavljali neoporečnost vseh procedur od pridelave, predelave, distribucije do potrošnje. V resnici gre za zelo kompleksen proces, ki ga nihče, če se še tako trudi, racionalno metodično, tj. refleksivno ne more obvladovati. Kot zelo nazorno pokaže Falk (1994), je zavestna presoja o tem, katere substance bomo sprejeli vase, individualno zelo omejena. Podobno nesposobnost racionalne presoje pri prehranjevanju potrjuje tudi raziskava o percepciji kemikalij v hrani (Raats in Shepherd, 1996).

Večina "normalnih" ljudi se zato brez velikega obotavljanja in premišljevanja pri "zdravem" prehranjevanju pragmatično orientira nerefleksivno, zgolj na osnovi ekspertnih presoj ali pa predmodernega ljudskega (kulturnega) izročila. Krmiljenje "krmljenja" je torej odvisno od povsem neavtonomno socializiranega sistema zapovedi in prepovedi. Avtonomna, refleksivna presoja in kontrola procesov, ki pri tem potekajo, je minimalna. Ne/zavedni poizkus razširiti stopnjo avtonomije na ravni prehranjevalskega kemizma sili posameznika v dejanja, ki mu pravzaprav preprečujejo "normalno" hranjenje.

S tega vidika je zaostritev prehranjevalskih higienskih standardov pri nekaterih "genialnih čudakih" in vedno večjem številu "normalnih" ljudi mogoče razumeti kot (brezupno) prizadevanje kontrolirati procese, ki sicer potekajo v veliki meri izven območja refleksivnih sposobnosti posameznikov. Ker je to praktično nemogoče, sorazmerno naraščajo tudi prehranjevalska čudaštva, motnje in strahovi (Mennell Murcott in Otterloo, 1992). Vedno bolj pa se zato širijo tudi alternativne prehranjevalske prakse. Refleksivno opazovanje prehranjevalskih vzorcev ponovno aktualizira pradaavno razliko med "našo" in "njihovo" hrano oz. niha med neofobijo in neofilijo (Falk, 1994: 80). Pri odločanju za drugačne (postmoderne) prehranjevalske načine pa ima prav kriterij kontrole, tj. obvladovanje prehranjevalske verige od začetka do konca precej pomembno vlogo. Realno je to mogoče predvsem s skrajševanjem verige, t.j. s samoprodukcijo hrane, kar postaja ena od "preživetvenih strategij" (C. Lasch, 1984) v razvitih modernih družbah. Pričakovati je mogoče, da bodo najnovejše in zdi se tudi vedno pogostejše kmetijsko prehranjevalske afere ta trend še močno pospešile.

Nezaupanje v zdravorazumsko oz. neracionalno vsakodnevno

⁹ Res pa je, da so tudi šoki vedno pogostejši, npr. angleške "nore krave" so radikalno vplivale na potrošnjo govedine, podobno, le v manjšem obsegu, se dogaja tudi z drugimi globalno razglašanimi "kontaminiranimi" živali.

rutino lahko torej privede do hudih individualnih psihičnih motenj. Vendar pa tovrstna patologija ni omejena na individualno raven. Zaupanje v ekspertne sisteme, brez katerih orientacija v kompleksnih labirintih modernih družb praktično ni mogoča, je pomembna tudi z vidika legitimnosti modernističnih institucij. Nezaupanje vanje privede do podobnih motenj kot nezaupanje v vsakodnevno zdravorazumsko rutino. To zelo nazorno potrjuje primer, ki je pred časom presenetil ljubljansko javnost, ko je neki sladkorni bolnik skoraj umrl, ker je opustil običajno terapijo in poizkušal svojo hudo bolezen zdraviti po kitajski alternativni metodi. Nesrečni dogodek (sicer srečnim razpletom) je dobra ilustracija rastočega nezaupanja v zdravstvo kot paradigmatičen modernistični ekspertni sistem.

V razviti moderni družbi so dejansko vsi modernistični ekspertni sistemi soočeni s konkurenco, ki je niso (več) pričakovali. Vendar pa njihova temeljna težava ni šok zaradi presenečenja, pač pa odzivanje, ki zanemari osnovni vzrok padanja zaupanja. Opozarjanje na tveganja oz. nevarnosti, ki spremljajo storitve "neracionalnih" alternativnih ekspertov (sistemov), ne more rešiti osnovnega vprašanja – t.j. iskanja vzrokov za zmanjševanje zaupanja. Kot smo videli, to ni vprašanje racionalnosti ali neracionalnosti. Tudi že dosedanje delovanje "racionalnih" modernih družb ne temelji na racionalno preverljivem odnosu, pač pa na emocionalno podloženem zaupanju v pravilnost vsakodnevne rutine oz. ekspertnih sistemov, ki jo infrastrukturno omogočajo.

Na osnovi te argumentacije poizkušajmo izpeljati temeljno tezo te razprave. Problem modernih družb prvenstveno niso nevarnosti, ki jih povzročajo nove, nedvomno rizične tehnologije, pač pa je temeljni problem orientacija, tj. razločevanje ne-varnosti. Kljub moderni refleksivnosti je posameznik soočen z nizko ali pa celo popolno nemožnostjo razločevanja med varnimi in nevarnimi vsakodnevnimi "stanji in procedurami". Te potekajo rutinsko in vedno bolj dinamično ter izven dometa avtonomnih kompetenc tudi refleksivno zelo zagnanih članov post/modernih družb. Presenečenje je torej predvsem v tem, da se je v dobi, ko je razsvetljenski optimizem obetal zanesljivost, gotovost in varnost, zgodilo nasprotno. Presoje varnosti so postale na ravni zdravorazumske vsakdanjosti nemogoče, na ravni ekspertnih sistemov pa nekredibilne, ker je skoraj popolnoma izginila komunikacija med obzorjem vsakdanjega življenja in neskončno diferenciranimi, tj. specialističnimi ekspertnimi presojami. To pa seveda logično povzroča padec zaupanja oz. komplementarno porast eksistenčne tesnobe. Nelagodje in strah se širita tudi pri stvareh, ki so jih posamezniki v modernih družbah še pred časom samoumevno sprejemali.

Skratka, v modernih kompleksnih družbah, v katerih je proces

diferenciacije in specializacije praktično "podivjal", je individualna in tudi institucionalna orientacija vedno težja. Odvisnost od monopolnih ekspertnih specialističnih sistemov je tako velika, da spontano sproža odpore in iskanje obvladljivejših alternativ. Temeljni mehanizem, ki je zagotavljal samozavest modernih družb, se je torej omajan (Offe, 1987: 17). Alternative, ki se pojavljajo sicer v precejšnjem številu, pa še zdaleč niso tako univerzalne, kot je bila dosedanja močna vera v zanesljivost oz. nezmotljivost ekspertnih presoj. Če torej nezaupanje v vsakodnevno rutino na individualni ravni ogroža ontološko varnost, pa nezaupanje v ekspertne sisteme ogroža integrativno sposobnost modernističnih institucij. Individualno nezaupanje v varnost vsakdanjega življenja vodi v tesnobo in blokado normalnega življenja, v ekstremnih primerih pa celo v shizofrene patologije. Analogno pa nezaupanje v modernistične ekspertne institucije ogroža "societalno varnost", stanje, ki že spominja na anomijo. S tega vidika se zdi kriza institucij države blaginje, katerih temeljni namen je prav zagotavljanje (socialne) varnosti, le del krize kredibilnosti diferenciranih modernističnih institucij.

Ena izmed mogočih smeri iskanja izhoda so poizkusi, kako poenostaviti sedaj res že nepregledno diferenciranost razvitih modernih družb. Vendar pa je ta smer bolj revolucionarna, kot se zdi na prvi pogled. Predpostavlja namreč dediferenciacijo, tj. logiko, ki je v temeljnem nasprotju z dosedanjim modernističnim razvojem neprestane diferenciacije. Poleg tega pa se s tem poveča tudi nevarnost regresivnega zdrsa v fundamentalistične poenostavitve (Keane, 1990). Vendar pa je ta scenarij malo verjeten, ker kot je že bilo omenjeno, so decentrične modernistične institucije zablokirane do te mere, da celo onemogočajo zastavitev "pravih" oz. bistvenih vprašanj.

Drugo iskanje gre v smeri "paralelnih prostorov" (Jencks 1985, Harvey, 1989), tj. nastajanja nekakšnih izoliranih enklav ali niš, v katerih se konsenzualno dogaja dediferenciacija, ki omogoča lažjo orientacijo med večjim in manjšim tveganjem. Nepremostljiva pomanjkljivost te variante pa je seveda v tem, da se mnoga modernistična tveganja ne zmenijo za fizične niti simbolne prostorske zamejitve. Zaradi tega je zapiranje v prostorske ali socialne enklave lahko tudi samoslepilen maneuver oz. taktika z zelo omejeno učinkovitostjo.

Dr. Drago Kos, je docent za socialno ekologijo na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

LITERATURA:

- ADORNO, HORKHEIMER (1969): *Dialektik der Aufklärung*, Amsterdam.
- BECK, Ulrich (1992): **Risk Society**, Sage, London.
- BECK, Ulrich (1995): **Ecological Politics in an Age of Risk**, Polity Press, Cambridge.
- BECK, GIDDENS, LASCH (1994): **Reflexive modernization**, Polity Press, Cambridge.
- EYSENCK, Michael, W. (1984): **A Handbook of Cognitive Psychology**, LEA, London
- FALK, Pasi (1994): **The Consuming Body**, Sage, London
- FOUCAULT, Michel (1987): "Kaj je razsvetljenje", **Vestnik**, zv. 8, št. 1, SAZU, Ljubljana.
- GIDDENS, Anthony (1989): **Nova pravila sociološke metode**, ŠKUC/FF, Ljubljana.
- GIDDENS, Anthony (1990): **The Consequences of Modernity**, Polity Press, Cambridge.
- GIDDENS, Anthony (1994): "Risk, trust, reflexivity", v: BECK, GIDDENS, LASCH: **Reflexive modernization**, Polity Press, Cambridge.
- HARVEY, David (1989): **The Condition of Postmodernity**, Basil Blackwell, Oxford.
- JENCKS, Charles (1985): **Jezik postmoderne arhitekture**, Zodijak, V. Karadžič, Beograd.
- KEANE, John (1990): **Despotizem in demokracija**, Krt, Ljubljana.
- KOS, Drago (1993): **Racionalnost neformalnih prostorov**, FDV, Ljubljana.
- LASCH, Christopher (1979): **The Culture of Narcissism**, Warner Books, New York.
- LASCH & WYNNE (1992): "Introduction", v: BECK: **Risk society**, Sage, London.
- MENELL, MURCOTT, OTTERLOO (1992): **The Sociology of Food: Eating, Diet and Culture**, Sage, London.
- MOL, A. in SPAARGAREN, G. (1994): "Konec narave – narava v okolju reflektivne moderne in družbe tveganja", **Časopis za kritiko znanosti**, št. 168/169, Ljubljana.
- OFFE, Claus (1987): "The utopia of zero-option: modernity and modernization as normative political criteria", **Praxis International**, zv. 7, št. 1.
- PERROW, Charles (1984): **Normal Accidents**, Basic Books, New York.
- POPPER, R. Karl (1979): **Objective Knowledge: An Evolutionary Approach**, Oxford.
- RAATS in SHEPHERD (1996): "Developing a Subject-Derived Terminology to Describe Perceptions of Chemical in Foods", **Risk Analysis**, vol 16, št. 2, Plenum Press NewYork.
- TRSTENJAK, Anton (1981): **Psihologija ustvarjalnosti**, Slovenska matica, Ljubljana.
- WYNNE, Brian (1996): "May the Sheep Safely Graze? A Reflexive View of the Expert-Lay Knowledge Divide", v: LASH, SZERSZYNSKI, WYNNE (ur.): **Risk, Environment & Modernity**, Sage, London.

Subjektiviteta skozi tekste v “družbi tveganja”

Vedno je najtežje teoretizirati trivialne prakse. Kako misliti o modi (tako pomembnem delu našega življenja, naše samonaracije, našega prepoznavanja drugih in Drugega), o melodramah iz družinsko-ženskih revij, o industriji zvezd iz globalne vasi in psevd zvezd iz lokalne show-biz scene ali o jumbo plakatih velikih tekstilnih korporacij, ki svoj imidž povezujejo z emancipatoričnimi sporočili? Teoretska detrivializacija zahteva od avtorja, da je predvsem analitik in manj narator. V nasprotnem primeru se zlahka zgodi, da podobno kot publicist parazitira na zdravorazumskih konceptih in retorični argumentaciji. Če teh tekstov ne želimo razumeti kot tekstov, ki služijo “samo zabavi”, oz. še pogosteje kot nosilcev ideologije, je potrebno analizirati kontekst, znotraj katerega nastajajo kot ponudniki smisla. Potrebno jih je obravnavati kot vire konstrukcije identitet za uporabnike, kot vire užitka in vire, iz katerih ti vzpostavljajo družbenost/političnost.

Cela vrsta najbolj razširjenih in najbolj vsakdanjih tekstov družbe tveganja je v tesni zvezi z modernizacijo. Novinarski diskurz, oglaševanje, nakupovanje in moda so morda najbolj očitne prakse produkcije smisla v moderni. Obenem imamo v tako imenovani visokomoderni družbi ali družbi tveganja opraviti s celo vrsto novih ali prenovljenih tekstualnih sistemov. To so nove prakse in teksti, ki segajo od računalniško posredovane komunikacije in elektronskega diskurza pa do novih žanrov v klasičnih medijih. Po drugi strani pa imamo opravka s starimi (ali

¹ Primer historizacije subjektivitete v daljši perspektivi je Ariesova zgodovina mentalitet.

modernimi) praksami in teksti, ki so si v visoki moderni nadeli drugo obliko in dobili nov pomen. Omenimo tu le osrednji pomen, ki ga ima za posameznikovo identitetno politiko nakupovanje, moda, kultiviranje telesa (ki vključuje tako shujševalne kure kot druge prehranjevalne režime) ali spremenjena oblika in vloga medijev ter njihovega odnosa do realnosti. Ti tekstualni sistemi so postali v visoki moderni eno glavnih referenčnih okvirjev tako za individualno samokonstrukcijo kot tudi za konstrukcijo kolektivitete. Estetsko stiliziranje posameznika, npr., je del samokonstrukcije, obenem pa določa diferenciacijo ali zavezništvo z drugimi. Hkrati s *transformacijo tekstualnih sistemov* – virov, iz katerih posameznik črpa material za svojo identiteto – se spreminja posameznikov način *individualne samokonstrukcije* in obenem tudi *vrsta sociabilnosti*. To pomeni, da se spreminja način, na katerega ta sklepa identitetna zavezništva z drugimi.

Zakaj se zavzemamo za “vrnitev k subjektu”, ko govorimo o tekstih? Menimo, da se popularnih tekstov ne moremo lotevati brez družbene teorije sodobne subjektivitete. Končna motivacija historično-sociološkega pogleda na subjektiviteto na naslednjih straneh¹ je v pripravi terena, ki nam bo omogočil razumeti sodobno pomensko delo kulturnih tekstov in praks in njihovo politično dimenzijo. *Subjektiviteto* bomo za začetek opredelili kot kombinacijo samorazumevanja in interpretacije drugih ali Drugega. Subjektiviteta tako seveda ni zbir lastnosti, ki jih ima tipični subjekt, temveč konstrukt (tako kot realnost). Približamo se ji lahko tako, da *interpretiramo njeno simbolno delo*, ki dela njeno izkustvo smiselno. V vsakokratnem historičnem kontekstu subjektiviteta vključuje posebne oblike sociabilnosti, ki črpajo material iz tekstualnih sistemov epohe. To pomeni, da refleksija visokomoderne subjektivitete lahko poteka le preko njenega simbolnega dela in obratno – analiza tekstov je nujno utemeljena v (vsaj implicirani) teoriji o subjektiviteti.

Subjektiviteta je tako po našem mnenju dostopna preko tekstov. Po drugi strani pa kulturne tekste razumemo kot izraz sociabilnosti. Z drugimi besedami, teksti so artikulacija čisto določenega odnosa med posamezniki in družbo. V ironičnem članku bolj intelektualistične trendovske revije o super manekenki v zasebni sferi je impliciran drugačen odnos med posameznikom in “diskurzivno skupnostjo” kot v prijaznem prispevku, ki govori o pravi, zasebni podobi in družinski sreči lokalnega politika, v družinski reviji *Jana* na primer. Teksti so torej sredstva, s pomočjo katerih je vzpostavljen odnos med individualnim in družbenim. Tekste torej razumemo kot pripovedi o konstruiranih identitetah in skupnostih, ali drugače, kot sredstva identitetne eksistence. Ko govorim o tekstih, imam v mislih tako *tekste v ožjem smislu* – npr. medijske tekste, avto/biografske

naracije, psevdoterapevtsko literaturo ali oglaševanje... kakor tudi *kulturne prakse* – recimo popularno religioznost, kultivacijo telesa, modo, prehranjevalne režime ... Konstrukcija pomena v komunikaciji je tista, zaradi katere neki "naravni" objekt postane tekst. Na ta način lahko govorimo npr. o pokrajini kot o tekstu. Del slovenske pokrajine (npr. travnik s kozolcem in zasnežene Karavanke v ozadju) je ločen in denaturaliziran, ko v različnih kulturnih tekstih kroži, da bi označeval npr. tradicionalno slovensko zanesljivost v oglasu za delničarsko družbo, tradicionalno slovensko gostoljubnost v oglaševanju turizma ali hegemonizira reprezentacijo slovenstva v političnem ali popularnokulturnem diskurzu. Konstrukcija pomena v procesu denaturalizacije "naravne" entitete ali prakse v nastajanju teksta je neizogibno vedno politična. V družbi se stalno odvija pogajanje za pomen in vsaka utrditev čisto določenega javnega pomena, npr. slovenstva (kot nečesa, kar je v avtentični in naravni zvezi s katolištvom ali/in skupnostno ljudsko tradicijo), materinstva, ženskosti, seksualnosti itd. nujno marginalizira vse druge mogoče javne pomene. Ali kot pravita E. Laclau in Ch. Mouffe, gre za "zaustavitev toka razlik" in za "konstrukcijo središča".

Na tem mestu se bomo posvetili le eni izmed dimenzij, ki so povezane s to temo. Zanima nas, kakšna je zveza med novo sociabilnostjo, ki vedno bolj poteka preko estetskih kulturnih praks, in spremembami v samorazumevanju in razumevanju drugih in Drugega. Historizacija subjektivitete in sociabilnosti je potrebna, da se ne bi ujeli v eno od tipičnih pasti: prvič, da tekste zaradi nemoči ali pomanjkanja teoretskih konceptov presojava z retoričnimi in ne teoretskimi argumenti. Drugič, da podležemo tako imenovanemu kulturnemu populizmu, kjer so prakse in artefakti vsaj implicitno pojmovani kot emancipatorični, ker so popularni. Ali pa tretjič, da nas pogled na te kulturne tekste kot na ideološke tekste sploh odveže naloge analiziranja njihove pomenske produkcije in analize zveze te produkcije s sodobno sociabilnostjo, saj je moralizatorsko-politično presojo mogoče dati vnaprej zaradi industrijske produkcije in komercialnega motiva te kulture.

Težave z novo sociabilnostjo/političnostjo bi bilo mogoče ponazoriti z vrsto primerov kulturnih tekstov. Poskusimo z najbolj razpinitim; Benettonovo/Toscaninijevo oglaševalno kampanjo, z enim od najbolj očitnih primerov nemoči modernistične operacionalizacije "ideološkega učinka" trivialne kulture. Publicističnih zdravorazumskih komentarjev v zvezi s "katastrofično estetiko" tega oglaševanja je bilo veliko, teoretskih analiz na drugi strani – z izjemo ekonomskih – pa je presenetljivo malo². Večina teoretskih tematizacij tekstualnega potenciala tega oglaševanja ostaja pri obsodbi Toscaninijeve oglaševalne strategije v smislu: "politika je definirana kot potrošnja podob", "oblikuje svojo verzijo družbenega, ki obstaja v harmoniji s tržno ideologijo

² *Ekonomске анализе тематизирају предузетем т. и. постфордизем оз. бенеттонизацију производње, за katero je značilna skrajna dezintegracija med dizajnom, proizvodnjo in distribucijo. To na kratko pomeni, da firma Benetton ne proizvaja, temveč ima predusem distribucijsko in informativno vlogo. Proizvodnja se odvija v malih družinskih podjetjih, katerih proizvodnjo Benetton kontrolira, prodaja pa v trgovinah, ki prav tako niso Benettonova last, temveč so v lasti komitentov, ki pa morajo upoštevati njegove standarde, npr. glede notranje opreme trgovin.*

³ Glej na primer obravnavi v P. Giroux, *Disturbing Pleasures*, Routledge 1994 ali P. Falk, *The Consuming Body*, Sage 1994.

in tržnimi pobudami”, “se loti vprašanj drugačnosti s pomočjo reprezentacij, ki upoštevajo konvencije spektakla, stila in mode”, “vključi v oglaševanje politiko in jo tako depolitizira”, “promocijska kultura, ki uporablja pedagoške prakse, da bi pozornost speljala od prodaje produktov k prodaji imidža odgovorne korporacije”, “spektakularni učinek je priveden do skrajnosti in vzbuja iluzijo ‘prisotnosti na prizorišču dogajanja’, kar ni daleč od pornografskega učinka...” itd.³ Nobena teh analiz zares teoretsko ne legitimira svojih zaključkov in ostaja pri retorični argumentaciji. Benettonovo oglaševanje je dober primer, kako ni mogoče niti razumeti, kaj šele analizirati sodobnega simbolnega okolja (od mode do oglaševanja), če vztrajamo na moderni subjektiviteti in sociabilnosti in na tej podlagi presojava pomenski potencial tekstov. V taki situaciji je potrebna nova konceptualizacija odnosa med politiko, estetiko in potrošnjo, da bi bilo mogoče ugotoviti, kakšne vrste “socialne integracije” novi teksti omogočajo, ali drugače, kako prepoznati emancipatorični ali marginalizirajoči oz. konzervativni družbeni, politični potencial kulturnih artefaktov (bodisi žurnalizma, pop kulture ali oglaševanja).

Še eno pojasnilo dolgujemo bralcu: v čem je v našem prispevku smisel poimenovanja sodobnosti *družba tveganja*? U. Beck pojem *družbe tveganja* uporablja v dvojnem smislu. Prvi pomen zadeva sistematično produkcijo globalnega tveganja nepopravljivega uničenja vsega življenja na zemlji in gre z roko v roki s tehnokonomskim razvojem v visokomoderni družbi. Tveganje, ki je praviloma obravnavano tehnološko in naturalistično, Beck analizira kot družbeni, kulturni in politični fenomen.

V tem besedilu nas zanima drugi pomen Beckove *družbe tveganja* – ta zadeva človekovo subjektiviteto. To je tveganje, ki je po svojem izvoru strukturno, artikulira pa se na osebni ravni. Ko metaforično uporablja pojem *družbe tveganja* na ravni jaza, ima pri tem v mislih tveganje, ki izhaja iz visokomodernih sprememb normalnih biografij, življenjskega stila, oblik in norm ljubezni, oblik znanja, demistifikacije znanstvene racionalnosti in percepcij realnosti... Družbeno predpisane biografije (ki jih je predpisovala pripadnost tradicionalni skupnosti ali relativno homogeni razredni kulturi v moderni družbi) in eksterno določene identitete se spreminjajo v *proizvajane identitete* in *biografije-samoproizvode*, ki jih akterji stalno proizvajajo s celo vrsto odločitev, ki jih morajo sprejemati. Posamezniki so se ob odsotnosti tipičnih predpisanih biografij torej prisiljeni nešteto krat odločati in na ta način refleksivno konstruirati svojo biografijo. V vsako odločitev (glede materinstva, partnerstva, poklicne poti itd.) pa je vedno vpleteno tveganje, da je odločitev morda napačna. Danes je torej tveganje usoda posameznika, tako kot je bil na primer status usoda posameznika v tradicionalni družbi srednjega veka.

Refleksivno urejanje vsakdanjega življenja pa vedno bolj prevzemajo ne le znanstveni ali psevdoznanstveni ekspertni sistemi (ki so nadomestili tradicijo in religijo), temveč estetski ekspertni sistemi. Refleksivnost se premešča iz sfere produkcije v sfero porabe. Estetika postaja moralni vir visokomodernega jaza. Z drugimi besedami, polja družbenih konfliktov ne določajo več ekonomski konflikti. Nova politizacija poteka kot politizacija "kulture", "slovnice oblik življenja", "identitetnih politik", "ekspresivnosti". Estetskih ekspertnih sistemov kot virov refleksivnosti Beck sicer sploh ne omenja in je zato predmet kritike bolj "postmodernih" piscev (npr. Lasha in Urryja), ki mu očitajo, da daje prevelik poudarek kognitivni dimenziji refleksivnosti v sodobni družbi. Naše pisanje bomo temeljili na Beckovi metafori o "rizičnem jazu" in govorili o spremembah subjektivitete v visoki moderni, vendar z drugačnimi cilji kot Beck. Zanima nas estetsko ekspresivna refleksivnost kot vir posameznikove identitetne politike in tako kot vir novih političnih konfliktov. V tem besedilu želimo pokazati, kaj se s subjektiviteto zgodi v družbi tveganja in zakaj je tematizacija visokomoderne transformacije subjektivitete nujna za analizo tekstov sodobne popularne kulture in njihovega "hegemoničnega učinka". Tematizacija *sprememb na področju samorazumevanja in interpretacije drugih* je potrebna, da bi lahko ugotovili, na kakšen način prihaja v družbi tveganja do socialne integracije (oblikovanja kolektivitet s pomočjo kulturnih tekstov), in da bi lahko analizirali vlogo, ki jo v tej integraciji igrajo teksti in prakse, ki dominirajo v novem simbolnem okolju. Najprej bomo obravnavali osnovne črte transformacije subjektivitete v visoki moderni, da bi lahko ugotovili, na kakšen način poteka samokonstrukcija, politika identitet in sociabilnost v visoki moderni. Ker je socialno tehnološke tržne raziskave v največji meri koloniziral pojem življenjskega stila kot oblike nove izbrane sociabilnosti, bomo poskušali reflektirati uporabo tega pojma v komercialnih raziskavah potrošniških segmentov. Na koncu bomo poskušali sklepati o tem, ali so lahko življenjski stili, ki se oblikujejo na podlagi estetske refleksivnosti, politični – ali torej lahko tvorijo skupine z izbrano kolektivno identiteto ali pa ostajajo zgolj individualistična komercialna fikcija.

Subjektiviteta v visoki moderni

Nova sociabilnost, o kateri govorimo, izhaja iz transformacije odnosa med objektiviteto (strukturo) in subjektiviteto (interakcijo in identiteto). Subjektiviteta in sociabilnost torej nimata večne narave, nista ahistorični, kot implicitno predpostavljajo dominantne družbene vede ali zdravorazumski diskurz o sodobni

⁴ U Beck in E. B. Gernsheim, *Individualisation and "Precarious Freedoms": Perspectives and Controversies of a Subject-orientated Sociology*. Slovenski prevod v *Teoriji in praksi* št. 4, 1996.

družbi. Subjektiviteta je v visoki moderni vedno manj omejena s strukturnimi pogoji. To pa pomeni, da za posameznika narašča možnost izbire sredstev, s katerimi se bo identificiral z neko kolektiviteto, in sredstev, s katerimi se bo razlikoval od drugih kolektivitet. Univerzalnega vrednostnega sistema (kot sta npr. tradicija, naravna danost in religiozna ontologija), ki bi zanj povezoval vse te sfere, ni več. Sodobne teorije subjektivitete (če naštejemo le znane avtorje: Giddens, Beck, Z. Bauman, Lash, Featherstone) se zato na različne načine ukvarjajo predvsem z relativnim osvobajanjem posameznika od njegovih strukturnih določenosti in z njegovimi poskusi osmišljanja lastne eksistence v kontekstu relativne neodvisnosti od strukturnih določenosti. Med razprave o načinih in pripomočkih "bivanja v svetu" lahko uvrstimo tako različne analize, kot je a.) obravnava sodobnih privatnih konfliktov med moškim in žensko kot "personaliziranih kontradikcij popolnoma modernizirane družbe", kjer postane posameznikovo življenje biografska rešitev sistemskih kontradikcij (npr. U. Beck in E. B. Gernsheim, *The Normal Chaos of Love*, 1994), b.) proučevanje vzorcev sodobne zavesti skozi proučevanje diskurza o angleški kraljevi družini (M. Billig, *Talking of the Royal Family*, 1992), c.) proučevanje kulture telesa (M. Featherston et al., *The Body*, 1991) ali d.) obravnava nakupovanja kot tekstualne konstrukcije predvsem ženske identitete v vsakdanu (npr. H. Radner, *Shopping around – feminine culture and the pursuit of pleasure*, 1995).

Vprašanje o odnosu med posameznikom in družbo v moderni in visokomoderni družbi, različnih mogočih oblikah in transformacijah tega odnosa, je sicer že nekaj časa ena izmed osrednjih razprav v sociološki teoriji in kulturnih študijah. Vendar pa šele zadnje desetletje zares prihaja do kontinuirane tematizacije zveze med spremembami v političnih in ekonomskih formacijah na eni strani in subjektiviteto na drugi strani. Vse tematizacije zveze med objektiviteto in subjektiviteto nam govorijo o tem, da je ta zveza pomembnejša za analizo sodobnih pogojev, kot pa nas prepričujejo klasične (ali moderne) sociološke analize modernizacije. Pomembnost raziskovanja subjektivitete, ali kot nekateri raje rečejo, "pogojev biografije", "tipičnih življenjskih usod", "politike identitet" itd. utemeljujejo predvsem z manjšo pojasnjevalno vrednostjo struktur oz. formacij v visoko moderni v primerjavi z modernimi ali predmodernimi družbami. Kar je bilo prej v družboslovju vztrajno odrivano kot hrup v ozadju, ki ga je potrebno zanemariti, postaja vedno bolj osrednje.⁴ Ali z drugimi besedami, delovanja akterjev ne moremo več pojasnjevati predvsem s strukturno določenostjo akterjev.

Na kratko to pomeni, da ob tem, ko narašča *možnost* akterjevega aktivnega poseganja v lastno biografijo, narašča tudi *pritisek* na akterja – posameznik se je prisiljen odločati. Nobene

možnosti nima izogniti se odločitvam o poteku lastne biografije in obenem tveganju, ki je vpleteno v vsako odločitev. Za posameznika to na kratko pomeni, da je njegova biografija le relativno odvisna od njegovega socialnega položaja, da se je njegova povezanost s tradicionalnimi skupnostmi (družina, sorodstvo, sosedstvo) zmanjšala. Obenem, ko se zmanjšuje pritisk in kontrola teh skupnosti, se zmanjšuje tudi njihova solidarnost. Individualizacija je v sodobnosti torej institucionalizirana – posameznikova individualna situacija ni poljubno osvobojena vsakršnega reda in prisil. Institucionalni red posameznike sili v individualizirano obnašanje.⁵ Nujnost izbiranja nujno implicira tudi tveganje – vedno ko se je potrebno odločati med več možnostmi, vsaka izbira vključuje tveganje napačnega izbiranja.

V tesni zvezi s spremembo odnosa med strukturo in subjektiviteto (ali kot bi lahko dejali v bolj fundamentalističnem jeziku "mainstream" sociologije – s spremembo odnosa med sistemsko in družbeno integracijo) je *sprememba sodobne subjektivitete*. Pogoji za oblikovanje subjektivitete se bistveno spreminjajo v procesu družbene diferenciacije, torej z modernizacijo ali ožje industrializacijo družbe in se stopnjujejo v postindustrijski ali visokomoderni družbi. V največji meri je ta sprememba povezana z vedno manjšim vplivom družbenostrukturalnih pogojev na izoblikovanje zavesti in na način življenja članov družbe. Spreminjajo se torej *pogoji konstitucije in reprodukcije subjektivitete*.

V tradicionalni družbi, na primer, sta primarna skupina in socialna struktura tesno povezani in soodvisni. Za enostavne družbene oblike je značilna socializacija v homogenem miljeju. Okolje daje majhno težo individualni diferenciaciji, uvrščanja posameznikov so stabilna, saj temeljijo na pripisanih pripadnostih posameznikov. Neposredni življenjski prostori (primarne družinske skupnosti) in sekundarni življenjski prostori (delo) so ozko povezani, prav tako primarna skupina in družbena struktura. Članstvo tako v eni kot v drugi je posledica pripisanega položaja (spolne pripadnosti, pripadnosti družinski skupnosti). Identiteta posameznika je v veliki meri identična identiteti skupine, ki ji pripada, obenem pa je ostro zamejena od zunanjega sveta, od tujcev. Tako je tudi reprodukcija identitete v teh družbah *eksterno posredovana* – odvisna od kolektivne pripadnosti in posredovana prek zunanjega sveta. Posameznikova individualna identiteta je praktično identična kolektivni identiteti. To pomeni, da je ta individualna identiteta posledica posameznikove pripadnosti skupinam, ki jim "po naravi" pripada, ter da je zato le v omejenem smislu individualizirana. Identiteta omogoča in določa zunanji svet – zopet družinska skupnost in recimo vaška skupnost – in je v zelo omejeni meri individualizirana. Tako so tudi *individualne biografije del družbenega vzorca*. Kadar prihaja do krize identitet,

⁵ Maffesoli sicer ugotavlja iste trende v sodobni družbi, vendar meni, da govorijo o zatonu individualizma.

te niso individualno definirane, temveč kolektivno. Primerno tako kolektivno definiranih in artikuliranih kriz identitet, na primer religiozne sekte, ki so bile značilne za 16. stoletje ob reformaciji, ko ni bila pod vprašaj postavljena le dominantna religiozna metafizika, temveč tudi objektni svet (zemlja ni več ploščata in ni več središče vesolja) ter fevdalna struktura in s tem prevladujoči tipi odnosov in identitet. Ob discipliniranih novih konceptih, ki so izražali krizo identitet (protestantske sekte, npr. kalvinizem), so se pojavljale tudi anarhične in utopične milenaristične sekte, kot so bičarji, prekrščevalci, anabaptisti itd. Strukturna kriza se torej v tradicionalni družbi, kje je identiteta posredovana prek zunanjega sveta, lomi v sferi kolektivnih identitet.

Z modernizacijo pa prihaja do naraščajoče razlike med subjekti in okoljem, torej do večje razdalje med neposrednimi in sekundarnimi življenjskimi prostori (med družbeno in sistemsko integracijo). Tendence diferenciacije, heterogenosti in velike družbene dinamike se v procesu modernizacije vse bolj radikalizirajo, tako da se tudi razdalja med subjekti in družbo vse bolj povečuje. Spreminjanje odnosa med sistemsko in družbeno integracijo se kaže v *zmanjševanju moči objektivnih določitev subjektivne strani posameznikove eksistence*. Kazalnik tega ločevanja je na primer ločevanje seksualnosti od reprodukcije, ki doseže kulminacijo v visoki moderni. Seksualni odnosi postanejo privatna tema in vprašanje odločitve. Zakon in starševstvo kot življenjsko praktična nujnost in samoumevnost v tradicionalni družbi se spremenita v partnerski projekt, ki temelji na odnosu med starši, ne pa zunaj tega odnosa, torej v skupnosti, ki ji starša pripadata, ni več metafizično legitimiran in naravno dan.

Nov odnos med družbo in posameznikom, ki ga implicira ločevanje individualnih svetov življenja od socialnih bližnjih svetov, povzroča, da postane subjektiviteta samostojna tema in se krepí usmerjenost nase. Subjektiviteta je torej bolj egocentrična, ne pa tudi egoistična. Izguba nujnih pripisanih identifikacij, ki od zunaj vodijo subjektiviteto, in *nujnost konstituiranja lastne identitete*, nujnost *dela za to identiteto*, sta namreč temeljna vzroka za egocentrizem in individualizem. Egocentrizem in individualizem sta tako dve plati iste medalje. Če prihaja torej do drugačnih povezanosti med objektiviteto in subjektiviteto, imamo opravka z drugačnimi kolektivnimi povezavami oz. kolektivitetami. Na naslednjih straneh bomo skušali pokazati, zakaj je *analiza kolektivitet, ki nadomeščajo tradicionalne ali moderne (razredne) pripadnosti*, nujna kot podlaga za analizo visokomodernih kulturnih praks in reprezentacij, njihovega "smisla" in njihove vloge v konstrukciji kolektivitet.

Identifikacija in diferenciacija sta bolj stvar konstrukcije kot kdajkoli prej. To pa pomeni, da lahko govorimo o identitetni politiki. Z modernizacijo prihaja do večje družbene diferenciacije

in torej tudi do diferenciacije na različne življenjske podsfere. Družba razpade v razredno specifične svetove življenja, ki so sicer soodvisni in vendar ločeni ob enem. Družbena in osebna identiteta posameznika sta sicer povezani, vendar nista več identični kot v tradicionalni družbi in se razlikujeta. Zaradi ločevanja okolja in subjektivitete prihaja do povečane notranje ali intrapsihične komunikacije posameznika. Oblikuje se *subjektiviteta kot samostojen osebni sistem*.

Ključne strukturne vzroke za "deobjektivizacijo" družbe lahko iščemo predvsem v povečevanju *materialnih, informativnih in varnostnih virov*, potrebnih za življenje. Gre za zboljšanje materialne plati življenjskega standarda, povečanje količine informacij, ki so na voljo ter v spremenjeni naravi eksistenčnega tveganja. Tveganja, kot smo dejali zgoraj, sicer v moderni ali visokomoderni družbi ni nič manj kot v predmoderni, celo več. Tveganje, ki ga nujno implicira večja svoboda odločanja in oblikovanje lastne biografije in identitete, določa temeljne značilnosti modernih družb. Toda v tradicionalni družbi se vrste tveganja razlikujejo od rizikov, ki jim je izpostavljen človek v visoko moderni družbi. V tradicionalni družbi so riziki povezani z naravnimi nesrečami, od bolezni do suše ali deževja, ali pa nevarnosti povezane s človeških nasiljem, na katere posameznik ne more vplivati. Če posamezniku v predmoderni družbi grozi nevarnost skupnostnega ali religioznega izobčenja, pa skupnostno ali religiozno izobčenje v visoki moderni na osebni ravni nadomesti grožnja nesmiselnosti življenja, ki izhaja iz samorefleksivnosti.⁶ Tudi na sistemski ravni ni v sodobnosti nič manj tveganja, prišlo pa je do spremembe vrste rizikov, ki pretijo človeku in družbi. To je predvsem samoproizvedeno tveganje globalne vojne nevarnosti ter na osebni ravni *tveganje, povezano z reflektivnim odločanjem posameznika* glede različnih življenjskih možnosti.

Naslednja strukturna vzroka za "deobjektivizacijo" posameznikov sta velika *mobilnost* posameznikov in *naraščajoča konkurenca med posamezniki*. Omejeni materialni viri, neinformiranost ter visoka stopnja nepredvidljivosti in tveganje so zmanjševali avtonomijo posameznika. Majhna mobilnost povzroča prilagajanje ljudi, mehanična solidarnost kot nasprotje konkurenčnosti vpliva na konformnost obnašanja. Zmanjšanje pomanjkanja in relativno visok življenjski standard, ki povečuje število možnosti za organizacijo vsakdana, velika mobilnost, ko postane tradicija vedno manj zavezujoča, ter konkurenčnost med posamezniki omogočajo relativno *samostojno oblikovanje in izbiro življenjskih oblik*.

Zapf (1987) navaja štiri empirično dokazane razvojne strukturne tendence, ki povečujejo možnosti individualne izbire na različnih področjih življenja: razvoj izobraževanja, spremembe

⁶ Po Giddensovem mnenju so v tradicionalni družbi sorodstveni odnosi, lokalna skupnost, religiozna kozmologija in tradicija kontekst, znotraj katerega se ustvarja zaupanje. V moderni in visokomoderni družbi pa na mesto sorodstvenih ali sosedskih odnosov stopijo osebni odnosi (bodisi prijateljski ali seksualno intimni), na mesto lokalne skupnosti pa abstraktni sistemi (npr. znanost ali psevdoznanost). (Giddens, 1990: 102)

⁷ J. A. Schülein (1989: 392) navaja štiri značilnosti, ki vplivajo na konstitucijo in reprodukcijo subjektivitete in so pomembne za analizo subjektivitete: objektni svet, prevladujoči tipi odnosov in identitet, družbena struktura (institucije, položaji, norme) in metafizika. Na podlagi teh štirih tem je po njegovem mogoče rekonstruirati strukturne spremembe v konstituciji in reprodukciji subjektivitete.

v strukturi gospodinjstev, zaposlenost žensk in povečanje dohodka. Nekatere od tendenc, ki jih navaja, se neposredno ujemajo s tistimi, ki smo jih navedli zgoraj (povečanje materialnih in informacijskih virov, mobilnost in konkurenčnost). Spremembe v višini posameznikovega dohodka pomenijo na sistemski ravni praviloma povečanje materialnih virov sistema. Večja konkurenčnost med posamezniki je delno posledica splošne dostopnosti izobraževanja, prav tako tudi struktura gospodinjstev in zaposlenost žensk. Splošna dostopnost izobraževanja, gospodinjstvo, zreducirano na moškega, žensko in enega ali dva otroka, dostop žensk do izobraževanja in njihovo zaposlovanje ter zviševanje materialnih virov za preživetje so po Zapfovem mnenju tiste strukturne značilnosti, ki vodijo k individualizaciji posameznikov in k novim oblikam kolektivitet. Razvoj kompleksnih družbenih struktur gre z roko v roki s povečevanjem individualnih možnosti delovanja in z *večjimi možnostmi za individualizacijo v zasebni sferi*. Tu so se možnosti lastnega oblikovanja zasebnosti najbolj razširile.

Na posameznikovo osebno identiteto in individualiteto gledajo kot na stalnico. Subjektiviteta je delno res transkulturna, sicer pa historično spremenljiva. Ker torej pogoji konstitucije in reprodukcije subjektivitete v visoki moderni niso enaki pogojem v tradicionalni ali klasični moderni družbi, smo priča tudi spremenjenim oblikam subjektivitete. Ob spremembah, ki smo jih navajali, je presenetljivo, da se "mainstream" družboslovje in publicistična ali zdravorazumska kulturna kritika naslanja na *fiksni, transhistorični model subjektivitete*.⁷

Identiteta politika in boj za pomen

Zgodovinskost subjektivitete in oblikovanja identitete lahko ponazorimo z oidipovskim kompleksom. Ta kaže, da se v sodobnosti spreminja logika intrapsihičnih procesov potlačevanja. J. A. Schülein meni, da proces ločevanja od staršev strukturno pomeni transhistorični problem. Ni pa v vsaki družbeni obliki tako dramatičen in nima takšnega pomena, kot je to značilno za svet vase usmerjenega meščana. "Klinične izkušnje kažejo, da drame, ki so Freudu posebno imponirale, danes nimajo več tolikšnega pomena in funkcije strukturiranja nagona" (1989: 403). Te drame so namreč predpostavljale ostre tabuizirane meje v okolju ter nujno represivnost v obravnavi psihosocialnih tem. Ker ne enega ne drugega ni več, so v ospredju motnje samoidentifikacije in zamejitve do notranjosti ter do zunanjega sveta. Na te motnje ljudje ne reagirajo s potlačevanjem, temveč z regresijo, depresijo in spreminjajočo, nestalno identiteto. Kar je bilo prej značilno za puberteto, je zdaj značilno za identitetni

razvoj nasploh. *Življenjsko praktične orientacije niso dane in morajo biti vedno znova individualno vzpostavljene ter legitimirane.* Smisel za posameznika torej ni več pripravljen, je pa na voljo za individualno prilagajanje, selekcijo in legitimiranje. Rezultat tako spremenjenega odnosa med okoljem in subjektiviteto so visokospecializirani identitetni stili z različnimi stili obnašanja, različnimi začasnimi "tripi" (biotrip, karierni trip, športni trip, alternativni trip itd.). Nove institucionalne postavitve oblikujejo tudi *nove mehanizme samoidentitete.* Ker diferenciacija in heterogenost različnih področij življenja vplivata na identitetno strukturo, zahteva preživetje v modernih družbah drugačno oblikovanje identitete kot v tradicionalnih. Intenzivnost menjave s svetom se tako povečuje v obliki kulturnih praks, pri čemer imajo mediji in kulturni teksti nasploh v tej izmenjavi pomembno vlogo.

Skladno s spreminjanjem odnosa med subjektiviteto in objektivnimi pogoji, z osamosvajanjem subjektivitete od strukturne določenosti in z nastajanjem individualne identitete, ki je sicer še vedno odvisna od kolektivne identitete, ni pa več identična z njo, se spreminja posameznikov odnos do zunanjega sveta. Prihaja do tipično visokomodernega pojava – *do refleksivnega jaza,* do intenzivnega preiskovanja samega sebe in odnosa do drugih. Ta refleksivnost je lahko posameznikova ali refleksivnost institucije ali, po drugi strani, lahko je kognitivna ali estetska. Ta je v visokomoderni družbi lahko institucionalizirana preko terapevtskih služb. Te se seveda pojavljajo tudi v svoji psevdo obliki: psevdozdravstveni nasveti, psevdopsihologija v popularnih medijih, talk showi o intimnih problemih, ezoterika itd. Od tod tudi iz ZDA prihajajoči izraz "terapevtska družba" za sodobno družbo. Zaradi potrebe po samotematizaciji in tematizaciji odnosov, v katere stopamo, narašča tudi potreba po nasvetih in ponudba nasvetov o vplivanju na samoinscenacijo, nasvetov o vplivanju na realnost, na tehnike samopredstavitve. Ta potreba se v "terapevtski družbi" institucionalizira. Povečuje se ponudba življenjske pomoči, ezoterike in drugih psihosocialnih storitev. Psihosocialne storitvene dejavnosti oz. psihosocialne tehnike pomenijo novo stopnjo občevarja s subjektiviteto, ki ustreza njeni novi obliki. Mediji so najpomembnejši posrednik paradržavstvenih in parapsiholoških tehnik vplivanja na realnost. Poglejmo si na primer celo vrsto televizijskih žanrov, nekakšne mešanice med ezoteriko in psihosocialnimi storitvami (od talk showov o najbolj intimnih problemih, od *Maručinih kristalov* do *Karme, Dannyjevih zvezd* ipd.).

Spremenjen odnos med strukturo in subjektiviteto v procesu modernizacije implicira tudi spremenjeno naravo interakcije. Tradicionalni vzorci izgubljajo interakcijsko moč, tako da je ustvarjena potreba po novih interakcijskih možnostih. Če so

sankcije prej določale izbor alternativ obnašanja, zdaj izbor vodi oblikovanje specifičnega načina interakcije. Za posameznika v visoki moderni je značilna različnost (diverzifikacija) kontekstov interakcije – ljudje delujejo v različnih miljejih, vsak od teh lahko zahteva različne oblike primerne obnašanja. Posameznik tako prilagodi “prezentacijo jaza” zahtevam posebne situacije.

Psihična struktura moderne osebnosti je zaradi vseh teh sprememb fleksibilnejša in bolj diferencirana, saj prevzema različne delne položaje, obenem pa je moderna subjektiviteta “osebnost trenutka”, saj mora predelovati veliko število različnih situacij, obvladovati interakcije z različnimi partnerji in depersonaliziranimi formalnimi strukturami. Stalno prehaja od dela k “small talk”, od konkurence h kooperaciji in tako naprej. Če strnemo: *ni več nobenega osrednjega položaja, ki je dodeljen posamezniku in ki bi določal njegov vsakdanjik, temveč obstaja cela vrsta posameznih, delnih položajnih segmentov, ki se med seboj ne ujemajo nujno*. Vse to ne vpliva le na odnos med subjektiviteto in strukturo, temveč tudi na intrapsihično strukturo – subjektiviteta namreč ne ostaja identična skozi različne situacije. Od stalnega preverjanja okolja je odvisno tudi identitetno ravnotežje. Okolje (ki je v velikem delu medijsko posredovano) se namreč reprezentira kot *ponudnik delnih identitet*. To pa pomeni, da je posameznikova identiteta vedno bolj rekonstituirana, “delana”, ne pa enostavno reproducirana na osnovi zunanjega vzorca.

Izmenjava subjektivitete z okoljem se povečuje, je vedno bolj zapletena, krepi se medsebojna odvisnost med okoljem in subjektiviteto, ki ni več enostranska. Subjektivna perspektiva je torej pomembnejša kot prej v zgodovini. Obenem pa je odvisna od strukture in samostojna. Govorimo lahko torej o procesih združevanja strukture in subjektivitete, ki prispevajo k *subjektivizaciji zasnov življenja*, obenem pa temeljijo na *neutrjenem in krizam podvrženem oblikovanju identitete*. Ob vedno manjši pomembnosti objektivne določenosti družbenega razlikovanja je *konstrukcija razlik in podobnosti* vedno večjega pomena. Simbolne aktivnosti in sociabilnosti (različne prakse in teksti, od mode, različnih kultivacij telesa oz. splošne estetske refleksivnosti do režimov prehranjevanja ali režimov prostega časa) igrajo v tej konstrukciji osrednjo vlogo. Te spremembe povzročajo tudi spremenjen odnos posameznika do družbe – spremenjeni so pogoji vključevanja in izključevanja, torej identifikacije in diferenciacije. Nove kolektivitete se oblikujejo predvsem na podlagi kulturne diferenciacije in identifikacije. Oblikujejo se torej tudi na podlagi medijskih vsebin – semantičnega prostora, ki ga oblikujejo medijski teksti, ter semantičnega prostora, znotraj katerega se umeščajo akterji (medijsko občinstvo). Odločitev, kot so: kdo biti, kako se oblačiti,

kako biti, kako se odločati, ne more prevzemati "superekspert". Zato iz njih nastanejo eksistencialni in ne le trivialni problemi. Pomenijo del odgovora na vprašanje, kako živeti v radikalno detradicionaliziranem svetu in transformirani naravi.

Ob tem ne moremo mimo vprašanja, kako da je kljub takšnim pogojem konstitucije in reprodukcije subjektivitete tradicionalno in naravnopravno legitimiranje življenjsko praktične orientacije (npr. legitimiranje na osnovi rase, naroda, religije) še vedno tako prisotno in politično celo vedno bolj aktualno. Ponovno vzpostavljanje tradicije ali vzpostavljanje "novih tradicij" je kontradiktorna zahteva, saj pomeni vrnitev k moralni fiksni v vsakdanjiku, ki ga ne določa več ena avtoriteta, ki jo legitimira metafizika in/ali naravni red, temveč pluralizem avtoritet. Posameznik sicer lahko tudi v dobi visoke moderne pobegne v tradicionalni svet življenja, toda varnost in redukcija strahu, ki jo ta strategija ponuja, sta omejena. Posameznik se namreč ne more izogniti zavesti, da je vsaka takšna izbira le možnost med drugimi možnostmi. Ali če povemo z besedami Zygmunta Baumana: Skupnosti v Tönniesejevem stilu izpuhtijo tisti trenutek, ko se zavedajo samih sebe kot skupnosti. Izginejo takoj, ko rečemo "kako lepo je biti v skupnosti" (1991: 250).

Življenjski stili v komercialnih raziskavah razlik

Individualizacija v družbi tveganja pomeni oblikovanje kolektivitet, kjer se pripadnost ne oblikuje na podlagi skupnostnih ali razrednih pripadnosti. Odločanje prevlada nad strukturo določenostjo pripadnosti. Za identifikacijo socialnega položaja akterja so postale konstitutivnega pomena njegove kulturne orientacije in interpretativne sheme, ki določajo njegovo kulturno prakso. Subjektivni vidiki diferenciacije (na primer vrednote, politična stališča, okus ali uporaba jezika) niso več homologni z objektivnim položajem akterja v družbenem prostoru. Družbeni položaj, zavest in morala se torej le delno ujemajo. Nimamo več opravka s homogenimi razrednimi kulturami, kjer bi bila subjektivna stran razreda (njegova kultura) posledica njegovega strukturnega položaja. Obenem je v relativno bogati družbi, kjer se neenakosti gibljejo onstran eksistenčnega minimuma, manj očitnih značilnosti socialne razslojenosti. Analiza neenakosti, nekdanje zavezane ekonomski določenosti družbenih razredov ali slojev, je danes bolj kot prej zavezana kulturni porabi. Obenem pa ima, obratno, kulturna poraba (v ožjem smislu torej tudi medijska) osrednji pomen za družbene konflikte in procese družbenega diferenciranja. Kulturna poraba, ki diferencira, vključuje celo vrsto praks: prakse jezikovne uporabe, oblačenja, druženja, političnih preferenc itd.

⁸ Leta 1985 piše Habermas o spreminjanju slovnice predanih oblik življenja in avtonomiji življenjskih stilov. V *Theorie des kommunikativen Handelns*, Suhrkamp, 1981, str. 57 in v *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Suhrkamp, 1985, str. 159.

Novi konflikti nastajajo predvsem na področju *kulturne reprodukcije, socialne integracije in socializacije*. Opravka imamo torej s tretjo ravniho konfliktov (poleg denarja in moči) – to so konflikti, ki se oblikujejo na podlagi *boja za definicije*. Kdo bo poimenoval in definiral politične probleme ter kakšna vrsta političnih zadev bo sploh imela legitimnost v javni agendi, sta vprašanji najpomembnejših sodobnih konfliktov. V konfliktih zaradi poimenovanja in definiranja političnih problemov gre torej za to, katera definicija realnosti bo prevladala v javni sferi. Če bi torej uspelo na primer abortus v Sloveniji definirati in uveljaviti kot “nacionalno substančni” problem, bi to pomenilo zmago tradicionalnega moralnega sveta življenja in obenem specifične “slovnice oblik življenja”, ki določa družinske oblike, žensko in moško vlogo, socializacijske prakse, legitimne seksualne prakse, legitimno družabnost (sociabilnost) itd.

Oglasi, ki nas v letu 1996 opozarjajo na nevarnost okužbe z aidsom, tako očitno ilustrirajo, kako je mogoče tekstualno bodisi “zaustaviti tok razlik” ali pa “vzpostaviti tok razlik”, da lahko služijo kot šolsko enostavna ilustracija našemu argumentu. V prvo skupino spada črno bela psevdodokumentarna fotografija heteroseksualnega para v postelji, tekst pa pravi “Samo ti”. Drug oglas prikazuje dve sklenjeni roki (ena moška, druga ženska), v ozadju so vidni obrisi cerkvice na gričku, tekst pa se glasi “Zvestoba”. V drugo skupino spada oglas z jumbo plakatov, ki kaže stilizirano fotografijo kondoma s pripisom “Ščitek za varen užitek”. Rešitev, ki jo za uspešno zaščito pred aidsom ponujata prva dva oglasa (prvi kot jumbo plakat, drugi pa kot plakat, distribuiran predvsem po fakultetah ljubljanske Univerze), je heteroseksualnost in monogamna seksualnost. “Ščitek za varen užitek” pa ponuja orodje (kondom) za zaščito pred okužbo, ne da bi predpisoval seksualne preference in kvantitete raznovrstnih seksualnih stikov. Obenem implicira, da seksualnost nima smisla onstran nje same (ne išče smisla v reprodukciji ali celo v reprodukciji slovenstvakatolištva, kot konotira cerkvice na gričku). Seveda nikoli ne moremo trditi, da serija oglasov lahko vpliva na percepcijo seksualnosti v družbi, vendar pa z vrsto drugih tekstov (od nacionalnega literarnega kanona, družinske retorike, popularne kulture, političnega diskurza itd.) oblikuje simbolno okolje, ki “konstruira središče” in utrjuje percepcijo o naravni seksualnosti.

Ko povzemamo izraz “slovnice oblik življenja”⁸, je smiselno uvesti razlikovanje med obliko in načinom življenja. Sociologija razume pojem *način življenja* kot družbenoekonomske pogoje neke družbene formacije, ki so drugačni od načina življenja v drugi formaciji (npr. socialistični način življenja nasproti kapitalističnemu, ameriški način življenja). *Obliko življenja* K. Knorr Cetina (1988) razume kot simbolno prakso, tok vsakdanjega življenja. Analiza oblike življenja je tako po njenem analiza simbolne konstitucije in

socialne organizacije sveta. Gre za realnost dejanskih postopkov, ne pa za predpise o postopkih in njihove modele. Tu *oblika življenja* definira kot ovrednoteno stališče oz. orientacijo, ki določa delovanje, kot *prakticiran svetovni nazor*.

Homoseksualnost ali urbanost bi lahko navedli kot primera takšne življenjske oblike. Homoseksualnost kot spolna preferenca do istospolnih partnerjev sama po sebi še ni oblika življenja. Kot oblika življenja jo vzpostavlja tako imenovani "coming-out" v jeziku gayevske subkulture. Značilno za homoseksualnost kot obliko življenja je, da se delovanje, ki tradicionalno spada k privatni sferi (kot obleka, glasbene preference, način socializiranja), sakralizira kot identitetno relevantno, v tem primeru kot relevantno za homoseksualno identiteto. Urbanost kot oblika življenja, na primer, določajo pogoji življenja v velikem mestu, kjer morajo ljudje razvijati nove oblike družbene interakcije. Podružbljanje v urbanih pogojih v osnovi določa dnevna vizualna interakcija z neznanci – mimoidočimi. Ta vizualna kultura, kjer pomeni videti in biti viden glavno obliko socialnega stika, povzroča povečano "semiotško senzibilnost" (Laermans, 1993: 99). Ljudi se presoja po prvih vtisih in takojšnjih vizualnih podatkih. Skrbeti za svoj javni in družbeni jaz je v pogojih urbanosti pravzaprav identično skrbi za svoj videz in tiste podatke o jazu, ki jih je mogoče hitro dekodirati. Analiza oblike življenja je tako analiza simbolne konstitucije in socialne organizacije sveta. Visokomoderni konflikti se torej vнемajo zaradi *oblike življenja* kot prakticiranega "Weltanschauunga" – na primer odnosa do tujcev, abortusa, kulturnega okusa, "sredstev identitetne eksistence" itd.

Opisane družbenostrukturne spremembe spreminjajo zgodovinske pogoje družbene integracije v sodobni družbi. To omogoča izoblikovanje življenjskih slogov onstran relativno homogenih tradicionalnih ali razrednih kultur. Ta individualizacijski proces formalno razumemo kot naraščajočo diferenciacijo posameznikov glede na družbeni sistem. To pomeni, da prihaja do selektivne izrabe življenjskih možnosti in da je način življenja vedno bolj osredinjen na subjektu. Spreminjajo se mehanizmi podružbljenja – postajajo bolj partikularni, subjekt je središče teh mehanizmov. Teorije individualizacije v visoki moderni (med katere spada tudi Beckova družbena teorija) trdijo, da prvič v zgodovini osvobajanje ljudi obstoječih vezi (tradicije, sorodstvenih vezi, razrednih kultur) ne vodi k novim oblikam kolektivitet, k novim razredom. Beckova teorija neenakosti je ena tistih, ki se pri analizi neenakosti zadovolji s tem, da v visoki moderni ugotavlja procese destrukuiranja, razpadanja, ali kot pravi sam, individualizacije.

V nadaljevanju bomo podrobneje analizirali obliko podružbljenja (Vergesellschaftungsform), ki smo jo označevali s pojmom življenjski stil. Tokrat se bomo posvetili le njenemu

komercialnemu vidiku – uporabi tega koncepta sociabilnosti v marketinških analizah potrošnikov. To je potrebno ne nazadnje zaradi tega, ker ima pojem visoko konjunkturo tako v marketinških študijah kot pri označevanju individualnih življenjskih stilov v psevdopsihološkem, psevdozdravstvenem, trendovskem itd. diskurzu v popularnem tisku. Socialno tehnološko uporabo tega pojma je nato potrebno postaviti ob bok družboslovni.

V industriji oglaševanja se raziskovalci trga že vsaj od začetka osemdesetih let, v ZDA pa že prej, pomikajo stran od modelov diferenciacije trgov glede na poklicne in demografske značilnosti potencialnih potrošnikov k življenjskostilni segmentaciji. Obenem pa se behavioristično inspiriranemu laboratorijskemu merjenju individualnih kognitivnih zmožnosti (pomnjenje, bralni testi...) pridružuje raziskovanje dejavnikov, ki označujejo specifičen življenjski stil ali "socio-style" v jeziku francoskih oglaševalcev. Ta preusmeritev je pravzaprav reakcija na psihologizem (temelječ na modelu dražljaj-reakcija) in ekonomizem (z modelom racionalnega potrošnika) pri raziskovanju potrošnikov. Oba namreč zapostavljata kulturne spremenljivke, sisteme vrednot, idej in morale.

Psihologizmu in ekonomizmu, ki je predpostavljal socialno homogene porabnike, je sledila faza segmentacije, ki je najprej delila porabnike glede na njihov družbenoekonomski status ali geografski položaj. Ena najbolj znanih segmentacij te vrste je britanska segmentacija, ki jo je izvedel Joint Industry Committee for National Readership Surveys. Porabnike deli na šest skupin – od skupine A (višji srednji razred), kjer je "družinski poglavar" uspešni poslovnež, strokovnjak ali lastnik kapitala, do skupine E, ki zajema priložnostne delavce ali nezaposlene, odvisne od socialne podpore. Model te segmentacije temelji pravzaprav na poklicni delitvi potrošnikov. Kolikor to redukcijo še nekoliko opravičuje specifična britanska povezanost razrednega položaja, kulturnih praks in socialnih vezi na eni strani z dostopom do elitne izobrazbe na drugi, pa to v razredno manj statičnih družbah, kot je britanska, z univerzalnejšim dostopom do izobraževanja pomeni ne le bistveno redukcijo družbenega položaja na poklic in ekonomski kapital, temveč tudi popačenje družbene strukture. Moores (1993) naslavlja še dva očitka na to in podobne marketinške modele segmentacije porabnikov: poklic ali družbeni položaj se meri glede na položaj "glave družine". Te raziskave tako napačno opazujejo družino kot enotno, neprotislovno porabniško celico. Po njegovem pa obstajajo znotraj družine generacijske razlike in razlike glede na položaj v življenjskem ciklusu (S. Moores, 1993: 126). Znane so tudi raziskave, ki temeljijo na geografski segmentaciji (lahko bi rekli na prostorski razrednosti) porabnikov. Porabnike delijo v sosedstva, podlaga je kombinacija geografskih delitev na urbano in podeželsko, na etnično pripadnost in izobrazbo. Tako kot za

britansko poklicno segmentacijo tudi za prostorsko velja, da je smiselna, kadar je regionalna lokacija (poleg delitve na urbano in ruralno) kazalec družbenega položaja.

Tem raziskavam so sledile življenjskostilne ali psihografske segmentacije porabnikov. Psihografske zato, ker razlikujejo porabnike glede na njihove "kognitivne stile", ki določajo (kulturno) porabo. Kognitivne stile ugotavljajo s podatki o aktivnosti anketiranca, njegovih interesih in mnenjih – tako imenovane AIO (Activities, Interest, Opinions). Učbenik za bodoče oglaševalce⁹ navaja življenjskostilne dimenzije, ki jih je mogoče raziskovati med porabniki: *aktivnosti*, kot so delo, hobiji, zabava, nakupovanje, šport idr., *interese*, kot so družina, dom, moda, hrana, mediji, rekreacija idr., *mnenja* o samem sebi, o družbenih zadevah, politiki, ekonomiji, produktih, prihodnosti, kulturi itd., ter *demografske podatke*, kot so starost, izobrazba, dohodek, poklic, velikost družine, velikost mesta prebivanja, stopnja v življenjskem ciklusu idr. Vprašalniki vsebujejo trditve v okviru AOI, na katere intervjuvanci odgovarjajo pozitivno ali negativno. Takšne trditve so na primer: "Všeč mi je, da me štejejo za voditelja", "Ženska sodi v dom", "Zunajzakonski seks je nemoralen", "Moja družina je zame najpomembnejša stvar", "Pripravljen sem plačati več za izdelek iz naravnih sestavin", "Sem impulzivni kupec" ali pa "Veliko stvari kupujem s kreditno kartico". Na ta način psihografska segmentacija uvršča porabnike v različne življenjskostilne segmente. Ena najbolj znanih tovrstnih segmentacij je ameriška "values and lifestyles" segmentacija.¹⁰ Shemo, ki je ameriške potrošnike razdelila na devet prepoznavnih življenjskih stilov, je utemeljil Arnold Mitchell (1984). V študiji Stanford Research Instituta je življenjski stil opredeljen kot "edinstveni način življenja, ki ga določa zbir vrednot, motivacij, stališč, potreb, sanj in posebnih načinov gledanja na svet".¹¹ Prva raziskava z obširnimi vprašalnikom na štiriindvajsetih straneh je bila izvedena v marcu in aprilu 1980. Vprašanja so se nanašala na sociodemografske podatke, naravnosti, finančne razmere, aktivnosti in vzorce porabe. Porabnike deli na štiri osnovne skupine (skupina pomanjkanja, skupina zunanje usmerjenih, skupina notranje usmerjenih in skupina integriranih, ki ima tako lastnosti notranje kot zunanje usmerjenih). Shema deli glavne skupine v podskupine življenjskih stilov, ki obsegajo: *preživetveni* življenjski stil, *podporniški* življenjski stil, *pripadnostni* življenjski stil, *tekmovalni* življenjski stil, *storilnostni* življenjski stil, *jaz-sem-jaz* življenjski stil, *doživljajski* življenjski stil, *družbeno zavestni* življenjski stil.¹² Pripadniki preživetvenega življenjskega stila so stari, zelo revni, depresivni in daleč oddaljeni od povprečne kulturne participacije. Uvrščeni v življenjskostilno skupino pripadnosti, na primer so tradicionalisti, ponavadi starejši ljudje, domoljubni in konvencionalni. Individualisti (jaz-sem-jaz življenjski stil) so impulzivni, narcisoidni in aktivni, družbeno zavestni

⁹ Na primer D. L. Loudon in A. J. Della Bitta, *Consumer Behaviour – Concepts and Applications*, McGraw Hill, 1993, 4. izdaja.

¹⁰ V Avstraliji so razvili SCAN (*Segmenting Change and New Values*). Prav tako je življenjskostilna segmentacija dobro razvita na Japonskem, kjer v uvodu k raziskovalnemu poročilu neke takšne raziskave pojem porabnika zamenjujejo s frazo "oblikovalec življenja". W. Leiss, S. Kline in S. Jhally, *Social Communication in Advertising*, Methuen 1986, str. 257.

¹¹ A. Mitchell, *The Nine American Lifestyles. Who We Are And Where We Are Going*, New York, 1984. Definicijo navaja W. Leiss, S. Kline, S. Jhally, *Social Communication in Advertising*, Methuen 1986, str. 256.

¹² Prevod VALS-ovih skupin prve segmentacije iz osemdesetih let smo si sposodili pri Mirjani Ule v M. Ule in M. Kline, *Psihologija tržnega komuniciranja*, FDV, 1996.

¹³ Na primer H. P. Müller, "Lebensstile. Ein neues Paradigma der Differenzierungs- und Ungleichheitsforschung?", v *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1/1989.

življenjski stil pa vodi njihovo poslanstvo, so zreli in uspešni. Sam A. Mitchell pravi, da je devet življenjskih stilov določenih, poimenovanih in označenih na podlagi teorije, torej razumevanja človeške narave. Življenjski stili predstavljajo razvojne faze človeka, kjer je kombinirani notranje-zunanji življenjski stil najvišja zrelostna faza. Temeljni elementi te teorije izhajajo iz razvojne psihologije Abrahama Maslowa. Z razvojnimi hierarhijami so že prej skušali pojasnjevati človeške značilnosti, kot so psihološka zrelost, motivacije, osebnost, moralnost, komuniciranje itd. H. P. Müller (1989: 58) označuje Mitchellovo segmentacijo kot razvojno psihološko, ki eklektično kombinira teorijo hierarhije potreb (po A. Maslowu) in tipov osebnosti (po D. Riesmanu) glede na usmerjenost vase ali usmerjenost k drugim.

A. Mitchell sam priznava eklekticizem in raznovrstnost virov, iz katerih je črpal. Poudarja, da uporablja pojem "notranje usmerjen", ki ga je skoval D. Riesman, drugače kot v izvorniku, torej ne samozavedajoč, temveč sebičen (A. Mitchell 1984: 15). V *The Nine American Lifestyles* je Mitchell poskušal tudi preliminarno aplicirati svoje življenjskostilne segmentacije na pet zahodnoevropskih držav (Francijo, Italijo, Švedsko, Veliko Britanijo in Nemčijo) in s tem ugotoviti, kako je VALS pristop primeren za kulture zunaj ZDA. Njegov sklep: "Nasploh se zdi, da sta si ameriški in švedski vzorec najbolj podobna, ameriški in nemški pa sta najbolj daleč vsaksebi." (1983: 175). Poglejmo preživetveni življenjski stil na eni strani v ZDA in na drugi v Nemčiji, kot ju opisuje A. Mitchell (1983: 176). Američani, ki so uvrščeni v ta stil, so stari nad 65 let, zelo revni, polni strahu, depresivni, obupani, neprilagojeni in oddaljeni od kulturnega povprečja. Sedeminsedemdeset odstotkov pripadnikov je žensk, njihov dohodek je pod 7500 dolarji, izobrazba osnovna, štejejo pa okoli šest milijonov ameriške populacije. Nemci, uvrščeni v to kategorijo (5,9 milijona), so del teh skupin v psihološkem smislu, ne pa ekonomskem ali demografskem: so prestrašeni, boječi in odtujeni, zaskrbljeni za socialni položaj, fizični videz, nepodjetni, večina pripadnikov so ženske. To razliko A. Mitchell psihologizira, saj pravi, da izobilje, ki ga je ustvaril nemški gospodarski čudež, ne zajema psihološke stabilnosti: "Veliko zaupanje Nemcev v lastno družbo izobila spremlja stalen občutek nelagodja, vključno z latentnimi bojaznimi, družbenim zavidanjem in apatijo vred pri 60 % populacije" (1984: 194). To stanje pa potem pojasnjuje z zanj nenavadno racionalnimi razlogi (bojazen pred Sovjetsko zvezo in pred naivno, neučinkovito in nezanesljivo politiko ZDA, strah za demokracijo, strah pred ponovitvijo predvojnne ekonomske krize itd.) in se s tem izpostavlja kritiki nemških sociologov družbene segmentacije.¹³ Müller (1989) ob tej podobi postavlja vprašanje o veljavnosti instrumenta VALS in njegovi uporabnosti za raziskovanje sprememb dolgega trajanja in kulturno primerjalne življenjskostilne študije. Po njegovem s tem

instrumentarijem ni mogoče ugotavljati tega, kar na primeru Nemčije počne A. Mitchell: povezave med družbenostrukturnimi in institucionalnimi spremembami na eni strani ter življenjskostilnimi in vrednotnimi spremembami na drugi.

Danes pa obstaja že VALS2, z življenjskostilnimi skupinami, ki se nekoliko razlikujejo od prvega VALS-a ter vključujejo v diferenciacijo tudi novo kulturno porabo (npr. način uporabe interneta). VALS2 ameriško populacijo deli v osem življenjskih stilov¹⁴, ki jih tudi drugače poimenuje kot v prvem VALS-u: *verniki* (believers), *k uspehu usmerjeni* življenjski stil (achievers), *borci* (strivers), *izkustveni* življenjski stil (experiencers), *dovršeni* življenjski stil (fullfileds), *rokodelski* življenjski stil (makers), *borci* (strugglers), *aktivni* življenjski stil (actualizers). Segmentacija je družbeno hierarhična z verniki na dnu družbene lestvice in aktivnim življenjskim stilom na vrhu. To kaže tudi podatek o prostorski segmentaciji – na Beverly Hillisu, na primer, živi kar 36,5 % aktivnih, medtem ko ima ta skupina sicer 9,8 odstotni delež v ZDA, verniki pa kar 16,5 odstotni delež v državi na sploh.

Na evropskih tleh je nedavno potekala raziskava evropskih življenjskih stilov (Euro-Styles), ki jo je v Franciji izvedel Centre de communication avancé, in jo v svoji kritiki tržnih raziskav omenja A. Mattelart (1991). Podatke zanjo so zbrali s 24.000 intervjuji v šestnajstih evropskih državah. Datoteka vsebuje 3000 spremenljivk.¹⁵ Za to in vse druge življenjskostilne raziskave trga je tipično poimenovanje posameznih življenjskostilnih skupin z metaforičnimi imeni, ki naj bi označevala najtipičneje v "kognitivnem stilu" posamezne skupine (npr. "Poglej me", "Moja družina je na prvem mestu", "Pleme mojega doma", "Kristalno pleme" itd.). Raziskava evropskih stilov naj bi pokazala na medkulturne razlike v socialnem obnašanju, vrednotnih orientacijah ter potrošniški drži. Medtem je nekaj zahodnoevropskih raziskovalnih inštitutov izvedlo raziskave tudi v Vzhodni Evropi. Avstrijska raziskava je pokazala (K. Luger, 1992: 436), da so Avstrijci v primerjavi z drugimi Evropejci precej bolj konzervativni in konvencionalni, previdnejši in bolj nezaupljivi, manj širokosrčni oz. manj pripravljeni za dobrodelne dejavnosti. Prav tako so manj poslovno aktivni, imajo pa nekaj več protestnega potenciala kot evropsko povprečje. Obenem Fessel GfK Institut v Avstriji letno izvaja življenjskostilne analize na 4000 respondentih. Ločijo vrednotno in življenjskostilno tipologijo in dodajajo vprašanja o medijski porabi. Tako življenjskostilna tipologija šteje "podeželsko-religiozno skupino", "etablirane", "prilagojene", "domačnostne", "mestne upokojeence", "usmerjene k užitku", "zainteresirane starejše ljudi", "osebnostno usmerjene", "usmerjene k principom", "usmerjene k doživljanju". Vrednostno tipologijo pa predstavljajo "tradicionalno vrednostno usmerjeni", "alternativci", "tehnokratski 'mainstream'", "za naravo zaskrbljeni

¹⁴ Skrajšana inačica VALS2 ima celo "home page" na internetu, kjer se uporabnik lahko sam testira in uvrsti v enega od stilov in obenem dobi osnovne informacije o segmentaciji.

¹⁵ Armand Mattelart, *Advertising International: The Privatisation of Public Space*, Routledge, 1991. Mattelart rezultate ironično imenuje "živalski vrt evropskih stilov življenja". Ti so namreč poimenovani po živalih: potepuške mačke, sloni, sove, morski levi, albatrosi, morski psi, lisice itd. (1991: 168). Luger (1990) za razliko od A. Mattelarta govori o isti raziskavi, ki naj bi bila izvedena v 15 in ne 16 evropskih državah in je skupno delo raziskovalnih inštitutov, združenih v evropski panel. V Avstriji je to Raziskovalni Inštitut GfK (*Gesellschaft für Konsum-, Markt- und Absatzforschung*).

¹⁶ S. Moores, *Interpreting Audiences – The Ethnography of Media Consumption, Sage 1993, str. 129.*

tradicionalisti”, “trdni konformisti”, “materialisti, usmerjeni k učinku”. Dnevni časopis, ki ga posamezni tipi pretežno berejo, je ustrezen kognitivnemu stilu posameznih tipov.

Zaključek: nova sociabilnost ali komercialna fikcija?

Po mnenju Shauna Mooresa so tovrstne psihografske segmentacije kljub psihološkemu redukcionizmu večine tržnih raziskav lahko delno uporabne za analizo kulture porabe: “Ko proučujemo vzorce kulturne porabe, bi nas moralo zanimati, kako se srečujeta družbena demografija in socialna psihologija”¹⁶ (1993: 129). Obenem ga kratke indikativne fraze, s katerimi raziskovalci poimenujejo skupine, ter metoda raziskovanja spominjata na Bourdieuja. To, kar Bourdieu poimenuje dispozicije ali habitus, raziskovalci porabnikov pravzaprav imenujejo “skupine naravnosti” ali “kognitivni stili”. Müller (1989) pa nasprotno kritizira “Values and Lifestyles raziskavo” zaradi njene kulturne neprimerljivosti in neuporabnosti za zgodovinsko razvojni pregled dolgega trajanja. To pomanjkljivost povzroča razvojno psihološka osnova tega raziskovanja. Meni, da kot model, ki temelji na psihologiji zorenja, lahko sklepa le o individualnih spremembah vrednot, ne more pa sklepati o družbenih spremembah. Tako tudi ne zmore vzpostaviti povezave med družbenostrukturnimi in institucionalnimi spremembami na eni strani ter življenjskostilnimi in vrednotnimi spremembami na drugi. Obenem pa je prepričan, da daje VALS in podobno raziskovanje nesporno veliko koristi. Je vseobsegajoč model z obilo informacij, model je v ZDA dodobra preverjen in veljaven instrument, ima notranji hierarhični red, kaže na mehanizme spreminjanja, tako individualno kot generacijsko, ter ponuja teoretsko povezavo med konvencionalnimi (zunanje usmerjeni) in alternativnimi (notranje usmerjeni) življenjskimi stili (1986: 60). Luger (1992) pa celo uporablja opisano tipologijo avstrijskega inštituta Fessel GfK kot veljavno tipologijo socialne diferenciacije v Avstriji in na njej utemljuje svojo komunikološko analizo medijske uporabe v povezavi z življenjskim stilom pri mladini. Na kratko omeni le nevarnost, ki grozi tržnim raziskavam, da s tipi skonstruirajo umetne artefakte, ki z realnostjo nimajo nobene zveze. Toda ta, po Lugerjevem mnenju najpomembnejša slabost marketinških raziskav (torej konstruiranje “agregatov” v tehničnem smislu, ne pa družbenih skupin) ni rezervirana le za komercialno tržno raziskovanje, torej za socialno tehnologijo. Nič manj kot socialno-tehnološko raziskovanje porabniških tipov je tej nevarnosti podvrženo tudi sociološko raziskovanje družbene diferenciacije bodisi na osnovi razrednega, slojevskega ali življenjskostilnega modela.

Nasprotno pa Mattelart (1991) v marketinškem delu

življenjskostilnih segmentacij ne vidi ničesar, česar ne bi sociologija ali politologija obravnavali že pred desetletji. Te raziskave naj bi uporabljale sociološki jezik, da bi tako nasprotovale kritični sociologiji, izpodrinile prepričanje o segregirani družbi ter le obnavljale razmišljanje o novih oblikah družbenega izključevanja. Mattelartova kritika življenjskostilnih raziskav, tako v trženju kot v družbenih vedah, je po našem mnenju veliko preveč impresionistična, da bi bila lahko veljavna. Mattelart pa bolj kot na poskusu teoretično utemeljene ali/in podatkovno podprte zavrnitve, z veliko mero pogosto neutemeljene ironije, anekdotično in splošno kritizira te raziskovalne modele. Enači jih z "družbeno meteorologijo, podobno žrtvovanju živali pred morskimi plovbami v starem veku. Žrtvovanje je imelo funkcijo psihološke pomiritve in demonstracije spoštovanja do bogov trga."¹⁷ "Družbeni razredi so mrtvi. Naj žive življenjski stili!" je po mnenju A. Mattelarta moto življenjskostilnih profesionalcev (1991: 167).

Ne glede na to, ali menimo, da to geslo pači podobo o sodobni družbeni strukturi ali pa se mu v osnovi tudi kot sociologi pridružujemo, zasluži socialna tehnologija marketinških raziskav, predvsem pa sociologija, ki govori o novih kolektivitetah v visoki moderni, natančnejšo in ne tako površno sovražno zavrnitev. Ne nazadnje je klasična sociološka tradicija, na katero se naslanjajo in upravičeno sklicujejo nekatere boljše raziskave, preveč prominentna – predvsem gre za Thorsteina Veblena, Maxa Webra in Georga Simmla. Na splošno pa velja, da nove teorije družbene neenakosti, podobno kot tržne segmentacije, ugotavljajo množitev življenjskih položajev. Oblikovanje novih kolektivitet bolj in bolj črpa iz simboličnih virov in delnih položajev v družbi. Znotraj teh novih oblik družbene integracije so v raziskovanju družbene neenakosti življenjski stili stopili v središče proučevanja. Uvajali naj bi posttradicionalno oblikovanje skupnosti, nov psihosocialni organizacijski princip in bili središče, okoli katerega se zbira sodobno podružbljenje (v nemščini *Vergemeinschaftung*).

Osebna identiteta je latentno nestabilna in stalno producirana ravno zaradi tega, ker so mehanizmi družbene integracije neobvezujoči, kratkotrajni in podvrženi krizam. Življenjski stil kot nova kolektiviteta je več kot le moden in konceptualno prazen pojem. Je psihosocialni organizacijski princip in naslednik tega, kar so včasih imenovali družbeni značaj ali mentaliteta. V moderni, kjer ni več univerzalnega smisla, ki bi povezoval različna življenjska področja, je upravljanje osebne identitete prepuščeno posamezniku. Postane torej privatna zadeva. Subjektivna konstrukcija realnosti v modernih družbah sestoji iz delnih in heterogenih pomenskih elementov, ki si jih posameznik selektivno prisvaja in ureja. Tu se pojavi življenjski stil kot *instanca selekcije, ki filtrira družbene ponudbe smisla, jih tematsko ureja in interpretativno obdeluje*.

¹⁷ A. Mattelart v tej izjavi citira sociologa Nicolasa Herpina (Mattelart, 1991: 166).

¹⁸ *Pojem miljeja Schulze (1990) definira kot skupino ljudi, ki se razlikuje od drugih skupin (miljejev) po specifičnih oblikah eksistence in ki imajo povečano notranjo komunikacijo. Eksistenčne oblike znotraj miljeja so kompleksni sindromi: a. življenjske situacije (izobrazba, starost, spol, struktura gospodinjstva, okolje) in b. subjektivitete (vrednostne predstave, estetske preference, osebnostne značilnosti, pomenski vzorec itd.). Pojem miljeja je torej v vseh definicijah omejen na tiste skupine, katerih člani kažejo posebno komunikativno prepletenost in kjer je izkustveno možna vsakdanja interakcija. Za razliko od Hradila (1990) Schulze ne razlikuje med miljeji, življenjskimi stili in subkulturami.*

¹⁹ *Predvsem v raziskovanju volitev in marketinških raziskavah doživlja iskanje miljejev s kompleksnimi situacijsko subjektivnimi sindromi pravi vzpon. Te socialno-tehnološko inspirirane raziskave iščejo subjektivitete, specifične za določen milje.*

²⁰ *Identiteta se oblikuje prek predstave o nas samih ter znakov, s katerimi se kažemo pred drugimi, in se usmerja glede na to, kaj velja za normalno. Gre za soglasen obstoj individualizacije in standardizacije.*

V času diferenciacije, partikularizacije in individualizacije nastajajo novi socialno moralni miljeji in netradicionalni razredni položaji – nove *kulturno komunikativne segmentacije* oz. sodobne oblike kolektivitete. V osnovi teh kolektivitet je 1. *sprememba moderne subjektivitete* in 2. *znotraj te sprememba narave zanimanja za druge posameznike*. Naše zanimanje za druge je bolj doživljajsko. Zato je pozornost posameznikov usmerjena na vsakdanje estetske stile ter starost in izobrazbo kot glavna znaka pripadnosti nekemu miljeju. Schulze se v pisanju o transformaciji socialnih miljejev v Nemčiji sprašuje, ali lahko govorimo o obstoju miljejsko specifične subjektivitete.¹⁸ Različne institucije namreč nagovarjajo subjektivitetne tipe, ki so značilni za specifični milje. To so lahko množični mediji, ki jih miljeji selektivno uporabljajo, oglaševanje, politična propaganda ali “ponudniki na trgu potrošnje doživljanja” (Schulze, 1990).¹⁹

Pri konceptualizaciji historično in kulturno specifične subjektivitete ima konstitutivno vlogo *pomen interesa za drugega posameznika*. Ta se je, kot smo omenili, bistveno spremenil. Spreminjanje narave interesa za drugega vpliva tudi na selektivnost socialnega dojetanja. Osrednji element identitete niso več vloge, pozicije, konvencije, temveč *predstave o lastni osebnosti*²⁰. Gre za psihologizacijo dojetanja. Ta pa zaobjema tudi pogled na druge – tudi tu prihaja do psihologizacije in intimizacije zanimanja za drugega. Njegove družbene koordinate obstoja, kot je družbena vloga, javna vloga, so vedno manj pomembne. Obenem s tem prihaja do estetizacije pogleda na drugega – sočlovek se tematizira kot predmet nekega lepega doživetja. Intimizacija (ali bolje, psevdointimizacija) in estetizacija družbenih odnosov vodita do tega, da psihični in telesni atributi stopajo v ospredje dojetanja drugega. Sindrom takih sprememb je že omenjena *popularizacija psihologije*, ki ne bi bila možna brez *pripravljenosti za psihologiziranje*. V popularnem, predvsem ženskem tisku se kaže v izobilju psevdopsiholoških vsebin. Schulze (1990) govori o “sekularni difuziji usmerjenosti na doživljanje”. Že Simmel (1908) je ta razvoj opisal kot osrednji moment moderne subjektivitete in ga imenoval *popularizacija doživljajske orientacije*.

Da estetika lahko deluje kot znak pripadnosti miljeju, je potreben prehod od “potrošnje nujnosti” k “potrošnji želja”. Stvari, ki jih kupujemo, tako ne kažejo več življenjske potrebe, temveč ravno *doživljajske orientacije* – blago torej ne odkriva več neenakosti, temveč subjektiviteto. Poraba postane tako demonstrativna, ljudje uprizarjajo samoinscenacijo preko nakupov, ki imajo doživljajsko vrednost. Toda ne moremo govoriti o estetski ali stilistični poljubnosti – raziskave o preferencah v potrošnji kažejo na sled dimenzionalne strukture. V estetskih izbirah vsakdanjega življenja (od gledanja televizije, časopisne izbire, nakupov obleke, glasbe) delujejo integrirajoči

principi. Govorimo torej lahko o novih principih oblikovanja socialnih kolektivitet, ne pa o poljubni individualizaciji. V takih razmerah je izbira življenjskega stila vse bolj pomembna. Življenjski stil je namreč vse pomembnejši v konstituciji samoidentitete in dnevnega delovanja. Osebni odnosi so postali bolj intimni kot kdaj poprej, toda tudi tvegani in negotovi. Načini obnašanja v intimnem življenju so mobilni in odprti. *Transformacija intimnosti* je en pol interakcije med globalnim in lokalnim izkustvom. En vidik te transformacije je gotovo zveza med razvojem telesa in življenjskim stilom. Povezanost med življenjskimi stili in telesom je vidna v različnih telesnih režimih. Izraz režim implicira pojmovanje telesa kot izraza konstituiranja in kontrole, ne pa kot narcistične kultivacije telesnega videza. Tako kot drugi elementi samoidentitete je telo postalo predmet različnih izbir in opcij. Ne nazadnje je to vidno tudi v družboslovju – telo je končno rekonstituirano kot predmet socioloških obravnav.²¹ Ravno koncept *režima* ima osrednji pomen za samoidentiteto. Režim oblačenja na primer pomeni simbolično razodetje, zunanjo podobo naracije samoidentitete. Podobno je z režimom prehranjevanja. Režime od vsakdanje rutine razlikuje to, da so naučene prakse, ki imajo kontrolo nad organskimi potrebami. So osrednjega pomena za samoidentiteto, predstavljajo podobo o sebi, ki jo posameznik(ica) nadzira. Tako na primer obleka povezuje konvencije s temeljnimi vidiki identitete (torej individualizacijo s standardizacijo).

Identiteta posameznika tako ni v obnašanju, niti v reakciji drugih na obnašanje, temveč v možnosti *vzdrževati specifično pripoved, naracijo*. Ta naracija samoidentitete mora biti oblikovana, spreminjana, reflektivno vzdrževana. Posameznik integrira informacije iz različnih posredovanih izkustev z lokalnimi neposrednimi izkustvi. Celotna spolna identiteta ali telesni režim postane stvar možnih opcij, telo pa neposredno relevantno za identiteto, ki jo promovira posameznik. Individualizirano oblikovanje identitete se razširi tudi z blagovne porabe na tekstualno. Diferencirana poraba je pomembna kot naracijska oblika, ki jo ponuja poraba dobrin, saj predlaga modele za konstrukcijo pripovedi o jazu. Del tega procesa je tudi poraba medijskih vsebin. Prek medijev posredovano izkustvo vpliva na samoidentiteto in organizacijo socialnega življenja. Samoidentiteta in socialno življenje postajata v medijih vedno bolj prepletene.

Kulturne tekste torej razumemo kot proizvajalce pomena, subjektiviteta pa se oblikuje z identitetnim delom s pomočjo tekstov. Če lahko govorimo o premiku od poudarka na družbenih identitetah k individualnim v visoko moderni družbi, to kljub temu ne pomeni, da je v sodobnosti manj sociabilnosti, pomeni pa, da se sociabilnost (in s tem političnost) oblikuje iz drugih virov. Sociologija si zastavlja to vprašanje takole: kakšna integracija je

²¹ Od klasikov Goffmana, Foucaulta in Bourdieuja do novejših sociologij telesa kot npr. M. Featherstone, M. Hepworth in B. Turner, *The Body: Social Process and Cultural Theory*, Sage, 1992, ali Chris Schilling, *The Body and the Social Theory*, Sage, 1993.

²² Glej U. Beck in E. B.-Gernsheim, 1996.

možna v visoko individualiziranih, posttradicionalnih družbah? Beck odgovarja, da niti preko skupnih vrednot niti preko skupnih materialnih interesov, temveč je integracija mogoča le "v mislih". Torej, če že, preko samointerpretacije, samoopazovanja, samoodpiranja, samoodkrivanja, pravzaprav je integracija mogoča le preko invencije same sebe.²² Integracija mora biti torej konstruirana. Ravno narava virov, iz katerih se ta oblikuje, je bistvenega pomena za naravo sociabilnosti in subjektivitete. V tem besedilu se lotevamo historizacije subjektivitete (načina samorazumevanja in interpretacije drugih), da bi odkrili, kako se spreminja sociabilnost in da bi na tej podlagi lahko *analizirali vire* (kulturne tekste), *iz katerih se ta sociabilnost oblikuje*. Menimo, da nam bo historizacija subjektivitete omogočila narediti pomemben korak k presoji o ideološkem učinku (ali bolje, hegemoničnem učinku) novega simbolnega okolja, in ne nazadnje, korak k razumevanju političnosti v visoki moderni.

V družbi tveganja namreč nimamo opravka s staro sociabilnostjo, ki se sooča z novim simbolnim okoljem (naj si bodo to novi mediji, nova medijska estetika ali oglaševanje kot kulturno okolje). Ta družba spreminja sociabilnost ob tem, ko se spreminjajo pogoji organiziranja identitete. Družbenost oz. članstvo v novih "plemenih" označuje "določen tip oblačenja, skupinsko specifični stili oboževanja in razkazovanje skupnih vrednot in idealov kolektivitete" (R. Shields v Maffesoli, 1996: xi).

Dr. Breda Luthar, je docentka za teoretsko komunikologijo na Fakulteti za družbene vede.

LITERATURA:

- BAUMAN, Z., *Modernity and Ambivalence*, Polity Press, Cambridge 1991.
 BECK, U., *Risk Society*, Sage, London 1992.
 BECK, U. BECK-GERNSHEIM, E. "Individualization and 'precarious Freedoms': Perspectives and Controversies of a Subject-oriented Sociology", v: P. Heelas, Scott Lash & P. Morris, *Detraditionalization*, Blackwell, Cambridge 1996.
 BERGER, P. A., HRADIL, S. (Hg.), *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile – Soziale Welt*, Sonderband 7, 1990.
 BERKING, H., NECKEL, S. "Politik und Lebensstile", *Aesthetik und Kommunikation*, št. 65/66, 1987.
 FALK, P., *The Consuming Body*, Sage 1994.
 GIDDENS, A. *Modernity and Self-identity*, Polity Press, Cambridge 1991.
 GIROUX, P., *Disturbing Pleasures*, Routledge 1994.
 LASH, S., "Reflexive Modernization: The Aesthetic Dimension", v: *Theory, Culture and Society*, št. 1, 1993.
 LASH, S., Urry, J., *Economies of Signs and Spaces*, Sage 1994.
 MAFFESOLI, M., *The Time of the Tribes*, Sage 1996 (francoski izvirnik 1988).
 SCHÜLEIN, J. A. "Veränderung der Konstitutions- und Reproduktionsbedingungen von Subjektivität", v: König, H., (Hg.), *Politische Psychologie heute – Leviathan* – Sonderband 9, 1988

Avtoriteta in genealogija subjektivnosti

Uvod

Kakšna človeška bitja smo postali? Zdi se, da se je to vprašanje vrnilo v ospredje družbene teorije v obliki številnih preiskovanj subjektivitete, jaza, telesa, želje in identitete. Ponovno načjenja temo, ki je bila v prvih desetletjih dvajsetega stoletja v ospredju sociološke in antropološke misli. Durkheim, Weber, Mauss, Elias in Simmel so se na različne načine posvečali odnosom med družbenimi ureditvami in sposobnostmi, moralnimi okvirji, kognitivno organizacijo in emocionalno ekonomijo človeka kot bitja z zgodovino in sociologijo. S tem, ko so se v teku 20. stoletja sociologija, psihologija in antropologija ločile in postale samostojne veje, je to vprašanje doživelo epistemološko in metodološko preobrazbo: izgubilo je svojo etično in politično moč. Dejstvo, da se je sedaj ponovno pojavilo, je torej samo po sebi zgodovinski fenomen. V sami srčiki ponovljenega vprašanja se nedvomno nahaja zgodovinska teza: v naši sodobni izkušnji je prišlo do nečesa z značajem dogodka in ta dogodek je povezan z osebami, v katere smo se razvili.

Ali te teze ne potrjujejo nekatere očitne spremembe v naši kulturi? Gre za precejšen strah, povezan z osebno identiteto, ki se izraža v načinih, na katere toliko naših sodobnikov živi projekt samouresničitve in neprestano "išče same sebe". V časopisih, na televiziji in v številnih knjigah in revijah lahko najdemo jezik življenjskega sloga, ki nakazuje, da se posamezniki in skupine ne

Prvi verziji tega poglavja sta bili predstavljeni 3. junija 1993 na Oddelku za sociologijo univerze Open University in decembra 1993 na seminarju o identiteti, modernosti in politiki na Šoli za azijske in afriške študije Univerze v Londonu. Rad bi se zahvalil vsem, ki so mi ponudili svoje mnenje. Še posebej se želim za nasvete in prispevek zahvaliti Thomasu Osbornu.

identificirajo ne več glede na svoj družbeni razred ali položaj, temveč glede na to, kako živijo: osebni videz, prtljago, imidž, glasbeni okus in podobno. Na nek način je politični diskurz vse bolj osnovan na vrednoti naraščanja osebne svobode in izbire in poziva vsakega posameznika in družino, da prevzame odgovornost in skrbi sama zase – za svoje zdravje (prehrabene navade, kajenje, alkohol), strasti (varen seks, uporaba kontracepcijskih sredstev), nadaljevanje vrste (splav, genetska tehnologija), socialno varstvo za prihodnost (osebno pokojninsko in zdravstveno zavarovanje) in varnost (protivlomne alarmne naprave, osebni varnostni sistemi). Obdaja nas množica “strokovnjakov” za jaz – zdravnikov, svetovalcev, terapevtov, avtorjev časopisnih podlistkov in televizijskih programov – ki nam ponujajo vodstvo pri ustvarjanju življenja, polnega osebnega zadovoljstva, užitka, izpolnjenosti in samouresničitve, pri nadzoru nad lastnimi strahovi in negotovosti in pri premagovanju udarcev usode. Ali nam to ne pove, da živimo izjemno obliko življenja, ki je blagoslovljeno oziroma prekleto, s poudarjanjem vrednote “subjektivnega”?

Mogoče je bil Jacob Burckhardt tisti, ki je leta 1860 prvi razširil v javnosti tezo, da je pohod zgodovine rodil novo vrsto posameznika. Medtem ko se je v srednjem veku človek “samega sebe zavedal kot člana rase, naroda, stranke, družine ali združenja – le v obliki neke splošne kategorije”, je v italijanski renesansi “postal duhovni *posameznik* in samega sebe kot takšnega tudi priznal” (1990, str. 98). Burckhardt je pozneje izgubil zaupanje v svojo lastno zgodbo o individualizmu, vendar pa so na podoben način svoje zgodovine pisali drugi. Družbeni teoretiki devetnajstega stoletja so tako uporabili podobo tradicije za definicijo posebnosti svoje lastne dobe. Marx, Weber, Durkheim in številni drugi so razvili številne različice teze, da je “posameznik” oziroma “individualizem” moderen pojav, ki ga je moč tako povzdigovati kot zaničevati ter razložiti na številne načine, obenem pa tudi sociološki pojav – posledica vpliva sprememb družbene organizacije kolektivnega življenja na človeška bitja.

S svojimi diagnozami našega sedanjega stanja so se sodobni sociologi in družbeni zgodovinarji odločili napisati postmoderni drugi del, v katerem je vse večje število vprašanj o jazu razumljeno kot posledica, na mikroravni procesa “detradicionalizacije”, s katerim se je začela doba poznega modernizma, postmodernizma in rizične družbe. Vendar pa je po mojem mnenju naš “sedanji problem subjekta” nemogoče uporabno razumeti, če zgolj dodamo novo poglavje zgodovinski basni, ki so jo misleci v devetnajstem stoletju uporabili za določitev posebnosti svoje dobe. Načini, na katere človeška bitja razumejo same sebe in vplivajo nase in na druge, ne spadajo v takšno linearno zgodbo ter prav tako niso posledica “temeljitejših”

sprememb kje drugje – v pogojih za proizvodnjo, v družinskih oblikah ali v “kulturi”. Subjektivnost ima svojo lastno zgodovino in ta zgodovina je bolj heterogena, bolj praktična in bolj tehnična, kot je v teh zgodbah.

V tem poglavju trdim, da se mora kritična zgodovina “jaza” osredotočiti neposredno na prakse, v katerih so se v našem času in v preteklosti človeška bitja *oblikovala kot subjekti*: predpostavke o človeških bitjih, ki so jih podprle, jeziki, tehnike, postopki in oblike presojanja, s pomočjo katerih so človeška bitja pričela razumevati sama sebe in delovati nase kot na “jaz” določene vrste. S takšno študijo ne bi poskušali napisati zgodovine človeške psihologije; obravnavala bi tiste heterogene avtoritete, ki so v različnih obdobjih in na različnih mestih problematizirale človekovo vedenje in razvile bolj ali manj premišljene programe in tehnike za njegovo oblikovanje in preoblikovanje – avtoritete, ki so tako raznovrstne, kot so raznovrstni voditelji verskih sekt, lastniki popravnih ustanov in norišnic, sanitarni reformatorji, filozofi, politiki, ekonomisti in sociologi. Preučila bi oblike znanja in sistemov resnice, ki so podprli te programe, ter intelektualne in praktične tehnike, ki so bile izumljene in pripravljene za uporabo – od posta do prilagajanja vedenja. Obravnavala bi prakse, ki so jih ti programi rodili, problematizirali ali poskušali oblikovati – prakse kazenskega in civilnega prava, šolanja, proizvodnje, gospodinjstva, verske vzgoje, rekreacije in tako naprej. Upoštevala bi načine, na katere je ta razvoj človeškim bitjem prinesel različna sredstva za opisovanje, presojanje, usmerjanje svojega lastnega vedenja v vlogi subjekta, jaza, državljana, posameznika, generala, ljubimca, učitelja, delavca, žene, moža, kurtizane ali bitja kakšne druge vrste. Tako bi bila to študija povezav med resnicami, zaradi katerih je človek zamisljiv – med vrednotami, ki so pripisane podobam, slovarjem, razlagam itd. – ter tehnikami, instrumenti in aparati, ki predpostavljajo, da je človek bitje določene vrste, in nanj temu ustrezno delujejo.

V tej zvezi je še posebej pomembno pisanje Michela Foucaulta. Njegove študije opisujejo različne vidike načinov, na katere so se človeška bitja v naši kulturi pretvorila v subjekte. Obstajala so diskurzivna polja, znotraj katerih je človeško bitje postalo subjekt znanja, režimov razlag, klasifikacij in interpretacij, ki jim vladajo norme resnice. Nadalje, obstajali so aparati, znotraj katerih je človeško bitje postalo subjekt uravnavanja, praks, ki so poskušale upravljati vedenje posameznikov, jih usmerjati k različnim ciljem in njihovo vedenje oblikovati znotraj različnih režimov nadvlade, prisile, prepričevanja, podkupovanja in zapeljevanja – v zaporih, šolah, sanatorijih, ubožnicah, tovarnah, družinah in drugih mestih discipliniranja. In obstajale so tehnologije, ki so človeška bitja naredile za subjekte raznih “tehnik jaza”, tehnologij, povezanih z

načini pristopa k praktični organizaciji posameznikovega vedenja v vsakodnevem življenju, glede na to, kakšen naj bi posameznik bil in kako naj bi živel.

Foucaulteva raba izraza "etika" v zvezi z zadnjim sklopom vprašanj naj bi preusmerila pozornost od morale kot sklopa idealov k bolj praktičnim ciljem, sodbam in pravilom vedenja, s pomočjo katerih se posamezniki izražajo o svojem lastnem vsakodnevem vedenju (Minson, 1993, ponuja odlično razpravo o tem pristopu k etiki). Svoje poizvedovanje je usmeril k praktičnim besedilom, ki so ponujala pravila, mnenja in nasvete o tem, kako se je potrebno obnašati; besedila, ki so bila zamišljena kot funkcionalna sredstva, ki naj bi posameznikom omogočila, da vprašajo o svojem vsakdanjem vedenju in jim služila kot vodič za vsakdanje življenje. To je bila domena "vprašanja" o jazu: določeni načini za skrbi o sebi, obremenjenost s samim sabo, bojzani o samem sebi, ki so recipročno povezane s širitvijo določenih praks "skrbi" zase, negovanja samega sebe, previdnosti glede samega sebe, podreditve samega sebe tehnikam sočustvovanja in pozornosti.

Foucault je svoje študije začel z namenom, da bi razbil načine, na katere se je sodobni človek pričel doživljati kot subjekt "spolnosti" z obveznostjo, da se obnaša v skladu z nekakšno hermenevntiko jaza, kjer je zahteva po poznavanju samega sebe razumljena kot dolžnost raziskovanja in odkrivanja resnice o samem sebi v obliki lastnih želja. Po njegovem mnenju naj bi njegove raziskave grške, rimske in zgodnje krščanske etike tvorile del genealogije umetnosti obstoja. Delo o tehnikah jaza bi, z ovinkom k antiki, postavilo pod vprašaj neizogibnost povezav med resnico, željo in zatopljenostjo vase, ki so značilne za naše lastne načine biti človek. Ta režim jaza bi utemeljilo z vključevanjem določenih oblik duhovne prakse najprej "v potrjevanje duhovniške moči v zgodnjem krščanstvu in pozneje v izobraževalne, zdravstvene in psihološke vrste prakse" (Foucault, 1986a, str. 11).

Izraz *etika* je lahko zavajajoč, če pod etično razumemo tiste prakse, ki odnos do sebe nasilno uvajajo preko delitev na resnico in neresnico, dovoljeno in prepovedano, zaželeno in nezaželeno. Na primer, zgodovinarji in antropologi so raziskali načine, na katere se je intelekt preoblikoval z uvedbo tehnike branja, pisanja in računanja. Drugi so pričeli pisati zgodovino tehnik, s katerimi se je telo oblikovalo z vključevanjem tehnik vedenja, oblačenja in izražanja čustev (Elias, 1978; Bourdieu, 1979). Foucault pa je proučeval probleme, prakse, tehnike in oblike znanja, ki so poskušale povečati in nadzorovati sposobnosti človeka, posameznikov in skupin s pomočjo normalizacije in nadzora ter podobnih načinov in s pomočjo uvedbe odnosa do jaza v obliki norm in discipline. Tehnike intelekta, razkazovanja in telesa so pogosto ukazane, uporabljene in pripravljene kot pomoč

programom moralnega oblikovanja in preoblikovanja človeka ali kot sredstvo moralnega razkazovanja. Na primer, nekateri od evropskih estetikov devetnajstega stoletja so plavanje – skupaj z oceno določenega odnosa do tega, kar je naravno – razumeli kot del oblikovanja in razkazovanja določenih romantičnih oseb.

Izredna pozornost, ki so jo urjenju telesnih sposobnosti namenili v šolah devetnajstega stoletja – na primer glede pisave in drža telesa – je bila del prizadevanj, da bi oblikovali sposobnosti, ki bi bile obenem uporabne in ki bi vsebovale nekakšen kultiviran odnos do samega sebe. V Združenih državah Amerike so republikanski učitelji spodbujali vcepljanje numerične pismenosti, ker so verjeli, da lahko nekatere numerične sposobnosti – še posebej sposobnost računanja z decimalnimi števili – oblikujejo zdrav odnos do služenja in trošenja denarja, in s tem do trgovine, političnega udejstvovanja in življenja na sploh. Genealogija subjektifikacije mora torej biti osnovana na teh številnih presečiščih med programi vladanja drugim in praktičnimi sredstvi, ki so bila človeškemu bitjem dana za razumevanje samih sebe in delovanje nase.

To pa ne zadeva zgodovine “idej” o sebi ali kulturnih pomenov, ki jih dajemo osebnosti ali identiteti. Seveda je mogoče napisati zgodovino različnih pojmovanj človeka v kozmologiji, filozofiji, estetiki, književnosti, znanosti in tako naprej. Vendar pa bi bilo nespametno, če bi na osnovi teh dokazov prehitro sklepali o organizaciji in predpostavkah mondenih vsakodnevnih praks, ki na določenih mestih poskušajo oblikovati človekovo vedenje. Saj imajo te prakse prav tako svojo lastno zgodovino. Človekovo mesto ni v homogeni domeni predstavitve osebnosti, ki vključuje vse prakse in tehnike, prav tako pa z vstopom v sistem pomenov ne prevzame določenega pogleda na samega sebe. Veliko avtorjev je s pomočjo zgodovine filozofije že poskušalo napisati zgodovino sodobnih oblik samo-razumevanja (npr. Taylor, 1989). Vendar pa filozofija v genealogiji subjektivnosti ne uživa nobenega privilegija. Filozofske doktrine ne kažejo na določen “duh dobe”, ne podpirajo dogodkov v drugih domenah in praksah in se ne širijo v družbi, ker bi vsebovale ideje, ki bi se v določenem zgodovinskem trenutku zdele privlačne. Z vidika analize obvladovanja obnašanja so filozofske refleksije o človeški naravi zanimive toliko, kolikor so bolj kontekstualne, praktične ali tehnične, kot se zdi na prvi pogled.

James Tully (1993) je v rubriki “vladanje nad vedenjem” pokazal, da filozofska in moralna razmišljanja o osebi in človekovem obnašanju, kot jih je predstavil John Locke, ne vzniknejo v breztelesnem prostoru meditacije, temveč jih priključijo določeni zelo specifični problemi, kot na primer tisti, povezani z obvladovanjem delavskega razreda; vprašanja civilnih in verskih konfliktov, skrb za ravnotežje moči in načine zaščite ter

¹ Mesto filozofskih razmišljanj v genealogiji subjektifikacije se seveda spreminja. Jeffrey Minson, na primer, govori o pomenu Kantove etike v zvezi s tako različnimi temami, kot je osnutek avstrijskega civilnega zakonika in vsebina francoskih priročnikov za otroško pedagogiko s konca devetnajstega stoletja (1993).

² Medtem ko nekateri predlagajo materialnost telesa kot vedno spreminjajočo se podlago, na katero se zapisujejo diskurzi in tehnike (glej npr. Butler, 1990; Grosz, 1993; Probyn, 1993), telesnost človeškega bitja ne definira prostora, v katerem so si ljudje zgradili svojo ontologijo. Pojem človeka kot v temelju utelešenega je sam del določenega sloga razmišljanja in delovanja na človeško bitje.

poglabljanje poslovnih odnosov v meddržavni konkurenci. Tully tudi trdi, da je Locke poskušal ta razmišljanja *preliti* v določene prakse vladanja nad človekom: v “Božje-previdnostni aparat” Cerkev in zakona, v “humanistični aparat” izobraževanja elite, v aparat obvladovanja revnih s pomočjo Kraljeve mornarice, popravnih ustanov, prisilne vajenske dobe itd. Vendar pa velika besedila filozofskega kanona nimajo nobene prednosti pri proučevanju vladanja nad vedenjem. Čeprav so se filozofi v preteklosti ukvarjali z vprašanji vladanja, naše novo razumevanje nas samih izvira iz bolj mondenega sveta, iz vsakodnevnih filozofij tistih, ki so poskušali vladati norcem, kriminalcem, bolnikom, nepokornim otrokom, histeričnim ženskam, parom brez otrok, upornemu delovišču ali nevarnemu mestu. Primerna besedila niso tista, za katere velja konvencionalno mnenje, da jim gre “osrednje mesto” v naši intelektualni dediščini, temveč tista, ki jim je dodeljeno marginalno mesto: sanjske bukve, frenološki priročniki, zdravstveni pamfleti o vzgoji otrok, načrti in programi sanitarnih reformatorjev ali predlogi za novo vrsto zaporov oziroma norišnic.¹ Tako kot druge reprezentacije človeka je filozofija za genealogijo obnašanja ustrezna le toliko, kolikor je tehnična in povezana z oblastmi in tehnikami oblikovanja življenja v raznih okoljih in v raznih praksah.

Prav tako osrednje vloge pri proučevanju genealogije subjektifikacije ne gre pripisati “jazu”. “Jaz” ne tvori splošnega substrata ali predmeta praks “biti človek”, temveč predstavlja določen slog ali odnos, ki ga je človeško bitje primorano vzpostaviti do samega sebe in ki genealoško povezuje določene prakse Grka, Rimljana in kristjana s praksami našega časa. Ta previdnost glede jaza ni povezana “le” z besedami. Kakršen koli način opisovanja nas samih in drugih – v smislu oseb, jazov, posameznikov, značajev, teles določenega spola, ... – je *rezultat* proučevanih procesov. Če bi o teh procesih govorili kot o “sestavnih delih jaza”, bi to pomenilo, da je jaz “seštevek” teh odnosov – to pa bi bilo izredno dvomljivo.² Zato analiza, ki jo zagovarjam, ne skuša oblikovati *teorije* ali graditi na *teoriji* jaza v psihološki ali telesni preobleki. Namesto tega po vzoru Foucaultovih razmišljanj o “odnosu do jaza” skuša identificirati in analizirati tipe intelektualnega in praktičnega dela, ki ga je človek usmeril k sebi in k drugim pripadnikom svoje vrste (Deleuze, 1988, str. 94ss). “Jaz” ni nekaj, kar oblikuje zgodovina, temveč je določena zgodovinska raven projekcije določenih projektov in programov, ki naj bi človeka obvladovali tako, da ga pripravijo do tega, da na določen način razmišlja o svojem obnašanju in s pomočjo določenih tehnik vpliva nase.

Človeško bitje je s tega zornega kota manj kot entiteta, celo manj kot entiteta z zgodovino, temveč je prizorišče številnih praks in prizadevanj. Njegova notranjost ni psihološki sistem, temveč

prekinjena površina, množica prostorov, votlin, odnosov, delitev, osnovanih na neke vrste zunanosti, ki se zliva navznoter. To, kar se zliva navznoter, pa je sestavljeno iz vsega, kar lahko v določenem trenutku in prostoru pridobi status *avtoritete*: odredbe, nasveti, pomeni, tehnike, majhne miselne in čustvene navade, ki ne tvorijo sfere notranjosti, temveč celo vrsto rutin biti človek. Človek je bitje takšne vrste, ki ima *zgodovinsko* ontologijo; njegova zgodovina zahteva proučevanje heterogenega in lokaliziranega intelektualca in praktične tehnike, ki tvorijo nekakšna "orodja", s pomočjo katerih se bitje oblikuje. Le-te pa se ne oblikujejo v nekakšnem abstraktnem miselnem prostoru, temveč vedno zgolj v povezavi z določenimi praksami: prostori in mesti, aparati, odnosi in rutinami, ki človeka vežejo na kompleksne sestavljanke vida, dejanja in presojanja: le-te se lahko nanašajo na domačo eksistenco, spolne odnose, delo, obnašanje v javnosti ali potrošnja. Zgodovina našega odnosa do nas samih ne sme biti osnovana na idejah, temveč na *tehnologijah*: na intelektualnih in praktičnih orodjih in napravah, ki so človeškimi bitjem vsiljeni za oblikovanje in vodenje njihovih načinov "biti človek".

Genealogiji subjektivnosti lahko sledimo po številnih poteh.³ Prvič, *problematizacija*: kje, v povezavi s kakšnimi pogoji in s pomočjo kakšnih podob ali razumevanj človeških bitij postanejo določeni vidiki predmet zaskrbljenosti, nadzora, oblikovanja ali preoblikovanja: volja, značaj, želja, nezavedno, jaz? Drugič, *tehnike*: kakšnih sredstev se lahko poslužujemo za vladanje nad človeškimi bitjem: vlaganje vrednot in energije v postopke usposabljanja, oblikovanja, prilagajanja, obvladovanja, spremljanja določenih vidikov posameznika – njegove telesne oblike, govora, drža, olike, strasti – z namenom, da jih izboljšamo; da se izboljšamo? Askeza in disciplina na primer sta dva od številnih načinov delovanja na človeško bitje. Tretjič, *ekspertiza*: kakšno avtoriteto so si prisvojili tisti, ki so si pridobili moč, da govorijo resnico o ljudeh, da ponujajo resnične odgovore na vprašanje, kako naj posameznik živi, kam naj posameznik usmeri in kako naj preoblikuje svoje življenje? Četrtič, kaj so cilji vsega tega dela na človeku, kakšno *obliko subjekta* želijo izdelati: kaj so podobe ali modeli idealnih posameznikov, ki jih zagovarjajo te prakse – moder, odgovoren, krotek, solidaren, neodvisen, podjeten, aktiven državljani ali kaj drugega? In nenazadnje, kaj so cilji teh praks, kakšne strategije skrivajo? Na kakšen način so posameznikove sposobnosti povezane s poskusi ustvariti določeno vrsto družine, delovne sile, populacije ali družbe? Kako je vladanje nad obnašanjem povezano z oblikovanjem in širjenjem omejitev političnega aparata ter ločevanjem le-tega od drugih področij, na primer osebnega življenja ali "javnega mnenja"?

³ Ta vprašanja so široko povzeta iz Foucaultevih razmišljanj o tej temi. Kot je nedavno zapisal Mitchell Dean (Dean, 1994), je Foucault predlagal razlikovanje med "ontologijo" (čemu naj vladamo: užitku, telesu, želji), "estetiko" (kako naj vladamo, s pomočjo katerih tehnik: molitvi, spovedi, pisanju dnevnika), "deontologijo" (način pokoritve, naš odnos do teh pravil in norm in razlogi za ta odnos: živeti plemenito in lepo življenje, pokoritev božjim zapovedim, postati samouresničitev) in "teleologijo" (cilj teh praks v smislu ustvarjenja določenega načina obstoja: samoobvladovanje s pomočjo zmernosti, odrešenje s pomočjo samoodpovedovanja, emancipacija) (prim. Foucault, 1985; 1986; in 1986b).

Sociološka zgodovina individualnosti?

Kakšne vire ponujajo sociološki pristopi zgodovini jaza za takšno raziskavo? Sociološka "zgodba" o tem, kako si je človeško bitje pridobilo individualnost, ki je bila že neštetokrat ponovljena v pojmu "detradicionalizacije", je zgodba, v kateri "posameznik" ali "individualizacija" nastopata tako kot značilno "moderen" del posledic razsvetljenstva, proizvod italijanske renesanse 15. stoletja kot tudi prehoda v tržno in blagovno proizvodnjo od 16. do 18. stoletja. Tako nekako gre. Spremembe, povezane z moderno dobo, so uničile fiksne družbene in kulturne oblike skupnosti in sorodstva, ki so od zunaj tvorile identiteto subjektov, posamezniku odrejale stabilen statusni položaj v transcendentni in neizprosni kozmologiji v določenem – čeprav imaginarnem – prostoru in času. Te osebe niso bili posamezniki v modernem smislu besede; njihova osebnost je bila osnovana na kolektivnem pomenu identitete, njihova volja je bila usmerjena v skladu s tradicionalnim in nedotakljivim moralnim redom, njihova zavest ni bila zavest enkratnega posameznika temveč osebe z določeno usodo. Z moderno dobo, s preselitvijo s podeželja v mesto, s prehodom od stabilnosti in fiksiranosti k spremembi in fluidnosti, od fevdalizma in kmetijstva h kapitalizmu, blagovni proizvodnji in trženju delovne sile, je oseba dobila novo obliko: postala je enkratna, zavesten, odgovoren, atomiziran, diskreten, vezan, koherenten, izbirajoč, dejaven posameznik, opremljen z osebno zavestjo in osebno vestjo. Ta oseba je obenem subjekt svobode – z drugimi besedami, usojeno mu je, da izbira in oblikuje svoje življenje z vsakodnevnimi odločitvami glede svojega vedenja – in odgovornosti – se pravi, lokusa izvrševanja moralnih, duhovnih in komercialnih obveznosti, povezanih z vedenjem.

V sedanjem času pa se zdi, da nič manj temeljna transformacija družbenih odnosov povzroča še eno enkratno transformacijo človeka. Te transformacije je moč razumeti kot vrh procesov, ki že so v moderni dobi – v delih Anthonyja Giddensa, ki govori o "pozni moderni dobi", ali Ulricha Becka, ki govori o "refleksivni moderni dobi", ali pa jih razumemo kot osnovno mutacijo družbenih odnosov, ki jo drugi opisujejo z besediščem postmoderne dobe (Giddens, 1991; Beck, 1992; Lash in Friedman, 1992). Kljub tem razlikam pa so si opisane teme podobne. "Globalizacija" naj bi odpravila še zadnje ostanke stabilnosti, ki jih zagotavljajo lokalno okolje, skupnost in tradicija, ter tako zmotila časovne in prostorske referenčne točke. Zdi se, da je bila negotovost še zaostrena s povečanjem tveganja na osebni, kolektivni in planetarni ravni, kar od vsake sedanje odločitve glede obnašanja zahteva upoštevanje bodočih posledic. V pogojih zloma stabilnosti družbenih razredov in vzorcev delovne sile, pravil udomačene nuklearne družine, vlog in delitev moškega in ženske – tistih standardnih oblik življenja, ki jih je

zagovarjal modernizacijski proces 19. stoletja, je vsa negibljiva tradicija skupaj z uveljavljenimi navadami postavljena pod vprašaj tako kot nikoli prej.

To novo naraščanje možnih oblik življenja pospešujejo podobe življenjskega sloga, ki jih objavljajo mediji javnega obveščanja, in je vraščena v nenehni spirali odredb o načinu potrošnje, ki naj bi oblikoval določeno vrsto ljudi. V tem novem babilonskem stolpu, kjer množica glasov zahteva oblast, je vsak posameznik vprašljiv in dvomljiv: nihče ne more ustvariti svoje hegemonije. Tako se zdi, da so posamezniki prvič osvobojeni spon, ki so v preteklosti določale način življenja: od njih se zahteva, da si izberejo način življenja v pogojih maksimalne negotovosti.

V teh novih pogojih naj bi bile same oblike identitete, ki jih narekuje moderna doba, destabilizirane in transformirane. Identitete ne doživljamo več kot naravnega, koherentnega in nespremenljivega atributa posameznika, temveč kot negotov in razdrobljen rezultat osebnih odločitev in načrtov. Biografija in identiteta postaneta samorefleksivni, nekaj, kar je potrebno zgraditi, oblikovati, rezultat izbire – obleke, poroke, odnosov, prehrane – pri čemer je sam posameznik samozavedno središče dejanja. Sodobno naraščanje števila projektov identitete in politike identitete je moč pojasniti: simultano prisegata na poudarjanje identitete in njenega temeljnega problematičnega značaja. Popularizacija terapije in svetovanja prav tako izvira v družbenih in kulturnih spremembah: posamezniki se zatekajo k terapiji in svetovanju po strokovno pomoč kot sredstvo za načrtovanje osebnega življenja – strokovni sistemi, ki utrjujejo in ne vdirajo, zahtevajo, da je življenje osebna zgodba samo-odločanja.

Zgodovinarji pogosto menijo, da družbeni in kulturni odnosi vsake dobe prinesejo določeno obliko osebnosti tudi takrat, ko dokazi, o katerih razpravljajo, kažejo na nekaj drugega. Vzemimo na primer odlično delo v petih zvezkih *History of Private Life* (Zgodovina zasebnega življenja), ki sta ga začela urednika Philippe Aries in George Duby (Veyne, 1987; Duby, 1988; Chartier, 1989; Perrot, 1990; Prost in Vincent, 1991). Ti zvezki so po besedah enega izmed soavtorjev nastali kot protiutež "heroičnim zgodovinarjem posameznika in individualizma, ki so tako pri srcu tradicionalnim zgodovinarjem" (Ranum, 1989, str. 207) – Orest Ranum s tem nedvomno misli na Buckhardta in njegove naslednike. Menim, da so te študije pomembne, ker prinašajo dokaze o izredni heterogenosti praks, prostorov, potez, ekzemplarnih podob in predstavitev oseb, in o načinih, kako je potrebno le-te portretirati in jih poučiti o oblikah vedenja, ritualih in tehnikah. Za razliko od velikih filozofskih zgodovin osebe ali jaza ne opisujejo zgodovinskega trenutka, v katerem se je "posameznik" rodil v zahodni kulturi. Namesto tega kažejo, da je od poganskega Rima do Bizanca ter pozneje bilo človekovo vedenje s pomočjo cele

vrste praks, od domače arhitekture do zakonske morale in spolnega odrekanja, na številne različne načine do najmanjših podrobnosti opazovano, opisano, ocenjeno, kodificirano in naučeno.

Ta družbena zgodovina "notranjosti" razkriva, da je sam odnos do samega sebe v obliki notranjega prostora – zasebnega, enkratnega, omejenega – stvar razvoja posebnih tehnik na določenih mestih. Raznolikosti oblik življenja v različnih zgodovinskih trenutkih prav gotovo ni moč povzeti v eni sami obliki subjekta, ki obstaja v eni sami kulturni konfiguraciji. Ne samo, da postanemo zavestni heterogenosti oblik osebe, kot jo poznamo iz različnih praks – mestni prebivalec, podeželski vaščan, delavski revež, premožni lastnik kapitala – temveč lahko prav tako vidimo raznolikost pravil obnašanja, ki vsakega človeka vodijo na različnih področjih mišljenja in delovanja, erotičnem, duhovnem, ekonomskem, estetskem, domačem itd.

Če že potrebujemo dokaze, te študije kažejo, da naši sedanji načini razumevanja in vzpostavljanja odnosa do samega sebe ne pomenijo vrhunca enotne zgodovine resničnega časa – ene same linearne kronike, ki se kljub napredovanju in zaostankom giblje od fiksiranosti k negotovosti, od navade k reflektivnosti, prek vseh domen obstoja in izkušnje. Čas si moramo predstavljati na načine, ki so številnejši od tistih predstavljivih v časovnosti tradicije in detradicionalizacije. Namesto da *narativiziramo* načine biti človek, moramo mogoče *poprostoriti* bitje. Takšno poprostorjenje bi naredilo bitje razumljivo v smislu lokalizacije repertoarjev navad, rutin in podob samorazumevanja in samokultivacije znotraj določenih domen mišljenja, delovanja in vrednot – knjižnic in študijskih sob, spalnic in kopaljšč, trgov in veleblagovnic, dnevnih sob in kavarn. Kot nasprotje navidezne enkratnosti in linearnosti časa ter osebe znotraj časa lahko vzamemo mnogoštevilčnost prostorov, ravni in praks, izmed katerih vsak aktivira repertoarje obnašanja, ki jih ne obkrožajo meje človeške kože: notranjščine, ki so vedno tudi zunanjščine, mreže napetosti v prostoru, ki človeška bitja usposablajo tako, da jih povezujejo s slovarji, orodji in pripomočki.

Ariesovo delo in delo njegovih kolegov izpostavlja skopost socioloških zgodovinj jaza, saj razmnoži in poprostore zgodovine odnosov, ki jih je človek vzpostavil do samega sebe. Vendar pa si s sociološkimi zgodovinami še vedno deli nekaj problematičnega. Nedvomno je mamljivo za zgodovinarja človeškega subjekta, da bi v obliki pisanja, slikanja, jezika, oblačenja, arhitekturne ureditve ali česa podobnega v določenem trenutku odkril materializacijo določene zavesti "jaza".

Medtem ko se zgodovinarji zasebnega življenja ponavadi dovolj zavedajo kompleksnosti praks obnašanja, da se lahko izognejo trditvi, da "določen tip osebnosti" oblikuje vsaka zgodovinska konfiguracija, so sociološki zgodovinarji manj

izbirčni. Njihove interpretativne sheme obravnavajo kulturne artefakte kot kazalce, izraze ali izvore notranjskosti. Tako strpajo različne prakse, ki so organizirane z različnimi nameni ali s pomočjo različnih pravil, ki se nanašajo na razne cilje, v izraze "subjektivnosti" članov neke kulture. Vendar pa se na primer podobe osebe v književnosti, slikarstvu, televizijskih programih, filmih, filozofiji in estetiki ravna po svojih lastnih pravilih in imajo lastno zgodovino. Poskusi "razbiranja" subjektivnosti iz takšnih dokazov vsebujejo zapeljivo, vendar naivno hermenevtiko. Poskusi iskanja smisla preteklosti na psihološki način neizogibno preslikavajo sodobno samorazumevanje nazaj na zgodovinske sledi. Samo morebitna kontinuiteta človeka kot subjekta kulturne zgodovine, kot subjekta z osmisljujočimi sposobnostmi lahko tem poskusom interpretacije zagotovi transhistorični *a priori*. Kakršen koli je že poudarek na zgodovini "družbene reprezentacije", pa iz te zgodovine ne smemo povzemati zgodbe o "transformaciji identitete" čez celo družbo, kaj šele čez celo dobo.

Nadalje velja vztrajati pri tem, da spremembe v družbeni ureditvi avtomatično ne transformirajo narave in oblike "biti človek" s pomočjo neke "izkušnje", ki jo povzročijo. Nespametno bi bilo povzemati subjektivitete iz značilnosti družbenega življenja, kot so posledice mestnega življenja, nove oblike komunikacije, spremembe v domačem in zakonskem življenju, trgovinskih odnosih, organizaciji delavske sile, geografski mobilnosti, starosti ob sklepanju zakonskih zvez in smrti, itd. Zgodovine subjektifikacije ne moremo oblikovati tako, da jo izvedemo iz kakšnega drugega glavnega področja resničnosti, niti je ne moremo odkriti z interpretacijo drugih kulturnih ali družbenih oblik. Takšna naloga zahteva raziskavo posebnih besednjakov, tehnik in avtoritet, ki vladajo posameznikovemu odnosu do samega sebe: ki oblikujejo načine, na katere človeška bitja razumejo sama sebe in so razumljena od drugih, vrsto osebe, za katero se imajo ali pa za katero jih imajo v različnih praksah, ki jim vladajo. Le-te *povzročajo izkušnjo*, izkušnja ne *povzroča* njih. Zato si moramo zastaviti drugačna vprašanja. Do kakšne mere avtoritativni diskurzi – politični, verski, gospodarski, estetski, erotični... – poudarjajo enkratno osebo kot ključno vrednoto v primerjavi s skupino, čredo, družbo, ljudsko maso, državo? Do kakšne mere se oblike avtoritete v različnih okoljih in v povezavi z različnimi sloji in sektorji – moški in ženske, mladi in stari, sužnji in svobodni – posvečajo posameznikovim značilnostim in posebnostim, notranjskosti in osebnosti in ne kraju rojstva, družinskim podatkom, statusu in podobnim? Kateri jeziki naredijo človeška bitja razumljiva samim sebi: nesmrtni duh in meso iz ilovice, podedovana sestava in oblika značaja, prirojene značilnosti in socializirana osebnost, nemirna podzavest in

ekonomija projekcij in identifikacij? Do kakšne mere in na kakšne načine so osebe razumljene in upravljane, od njih samih in drugih, glede na vrednote, pripisane notranjemu jazu?

Vendar, ali niso ta vprašanja zanimiva prav *zato*, ker delujejo psihološko in oblikujejo različne vrste ljudi? Norbert Elias (1978) je bil najvidnejši sociolog, ki je poskušal poenotiti in pojasniti zgodovine pravil obnašanja znotraj psihologije. Njegova *History of Manners* (Zgodovina olike) ponuja zadostne dokaze o fragmentaciji zgodovine jaza v vrsto problemov nadzora nad vedenjem v različnih praksah, za različne sektorje družbe in glede na različne modele, podobe in vzorne oblike obstoja – dvorno plemstvo, podeželska gospoda, mladi fantje in dekleta premožnejših slojev, vitezi – in zapletene procese, s katerimi so cerkvene in druge oblasti poskušale te ideje širiti in jih umestiti v odnose, ki naj bi jih vsaka oseba imela sama s sabo.

Elias ni bil edini, ki je poskušal svoje dokaze razumeti v obliki poenotene psihološke narative, torej v obliki nasilnega omejevanja izražanja nagonov in njihovo ponotranjanje v superego s pomočjo socializacije. Zdi se, da se ta odločenost za poenotenje s pomočjo psihologije drži celo najbolj prefinjenih socioloških zgodovinarjev osebe. Paradoks vseh interpretacij pa je, da morajo tudi te graditi na določeni "teoriji jaza". Tako gradijo na misli – ki se je oblikovala samo v Evropi 19. stoletja – da je za človeška bitja značilno nekaj podobnega psihološki "osebnosti", notranje področje, kjer se vplivi kulture zapisujejo, organizirajo in oblikujejo v določen razpoznaven značaj. Na to krožnost ne opozarjam zgolj zaradi debate. V tem času so namreč izumili načine razumevanja in prakticiranja našega obstoja kot človeških bitij – v obliki enotnosti subjekta, zasidranega v sklopu psiholoških procesov; osnovne notranjskosti subjektivnosti, ki je starejša od svojega izraza v misli, obnašanju, čustvu in dejanju; odnosov do znanja in ekspertize, ki jo to prinaša – točno *to* moramo razjasniti, če želimo razumeti režime, ki nam danes vladajo.

Za naš čas je značilno, da se, ko poskušamo razumeti, kdo smo in kaj naj naredimo, sklicujemo na epistemologijo, da poskušamo razjasniti lastne izkušnje in možnosti tako, da se obračamo k znanju duše. Vendar pa se sama kritična zgodovina subjektivnosti ne more zanašati na takšno resnico. Nasprotno, cilj kritične zgodovine je pokazati pogoje pojava te zahteve, načine njenega delovanja in kakšno ceno plačamo, če se do sebe obnašamo na takšen način.

Ali je "naša" izkušnja nas samih res tako drugačna?

Sodobni sociološki opisi trditev o jazu se ravna po določenem *slogu* refleksije: nenehno poudarjajo "našo" drugačnost od vsega, kar je včasih bilo. Vendar pa mogoče ne

stojimo na pragu nove dobe oziroma nismo priče konca stare dobe in ne živimo v času, ki naj bi bil tako zelo pozen, nov ali post. Že površen pogled po nekaterih zgodovinskih dokazih zadostuje, da vidimo, da je linearna kronologija, zarisana v teh opisih, nesmiselna, vsaj kolikor se nanaša na sloge, ki so značilni za človekov razmislek o sebi in delovanju nase.

Primere intenzivnega ukvarjanja s praksami samouravnavanja je moč najti v "kulturalah" izredno različnih oblik. Študija Petra Browna z naslovom *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity* (Telo in družba: moški, ženske in odpovedovanje spolnosti v zgodnjem krščanstvu; 1989) ponuja prepričljive dokaze o tem, da intenzivna problematizacija vedenja jaza ni nič enkratnega in da so pogoji, v katerih se ta samoproblematizacija pojavlja, heterogeni in povezani z določenimi praksami. Tako v Rimu v dobi prvih dveh stoletij našega štetja lahko najdemo mnoge značilnosti, ki jih sociologi povezujejo z individualizacijo – problematizacijo odnosov ljudi do njih samih na raznih področjih vedenja, skrbi za notranji značaj tega odnosa, poudarka na posameznikovi odgovornosti za oblikovanje svojega vedenja. Vendar pa se je ta problematizacija pojavila v določenem sklopu družbenih odnosov, ki niso bili niti najmanj "individualizirani" v smislu prepoznavanja naključnosti jaza vseh človeških bitij, osvobojenosti od tradicionalnih vezi in statusnih odnosov in podobnega. Zanimanje, ki ga dokumentira Brown, ni niti psihološko niti kulturno. Oblikovano je v določenih doktrinah, ki zadevajo osebe, doktrinah, ki si prisvajajo ali pa jim je pripisana vrednota resnice. Povezano je z določenimi oblikami govora, vizualizacije in razlag, s pomočjo katerih naj bi posamezniki razumeli in problematizirali sami sebe. In to ni le "ideja", temveč je del določenih praks – od mehanizmov vladanja do vodenja gospodinjstva – in določenih poskusov oblikovanja ali vodenja vedenja posameznikov, ki se teh praks udeležujejo.

Nekateri trdijo, da je specifičnost našega časa v pluralizaciji jezikov samoobnašanja, v potrebi po izbiri med raznovrstnimi duhovnimi voditelji, ki nas želijo učiti, kako naj živimo, v osebni odnosu med subjektom in mentorjem. Vendar pa za sedanost niso značilne niti pluralnost niti izbira ali prostovoljnost. Brown poudarja raznolikost krščanskih učiteljev prvega in drugega stoletja, ključno vlogo, ki so jo v ustanavljanju in etičnem oblikovanju različnih krščanskih skupnosti igrali različni nauki o spolnosti, poroki, vzdržnosti, prehranjevanju, postu in organizaciji življenja, raznolike tehnike življenja in zavesti, ki so jih ti nauki priporočali in ki so jih njihovi pristaši uporabljali, in različne predstave o posamezniku, ki so jih ti nauki razglašali. Našo pozornost usmeri k temu, kako je v drugem stoletju vsak ugleden kristjan "pričakoval, da je njegova duhovna rast odvisna od zasebne konzultacije na štiri oči z njegovim priljubljenim

učiteljem”, in k intenzivnosti, s katero so si posamezni pristaši poskušali pridobiti trajen intimen stik z duhovnim voditeljem, namesto da bi poslušali suhoparne pridige duhovnikov (str. 104). Kot je dejal Ian Hunter (1993), so bile v teh praksah določene “tehnike zavesti”, kot na primer problematizacija lastnega vedenja s pomočjo samokritike ter oblikovanje in prakticiranje tehnik samoobvladovanja, izdelane kot odgovor na točno določene probleme vladanja nad vedenjem znotraj določenih slojev in delov prebivalstva.

Kaj pa trditev, da sodobne težave jaza izvirajo iz zaostitve tveganja in negotovosti in spremljajočih okoliščin in posledic za posameznikovo načrtovanje življenja? Beck (1992) pravi, da se v družbah, sestavljenih iz razredov, posameznikom ni bilo potrebno postavljati v središče njihovega lastnega načrtovanja in upravljanja življenja, danes pa si mora vsak izbrati družbeno identiteto ter izbrati ali spremeniti skupino ali podkulturo, s katero se želi poistovetiti (str. 88). Ta tema pa ni nič novega: pojavlja se izredno pogosto pri avtorjih, ki že vsaj od dvanajstega stoletja razmišljajo o naravi njihove sedanjosti. Tako kot tedaj je tradicija tudi sedaj naraven način življenja, ki je izgubljen, in katerega vrednote si lahko ponovno pridobimo z izrecnimi dejanji vladanja in vladanja nad samim seboj. Ta tema je še posebej zraven pri razpravljanju o mestnem življenju. Spreminjajočo se naravo sedanjosti – vseh teh različnih sedanjosti – in načine, na katere mestno življenje trga tradicionalne vezi in ruši tradicionalno gotovost in tako posameznike sili, da si to, kar jim je prej delila usoda, pridobijo s svojo odločitvijo, povezuje vedno znova pojavljajoč se argument. Študije avtorjev, kot je Jacques Le Goff (1990), in njegovih kolegov so pokazale, kako je zaradi takšnih strahov zasebno in javno vedenje v srednjeveških mestih – hranjenje, oblačenje, govor, drža in podobno – postalo predmet izdelanih ritualov, ki so bili določeni in izraženi s posebnimi pravili. Nadalje, življenje v takšnih okoliščinah je vključevalo raznolike izračune glede primerne starosti za sklepanje zakonskih zvez, vrsto obrti in oblik morale: ti so bili prav tako podvrženi zmešnjavi pravil in avtoritet, ki so poskušale zagotoviti, da so posamezniki postali središče načrtovanega življenja.

Drug takšen primer je dejstvo, da so v Evropi šestnajstega in sedemnajstega stoletja, za katero prav gotovo niso bile značilne politične doktrine “individualizma”, avtoritete obnašanja dajale analogno močan in izrazit poudarek na notranje kvalitete samoobvladovanja in samokontrole, razvoj fizičnih, mentalnih in duhovnih kvalitete s pomočjo dela na samem sebi, še posebej od oseb, ki naj bi vladale drugim. Kot dokazuje Gerhhard Oestrich (1982) v svojem delu *Neo-Stoicism and the Early Modern State* (Neostoicizem in zgodnja moderna država), to ne obsega niti učinka spremembe družbene organizacije niti spremembe kulture.

Določene doktrine uravnavanja lastnega vedenja so oblikovane v povezavi s posebnimi problemi vladanja, avtoritete tistih, ki naj bi vladali, ter s spremembami oblik izvajanja politične avtoritete v različnih političnih konfiguracijah. Izvajanje različnih dejavnosti je problematizirano iz določenih zornih kotov in v povezavi z različnimi težavami. Boji o resnici se bijejo o tem, kako naj človekovo vedenje najbolj razumemo. Zato, da se oblikujejo v ustrezni smeri, so posameznikom, ki se lotevajo novih nalog – vojaških, političnih – predpisane nove tehnike. Tako se zdi, da periodični porast zanimanja za tehnike uravnavanja lastnega vedenja ni v skladu s kakršno koli logiko individualizacije ali detradicionalizacije. Namesto tega je potrebno izslediti načine, na katere eksplicitni avtoritativni jeziki in tehnike vladanja nad vedenjem – ki se razlikujejo glede na status, spol in problemsko področje – zagotavljajo predpisane podobe, norme in ideale za človekovo razumevanje samega sebe.

Menim, da ti primeri v zadostni meri prikazujejo, kako je celotna analiza individualizacije zgrešena. Nima nobenega smisla nasprotovati “tradicionalnim” praksam, ki problematizirajo človeška bitja v smislu povezanosti – s skupnostjo, rodbino ali skupino –, prav tako pa tudi ne “modernim” praksam, ki jih problematizirajo v smislu individualnosti in avtonomije. Upravljanje oseb kot posameznikov vedno vključuje identifikacijo subjektov v smislu norm določenih kolektivov – naj si bo to rasa, populacija, spol ali družbeni razred. Recipročno poskušajo projekti upravljanja posameznikov v obliki kolektivov – naj si bo s ciljem oblikovanja naroda, vojske, politične stranke ali delovne skupine – za oblikovanje jaza določiti posebne tehnike in attribute – jezik, obleka, prehranjevalne navade, načini govora, olika, kognitivne sposobnosti, spolna etika. Prakse za identifikacijo oseb vedno nastopijo s pomočjo operacij, ki tako ločujejo kot locirajo. Zahteva po določeni vrsti osebe je vedno povezana z dejanjem ločevanja: da si, kar si, ne smeš biti to, kar nisi.

Zopet je tu poučno Brownovo delo. Biti moški je bilo za mladeniča iz privilegirane razrede rimskega cesarstva v drugem stoletju našega štetja intrinzično povezano z drugačnostjo od ženske in ženskosti in je izključevalo vse – hojo, ritem govora, samoobvladovanje – kar bi lahko pomenilo “mehkobo” in “ženskost” ali grozilo, da le-to rodi (Brown, 1989, str. 11). Tema spolne vzdržnosti je služila tako za razlikovanje zgodnjih krščanskih sekt od Židov kot tudi kot oblika identifikacije, ki so jo prakticirali domnevno predani. Če povzamem po Michaelu Taussigu (1993), lahko rečemo, da prakse uravnavanja vedenja obsegajo tako drugačnost kot podobnost – oblikovanje posameznika v obliki kopije, ki je tako podobna kot različna od kopij, katerih osebe se nanašajo na tega posameznika (str. 129).

Ta dvojni odnos se je obdržal celo v ključnem

individualizacijskem momentu devetnajstega stoletja, v momentu dednosti in rase. V definiranju posameznika v smislu tako različnosti kot povezanosti v rodovniku, enkratnost ne obstaja navkljub, temveč zaradi izdelave posameznika kot nekoga, ki tako kopira attribute svojih predhodnikov (v oblikah, ki dajejo vrednost njegovi “podobi”) kot od njih odstopa (v obliki svoje biografije). Ta igra podobe, vrednosti, kopije in razlike je ključna tehnika v smislu ekzemplarnosti, uporabljene za širjenje raznih verovanj in sekt. Vendar je bil v devetnajstem stoletju ta odnos prenesen v posvetno življenje in na področje vlade. Tako v priročnikih o dostojnem vedenju, ki jih je bilo v devetnajstem stoletju na kupe, beremo, da ustrezno obvladovanje samega sebe in drugih vedno pomeni identifikacijo samega sebe z dobro ženo, materjo ali hčerjo, oziroma z očetom, pisarjem, lastnikom ali delavcem. Zahteva po poistovetenju z določeno vrsto “osebnosti” – kot so jo pozneje imenovali – z oblikovanjem podobe vredne kopije se ni pojavila v surovem svetu družbenih odnosov, temveč v preračunanih domenah duhovnega vodstva, ki so jih sedaj poleg duhovnikov oblikovali tudi zdravniki. Oblikovanje *osebne* identitete in identifikacija s skupino, statusom, sektorjem ali slogom si nista intrinzično nasprotni: spremembe v identifikaciji niso ontološke, temveč zgodovinske in tehnične.

Avtoriteta avtoritete

Pri opisovanju značilnosti naše sedanjosti se sodobni sociologi pogosto posvečajo problemu, ki bi ga lahko označili kot “avtoriteto avtoritete” – naša negotovost glede nas samih, morale in kaj naj čutimo ali kako naj se obnašamo v določenih situacijah, je zaostrena, saj tisti, ki so nekoč bili, avtoritete na teh področjih, ne morejo nič več pričakovati naše poslušnosti (prim. Giddens, 1991). V naši dobi povečane refleksivnosti se morajo avtoritete nenehno potrjevati, vendar pa sredstva, ki so jim za to na razpolago, niso več avtoritativna. Seveda, tematizacija naših težav pri uravnavanju našega vedenja v smislu zamiranja vere, izgube moralne avtoritete verskih ustanov in političnega moraliziranja, ki ga je podpirala cerkev, se zdi znana.

Vendar pa vprašanje, kaj avtoriteti daje avtoriteto, in samokritika avtoritete tako od tistih, ki jo izvajajo, kot onih, ki so ji podvrženi, ni nova. Za Grke je bilo posebej pomembno, da tisti, ki imajo premoč nad drugimi, lahko prav tako obvladujejo svoj apetit in strasti. Samo tisti, ki so svobodni na ta način – tisti, ki niso sužnji samih sebe – so primerni za položaj oblasti v mestu, skupnosti ali v odnosu do drugih. In kot je jasno iz že omenjenih primerov, je morala tistih, ki vladajo nad drugimi, problem, ki se vedno znova pojavlja. Pravila spolnega vedenja so bila v drugem

stoletju našega štetja namenjena tistim, ki naj bi vladali; prefinjenost in samoobvladovanje naj bi v njihovih očeh ter v očeh njihovih podanikov ustvarila etično osnovo za oblast (Brown, 1989, str. 5–32). Ideje rimskega stoicizma in filozofije Justusa Lipsiusa – humanistične kvalitete “ljubezni, zaupanja, ugleda, prijateljskega prepričevanja, nežnega postopanja, pravice, razvoja fizičnih, mentalnih in duhovnih kvalitete, moči in kreposti” – so ponovno oživele v Evropi sedemnajstega in osemnajstega stoletja, v vojaškem aparatu, med politično elito in v množici okolij in praks, ki so oblastem očitale okostenelost, podkupljivost ali druge slabe lastnosti.

Devetnajsto stoletje je bilo obdobje velike inventivnosti oblik avtorizacije avtoritet, kot na primer pojav oblik akreditacije v profesionalizaciji prava, medicine itd. – uvedba kolidžev in načinov usposabljanja za javne službe, ki je bilo osredotočeno predvsem na moralno vzgojo tistih, ki naj bi izvajali oblast: zdravnik, pravnik, kolonialni vladni uslužbenec. Zaradi svoje prenosljivosti je posebej pomemben izum nove etike v uradih v obliki birokracije. Prav moderno je birokrata zaničevati kot neetično obliko obstoja. “(B)irokrat,” piše Philip Rieff v novem predgovoru k *The triumph of the Therapeutic* (Triumf terapevtskega; 1987), “sedi za svojo neosebnostjo, je ekspert pri redistribuciji žargona in urejanju kartotek ... mojster organizacije naše strastne indifferenice do resničnih potreb določenih posameznikov”. Vendar, kot je s svojim proučevanjem birokracije jasno pokazal Weber (1978), je bil izum novih načinov samorefleksije, samoobvladovanja in samonadzora za tiste na položajih v organizacijah vseh vrst precejšen etični dosežek, nova tehnologija za opazovanje in delovanje na osebo uradnika, ki je vključevala novo razločevanje med osebnimi in neosebnimi vidiki administracije, ter nov način normalizacije, ki opravičuje in ocenjuje tiste na pomembnih položajih v javnih in zasebnih organizacijah (str. 956–1005; prim. Hunter, 1994, in Osborne, 1994).

V kontekstu ponavljajočega se zanimanja za vedenje kompetentnih za izvajanje oblasti naše sodobne “krize avtoritete” ne moremo več jemati kot posledico “refleksivnosti” poznega modernega časa. Moramo jo razumeti v smislu načinov povezave problematizacije avtoritete s sodobnimi političnimi utemeljitvami in etičnimi prioritetami – birokratskega menedžerja je sedaj potrebno problematizirati v povezavi z opaženim pomanjkanjem konkurenčnosti industrije; strokovnjaka je sedaj potrebno problematizirati v povezavi s položajem odvisnosti, ki je vsiljena njegovemu klientu; javnega uslužbenca je potrebno problematizirati zaradi njegove zvestobe prav tistim liberalnim humanističnim vrednotam, ki naj bi nekoč odgovorile na problem izvajanja uradne avtoritete, itd. Ta problematizacija avtoritete se ujema z izumom številnih novih tehnologij, ki vladajo tistim, ki

imajo oblast nad vedenjem in ki so logiko profesionalne etike nadomestile z izumom novega in kvazi tržnega prostora konkurence in nadzora: računovodstvo in proračunska disciplina, proizvod in cilj, spremljanje, ocenjevanje in pregled računov.

Cilj te diskusije ni nadomestiti historicizem socioloških računov individualizacije z enako izvedljivo doktrino univerzalnosti. Glede obnašanja človeških bitij pa v teh zgodovinskih besedilih ne odkrijemo dokazov za splošne in enosmerne spremembe v oblikah jaza skozi zgodovino. Namesto tega opazimo v različnih zgodovinskih trenutkih načine vladanja nad človekovim vedenjem, njegove podreditve avtoriteti različnih oblik resnice, strokovnim osebam in bolj ali manj racionaliziranim tehnikam (pre)oblikovanja. Pojem "detradicionaliziranega" jaza je malo uporaben, saj se mu ne uspe vključiti v načine, na katere različne lokalizirane prakse – domačnosti in spolnosti, porabe in trženja, proizvodnje in upravljanja, kaznovanja in popravnih ukrepov, zdravja in bolezni, varnosti in zavarovanja, spora in bojevanja, upravljanja in vladanja – predpostavljajo, predstavljajo in delujejo na človeška bitja, kot da so le-ta osebe določene vrste. Genealogija subjektifikacije naj bi se dotaknila elementa misli, ki je intrinzičen vsem načinom, na katere so človeška bitja poskušala delovati nase in na druge, avtoritetam misli in tehničnim oblikam, ki jih je imela misel v povezavi s človeškim vedenjem.

Politika obnašanja od devetnajstega stoletja do našega časa

Iz tega zornega kota je posebni značaj naših sedanjih načinov subjektifikacije potrebno razumeti v kontekstu preobilja novih razlogov in tehnologij za vladanje nad vedenjem, ki so v uporabi od začetka devetnajstega stoletja. Izumljenih je bilo veliko število pripomočkov, ki naj bi programe za reševanje cele vrste različnih problemov – glede gospodarskega položaja, nivoja javnih financ, mestnega reda in nereda, padca morale, norosti, rojevanja in umiranja prebivalstva – povezali s pomočjo tehnik nadzora nad samouravnavanjem vedenja posameznih človeških bitij. Z zakonom uveljavljena doktrina svobode posameznika naj bi se ujemala z zlitjem sklopa avtoritet v tega svobodnega posameznika, ki so bile tako posvetne kot duhovne narave in ki so postavile zahteve po preudarnosti, redu, zmernosti, vzdržnosti, odgovornosti, stanovitnosti, ubogljivosti in kreposti, ki so se oblikovale v navade in življenjska okolja – v množico majhnih praks iz vsakdanjega življenja in fizično organizacijo prostorov, kjer se te prakse odvijajo.

Veliki "stroji" morale, ki so bili izumljeni v devetnajstem stoletju, so prevzeli predvsem *prostorsko* obliko (Markus, 1993).⁴ Delovali so preko prostorske organizacije človeških bitij, preko

instrumentalizacije institucijskega časa, preko praktičnega zbiranja, klasificiranja in delitve ljudi, preko materializiranja odnosov avtoritete v fizičnih odnosih med delovodjo in delavcem, učiteljem in učencem, ječarjem in jetnikom, predstojnikom umobolnice in bolnikom. Kot je že bilo večkrat poudarjeno, niti arhitekturne oblike niti organizacijske tehnike niso bile nove – te pripomočke so preizkusili v samostanih, nedeljskih šolah, šolah za reveže in v celi vrsti poizkusov v kolonijah. Vendar pa so v teku devetnajstega stoletja bili ti primeri pogosto posnemani. Šole za majhne in večje otroke so bile večkrat poligon za številne različne programe oblikovanja značaja *en masse* s ciljem vcepiti telesne in moralne navade delavnosti in ubogljivosti v predstavnike delavskih razredov, usposobiti jih, “da postanejo dobri služabniki – dobri obrtniki – dobri očetje – dobre matere, in spoštovanja vredni državljani”; “intelektualno kultiviran krščanski mehanik je najboljšo zagotovilo za naš narod, njegova moralna vsebina je sol in kvas civilne družbe”. Novi režimi telesa – njegova čistost, higiena, spolna vzdržnost – naj bi rešili probleme, povezane s spolnostjo, boleznimi in krepostjo. Novi režimi uma – poznavanje števil, pismenost, poznavanje računskih operacij – naj bi poskrbeli za jasnovidnost, preudarnost in načrtovalen odnos do prihodnosti. Družbena nevarnost je bila preimenovana v kršenje norm uglednih državljanov in izumljen je bil nov način “za odbiranje in zapiranje tistih, ki bi lahko na takšen ali drugačen način v družbeni red uvedli kaos” (Markus, 1993, str. 95), za preoblikovanje moralnega značaja s pomočjo ukrepov proti telesu kršitelja – zapori, umobolnice, ubožnice.

Izumljeni so bili tudi analogni prostori za rekvalifikacijo tistih, ki jih je diskvalificirala bolezen – bolnišnice in sanatoriji – ter za očiščenje duše preko medija telesa – kopališča in umivalnice. Prostorsko je bilo potrebno organizirati tudi rekreacijo – ki se ni več odvijala v hrupnem in pregrešnem vrvežu trga, sejma ali ščuvanjem psov na medvede – temveč v novih moralnih okoljih – javnih parkih, občinskih plavalnih bazenih. Znanje naj bi civilizirali, uredili in utelesili kot sredstvo izobraževanja javnosti – v živalskih vrtovih, botaničnih vrtovih, knjižnicah, muzejih, panoramah, dioramah in na razstavah – prostorih, ki obenem združujejo vljudnost z nadzorom nad zunanjimi znaki značaja in urejenim poučevanjem. Prostor, kjer se odvija delo samo, manufaktura, je bil problematiziran ne samo v smislu neposrednega gospodarjenja s premoženjem, temveč tudi v smislu njegovega vpliva na navade delovne sile – zmernost, marljivost, spolna, pristojnost. Delavčev prostor izven dela pa je postal predmet statističnega in književnega proučevanja, ki je mesto pojasnilo v smislu prostorske delitve. Številke, diagrami, zemljevidi, slikoviti opisi izpod peresa raziskovalcev družbe so pokazali na soprisotnost topografij družbenih razredov, poklicev,

⁴ *Tu veliko dolgujem odlični in podrobni študiji Buildings and Power (Zgradbe in moč; 1993) avtorja Thomasa Markusa. Markus (str. 41) pri opisovanju teh sredstev citira Coleridgea: “Nepriemerljiv stroj – ogromna moralna parna lokomotiva”. Kot nam je pokazal Michel Serres, je mehanični model več kot zgolj metafora – če parna lokomotiva deluje kot splet domišljije, znanja, mita in tehnike v podobi vročine, vode, cevi, pritiskov, koles in zobnikov, potem je predstava o naši novi tehnologiji v smislu komunikacijskega prostora – oddajanje, pretvarjanje, podobe, tokovi in podobno – prav tako več kot zgolj metafora. Je primer številnih točk izmenjave med tehničnimi znanostmi, znanostmi o človeškem bitju, razlogih za vladanje in skrbjo zase (Serres, 1982).*

⁵ Za ta opis vprašanja se zahvaljujem Thomasu Osbornu.

morale, kriminala in bolezni. Tako je prostor mesta postal razumljiv na nov način, v prostorski domišljiji, ki so jo oblikovali vsi tisti, ki so menili, da je za učinkovitejši nadzor nad odnosi med ljudmi potrebno te odnose najprej opisati. Na kratko, tako postane očitno, da je število "laboratorijev vedenja", kjer je bila na človeških bitjih izvedena cela vrsta etičnih poizkusov, raslo.⁵

Več razlogov imam za poudarjanje prostorskosti teh pluralnih poti, ravni, lokacij, zemljevidov, s pomočjo katerih naj bi v devetnajstem stoletju povezali avtoritativno problematizacijo s skrbjo posameznikov za same zase. Želim poudariti, da je bilo "moralno oblikovanje" več kot zgolj nedoločen "kulturni" pojav – obsegal je točno določena sredstva, ureditve iz opeke in malte, kanalizacijske cevi in rekreacijska igrišča, zemljevide in klasifikacije. Za razliko od tistih, ki v tem vidijo delo "države", želim poudariti, da je to področje bolj kompleksno, saj vključuje aktivnosti cele vrste avtoritet, ki prevajajo splošne izjave o problematičnih značilnostih nacionalnega življenja v določene tehnike za oblikovanje in preoblikovanje vedenja: avtoritet, ki v velikem številu primerov politikom in zakonodajalcem vsiljujejo načine mišljenja in delovanja. Nadalje želim opozoriti na načine, ki tega področja niso povezovali toliko s formalnimi povezavami med posameznimi elementi kot preko širjenja določenega jezika za razumevanje odnosov med vedenjem in okoliščinami.

Sredi devetnajstega stoletja je jezik značaja ustvaril sklop mobilnih in produktivnih povezav med političnimi problematizacijami vedenja in tehničnim nadzorom nad osebo: oblikovanje ustreznega moralnega značaja je dobilo ključno vlogo v strategijah za preprečevanje vseh vrst političnih in gospodarskih težav. Kot je poudaril Stefano Collini (1979), je na različnih straneh obveljala trditev, da bi moral razvoj značajskih kreposti – samozadostnost, treznost, neodvisnost, samoobvladovanje, ugled, samoizboljševanje – predstavljati pozitivno funkcijo države: cilj, ki naj bi ga v programih zakonodaje in reform državniki imeli venomer pred očmi (str. 29ss). Težave človeškega vedenja so postale izraz moralnega značaja, značaj je sedaj postal rezultat interakcije med ustavo ali konvencijo in vedenjskimi navadami, ki so se jih ljudje naučili z opazovanjem primerov ali pa so jim bile vcepljene, nadalje, dober značaj naj bi spodbujale organizacije človeških bitij v različnih odnosih bližine, hierarhije, vidnosti itd. Tako so med odgovornostmi politikov in obveznostmi političnih subjektov nastale nove povezave.

Kot govorijo številna teološka, fiziološka in izobraževalna dela, je obstajala potreba po izvrševanju oblasti nad vedenjem: vprašanje moralnega nadzora. To je bilo najbolj intenzivno v otroštvu. Izobraževanje delavskih razredov je bilo sredstvo za povečevanje možnosti nadzora reflektivnega uma nad naravo telesa, s pomočjo katerega naj bi se rešili izpod suženjskega jarma predsodkov, zla in

trenutnih strasti. Vendar pa je bil boj za nadzor dolgotrajna naloga: pomanjkanje tega nadzora naj bi bil razlog za celo vrsto patologij vedenja, od norosti, napadov na politični red do vprašanja žensk. Pojavile so se nove delitve in klasifikacije oseb – od drugih, ne njih samih: delitve med razredi oseb, izraženih v oblikah življenja, ki tako uresničujejo kot ustvarjajo določene oblike značaja; tako Charles Booth deli prebivalstvo na osem razredov, katerih vsak je skupek načina zaposlitve, moralnega značaja in oblike življenja (Booth, 1892–7; prim. diskusijo v Rose, 1985). Od tega trenutka dalje je bilo potrebno ponovno definirati odnos med avtoriteto in njenimi subjekti; to naj bi dosegli z nasilno vključitvijo oseb v prakse, ki so organizirane s predpostavko, da so človeška bitja osebe nove vrste.

To delo moralnega oblikovanja, vcepljanje novih oblik posvetne avtoritete v subjekt v obliki značaja, ni bilo zgolj vprašanje “družbenega nadzora” nevarnih razredov – prav tako je bilo povezano s samooblikovanjem podjetnika, uradnika, meščanske matere kot z oblikovanjem rokodelcev, revnih delavcev in revežev. Tako na primer najdemo povsem nov program preoblikovanja pristojnosti posvetnih oblasti v sklopu urada in v sklopu javne službe, oblikovanje novih režimov samokritike in samoobvladovanja za zaposlene na teh administrativnih položajih, ki je povezano z avtoriteto tako “zasebnih” kot “javnih” oblasti v liberalni družbi. Prav tako lahko vidimo preoblikovanje načinov vedenja v skladu z meščanskim domačim okoljem, familiarizacijo in udomačenje strasti, hkratno erotizacijo odnosov med možem in ženo in nadzorovanje nedovoljenih odnosov v domačem okolju, povezanih z vprašanji, kot so masturbacija, incest in histerija (Foucault, 1979). To pa je zahtevalo nove povezave med političnimi vprašanji na celotnem državnem ozemlju in vprašanji jaza, organiziranega v domačem okolju, ter postalo izvedljivo z novo avtorizacijo zdravnika kot strokovnjaka za blagor naroda in napredovanje posameznika (Donzelot, 1979).

Devetnajsto stoletje je bilo tako priča množici posvetnih pedagogik za izvajanje vedenja in sekularizaciji cerkvene polemike o morali. Zdravniki, učitelji in arhitekti predstavljajo tri različne načine, na katere vlada družbe postane odvisna od nove vrste “inženirjev človeške duše”, ki modrost povezujejo s tehniko in ki z enim očesom nepremično zrejo k političnim ciljem, medtem ko z drugim opazujejo vedenje posameznika – diagnosticiranje, klasificiranje, oblikovanje ali ponovno oblikovanje moralnega reda posameznika s pomočjo tehnike, osnovane na resnici. Tu pa seveda ni moč najti prostora za dogovor – množica glasov tekmuje za moč resnice, in poteka veliko pravnih bojev – tako na primer spori v pravnem aparatu med zdravniki in pravniki o tem, kdo naj ima oblast nad

kriminalcem in pod katerimi pogoji naj bo vedenje razumljeno, sojeno in preoblikovano. In temu jeziku preudarnosti, ubogljivosti, marljivosti, jasnovidnosti in značaja nasprotujejo diskurzi, izraženi v številnih oblikah. Sindikati in levičarske stranke oblikujejo etiko kolektivnosti in vzajemnosti, način vedenja, ki je utelešen v številnih organizacijskih oblikah in v vzornosti njihovih voditeljev. Romantiki v književnosti in z oblikovanjem lastnih življenj v umetniško delo ustvarijo esteticirano vizijo človeškega bitja in zagovarjajo cel režim samokultivacije in samorazkazovanja. Pluralnost prostorov in glasov, kot sem že poudaril, ni značilna samo za našo dobo.

Vendar pa je izkoriščanje strokovne avtoritete na mestih za oblikovanje in preoblikovanje vedenja posebnega pomena, saj so se iz vseh teh soočenj javnih ciljev in tehnik subjektifikacije rodila pozitivna znanja o človeškem bitju – kot posamezniku in *en masse*. Ta pozitivna znanja – klinična medicina, psihiatrija, kriminologija, psihologija, statistika, pedagogika, sociologija – so našla temelje za svoje rojstvo v problematizacijah vedenja od raznih političnih in ekonomskih sil na različnih mestih in v povezavi z različnimi vprašanji. Oblikovala so nove resnice, ki so delovale v skladu s pravili in tehnikami pozitivnega znanja – eksperimentiranje, dokazovanje, akumulacija – in novimi aparati akreditacije – laboratoriji, univerze, znanstvene publikacije. Te resnice so zrasle z vseh tistih različnih prizorišč, ki so bila izumljena za nadzorovanje vedenja – šole, umobolnice, ječe, preoblikovana “javna” mesta za razstave, muzeji, parki in vrtovi. Domenam pa skušajo vladati v skladu z njihovimi “notranjimi” zakoni in resnicami in ne v skladu z zunanji krepostmi: saj te avtoritete za vedenje vidijo resnico, kako uči sama sebe o osebi in nadzoru nad osebo. In na tem mestu se pojavi teritorij “jaza” v obliki psihološko enotne domene, o kateri sem govoril prej. Medtem ko se ta psihološka domena oblikuje z lastnimi notranjimi zakoni in procesi, jo poseli vrsta novih “osebnosti” – otrok, norec, kriminallec, mati, najstnik, homoseksualec – ki jih je moč spoznati in obvladati s strokovnostjo. Od tod naprej bodo v to domeno usmerjene vse zapovedi in vsa hermenevtika jaza.

V devetnajstem in dvajsetem stoletju so te nove avtoritete in norme pozitivnega znanja, ki ga oblikujejo, postopoma kolonizirale druge prakse in razloge za samooblikovanje in samonadzor, še posebej tiste, ki so povezane z nespoštovanjem zakonov, kaznovanjem, preoblikovanjem, delom, revščino, spolnostjo in otroštvom. Diskurzi o degenerativnosti, ki so dosegli vrhunec z evgeničnim gibanjem v zgodnjem dvajsetem stoletju, so le najbolj očitni način za izražanje resnice o vedenju v jeziku znanosti. Novo strokovno znanje o človeškem vedenju je vzpostavilo kompleksne in tekmovalne odnose z drugimi etikami in praksami osebe, ne samo teološkimi, temveč tudi tistimi, ki so

jih oblikovale sodne in običajne oblasti. Ne glede na to, ali so bile te sodbe sprejete ali ne, so dosegle, da je postala njihova prisotnost obvezna na celi vrsti prizorišč – tako sta psihiatrija in kriminologija postali nepogrešljivi pri izrekanju sodb na sodiščih, pedagogika je postala nepogrešljiva pri poučevanju mladine, psihologija pri pastoralni oskrbi, ki jo nudi duhovščina, klinična medicina pri moralnih zapovedih, ki jih politiki ponujajo v povezavi s promiskuiteto in prostitucijo, itd. Nadalje, ti načini nadzora nad osebo so povezani s presojanjem, strategijami in obveznostmi politične oblasti in so kodirani v aparatih oblikovanja državljanov: skupaj so določili nov “družbeni” prostor, kjer je vlada družbe intrinzično povezana z nadzorom nad samoobvladovanjem odgovornega državljana.

Ko so človeška bitja na prelomu devetnajstega v dvajseto stoletje začela razumevati sama sebe kot posedovalce psihološke vsebine, ki je obenem enkratna od posameznika do posameznika in podvržena splošnim procesom in zakonom, se je rodil recipročni “družbeni” teritorij. Ta teritorij ni bil določen le geografsko, temveč v smislu nove topografije kolektivnega človeškega obstoja. Odzivni in formalistični mehanizmi prava in pravic sedaj niso mogli več vplivati na novo odkrite družbene in gospodarske zakone in procese, ki so medsebojno povezovali ali ločevali izolirane posameznike: vrsta novih strategij je sedaj poskušala delovati obrambno in profilaktično in tako *ustvariti* solidarnost in varovati pred kolektivnimi nevarnostmi odtujenosti in motenj, s katerimi so grozili revščina, slabo zdravje in nesposobnost oziroma izguba dela.

Družbene in zavarovalniške tehnologije, ki so bile izumljene, niso prenehale upati v vladanje nad posameznikovim vedenjem, in so to poskušale doseči s pomočjo tehnik, ki so se zdele sposobne rešiti obsežnih, kolektivnih in sistematičnih nevarnosti urbanega industrijskega življenja. Programi za tehnologije blagostanja, osnovane na zavarovanju, na primer, vključujejo argumente o tem, katere oblike državljanstva naj bi tehnični mehanizmi kolektivizacije usode vdahnili v posameznike in njihove družine.

Etika osebne odgovornosti je bila del jezika demokratičnega državljanstva, ki se je oblikoval v teku dvajsetega stoletja. Odgovornost do samega sebe, svoje družine, sodelavcev in drugih državljanov je bila od Beveridgevih shem socialnega zavarovanja, preko Reithovega videnja vloge nacionalnega sistema javnih medijev do vrste posegov v domači prostor družine in produktivni prostor tovarne več kot zgolj retorična. Dosegli naj bi jo s pomočjo tehničnih oblik nadzora, vcepljenih v osebo z navadami poslušanja radijskega sprejemnika kot tudi s pomočjo vsebine oddaj, majhnih ritualov žigosanja kartic nacionalnega zavarovanja in dejavnosti za dvig morale na delovnem mestu, z na

novo naučenimi načini mišljenja mater in postopanja z otroki (bolj podrobno obravnavano glej v Rose, 1989). Z vzpostavitvijo takšnega odnosa do svojih subjektov, z obravnavanjem le-teh kot državljanov demokracije z dolžnostmi in svoboščinami, mnenji in navadami, ki se ne zatekajo k statusu, temveč k modrosti, pridobljeni z znanjem, in katerega ubogljivost si je moč zagotoviti z izobraževanjem in informiranjem, so oblasti oblikovale *same sebe* v skladu z novo demokratično vlogo.

Te družbene povezave med vladanjem nad drugimi in vladanjem nad sabo so individualizirane tehnike za vladanje nad dušo prestavile med nove družbene pripomočke: naj omenim samo drenj vseh tistih malih sodnikov psihe v šolah, na sodiščih, delovnih mestih, v bolnišnicah, zaporih in na drugih mestih, kjer je vedenje posameznika ostalo predmet oblikovanja in preoblikovanja. Poleg tega je med zavarovalniškimi sistemi vedno obstajal pol, usmerjen proti tistim, katerih vedenje je iz takšnega ali drugačnega razloga bilo problematično. Pluralnost prizorišč za individualizacijo in diagnosticiranje patološkega obnašanja je prevzela obliko vozlišč v socialnih zavarovalniških mrežah – od testa “razpoložljivosti za delo”, ki je bil vedno element sistemov izplačevanja nadomestil za nezaposlenost, osnovanih na zavarovanju, do službenih klubov in podobnih ustanov za zmanjševanje demoralizacije dalj časa nezaposlenih; klinike za vodenje otrok, kjer poteka psihološko diagnosticiranje težavnih otrok in otrok s težavami, itd. (Miller, 1986; Walters, 1994). Pedagogike državljanstva so tu prevzele precej neposredno obliko: avtoriteta, ki bolj sloni na svoji politični in pravni avtorizaciji kot na etičnem nagovoru svojih subjektov. Od tod dalje se, povezave med vladanjem nad drugimi in vladanjem nad samim sabo množijo – “povludenje” etike, virov, h katerim se posamezniki zatečejo pri razumevanju, načrtovanju in presojanju vsakodnevne vedenja, strasti in želja.

Sodoben dogodek v vladanju nad subjektivnostjo?

Namesto da bi posebnost našega časa iskali v “postmodernih” značilnostih, kot so na primer reflektivnost, samokritika, fragmentacija in raznolikost, lahko vprašanje o nas samih in naši sedanjosti oblikujemo takole. Ali raznolikost avtoritet jaza v našem sedanjem času, pluralizacija moralnih pravil, očitna oslabitev povezav med politično vlado in nadzorom nad vedenjem, heterogenost oblik življenja, ovrednotenje odločitev in svobode pri oblikovanju življenjskega sloga, simultano slavljenje individualnosti in naraščanje števila tehnik skupinske identifikacije in segmentacije – ali vse to pomeni, da je prišlo do preobrata v ontologiji, s pomočjo katere razmišljamo o sebi, v tehnikah, s pomočjo katerih uravnavamo naše vedenje, v odnosih

z avtoriteto, s pomočjo katerih se distanciramo in identificiramo z določeno vrsto oseb, izražamo določeno vrsto skrbi zase, s pomočjo katerih smo vladani in vladamo sami nad seboj kot nad človeškimi bitji določene vrste? Če so se danes pojavili novi načini subjektifikacije, v katerih praksah je prišlo do tega, v povezavi s katerimi problemi in problematizacijami, znotraj katerih lokacij, v skladu s katerimi pravili resnice, pod okriljem katerih avtoritet, s pomočjo katerih tehnik, v katerih novih delitvah in v povezavi s katerimi splošnimi strategijami vladanja?

V razmišljanju o teh vprašanih iz zornega kota našega trenutka, po mojem mnenju, ne opazimo globalnega preobrata v oblikah identitete, ki je povezan s preobrati v družbenih oblikah družine, gospodarstva ali lokalnega okolja. Tako na primer menim, da naša sedanja problematika tveganja ni vzniknila iz novih eksistencialnih značilnosti naše sedanje dobe, temveč se je pojavila kot nov način *razmišljanja* o tej izkušnji. Pri poizkusih, da bi naredili nevarnosti prihodnosti izračunljive v sedanjosti, da bi obvladali usodo tako, da jo določimo s prerokovanjem in upravljanjem, so ti novi načini razmišljanja obenem povečali strah pred posledicami vsakega od naših sedanjih dejanj za naše življenje v prihodnosti. Po eni strani besednjak in tehnike tveganja omogočajo nove načine za strokovno problematizacijo področij, ki obsegajo vse od odlaganja odpadkov do izpuščanja psihiatričnih bolnikov v skupnost. Pojavi se nova vloga zdravstvenih in znanstvenih strokovnjakov, ki sedaj postanejo svetovalci za tveganje, učitelji o tveganju in upravljalci tveganja – tako na ravni skupnosti kot na ravni posameznika. Po drugi strani pa so posameznikom postali dostopni novi jeziki in tehnike za vzpostavljanje odnosa do njih samih in svojega vedenja, za upravljanje usode s pomočjo odločitev glede prehranjevalnih in pivskih navad, financ, kariere in spolnega vedenja zato, da s svojo sedanjo izbiro življenjskega sloga ustvarijo vtis, da je njihova prihodnost pod nadzorom.

Na podoben način je potrebno etično ovrednotenje določenih potez osebe – avtonomija, svoboda, izbira, avtentičnost, podjetnost, življenjski slog – razumeti v kontekstu novih razlogov za vladanje in novih tehnologij za uravnavanje vedenja. Na celi vrsti različnih področij – ne samo v spolnosti, prehranjevalnih navadah ali promociji potrošniških dobrin, temveč tudi na področju dela in oblikovanja političnih zadev – naj bi bila oseba aktivna, z željo uveljavljati z znanjem podprto, avtonomno in posvetno odgovornost za svojo lastno usodo. Jezik avtonomije, identitete, samouresničitve in iskanje izpolnitve služi za okvir nadzornih zamisli, ne v amorfnem kulturnem prostoru, temveč v zdravnikovi ordinaciji, v tovarni in v pisarni kadrovskega direktorja, pri usposabljanju brezposelne mladine in oblikovanju političnih programov. Obenem je ta jezik odgovornega

samonapredovanja povezan z novim pogledom na tiste, ki so zunaj polja vljudnosti – na tiste odrinjene na rob, ki zaradi lastne odločitve, nesposobnosti ali neznanja ne morejo ali nočejo prevzeti takšne odgovornosti in ki jih za to izobražuje ali “pooblašča” pedagogika množice novih strokovnjakov, ki uporabljajo psihološke tehnike, od oblikovanja socialnih spretnosti do skupinskih odnosov.

Te nove problematizacije človeškega subjekta so intrinzično povezane z novimi načini umeščanja avtoritete v jaz. Raznolike tehnike psiholoških znanosti – ne samo tehnike ovrednotenja, klasifikacije in discipline, temveč tudi tiste, ki oblikujejo znanje socialnih nagnjenj (kot na primer lestvice navad), tiste, ki se ukvarjajo z motivacijami, strastmi in željami – oblikujejo celo vrsto tehnik za terapevtske posege pri osebah in skupinah. Imajo posebno sposobnost, da se poglobijo v preračunljivost in dejanja vseh tistih, ki morajo na vedenje vplivati na številnih različnih prizoriščih – duhovniki, socialni delavci, zdravniki, učitelji in veliko drugih (Rose, 1989). S tem, ko predlaga načine, na katere lahko *tisti z avtoriteto* le-to izvajajo v povezavi z znanjem o notranji naravi *tistih, ki so avtoriteti podvrženi*, je psihološko strokovno znanje na novo etično utemeljeno kot vrsta terapevtske dejavnosti. Strokovnjaki s področja psihologije prav tako prispevajo lokalne in praktične tehnike za vladanje nad vedenjem na lokalnih prizoriščih, ki pa se dobro ujemajo s splošnejšimi programi razumevanja in delovanja na človeška bitja kot avtonomne subjekte.

Obenem je habitat modernega subjekta postal nasičen z medijskimi podobami vedenja, samooblikovanja in samoproblematizacije. To se ne dogaja le v obliki pedagoških televizijskih programov in dokumentarcev, temveč tudi v obliki moralnih zadreg, prikazanih v novicah, dramah in limonadah – ki predpostavljajo določene repertoarje osebnosti kot *a priori* oblike življenja, ki jih prikazujejo. Obenem tehnologije trženja, ki uporabljajo znanje teorij in tehnik psiholoških znanosti, razširjajo podobe vedenja v smislu novih odnosov med nakupom dobrin in storitev in oblikovanjem jaza. Tu, na področju potrošništva, lahko opazimo pojav močnih novih avtoritet in tehnologij za vladanje nad vedenjem, širjenjem načinov, tehnik in podob samooblikovanja in samoproblematizacije, ki delujejo v skladu z negeografsko topografijo, z vodilno logiko dobička in ne v skladu z moralo. Do subjektov ustvarjajo odnos, ki predpostavlja svobodo, svobodo, ki je razumljena v smislu želje posameznikov, da uravnavajo svoje življenje kot projekte za kar največje zmanjšanje tveganj in povečanje življenja. In ti novi načini subjektifikacije so postali v obratni smeri dostopni tehnikam za uravnavanje vedenja, na primer uporaba oglaševalnih tehnik za promocijo zdravja. Ker postajajo na premišljen način slogi samorazkazovanja poistoveteni z identifikacijo in razlikovanjem načinov biti človek, “zrcalni ples”

posnemanja in drugačnosti dobiva nove oblike, ki so izredno uravnavane, ki pa obstajajo v zapletenem in pogosto tekmovalnem odnosu do političnih, teoloških, zdravstvenih in psiholoških podob in norm vedenja.

Novi načini umeščanja avtoritete v dušo so povezani z revidiranimi problematizacijami politične oblasti. Premiki v politični retoriki, kot na primer premik od socialnega državljana iz diskurzov o socialnem skrbstvu do aktivnega in podjetnega državljana današnje dobe, ter premiki v politični tehnologiji, kot na primer premik od univerzalne zagotovitve socialnega zavarovanja do prilagojene razumnosti, kjer mora vsak posameznik in družina poskrbeti za svojo prihodnost z vlaganjem v pokojninske sheme in zdravstveno zavarovanje, kažejo na to, da so vprašanja varnosti, mirnosti in nacionalne blaginje sedaj razumljeni na nove načine. Strategije nič več ne poskušajo zagotoviti rešitev teh vprašanj s krepitvijo "socialnih" vezi, ki povezujejo posameznike, temveč z aktivacijo samopromocijskih teženj posameznikov samih, kjer naj vsak postane podjetnik svojega lastnega življenja in upravlja svoj obstoj kot neko vrsto podjetje za svoje napredovanje in napredovanje svoje družine in izraža svoje zahteve po zaščiti in izboljšanju lastne "skupnosti". Pojavlja se cela vrsta novih lokacij, prizorišč, pripomočkov in tehnik "skrbi zase", ki so na različne načine propagirani med različnimi starostnimi skupinami, spoloma, sektorji in segmenti prebivalstva.

Iz tega zornega kota, "detradicionalizacije jaza" ne vidimo v našem sedanjem času, temveč kot modifikacijo zapletenega sklopa avtoritet, ki vladajo nad odnosi, ki jih morajo sami s sabo vzpostaviti različni sektorji prebivalstva v različnih praksah, in kot modifikacijo naših odnosov s temi avtoritetami subjektifikacije. Analiza teh novih odnosov ni *kritika* – izpostavljen ni noben pretekli ali prihodnji trenutek, ko jaz, osvobojen teže političnih pričakovanj in etičnih obveznosti, vzpostavim odnos do samega sebe na neposreden način. Kljub temu pa ima vladanje nad človeškimi bitji vedno svojo ceno. To ni očitno le v številnih trenutkih, ko oseba z odstopom od njej določene oblike osebnosti tvega, da bo podvržena nasilju – od suženjstva do inkvizicije – ali drugim načinom izvajanja prisile – od zakonov za omejitve razkošja do psihiatrije. Pojavlja se tudi vprašanje tisoč majhnih ponižanj, samozatajevanja, prevar, laži, zapeljevanja, cinizma, podkupovanja, upov in razočaranj, ki skupaj predstavljajo ceno, drugo stran teh "civilizacijskih" procesov – vprašanje cene gojenja živali, ki se lahko počuti krivo in nosi odgovornost zase in za svoje vedenje, za kar mora sama nastopati kot porok (Nietzsche, 1956, str. 189). In pojavlja se tudi vprašanje cene, ki jo v vsakdanjem življenju plača katerokoli človeško bitje pri neizogibnem prečkanju posameznih in pomanjkljivih etičnih domen s tekmovalnimi in pogosto nezdružljivimi zahtevami.

Vendar prav zaradi pluralnosti, nedoločnosti in heterogenosti jezikov prostori in prakse, ki nam, človeškim bitjem, vladajo – tako danes kot v preteklosti – vključujejo diferenciacijo in izbiro moralnih dilem in etičnih nesoglasij. Vrednost proučevanja avtoritete in subjektivnosti v našem času je potemtakem v sposobnosti tehtanja cene in koristi, ne v osvoboditvi izpod vlade, temveč v vladanju nas samih na drugačen način.

Prevedla Ljubica Klančar

LITERATURA

- BECK, Ulrich (1992): **Risk Society: Towards a New Modernity**. London: Sage.
- BOURDIEU, Pierre (1979): **Life and Labour of the People of London**, (10 volumes). London: Routledge and Kegan Paul.
- BROWN, Peter (1989): **The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity**. London: Faber.
- BUCHARDT, Jacob (1990): **The Civilization of the Renaissance in Italy**. London: Penguin.
- CASTEL, Robert (1988): **The Regulation of Madness**. Cambridge: Polity.
- CARTIER, Roger, ur. (1989): **A History of Private Life**, Vol. 3: *Passions of the Renaissance*. Cambridge: Harvard University Press.
- COLLINI, Stefan (1979): **Liberalism and Sociology: L.T. Hobhouse and Political Argument in Dean, 1880-1914**. Cambridge University Press.
- DELEUZE, Gilles (1988): **Foucault**. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- DONZELOT, Jacques (1979): **The Policing of Families**. London: Hutchinson.
- DUBY, George, ur. (1988): **A History of Private Life**, Vol. 2: *Revelations of the Medieval World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ELLAS, Norbert (1978): **The Civilizing Process**, Vol. 1: *The History of Manners*. Oxford: Basil Blackwell.
- FOUCAULT, Michel (1979): **The History of Sexuality**, Vol.1: *The Will to Thruth*. London: Allen Lane.
- FOUCAULT, Michel (1985): **The History of Sexuality**, Vol. 2: *The Use of Pleasure*. (prevod R. Hurley). New York: Random House.
- FOUCAULT, Michel (1986a): **The History of Sexuality**, Vol.3: *The Care of the Self*. New York: Pantheon.
- FOUCAULT, Michel (1986b): *On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress*, v: P. Rabinow, ur., **The Foucault Reader**, Harmondsworth: Penguin, str. 340-71.
- GIDDENS, Anthony (1991): **Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age**. Cambridge: Polity.
- HUNTER, Ian (1993): *The Pastoral Bureaucracy: Towards a less Principled Understanding of State schooling*, v: D. Meredyth in D. Tyler, ur., **Child and Citizen: Genealogies of Schooling and Subjectivity**, Queensland: Griffith University, Institute of Cultural Policy Studies, str. 237-87.
- HUNTER, Ian (1994): **Rethinking the School: Subjectivity, Bureaucracy, Criticism**. St Leonards, Australia: Alien and Unwin.
- LASH, Scott in Friedman, Jonathon, ur. (1992): **Modernity and Identity**. Oxford: Blackwell.
- MARCUS, Thomas (1993): **Buildings and Power: Freedom and Control in the Origin of Modern Building Typs**. London: Routledge.
- MINSON, Jeffrey (1993): **Questions of Conduct**. London: Mcmillan.
- NIETZSCHE, Friedrich (1956): **The Genealogy of Morals**. New York: Doubleday.

- PERROT, Michelle (1990): **A History of Private Life**, Vol. 4: *From the Fires of Revolution to the Great War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PROST, Antoine in Vincent, Gerard, ur. (1991): **A History of Private Life**, Vol. 5: *Riddles of identity in Modern Times*. Cambridge: Belknap Press.
- RANUM, Orest (1989): *The Refuges of Intimacy*, v: R. Chartier, ur., **A History of Private Life**, Vol. 3: *Passions of the Renaissance*, Cambridge Mass: Harvard University Press, pp. 207-63.
- ROSE, Nikolas (1989): **Governing the Soul: The Shaping of the Private Self**. London: Routledge.
- SERRES, Michel (1982): **Hermes: Literature, Science, Philosophy**, ur. Josue Harari in David Bell. Baltimore: John Hopkins University Press.
- TAUSSIG, Michel (1993): **Mimesis and Alterity: A Particular History of the Senses**. London: Routledge.
- TAYLOR, Charles (1989): **Sources of the Self: The Making of the Modern Identity**. Cambridge: Cambridge University Press.
- TULLY, James (1993): *Governing Conduct*, v: J. Tully, **An Approach to Political Philosophy: Lock in Contexts**, Cambridge: Cambridge University Press.
- VEYNE, Poul, ur. (1987): **A History of Private Life**, Vol. 1: *From Pagan Rome to Byzantium*. Cambridge: Harvard University Press.
- WEBER, Max (1978): **Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology**, ur. Guenther Roth in Claus Wittich. Berkeley: University of California Press.

Spremembe emocionalnih stilov – od industrijske moderne k visoki modernosti

Uvod

Družbenostrukturalne spremembe so povezane s spremembami družbenega vedenja in prevladujočih oblik njegove kontrole, načinov razumevanja v vsakdanjem življenju, značilnih tipov osebnosti, identitetnih koncepcij itd., povezane pa so tudi s spremembami načinov, s katerimi posamezniki upravljajo nove družbene situacije in identitete v svojem vsakdanjem življenju. Historično razumevanje subjektivitete, osebnosti in identitete kot simbolnih konstruktov, iz katerega izhajamo v našem besedilu, pomeni, da je družbeno konstruirana in podvržena procesom družbenih sprememb tudi človeška emocionalnost – čustva so ena od temeljnih dimenzij subjektivitete, so del sleherne identitetne koncepcije (emocionalni jaz) in bistveni element interpersonalnih odnosov ter družbenih interakcij. Predpostavka o družbeni konstruiranosti torej implicira povezanost človeškega čustvovanja, emocionalnih stilov s splošnimi družbenimi procesi, strukturami in družbenimi spremembami. Kljub temu je akademsko proučevanje psiholoških posledic modernizacije oziroma učinkov širših societalnih sprememb na vsakdanje izkustvo ljudi (na moralno, kognitivno, behavioralno-družbeno raven, na zadržanja in življenjske stile) redko namenjalo eksplicitno pozornost emocionalnim dimenzijam spreminjajočih se izkustev.¹

Med redke zgodnje sociologe, ki so čustva obravnavali v

¹ Treba je poudariti, da govorimo o pomanjkanju eksplicitne pozornosti; z natančnejšo analizo je mogoče pokazati, da nekateri osrednji sociološki koncepti (npr. solidarnost, samomor) implicitno zadevajo čustva, to je, da v veliki meri temeljijo na emocionalnih procesih, ki pa v socioloških teorijah niso bili eksplicitno obravnavani.

² de Rougement D. (1983), *Love in the Western World*, NJ: Princeton University Press; Jacoby S. (1983), *Wild Justice: The Evolution of Revenge*. N.Y.: Harper; Gay P. (1984, 1986), *The Bourgeois Experience*: vol. I. *Education of Senses*, vol. II. *The Tender Passions*, New York: Oxford.

kontekstu razvoja in strukture modernih družb, sodi Georg Simmel (1977). Avtor je vzpon modernizma povezoval z oblikovanjem denarnega gospodarstva: denar postane dominantna oblika družbene konstrukcije realnosti oziroma temeljno strukturirajoče načelo modernih življenjskih stilov, družbenih odnosov, interakcij in kulture. Denar kot dominanten medij komunikacije v modernih družbah pomeni prevlado racionalne kalkulacije, ki potlačuje emocionalne vsebine personalnega izkustva, interpersonalnega in družbenega življenja, značilne za predmoderne, emocionalno strukturirane societalne oblike. Procesi reifikacije in instrumentalizacije – kot osnovni in univerzalni značilnosti moderne – vodijo po avtorju v prevlado analitičnega in kalkulativnega duha. V moderni kulturi “virtuozi čustev” niso več možni.

Čeprav je Simmel že v zgodnjih fazah razvoja družbenih ved utemeljil sociološko razumevanje čustev, so “čustva” in t.i. “upravljanje čustev” (“emotion management”)“ pritegnili eksplicitno pozornost akademskih krogov šele v sredini sedemdesetih let tega stoletja. Tedaj se je v družbenih teorijah oblikoval tudi sam koncept “čustva”, kar je polagoma vodilo v integracijo “čustev” in “upravljanja čustev”, v nekatere teoretske perspektive. Z razmahom novejših socioloških in zgodovinskih študij emocionalnosti je predpostavka o čustvih kot zgolj bioloških, ne-družbenih pojavih (ki je prevladovala v dolgi kulturni in intelektualni tradiciji zahodnih družb) izgubila podporo večine družbenih teoretikov. Predpostavka o čustvih je splošno sprejeta med čedalje večjim številom družboslovcev kot historična kategorija. Spremembe emocionalnih stilov ali vsaj posameznih čustev ter odnos med temi spremembami in drugimi aspekti zgodovinskega obdobja so v zadnjih dekadah pridobili sloves spoštovane sociološke in zgodovinske topike (Stearns, 1986, 1994; Elias, 1939).² V sociologiji se je oblikovala teoretska perspektiva, t.i. “sociologija čustev”, ki obravnava čustva kot simbolične, kulturno in historično spremenljive pojave in procese (Hocschild, 1975, 1979, 1983; Schott, 1979; Denzin, 1984; Kemper, 1978; Scheff, 1983).

Čustva razumemo v našem sestavku kot družbene prakse, “kulturne pridobitve”, odvisne od okoliščin in konceptov posamezne kulture, družbe, skupnosti, v okviru katerih ljudje doživljajo in upravljajo svoje občutke, razpoloženja in čustva. Povedano drugače, čustev ne pojmuje kot genetsko določene “substance v krvi” ali kot univerzalne attribute človeške narave, tudi ne kot individualne pojave oziroma strogo osebne lastnosti posameznikov; izhajamo iz predpostavke o čustvih kot izkustvih, ki so v primeru vsakega danega posameznika v vsakem danem trenutku konstruirana z enkratno interakcijo različnih dejavnikov: organizem, osebnost, življenjska zgodovina, družbena struktura,

kultura. V skladu s Simmlovim interpretativnim pristopom (1977, 7) dalje menimo, da je v procesu konstrukcije čustev ključna akterjeva interpretacija družbeno-strukturalnih pogojev in kulturnih vzorcev interpretacije.

Čeprav enkratnost individualnega izkustva otežuje iskanje pravilnosti in občosti ter posploševanja (posamezniki z različnimi osebnostnimi strukturami ali različnimi subkulturami se na pritisk družbene organizacije odzivajo različno), nas bo v tem sestavku zanimala zveza med kulturnimi in družbenimi značilnostmi, ki oblikujejo dobo industrijske modernosti oziroma dobo visoke modernosti, in emocionalnimi oblikami življenja. Izhajamo iz teze, prvič, da so ključni konstitutivni procesi modernih družb na splošno oblikovali vsakdanje življenjsko izkustvo ljudi, in drugič, da družbeno-ekonomske in kulturne okoliščine v dobi visoke modernosti pomenijo hkrati tiste pogoje, ki vplivajo na emocionalno sfero. Zanimale nas bodo torej splošne povezave med družbeno-kulturnimi spremembami na eni strani in čustvi, vzorci njihove individualne in družbene regulacije in kontrole na drugi strani. Pri poskusu razkrivanja povezav (oblikujočega vpliva moderne družbe in "radikalizirane moderne" na emocionalna izkustva) se bomo osredotočili na kulturne vplive danih družbenih pogojev. Vpliv kulture, razumljene kot kolektivne interpretacijske sheme, na emocionalne oblike življenja poteka preko t.i. "pravil čustvovanja" in "pravil izražanja" ("feeling rules", "display rules"), ki jih Hochschild (1979, 1983) definira kot interpretativne vzorce, ki določajo, "kaj občutiti in kako izraziti v kakšni vrsti situacije". Poskušali bomo torej identificirati t.im. "kulturo čustev", ki jo Gerhards (1989, 738) opredeli kot "interpretacijo čustev, ki jo delijo ljudje v dani družbi ali delu družbe". Sestavni del "kulture čustev" je tudi kulturno kodificiranje identitetnih koncepcij kot nocij o samem sebi, ki vključujejo tudi predpostavke o lastnem emocionalnem jazu.

Emocionalni stil moderne

Izhajamo iz teze, po kateri spremembe v emocionalni sferi niso posledice ključnih dimenzij ustvarjanja modernih zahodnih družb per se (npr. industrializacije ali birokratizacije), temveč je treba izvore učinkov iskati v prevladi zahodnega racionalizma, ki je označeval razvoj teh dimenzij, to je razvoj vseh ključnih oblik moderne družbene organizacije. Ali bolj točno, spremembe emocionalnih oblik življenja so povezane s prevlado kognitivno-instrumentalne oblike racionalnosti. To omejeno vizijo racionalnosti označuje težnja po tehnični kontroli nad objektivnim svetom, ki vzpostavlja prevlado tehnike, kontrole, kalkulacije in brezosebnosti v modernem življenju. Načela učinkovitosti,

³ *Pred-moderne družbe opredeli Simmel (1977) kot emocionalno strukturirane; v nasprotju z intelektualizmom modernega psihičnega življenja omogočajo bolj globoko občutene in emocionalne odnose. Podobno opisuje te družbe tudi F. Tonnies, ki govori o intimnih, sentimentalnih in stabilnih odnosih "gemeinschafta" v nasprotju z brezosebniimi odnosi, ki prevladujejo v "gesellschaftu". Po Elias (1939) pomeni proces civilizacije naraščajočo kontrolo čustev. Čeprav je civilizacija "proces brez začetka" (vsaka družba pogojuje načine sprejemljivega vedenja), je renesansa tisto obdobje (srednjeveški standardi vedenja so relativno statični), ko postane očiten dolgoročen trend k večjim zahtevam glede upravljanja oziroma kontrole čustev.*

produktivnosti, sistematičnosti, objektivnosti, nevtralnosti in kalkulativnosti so zajela sfero človeške emocionalnosti in povzročila spremembe njenih pred-modernih oblik oziroma značilnosti.³ Participacija v procesih modernizacije oziroma adaptacija na nove družbene in življenjske pogoje sta od državljanov zahodnih družb zahtevali oblikovanje specifičnega emocionalnega stila. Ker je preobrazba družbenega sveta in individualnih biografij potekala na številne načine, bomo tezo naslonili na nekaj ključnih dimenzij ustvarjanja modernih družb.

Po Webu se vpliv modernizacije kaže na ravni organizacije osebnosti in je povezan z "metodičnim načinom življenja", ki se je razširil med družbenimi razredi, povezanimi z vzponom kapitalizma v Evropi. Avtor je pokazal na tesno povezavo med puritansko vzdržnostjo in podjetniškim stilom življenja v zgodnjem kapitalizmu. S protestantizmom, ki je zamenjal bolj emocionalno in ekspresivno naravo katolicizma, se oblikuje in prevlada kognitivno-instrumentalna drža, ki je značilna tako v odnosu do okolja kot tudi do notranjega izkustva in interpersonalnih odnosov (Mommson, 1987, v Sloan, 1996, 60). V protestantski semantiki se čustva pojavljajo kot omejitve pri doseganju dobička in reinvesticiji ustvarjenega bogastva v proizvodnjo. Naravnost k emocionalno kontroliranemu vedenju, ki so jo zahtevali kalvinisti in puritanci, je po Webu (1988) etiko kapitalističnega duha docela oropala vseh evdemističnih ali sploh hedonističnih vidikov. Racionaliziran način življenja zahteva nenehno nadziranje svojih lastnih dejanj in dosledno izogibanje in zatiranje erotičnih želja, afektov in čustev. Način življenja idealnega tipa kapitalističnega podjetnika ima, kot pravi Weber, zato pogosto nekakšen asketski pečat (str. 58).

V nasprotju s pred-modernimi oblikami dela, kjer so delovne ritme določali različni dejavniki (kot npr. obdobje dnevne svetlobe), narekujejo moderne oblike dela v industrijskem kapitalizmu (industrijska delitev dela) disciplino ure. Sinhronizacija dela, tiranija ure, askeza rednega dela zahtevajo, kot je ugotavljal že Elias (1939), podrejanje posameznikovih trenutnih želja in potreb bolj pomembnim potrebam medsebojne odvisnosti. Disciplina časa in gibanja v tovarnah je, pravi dalje Elias (1939, II, 233), povzročila globlje psihološke spremembe. Ljudi je naučila odstranjevati nestalnosti iz vedenja in doseganja bolj stalne (zavestne in tudi samodejne oblike) samo-kontrole. Pri delu se mora posameznik torej obvladovati in funkcionirati kot del stroja – na delovnem mestu ni prostora za občutke in čustva ter čustveno izražanje. "Logika produkcijskega procesa narekuje kontrolo nad svobodno obliko emocionalnosti" (Berger in dr., 1974, 35). Čeprav zahteva participacija v tehnološki produkciji kontrolirano obliko emocionalnosti, dovoljuje delovna situacija tudi "niše" za svobodnejše oblike emocionalnega izražanja (npr.

emocionalno obarvani vzdevki, šale), ki pa ne smejo presegati meja primernih delovnih zadržanj oziroma "morale". To lahko povzroči "razkol v emocionalni ekonomiji posameznika", za preprečevanje katerega je potreben proces "upravljanja čustev" ("emotional management"). Proces "upravljanja čustev" vodijo na eni strani postopki in službe (vključno z eksplicitno terapevtskimi postopki in službami), ki jih organizirajo upravljalci tehnološke produkcije ("zunanje upravljanje čustev") in na drugi strani posamezniki sami ("notranje upravljanje čustev"). Ti procesi ne vplivajo le na psihično življenje posameznika, ampak celo na človeški organizem, v katerega se vtiskujejo visoko racionalne strukture (npr. časovni ritmi in funkcionalno učinkoviti vzorci fizičnega gibanja). Skratka, novi pogoji dela v modernih družbah so nominalno svobodne ljudi podvrgli nadzorstvu, disciplini in regulaciji industrijskega kapitalizma.

Kontrolo čustev narekuje tudi participacija v svetu birokracije kot tipične racionalne oblike organizacije in ene od osrednjih značilnosti modernih družb. Birokratsko organizirane institucije vključujejo specializacijo nalog in predpisujejo dominantne načine delovanja, ki predpostavljajo specifično emocionalno kontrolo. Glede na svoje jasno določene dolžnosti in odgovornosti (zahteve vloge) so zaposlene osebe zavezane k strogi kontroli emocionalnih stanj – svoje lastne občutke in interese morajo podrediti interesom organizacije. Birokracija celo določa emocionalna stanja zaposlenih (Berger in dr., 1974, 57), npr. preko predpisov, kot so "uokvirjanje" osebnih pristranosti, objektivno razvrščanje primerov, skrbno upoštevanje pravih postopkov tudi v stresnih situacijah. Weber (1968, 340) govori v tej zvezi o "prevladi duha formalistične brezosebnosti, "Sine ira et Studio", brez sovraštva ali strasti in zato brez čustev ali zanosa". Neosebim, formalnim pravilom birokratskih postopkov (npr. izpolnjevanje formularjev) se morajo podrežati tudi klienti; v stikih z birokracijo zato vselej doživljajo potencialno "emocionalno napetost" (Berger in dr., 1974, 59).

Racionalno določeno zavest (zavest, ki je manj neposredno obarvana z emocionalnostjo) spodbuja in zahteva tudi življenje v urbaniziranih okoljih moderne družbe. Urbanizacija ustvari novo vrsto fizičnega in družbenega okolja, ki producira novo družbeno izkustvo, spremembe na ravni osebnosti, zadržanj in odnosov. Po Simmlu (1964) ustvarja metropolitansko življenje psihološke pogoje, "intenzifikacijo živčne stimulacije", pred katero se posamezniki zavarujejo s pomočjo višje stopnje intelektualnosti (varovalno funkcijo intelekta omogoča njegova manjša senzitivnost in umeščenost v "površinske plasti osebnosti"). Metropolitanski tip človeka "reagira s svojo glavo namesto s svojim srcem" (str. 410). Za ljudi, ki živijo v velikih mestih, je značilna brezčutnost ("blase attitude" – ravnodušnost). Brezčutnost se razvije v pogojih hitro

⁴ H kontroli in omejevanju čustev so prispevale tudi spremembe v vzorcih vzgoje otrok; vzbujanje nenehnega omejevanja v otrocih je potekalo kot priprava na izvajanje funkcij v odrasli dobi (Elias, N. (1939), II, str. 241–244; Stearns, P. in Stearns C. (1986)). Po M. Schneiderju (Schneider, M. (1975), *Neurosis and Civilization: A Marxist-Freudian Synthesis*, New York: Seabury) so se socializacijske prakse delavskega razreda spremenile kasneje kot pri vzpenjajočem se kapitalističnem razredu; starši so pričeli potlačevati "polimorfno perverzno" svojih otrok v funkciji priprave na tovarniško življenje (ki se je v 19. stoletju pogosto pričelo pri sedmih letih), potem ko je buržoazija pridobila politično moč in pričela delovni sili vse bolj podaljševati delovni čas.

⁵ V okviru buržoazne polarizacije spolov so veljali za resnično racionalne in zato tudi spoštovanja vredne samo beli heteroseksualni moški (Young, I. M. (1991), *Justice and the Politics of Difference*, Princeton, New Jersey: University Press, str. 138).

⁶ Izživetje nagonov in čustev dovoljujejo moderne družbe le v predvidenem časovnem in prostorskem okviru, "nekontrolirane afekte v kontroliranih okoliščinah" (npr. šport) (Elias, N. in Dunning, E. (1986), *Quest for Excitement*, Oxford: Basil Blackwell).

spreminjajočih se in zgoščenih si nasprotujočih stimulacij živčevja, ki so jim ljudje izpostavljeni dalj časa, zato pomeni izgubo sposobnosti reagiranja na nenehno ponavljajoče se dražljaje. Kompleksnost in obsežnost metropolitanskega življenja v modernih družbah sta v moderno družbeno življenje in odnose vnesla točnost, kalkulativnost, ekzaktnost, brezosebnost in podobne lastnosti, ki izključujejo spontanejšje oblike emocionalnosti in njenega izražanja. "Intelektualna sofisticiranost" modernega človeka ne zapopade intimnih in emocionalnih odnosov in se ne ozira na avtentično individualnost. Prevladujejo, skratka, racionalne relacije, kjer človek nastopa zgolj kot število, element, ki je sam po sebi nepomemben. V takšnih družbenih okoliščinah je tudi ljubezen postala instrumentalizirana in, kot že rečeno, "virtuozi čustev" niso več možni.

Moderna zahodna kultura, skratka, pričakuje od svojih državljanov, da vodijo racionaliziran način življenja ("pravila čustvovanja") in kultivirajo kognitivne sposobnosti, ne pa da jih vodijo in obvladujejo čustva ali strasti ("identitetne koncepcije").⁴ Ljudje z močnimi občutki in emocionalnimi načini "odzivanja in biti" so škodljivi za iracionalne in nepredvidljive. Racionalni jaz temelji na neosebni, racionalni kalkulaciji, je metodičen, sistematičen, natančen in redoljuben. Racionalna oseba se ne zanaša na slutnje (te izhajajo iz občutkov), ne povzdiguje glasu, označuje jo stalnost v mišljenju in vedenju, metodično povečuje svoj kognitivni in finančni kapital, njena bistvena lastnost pa je vselej emocionalna obvladanost. Omejevanje in zatiranje strasti, želja, telesnih potreb, impulzov zahteva strogo disciplino in nenehno nadzorovanje vedenja, in samo tisti, ki to dosegajo, so resnično racionalni.⁵ Moderna "kultura čustev" se ujema z racionalno, kalkulatивно, neemocionalno mentaliteto, z brezstrastnim modernim izkustvom oziroma tipom zavesti, ki ustreza Eliasovemu (1939) konceptu posameznika s strogim nadjazom (kontrola čustev preko ponotranjenih zunanjih norm). Moderne družbe namenjajo relativno malo prostora za izražanje močnih občutkov, zato jih Elias in Dunning poimenujeta "nerazburljive družbe", družbe, ki ponujajo malo možnosti za bolj nereflektirano izražanje vznemirjenja.⁶ Delitev izkustva na razum in čustva ni bila zgolj intelektualne narave, temveč strukturirajoča osnova življenja na societalni in osebni ravni ter temelj celotnega pristopa k vzgoji, moralnemu izobraževanju in družbenemu redu.

Nekatere širše značilnosti in spremembe v sodobnih družbah ter njihovi učinki na ravni emocionalnosti

Po nekaterih avtorjih naj bi bilo za drugo polovico 20. stoletja značilna t.i. "emancipacija čustev". V sodobnosti naj bi ljudje imeli

več svobode v izražanju vse večjega števila čustev kot v preteklosti, ta svoboda pa ni omejena samo na določene domene (npr. šport in umetnost), ampak zajema čedalje več življenjskih sfer (Wounters, 1986, 1992). Nasprotna teza pravi, da je za sodobno zahodno, zlasti ameriško kulturo 20. stoletja značilna povečana težnja po emocionalnem omejevanju (Stearns, 1994). Po tretji tezi, ki jo bomo poskušali orisati v nadaljevanju, so stališča o “emancipiranih čustvih” kot splošnem trendu, ki da zajema sodobno kulturo v celoti, preuranjena oziroma enostranska; po drugi strani ne sprejema stališč, ki zagovarjajo zgolj preprosto nadaljevanje kod “emocionalne kontrole”. Tezo bomo poskušali, v skladu s historičnim razumevanjem človeške emocionalnosti, nasloniti na nekaj osrednjih značilnosti in trendov v sodobnih zahodnih družbah (Beck, 1992; Gergen, 1991; Giddens, 1991; Wernick, 1991; Hochschild, 1983; de Swaan, 1990; Wounters, 1986, 1992).

1. *Razpadanje tradicionalnih družbenih oblik in vezi: odprtost, fleksibilnost, osebna konstrukcija in samo-refleksivnost biografij (Beck, 1992); multiplikacija družbenih odnosov v pogojih sodobne družbene saturacije post-modernih družb (Gergen, 1991)*

Doba visoke modernosti je po Becku zgodovinsko obdobje, katerega stopnja osvobojenosti od tradicionalnih družbenih omejitev in življenjskih stilov ni primerljiva z nobeno poprejšnjo družbeno formacijo: posamezniki še nikoli niso bili v tolikšni meri “prepuščeni” sami sebi kot akterjem lastnega življenja. Proces osvobajanja od odvisnosti in omejitev, ki so jih nalagale tradicionalne družbene oblike in vezi v industrijski družbi (družbeni razred oziroma razredna kultura, družina, spolne vloge, organizacija dela), vodi v t.i. individualizacijo življenjskih situacij. Razkroj organiziranih struktur razumevanja za interpretacijo in asimilacijo tradicionalnega sveta in proces individualizacije sta povzročila, da je posameznik sam postal enota družbene reprodukcije znotraj življenjskega sveta in poslednja referenca, “izvir” pomenov za interpretacijo tega sveta. Posameznik celo sam izbira, upravlja in spreminja svojo osebno in družbeno identiteto. V življenju, ki ga mora posameznik voditi sam, kot središče (načrtovanja) svojega lastnega delovanja, orientacij, odnosov, odločitev in pomenov, so ustvarjeni pogoji za prehod od “standardne” k “do-it-yourself” biografiji. Osebna konstrukcija, samo-refleksivnost, fleksibilnost in odprtost postanejo temeljne določilnice biografskega življenja v individualizirani družbi. Ta proces je očiten npr. v sferi odnosov med spoloma. Moški in ženske se osvobajajo “fevdalnih diktatov spola”, ki jih industrijska stopnja moderne (še) ni uspela razkrojiti. Tradicionalno delitev

⁷ Po R. Turnerju se novejšje spremembe v kulturni definiciji "pravega jaza" kažejo v prehajanju od "institucionalnega jaza" k "impulzivnemu jazu": institucionalizirana pričakovanja in vloge kot reference identitete konstrukcije se vse bolj odmikajo notranjim potrebam in emocionalnim stanjem ("The True Self: From Institution to Impulze", *American Journal of Sociology* (1976)81, 986–1007). Gerhards (1989, 743–746) povezuje spremembe v "kulturi čustev" s spremembami vrednot, v okviru katerih so čustva sama postala prednostna vrednota. Nov odnos do čustev v zavesti sodobnega človeka pogojujejo ekonomske spremembe (izboljšanje materialnih pogojev življenja v državah blaginje po 2. svetovni vojni) in proces sekularizacije, ki ga H. Meulemann (1985) povezuje z naraščanjem vrednot samo-določanja, avtonomije in enakopravnosti med spoloma.

vlog po spolu vse bolj nadomeščajo pogajanja o tem, kdo je kdo in kaj kdo dela.

Po Gergenu je saturacija (zasičenost) osnovna značilnost sodobnih družb. Pogoji družbene saturacije v post-moderni družbi ustvarjajo nove, multiple in spremenljive oblike družbenih odnosov, kar usmerja akterje v iskanje novih vzorcev in strategij delovanja ter oblikovanje novih identitetnih koncepcij. Spremenljiva situacijska pričakovanja zahtevajo fleksibilnost za hitro in učinkovito obvladovanje družbenih situacij. V pogojih post-moderne, kompleksne družbe ni drugega jaza kot tisti, ki je konstruiran znotraj neke družbene situacije. Ključen pomen pridobi sposobnost hitrega vstopanja v različne identitete in spremenljive oblike odnosov. Medtem ko so identitete in odnosi v tradicionalnih pogojih utrjene lastnosti danih vlog in pozicij, so v sodobnih družbah reflektivno oblikovani v procesu pogajanj, rezultat dialoga med udeleženci interakcije.

Novi družbeni pogoji post-tradicionalnih družb postavljajo, skratka, pred individualne akterje nove zahteve in pričakovanja. Po Becku imajo v dobi visoke modernosti prednost tiste osebe, ki so sposobne fleksibilnega ustvarjanja vtisov oziroma spreminjanja imidža. Podobno trdi Gergen: senzitivnost za javni imidž, situacijsko-specifične zahteve glede primerne vedenja, sposobnost kontrole in spreminjanja pojavnosti zagotavljajo fleksibilnost za hitro in učinkovito obvladovanje spremenljivih situacijskih zahtev; ta visoka stopnja samonadzorovanja prinaša posamezniku substancialne nagrade. Sklepamo lahko, da obvladovanje spremenljivih situacijskih zahtev, različnih oblik interakcij in pravil čustvovanja ("feeling rules") vključuje tudi odprtost in fleksibilnost glede oblik emocionalnosti – fleksibilno samokontrolo (vključno z opcijo spontane ekspresije), situacijskospecifično upravljanje čustev in sposobnost hitrega spreminjanja občutkov. Z drugimi besedami, pomembno je "delati na svojih čustvih", kar pomeni, da postanejo občutki in emocionalna stanja objekt stalne refleksije.

V nasprotju s tradicionalnim vzorcem, po katerem so čustva vezana na pričakovanja glede dane vloge in pozicije, ponuja odprtost biografskega življenja v posttradicionalni družbi večje možnosti za samodefiniranje emocionalnih stanj in s tem manjšo podvrženost kodam emocionalne kontrole. Konstantno reflektivno ukvarjanje z lastnimi čustvi vse bolj nadomešča eksterno posredovane definicije (emocionalne) identitete (religiozne vezi, družbeni konformizem), ki so jih vsiljevale tradicionalne oblike življenja in dela. Razkranjanje institucionaliziranih vzorcev interpretacije odpira nove orientacije v procesu konstrukcije identitet: namesto zunanjim pričakovanjem vlog in potrebam drugih sledijo posamezniki lastnim notranjim potrebam in emocionalnim stanjem⁷. Z besedami McCarthyja

(1989, 64) bi lahko rekli, da so posamezniki v sodobnem svetu ne samo samo-zavedajoči, ampak tudi “emotion conscious”, to je, zavedajoči se svojih čustev. Čustvenemu življenju namenjamo več pozornosti kot poprejšnje generacije – temu, kaj in kako občutimo, in pa znanju in zavesti o čustvih pripisujemo večji pomen; analiziramo posamezna emocionalna stanja, se o tem pogovarjamo z drugimi, v “ukvarjanje s čustvi” investiramo vse več časa in denarja. Toda ti procesi vodijo po drugi strani v nove oblike odvisnosti.

2. *Osrednja vloga ekspertnih sistemov v organizaciji družbenega življenja in konstrukciji identitete kot reflektivnega procesa v sodobni družbi (Giddens, 1991); proto-profesionalizacija kot eksterni učinek procesa profesionalizacije v sodobnih družbah (de Swaan, 1990)*

Osrednjo pozornost v razpravi o sodobni “kulturi čustev” namenjamo institucijam in ljudem, ki širijo in izvajajo ekspertno znanje o čustvih (svetovalci, psihologi, terapevti ipd.). V tej zvezi postavljamo tezo, da reflektivna konstrukcija identitete in emocionalnega jaza (kot njenega sestavnega dela) vključuje naraščajočo odvisnost od visoko specializiranega znanja ekspertnih sistemov. Tezo utemeljemo z ugotovitvijo Giddensa (1991, 32), da segajo ekspertni sistemi celo v samo “jedro jaza”. V primeru čustev to pomeni, da “emocionalno zavest” (“emotion consciousness”) vse bolj oblikujejo posredovalci “znanja o čustvih”.

V zadnjih dvajsetih, tridesetih letih naraščajo različne institucionalizirane oblike ukvarjanja s čustvi (terapije, posvetovanja), kar se ujema tudi z velikim naraščanjem trga psihološke oziroma svetovalne literature s področja emocionalnega življenja (Gerhards, 1989, 746, 747; McCarthy, 1989, 64; Stearns in Stearns, 1986)). Knjige⁸, posvetovanja in terapije⁹ postajajo vse bolj pomembni usmerjevalci samorefleksije, ali drugače, reflektivna konstrukcija (emocionalne) identitete vse bolj vključuje uporabo “znanja o čustvih”, ki ga razvijajo strokovnjaki s področja svetovanja, posvetovanja in terapevtskega zdravljenja.

Proces naraščajoče profesionalizacije je povzročil, da so postale tradicionalne oblike vzajemne pomoči (med sorodniki, sosedi, sodelavci ipd.) manj pomembne in manj pogoste: pomoč v težavah je v sodobnih družbah razumljena kot naloga različnih strokovnjakov. Posamezniki, ki jim zaupajo znaten delež svojih težav, pa se znajdejo pred nalogo: kako izbrati pravo pomoč za svoje težave. Po de Swanu (1990) spremlja profesionalizacijo poklicev, ki so bolj ali manj povezani s psihoterapevtskim načinom dela, proces proto-profesionalizacije (“profesionalizacije klientov”), v katerem laiki prisvojijo temeljne koncepte strok in postanejo “proto-strokovnjaki”. O težavah, ki jih doživljajo ljudje,

⁸ Za ilustracijo navedimo nekaj novejših naslovov iz naglo razvijajoče se vrsti knjig, namenjenih ženskam, ki se srečujejo s problemom emocionalno neodzivnih partnerjev v heteroseksualnih zvezah: *Women Who Love Too Much; Men Who Hate Women and Women Who Loves Them; Men who Cant Love: How to Recognize a Commitment-Phobic Man Before He Breaks Your Heart; What To Do When He Wont Change; Why Men Dont Get Enough Sex and Women Dont Get Enough Love: With a Ten-Step Great Love, Great Sex Programme Too Transform Your Relationship – and Your Life; If This Is Love Why Do I Feel Insecure; Why Do I Think I Am Nothing Without A Man (Duncombe J. in D. Marsden, D. (1993), “Love and Intimacy”, Sociology, 27, str. 238).*

⁹ Medtem ko je v celotnem modernem obdobju iskanje spiritualnega vodstva oziroma kakršnekoli pomoči – v skladu s pričakovanji glede samoobvladovanja in kljub dostopnosti instituta spovedi – pomenilo šibkost in priznanje neuspeha, se je za generacijo šestdesetih let takšno podcenjevanje čustev končalo. To je odprlo pot svobodnejšemu priznavanju negotovih občutkov in potrebe “priti v stik s svojimi občutki”. Iskanje strokovne pomoči in obiskovanje terapij ni več izraz šibkosti, ampak resnične serioznosti. (Toulmin, S. (1991), *Cosmopolis: The Hidden Agenda of Modernity, New York: The Free Press, str. 163–164.*) Z usakim desetletjem v tem stoletju

*narašča število tistih, ki iščejo pomoč pri psihologih, svetovalcih ali terapevtih in opisujejo svoja življenja v smislu "čustvenih problemov" (Veroff in dr. (1981), *The Inner American: A Self-Portrait from 1957 to 1976*. New York: Basic; Veroff in dr. (1981), *Mental Health in America: Patterns of Help-Seeking from 1957 to 1976*. New York: Basic; Castel in dr. (1982), *The Psychiatric Society*. New York: Columbia University Press).*

¹⁰ *Pred samim razvojem psihoterapije kot novega ekspertnega sistema ljudje svojih težav ali psihičnih problemov niso prepoznavali in doživljali (kolikor so jih sploh opazili in so menili, da je o njih smiselno razpravljati) kot take, ampak na številne različne načine. Življenje v okoljih, kjer je označevanje vsakdanjih izkustev v skladu s psihoterapevtskimi kategorijami običajna praksa, pomeni večjo verjetnost iskanja psihoterapevtske pomoči (de Swaan, 1990, 101).*

¹¹ *Pomen stalne refleksije o lastnih čustvih, ki razvije posameznika v svojega lastnega eksperta za čustva, poudarjajo nekatere terapevtske metode "upravljanja čustev". Na primer, po metodi R. Novaca vodijo pacienti t.i. "dnevnik jeze", ki jim pomaga odkriti vzorec pojavljanja tega čustva glede na določene situacije, določene ljudi ali določene provokacije (Tavris, C. (1989), *Anger: The Misunderstood Emotion*, New York, London, Toronto: A Touchstone Book).*

tako pogosto težko govorijo drugače kot s pomočjo vokabularja, ki ga razvije stroka za svoje problemsko področje. Z razširitvijo profesionalnih konceptov in kategorij ljudje redefinirajo svoje težave¹⁰ kot psihične probleme, primerne za psihoterapevtsko zdravljenje (ali kot "zdravstveni problem", zopet druge kot "primer za odvetnika" itd.), in se razvijejo v strokovnjake za delitev dela med različnimi strokami. Psiho-terapevtska proto-profesionalizacija torej vključuje, prvič, določeno mero znanja o tem, katere težave zdravijo psihoterapevti, in drugič, težnjo po prisvojitvi osnovnih stališč in konceptov psihoterapije. Sposobnost prepoznavanja vsakdanjih težav kot "problemov za terapevta" predpostavlja odkrivanje določenega vzorca in ponavljanja v celotnem sklopu delovanj in dogodkov; nujno je tudi, da posameznik prepozna, v samem sebi in vsakem drugem, namere in občutke (tudi tiste, ki niso eksplicitno izraženi ali celo sploh zavestno percipirani) in da ta čustva in namere identificira z neko stopnjo točnosti.¹¹ Proto-profesionalizacija predpostavlja torej opazovanje, refleksijo in razumevanje – kot (delno) zunanje učinke psihoterapevtske profesije – čustev.

Proces proto-profesionalizacije kot prisvojitve navad in stališč stroke ne pomeni le kognitivne orientacije, ampak vključuje tudi spremembe v vsakdanjih vzorcih orientacije in dnevnih navadah laikov.¹² "Medikalizacija" (upoštevanje pravil higiene), "legalizacija" (samo-kontrola v urejanju medsebojnih konfliktov: upoštevanje splošnih pravil namesto neposredno svojih interesov ali občutkov) in "psihologizacija" (npr. zadržanje odzivov na lastno ali tuje vedenje) vsakdanjega življenja vplivajo na sama čustva in občutke ljudi ter na kontrolo teh čustev in občutkov. Dejanski občutki sodobnih ljudi se v primerjavi s poprejšnjimi generacijami dosti bolj ujemajo z družbenim znanjem in idejami o njihovih čustvih.

Kontrolo in regulacijo čustev klientov izvajajo psihoterapevti tudi neposredno v sami terapevtski situaciji. Hardesty (1986) razkriva ustvarjanje emocionalne odvisnosti pacientov v tipični terapevtski interakciji. Terapevti spodbujajo in vodijo čustva pacientov, da bi utrdili svojo profesionalno avtoriteto in ustvarili asimetrijo moči v razvoju samih terapevtskih odnosov. V procesu "upravljanja čustev" izvajajo, definirajo in celo določajo čustva pacientom ter regulirajo cilje njihovega emocionalnega izražanja. Določena čustva in čustvena izražanja "zahtevajo", zopet druga omejujejo; nadzorujejo, katera čustva so izražena, kdaj in v odnosu do koga. Cilj regulacije in strateške kontrole čustev je utrditev identitet, skupnih ciljev in pripravljenosti za nadaljnja terapevtska srečanja. Imaginarna konstrukcija identitete in čustev pacienta je v fazi prevzemanja identitet usmerjena v doseganje "emocionalne ranljivosti", pri čemer je ključnega pomena, da pacient sprejme definicijo o emocionalni naravi njegovih osebnih

težav. Pacient postane odvisna oseba, ki govori “s” čustvi in “o” njih, medtem ko prevzame terapevt identiteto strokovnjaka, ki definira in interpretira občutke pacienta. Pacientu ponudi oznako za opis dogodkov, ki jo ta sprejme.¹³ Potem, ko so dodeljene identitete in se prične razprava o problemih pacienta, terapevt nadaljuje specificiranje občutkov pacienta, pogosto še preden so ti občutki sploh artikulirani.¹⁴

Zahteve po visoki stopnji sposobnosti za dialog in “komunikacijskih spretnosti” kot posledica naraščajočega pomena pogajanj v sodobnem družbenem življenju (glej (1) zgoraj) opredeljujejo tudi odnose med strokovnjaki in klienti. To, da postajajo identitete in odnosi rezultat pogajanj, pomeni na eni strani večje možnosti v primerjavi z utrjenimi odnosi in identitetami tradicionalne družbe, toda na drugi strani tudi večja tveganja in nove vrste odvisnosti, standardizacije in kontrole.¹⁵

3. Promocijska narava sodobne kulture (Wernick, 1991); naraščajoče zahteve po “emocionalnem delu” v okviru ekspanzije in sprememb storitvenega sektorja v sodobni družbi (Hochschild, 1983)

Koncept promocijske kulture povezuje Wernick s posplošitvijo promocije kot komunikacijske funkcije: diskurz postane sredstvo za prodajo dobrin, storitev, osebnosti, idej. Bolj ali manj odkrit promocijski namen označuje veliko večino diskurzivnih praks, kar vodi v njihovo instrumentalizacijo (doseganje strateških učinkov). Promocija postaja v sodobnih družbah orientacija, ki se ji je vse težje izogniti. V posttradicionalnih družbah je samopromocija postala sestavni del konstrukcije identitete v okviru pogajalske narave družbenih odnosov (glej (1) zgoraj). Pomembno vlogo pa pridobiva promocija tudi v okviru izvajanja številnih poklicev v terciarnem sektorju (“show biznis”, mediji, poklici, kot so prodajalci, socialni delavci ipd.), ki zahtevajo visoko razvite sposobnosti za dialog oziroma t.i. “komunikacijske spretnosti”.

V postindustrijski družbi narašča storitveni sektor, kjer vstopajo ljudje v neposredne stike in odnose; v družbi, ki postaja “igra med osebami” in kjer izkustvo realnosti določa primarno recipročna zavest o drugih, postane “komunikacija” središčen delovni odnos.¹⁶ Storitveni delavci, ki imajo neposredne (“face to face or voice to voice”) stike z javnostjo, ustvarjajo in ohranjajo odnos, razpoloženje, občutke, kar Hochschild (1983) poimenuje “emocionalno delo” (“emotional labour”). V okviru ekspanzije terciarnega sektorja so se zahteve po obliki komunikacije, ki predpostavlja visoko stopnjo usposobljenosti za upravljanje lastnih emocionalnih stanj, močno povečale; poklici, ki zahtevajo “emocionalno delo”, naglo naraščajo v sodobni k-storitvam-usmerjeni družbi (Paseka, 1994, 48; Gerhards, 1989, 741).¹⁷

¹² Zunanji učinki procesa profesionalizacije so pogostejši in temeljitejši v okoljih, ki so blizu profesionalnim krogom (klienti in bivši klienti, ljudje s podobno oziroma višjo izobrazbo). K diseminaciji znanja in konceptov strok prispevajo tudi mediji, toda proto-profesionalizacija se v najučetnejši meri širi na neformalen in spontan način – v konverzacijah in klepetih si ljudje pripovedujejo o svojih lastnih in tujih (emocionalnih) težavah, o tem, kaj je mogoče narediti v zvezi z njimi in kakšni so rezultati.

¹³ P: “Danes sem jo srečal in ona le Oh, hej, Mike, kot da se ni nikoli nič zgodilo.” T: “Malo ste žalostni in jezni istočasno, huh?” P: “Ja (premor), ne vem, res, ja.” (str. 251).

¹⁴ Na problem pripisovanja čustev pacientom opozarja tudi C. Tavis (ibid, str. 23–24). Terapevti v skladu s svojo posebno šolo terapije in izbiro metod pogosto sami ustvarjajo problem, ki ga diagnosticirajo. Tako neko čustvo, pravi avtorica, pogosto “obstaja” samo v očeh terapevta.

¹⁵ V zgoraj omenjeni študiji družbene kontrole čustev se je pokazalo, da so možnosti vzpostavljanja emocionalne odvisnosti in kontrole manjše v tistih primerih, ko pacienti izkazujejo razvite sposobnosti za dialog; takšni primeri vodijo običajno v prekinitve terapevtskega odnosa oziroma “zdravljenja” (Hardesty, 1986, 256–260).

¹⁶ Bell, D. (1976), *The Cultural Contradiction of Capitalism*, New York: Basic, str. 148–49 in (1973), *The Coming of Post-Industrial Society*, New York: Basic Books.

¹⁷ Pojem "emocionalno delo" ima v znanstveni literaturi samostojen status, primerljiv z "manualnim" in "intelektualnim" delom (Battistina, "What is "Emotional Labour"?" (referat), 2nd European feminist Research Conference 1994, Graz/Austria). Hochschild razlikuje "emotional labour", ki se prodaja za mezdo in ima menjalno vrednost, od "emotional work" v privatni sferi, ki ima uporabno vrednost (1983, 7). Večino poklicev, ki vključujejo emocionalno delo, izvajajo ženske.

Racionalnost maksimalizacije profita in pogoji konkurence zahtevajo od storitvenih delavcev visoko stopnjo prilagajanja potrebam klientov. Definicije primernih čustev in čustvenih izražanj niso prepuščene delavcem (njihovi aktivni interpretaciji kulturno specifičnih vzorcev) oziroma pogajanjem o pomenih čustev, ampak so del poklicnih vlog, ki jih storitveni delavci prisvojijo s pomočjo formalnega usposabljanja, navodil in predpisov (institucionalizacija "emocionalnega dela"). To zlasti velja za poklic stevardes, kar je v svoji študiji pokazala A. Hochschild (1983). Prijaznost stevardese do vznemirjenega potnika ni "avtentična", ampak je simulirana zaradi doseganja instrumentalnih učinkov (instrumentalizacija in komercializacija čustev). Definiranje pravil čustvovanja v skladu s tržnimi kriteriji in ekonomsko racionalnostjo (kognitivno-instrumentalno obliko racionalnosti), ki pomeni izločitev procesa konstrukcije pomenov iz sfere simbolnih komunikacijskih aktivnosti življenjskega sveta, povzroči "kolonizacijo čustev".

4. Upadanje hierarhičnih družbenih struktur in tradicionalnih kriterijev socialnega razvrščanja v sodobnih zahodnih družbah

Procesi diferenciacije in integracije v zahodnih družbah vključujejo dolgoročen trend upadanja razlik glede na moč, status in bogastvo med družbenimi razredi, spoloma in generacijami. Čeprav neenakosti glede na bogastvo, rojstvo ipd. niso izgubile vloge kriterija socialnega razvrščanja, pa se je njihova pomembnost – v primerjavi s preteklostjo – zmanjšala (skupaj z družbeno in psihološko distanco med ljudmi). Posledica družbenega izenačevanja je izginjanje skupin na skrajnih polih socialne lestvice ter naraščanje statusnega boja med čedalje večjim številom ljudi v sredini lestvice. Demokratizacijo in družbeno izenačevanje spremljajo spremembe kod družbenega vedenja ali proces "neformalizacije" ("informalization"), rahljanja pravil vedenja. Proces obsega na eni strani naraščajoče zavračanje vseh tistih načinov vedenja, ki simbolizirajo institucionalizirane odnose moči, in na drugi strani čedalje večjo diferencializacijo in raznolikost družbeno priznanih načinov vedenja in izražanja.

Dostop do centrov nasilja in denarja, menedžerskih in komercialnih centrov je po Wountersu še vedno dominanten kriterij socialnega razvrščanja, toda v družbah blaginje je relativno visoka stopnja fizične in materialne varnosti razširila in diferencirala spektrum kriterijev razvrščanja. V boju za moč in status postaja vse bolj pomemben tudi individualni stil upravljanja čustev. Egalitarne in demokratične značilnosti sedanjih družb ter intenzivirana statusna kompeticija znotraj razširjenih in vse bolj gostih mrež medsebojne odvisnosti določajo naraščajoči pomen emocionalnega

življenja – narašča pritisk k pogostejšemu upoštevanju drug drugega, kar pomeni naraščajočo senzitivnost za emocionalno življenje drug drugega. To vodi k širšemu družbenemu sprejemanju vseh vrst čustev, razen občutkov superiornosti in inferiornosti. Glede na to, da občutke in izražanje superiornosti/inferiornosti inherentno izziva vsaka oblika kompeticije, je individualno upravljanje teh občutkov postalo ključnega pomena pri doseganju in ohranjanju posameznikovega statusa, ugleda in pozitivne samopodobe.¹⁸ Statusna kompeticija v družbah razrahljane hierarhije (zmanjševanje nasprotij v vedenju in občutkih, izginjanje ekstremnih izrazov družbene in psihološke distance) zahteva na drugi strani nov način razlikovanja od drugih – odkrivanje in preizkušanje novih vedenjskih in ekspresivnih alternativ, življenjskih stilov, zavest o čustvih in upravljanju čustev.

Naraščanje družbeno priznanih emocionalnih in behavioralnih alternativ pomeni rahljanje kontrole čustev, kod, ki predpisujejo zadrževanje, potlačevanje in/ali prikrivanje čustev. Rekodiranje pravil čustvovanja, ki jih prinaša "neformalizacija", omogoča posamezniku, da neposredno izrazi in pokaže svoja čustva drugim. Z zniževanjem praga sramu in zadrege so pridobili priznanje regularnih in normalnih sestavin emocionalnega življenja tudi nasilni impulzi in čustva. Medtem ko so bili v preteklosti pojmovani kot vir nevarnosti in nasilja, postajajo v sodobnih družbah vse bolj pogosta topika konverzacije, vse večje število ljudi pa jih tudi izraža preko različnih nenasilnih vedenj (kot so npr. psovanje, aluzije na nasilje ipd.). Gre za obliko eksperimentiranja s čustvi in impulzi, ki so jih ljudje morali še do nedavnega strogo kontrolirati, zanikati in potlačiti. Ta "emancipacija čustev" predpostavlja po avtorju visoko stopnjo samokontrole, ki preprečuje, da bi vse bolj neposredno izražanje in kazanje nasilnih čustev vodilo v nasilno vedenje samo. Nov dominanten način "upravljanja čustev" torej pomeni, da ljudje sami sebi in drugim vse bolj priznavajo nasilna in seksualna čustva brez strahu, da bi pri tem izgubili samokontrolo. Tezo o naraščajoči "neformalizaciji" in rahljanju zunanje emocionalne kontrole podpirajo rezultati nekaterih empiričnih, komparativnih študij (Brinkgreve, Korzec, 1979; Wounters, 1986; Clement, 1986; glej Gerhards, 1989).

Zgornji poskus identifikacije implikacij nekaterih širših kulturnih in družbenih sprememb, trendov in značilnosti sodobnih družb na ravni človeške emocionalnosti in njenega upravljanja razkriva heterogene značilnosti in trende v sodobni "kulturi čustev". Rekodiranje čustev kaže na prehod od bolj enotnega kulturnega kodiranja čustev v moderni družbi k večji raznolikosti (emocionalnih kod) v dobi visoke modernosti. Tip zavesti, ki jo zahtevajo spremembe v "kulturi čustev", ne ustreza več posamezniku s strogim nadjazom, ampak prej lastnostim, ki

¹⁸ I. M. Young (*Justice and the Politics of Difference*. Princeton, New Jersey: University Press, 1990, str. 138–155) trdi, da številne sodobne družbe spoštujejo načela spoštovanja in enakopravnega obravnavanja vseh ljudi ne glede na njihovo skupinsko pripadnost in identifikacijo; javno izražanje občutkov superiornosti velja za družbeno neprimerno vedenje. Čeprav rasizem, seksizem, "klasizem" ("classism") ipd. niso več dejavni na ravni diskurzivne zavesti, pa ni mogoče sklepati, da so izgubili usakršno moč. V obliki nezavednih predpostavk, reakcij, občutkov, nereflektiranih oblik govora, navad in stereotipov, telesnih reakcij na druge, estetskih ocen, šal, konvencionalnih praks usakdanje interakcije ipd. obstajajo še naprej na ravni praktične zavesti in sistema osnovne varnosti.

jih Gergen (1991) opisuje s konceptom "pastiche" osebnosti. Če v primeru predmodernih oziroma modernih družb govorimo o obstoju romantične osebe oziroma racionalnega jaza, je za dobo visoke modernosti značilno izginjanje same kategorije jaza. Kdo in kaj smo, je vse manj odvisno od nekakšne "osebne esence" (npr. čustva ali razum), ampak čedalje bolj od procesa konstrukcije kot poteka v številnih različnih družbenih odnosih. Spremenljive situacijske zahteve in pravila čustvovanja zahtevajo od posameznika fleksibilnost za hitro, učinkovito in diferencirano obvladovanje heterogenih pričakovanj. Nasprotno od prevladujočega vzorca emocionalno kontroliranega vedenja moderne družbe zahteva doba visoke modernosti stil vedenja, ki ga z besedami Gergena (1991, 177) lahko opišemo kot spremenljive prezentacije "rahločutnosti in predrznosti, čustvenosti in kalkulativnosti, serioznosti in neresnosti".

Sklep

Razpadanje tradicionalnih življenjskih kontekstov, vzorcev in praks (glej (1) in (4) zgoraj) omogoča na eni strani osvobajanje od tradicionalnih spon (družbeni razred, nuklearna družina) in s tem večjo vlogo individualnih akterjev v konstrukciji biografskega življenja. Z besedami Becka (1992, 130): modernizacija je vodila k oblikovanju novih vrst biografskih vzorcev – individualiziranim življenjskim stilom in življenjskim situacijam. Ti procesi oslabijo podvrženost kodam emocionalne kontrole in ustvarjajo večje možnosti usmerjenosti individualnega delovanja k individualnim emocionalnim stanjem (samodefiniranje in samodoločanje čustev).

Toda, če se navežemo na Beckovo ugotavljanje, da je predstava o "individualni kontroli" v dobi visoke modernosti zmotna in da procese individualizacije spremljajo nove možnosti za kontrolo in reintegracijo, potem lahko na drugi strani govorimo o nadaljevanju procesa kontrole čustev. Vlogo tradicionalnih vezi in odnosov nadomestijo odvisnosti oziroma omejitve (zunanja kontrola in standardizacija), ki jih vključuje vloga potrošnika nasvetov in terapij (glej (2) zgoraj) oziroma proces komercializacije in kolonizacije čustev (glej (3) zgoraj). Kako ljudje v sedanji realnosti občutijo in govorijo o teh občutkih in čustvih, je povezano s tem, kaj vedo o čustvih. To znanje v sodobnih družbah pomembno posredujejo institucije, ki širijo in prakticirajo "znanje o čustvih" – to znanje pa ne le izraža, ampak tudi oblikuje subjektivno izkustvo ljudi. Proces proto-profesionalizacije, institucionalizirane oblike ukvarjanja s čustvi in komercializacija čustev odpirajo možnosti nove odvisnosti od institucionalnih struktur razumevanja in interpretiranja, kar bi z besedami Becka lahko opisali kot "institucionalno pogojeno

strukturo kontrole individualnih situacij” oziroma kot “nov način reintegracije in kontrole” posameznikov. Z drugimi besedami, govorimo lahko o “kontrolirani dekontrolizaciji čustev”. Če so zgornja sklepanja pravilna, se človeška emocionalnost razkrije kot eden izmed ključnih in zato nezanemarljivih medijev novega načina reintegracije oziroma societalizacije v dobi visoke modernosti.

Zdenka Čadl, mag. sociologije, asistentka, zaposlena na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

LITERATURA

- BECK, U. (1992). **Risk Society. Towards a New Modernity**. London: Sage Publications.
- BERGER, P., BERGER, B. in KELLNER, H. (1974). **The Homeless Mind: Modernization and Consciousness**. New York: Vintage Books. A Division of Random House.
- DENZIN, N. K. (1984). **On Understanding Emotions**. San Francisco: Jossey-Bass.
- DE SWAAN, A. (1990). *The Management of Normality. Critical Essays in Health and Welfare*, London and New York: Routledge.
- ELIAS, N. (1939). **The Civilizing Process**. Vol. I: *The History of Manners*. Oxford: Basic Blackwell, 1978. Vol. II: *State Formation and civilization*. Oxford: Basic Blackwell, 1982.
- ELIAS, N. in DUNNING E. (1986). **Quest for Excitement**. Oxford: Basil Blackwell.
- GERGEN, K. J. (1991). **The Saturated Self: Dilemmas on Identity in Contemporary Life**. A Division of Harper Collins Publishers.
- GIDDENS, A. (1991). **Modernity and Self-Identity**. Cambridge: Polity Press.
- GERHARDS J. (1989). “The Changing Culture of Emotions in Modern Society”, **Social Science Information**, 28 (4): 737–754.
- HARDESTY, M. J. (1986). “The Social Control of Emotions in the Development of Therapy relations”, v: **The Sociological Quarterly**, 28 (2): 247–264.
- HOCHSCHILD A. R. (1975). “The Sociology of Feeling and Emotion”, v: M. Millman in R. Kanter (ur.), **Another Voice**. New York: Anchor Books (280–307).
- HOCHSCHILD, A. R. (1979). “Emotion work, Feeling Rules, and Social Structure”, **American Journal of Sociology**, 85: 551–575.
- HOCHSCHILD, A. R. (1983). **The Managed Heart: Commercialization of Human Feelings**, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- KEMPER, T. D. (1978). **A Social Interactional Theory of Emotions**. New York: Wiley.
- MCCARTHY, E. D. (1989). “Emotions Are Social Things”, **The Sociology of Emotions: Original Essays and Research Papers**. Greenwich in London: Jai Press Inc.
- SCHEFF, T. J. (1983). “Toward Integration in the Social Psychology of Emotions”, **Annual Review of Sociology**, 9, 333–354.
- SCHOTT, S. (1979). “Emotion and Social Life: A Symbolic Interactionist Analysis”, v: **American Journal of Sociology**, 84, 1317–1334.
- SLOAN, T. (1996). **Damaged Life. The Crisis of the Modern Psyche**. London, New York: Routledge.
- SIMMEL, G. (1977). **Philosophie des Geldes**. Aufl., Berlin: Duncker & Humblot.

- SIMMEL, G. (1964). "The Metropolis and Mental Life", v: K.H. Wolff (uredil, prevedel in napisal uvod), **The Sociology of Georg Simmel**. London, Collier-Macmillan Limited: The Free Press of Glencoe.
- STEARNS, P. N. in STEARNS, C. Z. (1986). Anger: **The Struggle for Emotional Control in America's History**. Chicago: University of Chicago Press.
- STERANS, P. N. (1994). **American Cool. Constructing a Twentieth-Century Emotional Style**. New York in London: New York University Press.
- WEBER M. (1988). **Protestantska etika in duh kapitalizma**. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- WEBER, M. (1968). **The Theory of Social and Economic Organization**, T. Parsons (ur. in napisal uvod), The Macmillan Company: A Free Press Paperback.
- WERNICK, A. (1991). **Promotional Culture**. London: Sage.
- WOUNTERS, C. (1986). "Formalization and Informalization: Changing Tension Balances in Civilizing Processes", **Theory, Culture & Society**, 3 (2), 1–18.
- WOUNTERS, C. (1992). "On Status Competition and Emotion Management: The Study of Emotions as a New Field", **Theory, Culture & Society**, 9: 229–252.

TO K družbeno konstruktivističnemu ogrodju tehnološkega ocenjevanja

Uvod

Znano je, da lahko pojav koncepta “tehnološkega ocenjevanja” v znanstveni in politični literaturi ter zgodovinski razvoj praks TO obravnavamo kot poskuse oblikovanja naraščajoče potrebe po družbeno določenih procesih odločanja o tehnologijah.¹ Prvi val TO v šestdesetih letih je bil označen kot “zgodnji-opozorilni-sistem”, ki je bil namenjen napovedovanju bodočih tehnoloških razvojev. Oblikovalci politik in znanstveniki so pričakovali, da bo tako TO generirane informacije in napovedi mogoče uporabiti pri oblikovanju tehnoloških politik. Sčasoma je postalo jasno, da je napovedovanje o tehnologijah izjemno težko, če ne celo popolnoma nemogoče. Prav tako ni bilo jamstva, da bodo oblikovalci politik dostopne dobre informacije ali napovedi, osnovane na TO, sploh uporabili. Na začetku osemdesetih let se je pojavil nov koncept TO. Pozornost se je premaknila od problema napovedi na problem, kako in kdaj bi lahko ali bodo informacije o tehnologiji uporabili oblikovalci politik oziroma katera koli stranka, vključena v tehnološko razvojni proces. Smith in Leyten sta novo paradigmo definirala kot proces, sestavljen iz (i) analiz tehnoloških razvojev in njihovih posledic ter (ii) diskusij, ki jih te analize porajajo. Cilj analiziranja ali diskusijskih procesov je proizvodjanje informacij, ki lahko vključenim v tehnološke razvoje pomagajo pri določanju njihovih strateških politik. Tovrstno TO je lahko usmerjeno h krepitvi odnosov med R&D in razvojem produkta na

¹ Smith, R. & Leyten, J. (1991), *Tehnology Assessment: Waakohond of speurhond? Naar een integraal Technologiebeleid.*

² C. Daey Ouwens, et al. (1987), *Constructief Technologisch Aspecten Onderzoek, Den Haag*.

³ Candaele, A. (1992), *Constructieve Technology Assessment van Informatietechnologie. Een verkenning en integratieve invulling op inhoudelijk en methodologisch vlak*, Brussel; neobjavljena BA teza, *Communication Science, Vrije Universiteit Brussel*.

⁴ Za pregled parlamentarnega TO glej Coenen, R. et al. (1991), *Parlamentarische TA-Einrichtungen und ihre gegenwertige Themen, TA-monitoring Bericht I, TAB-Arbeitsbericht 5/91, Karlsruhe: AFAS*.

⁵ Maloney, J. D. (1982), *How companies Assess Technology, Technological Forecasting and Social Change 22, str. 321–329*.

⁶ Furstenwerth, H. (1993), *Technology Management and Technology Assessment in the Chemical Industry. Proceedings of the 3th European Conference on Technology Assessment, Copenhagen 4th–7th november 1992, Copenhagen*.

eni strani ter uporabnim okoljem na drugi. Smith in Leyten sta to obliko TO poimenovala “konstruktivno tehnološko ocenjevanje” (KTO), ker je usmerjeno h konstrukciji tehnologij.² KTO poskuša v razvoj tehnologij vključiti javni interes, javne zahteve in ali aspiracije. Candaele³ je pred kratkim zapisal, da je obrat od TO “zgodnjega opozorila” KTO potekal vzporedno s paradigmatiskim preobratom v družbenih študijah o tehnologijah. Študije so se od preučevanja vplivov tehnologij na družbo preusmerile k preučevanju vplivov družbe na razvoj tehnologij.

TO se je kot praksa institucionaliziralo v različnih oblikah. Prva oblika je parlamentarno TO s specifičnimi “institucijami”, katerih namen je svetovanje članom parlamenta. Urad TO Združenih držav Amerike (OTA) je bil prvi parlamentarni TO urad, ustanovljen leta 1973 kot analitična veja ameriškega kongresa. Številne evropske države so v zadnjih letih ustanovile podobne urade.⁴ Druga institucionalna oblika TO so nacionalna ali supranacionalna prizadevanja za promoviranje ali podporo ideji in praksi TO. Večje število vlad vključuje TO v svoje nacionalne znanstvene in tehnološke programe. Evropska komisija namenja TO vedno večjo pozornost. Program FAST (Napovedovanje in ocenjevanje v znanosti in tehnologiji) je dobro znan, pobude TO pa podpira tudi novejši program EC VALUE II. Tretja oblika institucionalizacije TO postopoma poteka znotraj univerze v obliki ločenih oddelkov ali delov oddelkov, usmerjenih k proučevanju odnosov med znanostjo, tehnologijo in družbo. Četrto obliko pomeni počasna institucionalizacija “nevidnega kolidža” oseb, ki so vključene v promoviranje ali izvajanje TO. Evropski kongresi o tehnološkem ocenjevanju privabljajo ljudi iz vseh zgoraj omenjenih institucij. Na koncu moramo omeniti tudi obstoj industrijske oblike TO. V zadnjem času uporabljajo v zasebnih podjetjih za pomoč pri strateškem načrtovanju veliko sredstev, ki so podobna TO. Te prakse pogosto niso imenovane TO, temveč “podjetniško načrtovanje” ali “uporabno TO”^{5, 6}.

Kljub naraščajoči institucionalizaciji TO ni soglasja o tem, kaj TO točno je, kako naj bi se izvajalo ter kdo naj bi bili njegovi pooblaščenci in klienti. Velika razprava teče tudi o koristnosti TO in o tem, kako naj bi bilo organizirano. Debata je videti nejasna, ker se TO alternativno obravnava kot politična in (družbeno) znanstvena aktivnost. TO tako nekateri štejejo za del regulativne veje javne politike, drugi pa jo imajo za akademsko disciplino. Razprava o TO je nejasna tudi zato, ker se koncept TO prepogosto obravnava kot “črna skrinjica”. Vsi pro in contra niso naslovljeni na temeljno vprašanje: kako naj bo tehnologija ocenjevana? Na “osnovno” metodološko vprašanje lahko odgovorimo le, če TO obravnavamo kot družbeno prakso na tleh znanstvenih in političnih zadev. Razprava za ali proti in reflektiranje o možni organizaciji TO ne more potekati neodvisno od tekočih diskusij o

naravi znanstvenih praks in političnih sistemov. V tem tekstu bomo delno poskušali odpreti črno skrinjico TO z osredotočanjem na odnose med TO in družbenimi znanostmi.

Družbeno konstruktivistična smer v družbenih znanostih in njen pomen za TO

V uvodu je bilo rečeno, da moramo TO obravnavati kot družbeno prakso. TO se nanaša na politični in znanstveni način pogleda na realnost in je tako na dva načina povezano z družbenimi znanostmi: (i) kot družbena praksa je TO lahko in mora biti proučevano z družbeno znanstvene perspektive ter je (ii) kot delno znanstvena praksa tudi del družbenih znanosti. Zadnje namiguje na dejstvo, da na koncepte o TO nujno vplivajo tekoče razprave v družbenih znanostih. TO ni vrednostno nevtralnno (s tem se danes strinja večina znanstvenikov) in ni neodvisno od teoretičnih in metodoloških izbir. Razumevanje TO in delovanje v smeri več in boljšega TO torej ni možno brez njegove umestitve v kontekst družbenih znanosti.

Odločilno vlogo pri uspehu ali neuspehu katere koli vrste TO kot znanstvene prakse igra naslednje: (i) projektna uprava TO, (ii) tehnike zbiranja informacij, (iii) metodološki okvir in (iv) teoretični okvir. Vsak projekt ali praksa vsebuje upravna vprašanja. Uprava je izredno pomembna predvsem v primeru KTO, ker morata biti znanstveni projekt in diskusijski projekt vzpostavljena in med seboj povezana. TO se ne moremo lotiti brez zbranih informacij. Tehnike procesa zbiranja informacij so običajno "izposojene" od družbenih znanosti. Problem je bil do sedaj predvsem v tem, da je bila izbira tehnik obravnavana kot neproblematična. Izbira pa je vendarle odvisna od metodološkega in teoretičnega okvira, v katerem nekdo dela. Kot bo rečeno spodaj, je pozitivizem dolgo bil in je v veliki meri še zmeraj dominantna metodološka paradigma TO. Obstaja veliko razlogov za opustitev pozitivistične paradigme v družbenih znanostih in njeno nadomestitev s paradigmo, ki bi bila bolj prirejena družbenemu svetu, kot ga obravnavajo družbene znanosti. Pozitivistični koncepti tehnološkega razvoja so sicer res izginili iz novejšega TO razmišljanja, vendar TO skupnost še vedno ni dovolj dobro spoznala, da je pozitivizem potrebno opustiti tudi na metodološki in tehnični ravni. Trdimo, da je TO lahko uspešno organizirano samo, če prevzame ne-pozitivistične koncepte družbenih znanosti. Le-ti vključujejo uporabo nepozitivističnih raziskovalnih metod in tehnik v procesu zbiranja informacij ter namenjajo dovolj pozornosti tudi teoretičnim vidikom. Pomembna lastnost pozitivizma je od teorije neodvisna uporaba tehnik in metod. Presenetljivo je, da je TO v veliki meri

⁷ J. Van Boxsel, (1992), *The Relevance of Technology Dynamics for the Practise of Constructive Technology Assessment*, neobjavljen tekst, MERIT, PO Box 616, 6200 MD Maastricht, Netherlands.

⁸ J. D. Greenwood, (1991), *Relations and Representations: An Introduction to the Philosophy of Social Psychological Science*, Routledge, London.

⁹ Glej 8 in R. Harre, in P. F. Secord, (1972), *The Explanation of Social Behaviour*, Blackwell, Oxford.

¹⁰ P. L. Berger, in T. Luckmann, (1971), *The Social Construction of Reality*, Penguin, Harmondsworth.

¹¹ R. Harre, (1992), *What's Real Psychology: A Plea for Persons, Theory and Psychology*, 2 (2), str. 153–158.

¹² K. J. Gergen, (1985), *The Social Constructionist Movement in Modern Psychology*, *American Psychologist*, 40, str. 266–275.

organizirano brez močne teoretične podpore. Van Boxsel meni, da je področje študij tehnološke dinamike redka izjema, ki se lahko obnaša kot teorija za KTO.⁷

Positivizem je dolgo dominiral v družbenih znanostih, predvsem v sociologiji in psihologiji. Uporaba pozitivističnega koncepta znanosti v družbenem svetu rezultira z mehanicističnim pogledom na svet, v katerem obstajajo preprosti vzročni odnosi med družbenimi entitetami. Družbeni pojavi in pozitivistični praksi družbenih znanosti čakajo, da jih bodo "odkrili" družbeni znanstveniki. Greenwood⁸ je to poimenoval model "speče lepote", kjer princ-preiskovalec pride mimo in "prebudi" pojav. Stari TO koncept zgodnjega opozorila se dobro ujema s takim pogledom na družbeni svet in družbeno znanost. Prvi koncept TO je prevzel takrat prevladujoči pozitivistični način razmišljanja, zato ni začudujoče, da je bilo TO obravnavano kot instrument za merjenje in kontrolo "učinkov" tehnologij. Tehnološki ocenjevalec je bil neke vrste "princ-preiskovalec", ki je sposoben odkriti skrite učinke tehnologij.

Positivistična "main-stream" paradigma v družbenih znanostih je znotraj družbenih znanosti že najmanj zadnja tri desetletja podvržena težkim kritikam.⁹ Rezultat kriticizma je, da nepozitivistični koncepti postajajo vedno bolj pomembni. Družbeni konstruktivizem je danes ena najbolj cvetočih novih paradig znotraj družbenih znanosti. Začetke družbenega konstruktivizma lahko najdemo v delu Bergerja in Luckmana¹⁰, ki sta trdila, da adekvatno razumevanje "realnosti sui generis" zahteva preiskavo načina konstrukcije realnosti. Danes obstajajo različne verzije družbenega konstruktivizma. Harre¹¹ meni, da je skupna teza vseh različic diskurzivna produciranost psiholoških fenomenov in bitij, v katerih so realizirani. K tej trditvi je mogoče dodati, da si lahko zamislimo diskurzivno producirane tudi družbene pojave, prakse in institucije, v katerih se realizirajo. Ena središčnih točk te paradigme je, da je človek konstruktor (družbene) realnosti. Mnenja se razhajajo glede tega, kako in do kolikšne mere je družbena realnost konstruirana. Razlika med "šibkim" in "močnim" družbenim konstruktivizmom omogoča učinkovit prikaz raznovrstnosti družbenega konstruktivizma. Močna oblika družbenega konstruktivizma trdi, da je "objektiven" opis sveta nemogoč, ker lahko govorimo samo o svetu. Gergen¹² pravi, da družbeni konstruktivisti obravnavajo teorije o svetu kot "izdelek javne izmenjave". Družbeni konstruktivizem v svoji šibki obliki nasprotno trdi, da je možen opis realnega sveta, vendar moramo vedno upoštevati tudi mesto oblikovalca teorij. Poudarek šibke verzije je na množtvu in relativnosti človeških interpretacij realnosti. Močne verzije pa poudarjajo posledice, ki jih družbene konstrukcije puščajo na človeškem mišljenju in delovanju.

Gibanje družbenih konstruktivistov v družbenih znanostih do sedaj še ni bilo neposredno povezano s TO, vendar za to obstajajo

težnje. Najpomembnejša je konvergenca med KTO in gibanjem družbenih konstruktivistov v raziskavi tehnološke dinamike.¹³ Družbeno konstruktivistične študije znanosti in tehnologije so bile v zadnjih letih pomembne predvsem na področjih sociologije znanosti, študija znanstveno-tehnoloških odnosov in študija dinamike tehnoloških razvojev.^{14, 15, 16, 17} Znanstveno proučevanje znanosti ima svoje izvore v filozofskih teorijah znanosti, kjer so bile subjekt analize najprej znanstvene izjave in teorije (Carnap) ter kasneje znanstvene raziskovalne tradicije (Lakatos, Kuhn). Med različnimi pristopi pa obstajata dva ključna problema. Je znanstveno reprezentiran svet ali naše izkustvo sveta? Kako lahko razlikujemo resnične in napačne predstave med seboj? Spoznanje je v prvih poskusih znanosti znanstvenih študij igralo pomembno vlogo in produkcija znanstvenega vedenja ni vključevala družbenih faktorjev. Mertonova sociologija znanosti in še bolj Fleckova analiza družbenih procesov, vključenih v produkcijo "dejstev", pa sta pozornost preusmerili s kognitivnega funkcioniranja posameznih znanstvenikov k znanosti kot normativno uravnanim produktom strukturiranih družbenih skupin. Mertonova strukturalno-funkcionalna analiza je postala relativno cvetoče polje v proučevanju znanosti in v sociologiji znanosti. Sociologija znanosti se je postopoma premaknila k bolj antropološkemu stališču in izzvala mertonistični ideal znanstvenih norm. Vlogo družbenih faktorjev v znanstveni produkciji predstav sta poudarili tako edinburška ("močan" Bloorov program¹⁸) kot "pariška" šola (Bourdieu, Latour, Woolgar, Knorr-Cetina). Družbeno konstruktivistični pristop, vezan na Latourjeva¹⁹, Woolgarjeva in Knorr-Cetinova dela, je celo zagovarjal stališče, da predstave svet prej ustvarjajo kot reflektirajo. V teh ključnih študijah so uporabili antropološko metodo za proučevanje dela znanstvenikov v laboratorijih. Njihov najbolj izstopajoč zaključek je bil, da se znanstvena resnica konstruira v procesu od eksperimenta do objavljenega teksta. Knorr-Cetina je pokazal, da znanstvena besedila lahko razumemo tudi kot "vajo v depersonalizaciji". Vse družbene interakcije, ki so bistveni del znanstvenega eksperimenta, so odstranjene, dokler ne ostane besedilo, ki predstavlja "čisto zgodbo". Sorazmerno neodvisno od pristopa družbenih konstruktivistov se je pojavil prenovljeni interes za kognitivne aspekte znanosti.²⁰ Woolgar²¹ pravi, da je danes glavno vprašanje znanstvenih študij, do katere mere so lahko integrirani družbeni in kognitivni pristopi.

Meniva, da ima gibanje družbenih konstruktivistov v družbenih znanostih za TO trojni pomen. Prvič, zagotavlja teoretični okvir za razmišljanje o subjektu TO, namreč o tehnoloških raziskavah in razvojih. Drugič, zagotavlja epistemološke alternative pozitivističnim konceptom TO in tretjič, dopušča, da o TO razmišljamo kot o družbeni konstrukciji. Prvi vidik je znotraj TO široko priznan, medtem ko sta drugi možni relevanci slabo raziskani. Naslednja razdelka vsebujeta zagovor in delni razvoj

¹³ T. J. Pinch, in W.E. Bijker, (1984), *The Social Construction of Facts and Arte Facts; or how the Sociology of Science and the Sociology of Technology might benefit from each other*, *Social Studies in Science*, 14, str. 399–441.

¹⁴ K. D. Knorr-Cetina, (1981), *The Manufacture of Knowledge*, Pergamon & Press, Oxford.

¹⁵ B. Latour, (1987), *Science in Action, Open University Press, Milton Keynes*.

¹⁶ W. E. Bijker, Th. P. Hughes, in T. J. Pinch, (1987), *The Social Construction of Technological Systems. New Directions in the Sociology and History of Technology*, MIT Press, Cambridge.

¹⁷ M. Dierkes, in U. Hoffmann, (1992), *New Technologies at the Outset. Social Forces in the Shaping of Technological Innovations*, Campus Verlag, Frankfurt/ New York.

¹⁸ D. Bloor, (1976), *Knowledge And Social Imagery*, Routledge and Keagen Paul, London.

¹⁹ B. Latour, in S. Woolgar, (1979), *Laboratory Life*, Sage Publications, Los Angeles.

²⁰ M. De Mey, (1982), *The Cognitive Paradigm*, Dordrecht: Ridel.

²¹ S. Woolgar, (1989), *Representation, Cognition and Self: What Hope for an Integration of Psychology and Sociology*. V: S. Fuller et al. (Eds), *The Cognitive Turn*.

Sociological and Psychological Perspectives on Science, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.

²² B. Davies, in R. Harre, (1990), *Positioning: The Discursive Production of Selves*, *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 20 (1), str. 43–63.

²³ R. Harre, in L. Van Langenhove, (1991), *Varieties of Positioning*, *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 21, str. 393–407.

²⁴ L. Van Langenhove, in R. Harre, (1993), *Positioning and Autobiography: Telling your Life*. V: N. Coupland in J. Nussbaum (Ed.), *Discourse and Life-span Development*, Reidel, Dordrecht.

²⁵ L. Van Langenhove, in R. Harre, (1993), *Positioning in Scientific Discourse*. V: R. Harre (Ed), *Reason and Rhetoric*, The Edwin Mellen Press, Lewiston.

²⁶ Koncepta "pozicije" in "pozicioniranja" izhajata iz področja marketinga, kjer se pozicija nanaša na komunikacijske strategije, ki dovoljujejo "umestiti" določen proizvod med njegove konkurente. Uporaba pojma je blizu militantnemu pojmu "pozicije": pozicijo se vedno zavzame nasproti poziciji sovražnika.

družbeno konstruktivističnega pristopa k TO, ki obravnava omenjene probleme.

Pristop pozicionistične teorije (positioning theory) k TO

Družbeno konstruktivistični pristop k tehnološki dinamiki trdi, da je tehnologija družbeno konstruiran proces. Rada bi poudarila, da je poleg tehnologije tudi tehnološko ocenjevanje družbeno konstruiran pojav. Če se strinjamo, da je potrebno razumeti mnogodelno družbeno realnost, v kateri se tehnologija pojavlja, da bi razumeli njen razvoj, potem si lahko TO zamislimo kot specifično družbeno dejanje, kjer so dejavniki aktivno vključeni v družbeno konstruiranje tehnologije. Najina trditev je, da moramo TO razumeti kot specifično obliko družbene konstrukcije tehnologije. Čeprav lahko rečemo, da so vse tehnologije družbeno konstruirane, pa niso vse TO. Posebnost TO družbene konstrukcije tehnologije bi lahko bila, da se v proces vključeni dejavniki zavedajo pogledov družbenih konstruktivistov na njihova dejanja.

Pristop družbenih konstruktivistov k tehnološkemu ocenjevanju se začne s trditvijo, da je TO specifična vrsta diskurza med ljudmi, v katerem je družbeno konstruirana tehnologija in njene "ocene". Družbeno konstruktivistična analiza TO vključuje vsaj naslednje: (i) identifikacijo oseb, vključenih v diskurz TO, in (ii) analizo diskurza TO. Družbeni konstruktivizem se ukvarja predvsem s tem, kako akterji producirajo diskurze, in z vplivom diskurzov na akterje. V naslednjih razdelkih bova predstavila in uporabila temeljna načela pozicionistične teorije kot poskus razvoja takega družbeno konstruktivističnega pristopa k TO. Najprej bodo na kratko prezentirani temeljni elementi pozicionistične teorije, njim pa bo sledila raziskava konceptov "scenarijev TO" in "pozicij TO".

Pozicionistična teorija

Pozicionistična teorija^{22, 23, 24, 25} predstavlja koncepta "pozicije" in "pozicioniranja" kot metafori zato, da dojamemo, da so osebe znotraj konverzacij "locirane" kot observativno in subjektivno koherentni udeleženci skupno produciranih scenarijev²⁶. Razprava je tekla o tem, da družbene sile dejanj govora, pozicij in scenarijev v konverzacijah oblikujejo medsebojno določujoče triade. Privzetje "pozicije" vključuje uporabo retoričnih sredstev, ki nas same in druge govorce predstavijo v različnih vrstah odnosov. Ti vključujejo refleksijo moči, odnose sposobnosti (vednost/ignoranca), odnose moralnih pozicij (zaupanja vreden/

zaupajoč) in tako dalje. Vsaka pozicija obstaja samo kot recipročnost druge pozicije. Koncept je bistveno konverzijski. V diskurzivnih procesih se dogajata dve bistveni stvari: (i) ljudje pozicionirajo sami sebe in (ii) druge ter (iii) predstavljajo verzije materialnega in družbenega sveta s pomočjo retoričnih re-opisov. Zadnje se pogosto doseže z diskurzivno produkcijo zgodb o materialnih in družbenih dogodkih v skladu z določenimi lokalno sprejemljivimi pripovedovalnimi konvencijami. Koncepte pozicioniranja in retorične rekonstrukcije lahko uporabimo tudi za razumevanje kreacije različnih družbenih svetov in jazov, ki jih naseljujejo. Pozicionistično teorijo tako lahko uporabimo v številnih institucionaliziranih diskurzivnih procesih, kot so pravo, znanost, politika, umetnostna kritika in tako dalje. V vsakem primeru lahko prakse takega institucionaliziranega polja razumemo v terminih pozicionirajočih dejanj udeležencev in tega, kako tipične diskurzivne prakse določenega polja proizvajajo specifične re-opise določenih aspektov sveta in jih tako osnujejo.

Hitro lahko opazimo, da se ilokucionarna moč in pozicija medsebojno določata. Konverzacije imajo scenarije in z njimi bodo povezane pozicije, ki jih ljudje v pogovoru zavzemajo. Nekdo se lahko obnaša kot učitelj tako, da njen/njegov glas privzame poznano formo: scenarij inštrukcij, dogajanj v razredu. Vživiljanje v govor in v dejanja osebe s pedagoškimi scenariji vključuje privzemanje takih in drugačnih pozicij; istočasno postanejo besede in dejanja relativno določena kot družbena dejanja inštrukcij, popravljanja, graje, nagrajevanja in drugega.

Scenariji T0

V naši družbi se pojavljajo številne razprave o tehnologiji. Kadar koli je razvita nova tehnologija ali pa je že obstoječa na novo implementirana, se pojavijo specifični scenariji o tej tehnologiji. Scenarije moramo razumeti kot konverzacije med akterji, ki so vpleteni v določen tehnološki razvoj ali implementarni proces. Dejanje "konverzacije" mora biti široko definirano. Pisani scenariji v pismih in formularjih (raziskovalni predlogi, pisana komunikacija, osnutki člankov...) morajo biti prav tako obravnavani kot konverzacije.

Naslednja izmenjava naj služi kot primer, kako se lahko razpravlja o tehnoloških razvojih:

A: "Razvoj tega sensorja je znanstveno izredno pomemben in je lahko koristen za industrijske aplikacije."

B: "Da, strinjam se. Da bi upravni odbor prepričali, naj vlaga več v našo raziskavo, potrebujemo podatke, ki bi podprli našo stvar. Zato moramo nujno izvesti tržno raziskavo."

Drugi primer konverzacije o tehnologiji je lahko naslednji:

X: "Ta genetsko modificirana rastlina tobaka je končno imuna na večino bolezni, ki jih lahko najdemo na tem področju. Bojim pa se, da bi javni odpor do tega lahko prinašal probleme. Zato menim, da potrebujemo še več raziskav o tveganjih v primeru izpustitve modificiranih rastlin v naravno okolje."

Y: "Žal mi je, vendar ta možnost ni obstajala na začetku projekta. Kupec čaka na rezultate, z javnim nezaupanjem pa bomo opravili kasneje."

Dva kratka primera kažeta, da se v preprostih konverzacijah o tehnoloških razvojih dogaja veliko več kot zgolj "govorjenje". Te konverzacije prikažejo, da vsak tehnološki problem obdaja kompleksna mreža diskurzov z različnimi scenariji. Značilnost takih scenarijev je, da vodijo k določenemu "razpletu" (prinašanju odločitev). Tehnologije so v teh scenarijih vedno ocenjevane. Ocenjevanja so mnogostranska: različni ljudje bodo ocenjevali dano tehnologijo ob različnih priložnostih in ob različnem času. Vsa ta ocenjevanja pa lahko razumemo samo, če so umeščena v svoj kontekst scenarijev in razpletov. Če potrdimo, da sta vsak tehnološki razvoj ali implementacija vedno postavljena v scenarije med ljudmi ter med institucijami in ljudmi, lahko ocenjujemo dve stvari. Tehnologije se skozi konverzacije o tehnologijah "družbeno konstruirajo". Po drugi strani pa se znotraj scenarijev neizbežno postavljajo vprašanja o tehnologijah. Tehnologije so kot take vedno ocenjevane, ostane nam le vprašanje, kdaj, od koga in kot del kakšnih vrst scenarijev.

Če pogledamo podrobnosti poteka vprašanj, lahko rečemo, da obstajata dve široki kategoriji: (1) regresijska vprašanja in (2) progresijska vprašanja. Temeljni obliki regresijskih vprašanj sta vprašanja zakaj in kako. Zakaj se je stroj pokvaril? In "kako je do nesreče prišlo?". Temeljni obliki progresijskih vprašanj pa sta "kaj se bo zgodilo?" in "kakšne bodo posledice stvari, ki se bo zgodila?".

Potek vprašanj o tehnologijah ne vključuje le vprašanj, temveč ponuja tudi odgovore. Odgovore na regresijska vprašanja lahko imenujemo poročila ali opravičila. Odgovori na progresijska vprašanja pa so vidiki. Tehnološko ocenjevanje vedno vključuje potek vprašanj in odgovorov, ki poraja govorna dejanja poročila ali vidika o tehnologiji. Tovrstna govorna dejanja imajo lahko določeno moč. Ko evalvator R&D predloga reče "ne", ima to govorno dejanje moč, da ustavi določeno linijo fundiranja tehnološkega razvoja. Govorna dejanja imajo tudi druge moči, kot je določitev nadaljevanja scenarijev, katerih del so, in vpliv na ljudi, ki so vanje vključeni.

Razumevanje TO v terminih scenarijev prinaša več reda v nejasne razprave, ki so bile omenjene v prvem delu. Razpravam o potrebnosti ali nepotrebnosti TO lahko preprosto odgovorimo z

izjavo, da je postavljeno napačno vprašanje. Scenariji TO se vedno pojavijo, če jih tako imenujemo ali ne. Bolj relevantna vprašanja so vprašanja, kako, kdaj in zakaj se pojavljajo scenariji TO. K temu se bomo vrnil kasneje.

Hkrati lahko potrdimo, da istočasno obstajajo različni scenariji za vsako dano tehnologijo. Obstoj posameznega scenarija ni možen. Tehnoloških ocenjevanj je toliko kot tekočih diskurzov. To nakazuje, da bi med različnimi tipi tehnologij lahko obstajale razlike glede na njihovo ocenjevanje. Nekatere tehnologije so subjekt velikega števila scenarijev v družbi, druge pa le redko dobijo prostor v družbenih diskurzih. Sprejetost nove tehnologije naj se ne bi enačila z majhnim številom tekočih scenarijev.

Začetek in konec določenega scenarija TO je težko natančno določiti. Posledica tega je, da težko govorimo o TO kot o "nečem", kar je treba storiti in čigar "učinkov" po dovrstitvi ni več. Akter lahko v najboljšem primeru začne nov scenarij in ga "uradno" imenuje "TO". Pomembno je poudariti, da tovrstno "uradno" TO nikoli ni prvo. Vedno obstajajo drugi scenariji TO, preden se pojavi "uradni". Pred-uradne scenarije TO bi lahko poimenovali "prvovrstne TO" (ocenjevanja v tekočih razpravah, ki niso označena s "TO"). Prvovrstni scenariji so bili v pozitivističnih konceptih zanemarjeni. Z družbeno konstruktivistične perspektive pa morajo biti prvovrstni scenariji TO pridruženi "uradnim" scenarijem TO, ki jih potem lahko imenujemo "drugovrstni scenariji TO": specifični scenariji delno o drugih preteklih in tekočih scenarijih. Kadar koli tovarna prevzema novo tehnologijo v produkcijskem procesu, bo nova tehnologija ocenjevana na delovni ravni na upravni ravni ... Vse to so "prvovrstni" scenariji, ki so lahko in naj bi bili pridruženi kateremu koli "uradnemu" TO. Tako imenovano uradno TO morda najboljše lahko obravnavamo tudi kot poskus zblížanja različnih tekočih diskurzov.

Celo "uradni" scenarij TO je lahko vključen v druge višje vrste scenarijev. Scenarij "tehnološkega ocenjevanja" je lahko tudi sam ocenjen. Pomembna razlika v vseh scenarijih je stopnja, do katere imajo nekatera govorna dejanja določene moči zunaj scenarijev.

Pozicije TO

Do zdaj smo se osredotočali na scenarije TO kot posebno vrsto diskurza, v katerem so tehnologije družbeno kreirane. Tovrstne scenarije TO izvajajo akterji, ki so vključeni v razvijanje ali implementacijo tehnologij. Vsi takšni akterji so na določenih pozicijah in so tudi sami pozicionirani od drugih akterjev. Možne pozicije, ki zadevajo tehnologije, reflektirajo dvojni odnos med ljudmi in tehnologijami: osebe so "tisti, ki stavijo" in lahko z implementacijo tehnologij pridobijo ali izgubijo, ter imajo širok

²⁷ E. Guba, in Y. Lincoln, (1989), *Forth Generation Evaluation*, Sage Publishers, London.

²⁸ "Evalvacija" je praksa, ki izhaja iz izobraževanja. Dandanes je veliko človeških dejanj evalvirano na znanstven način: posel, terapije, raziskovalni programi... V evalvacijskih študijah se bijejo enake paradigmske bitke kot drugod v družbenih znanostih. Od leta 1980 naprej pridobivajo področje kvalitativne oblike evalvacije. Najbolj obdelano obliko kvalitativne evalvacije sta razvila Guba in Lincoln. Skovala sta izraz "evalvacija četrte generacije" za evalvacijsko prakso, ki jo je inspiriral družbeni konstruktivizem.

prostor za prinašanje odločitev o tehnologijah. Guba in Lincoln²⁷ sta glede na evalvacije²⁸ identificirala tri široke razrede tistih, ki stavijo. Na podlagi njihovih dognanj lahko govorimo o naslednjih skupinah le-teh, ki so vključene v razvoj in uporabo novih tehnologij:

Zastopniki: osebe, vključene v produkcijo, razvoj in implementacijo tehnologij; to so vključeni (a) znanstveniki in inženirji ter (b) tisti, ki sprejemajo odločitve.

Uporabniki: osebe, ki jim implementirana ali razvita tehnologija prinaša dobiček. Med možnimi uporabniki so: (a) neposredni uporabniki; (b) posredni uporabniki osebe, katerih odnos z neposrednimi uporabniki je posredovan, olajšan, stopnjevan ali pa je nanj drugače pozitivno vplivano; in (c) osebe, ki pridobijo z dejstvom, da je tehnologija producirana.

Žrtve: osebe, na katere tehnologija negativno vpliva: (a) skupine, ki so sistematično izključene od uporabe tehnologij; (b) skupine, ki trpijo zaradi negativnih stranskih učinkov, in (c) osebe, ki imajo priložnostne stroške zaradi opuščene priložnosti.

Navedeni seznam tistih, ki stavijo, ni obsežen in ni tipologija, kar pomeni, da lahko vsaka oseba istočasno uspešno igra različne vloge pri stavljenju. Poleg tega so lahko tisti, ki stavijo, pogosto identificirani tudi kot skupine. Vsaka taka skupina ima lastne trditve, skrbi in probleme v zvezi s tehnologijami. "Trditev" je vsaka tehnologiji naklonjena izjava. "Skrb" je vsaka izjava, predstavljena od tistih, ki stavijo, ki tehnologiji ni naklonjena, "problem" pa katero koli stališče, s katerim se razumne osebe lahko ne strinjajo. Igra med različnimi osebami, ki stavijo, poraja zgoraj omenjene scenarije TO, vendar to še ne pomeni nujno, da se vsak od njih pozicionira ali je pozicioniran za "tehnološkega ocenjevalca". Izjava, da nekdo izvaja tehnološko ocenjevanje ali da je le-to nujno, pomeni, da se namerno pozicioniramo na določen način. To pozicijo lahko imenujemo zagovarjano pozicioniranje TO, ki glede na pozicionistično teorijo nujno vključuje pozicioniranje drugih, ki stavijo. Z zagovarjanjem TO so nekateri, ki stavijo, pozicionirani tako, da morajo ocenjevanje dovoliti ali izvesti. Preprosto dejstvo, da se v zagovarjani poziciji TO zatrjuje nujnost TO, odpira ne-TO pozicijo, ki lahko hitro dobi negativno konotacijo. Začete in ustvarjene pozicije skupaj omogočajo določene scenarije in določena dejanja.

K študiju diskurza TO in pozicij TO

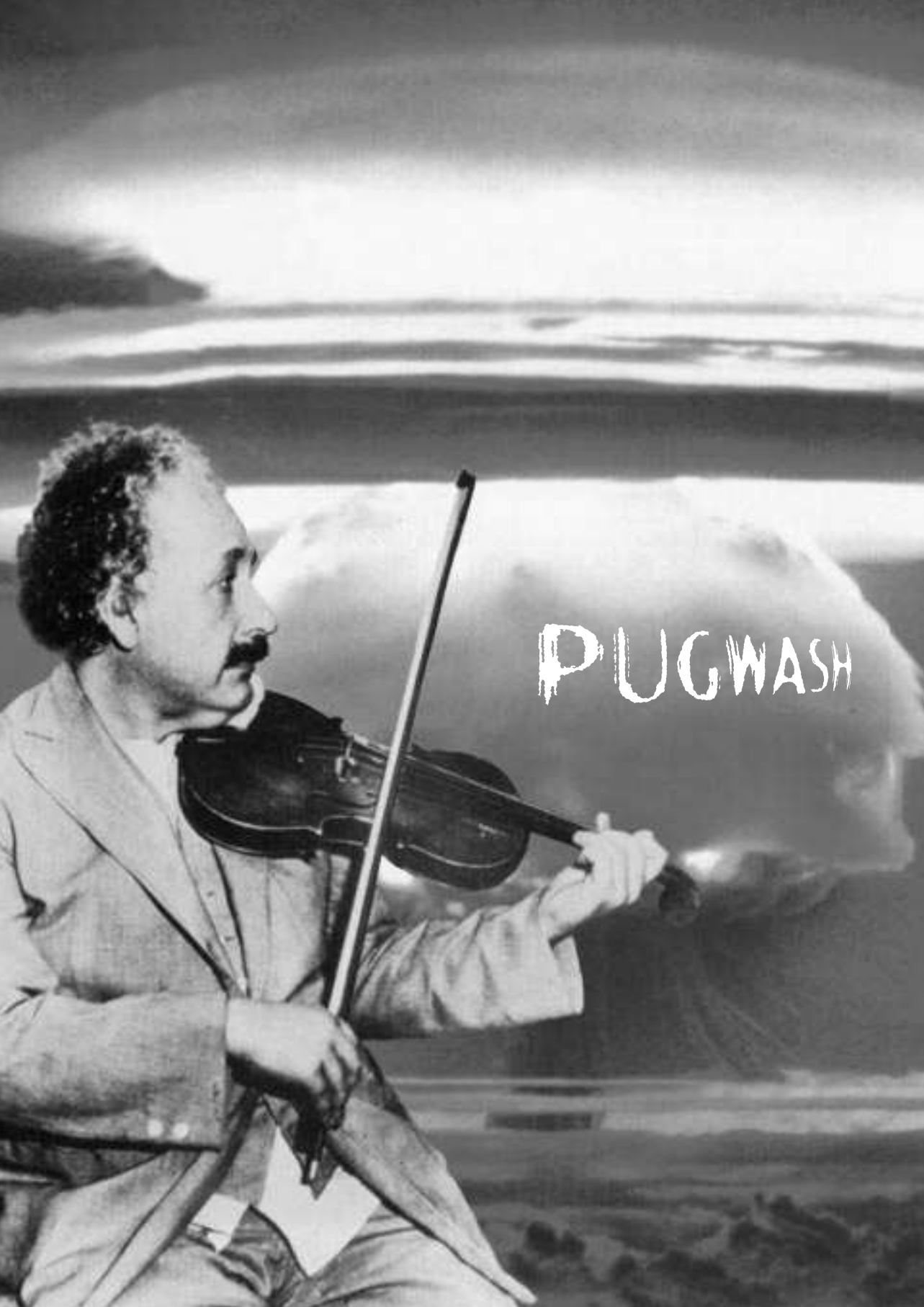
V prejšnjih razdelkih smo zagovarjali mnenje, da lahko TO obravnavamo kot konfrontacijo različnih konstrukcij tehnologije z različnimi skupinami tistih, ki stavijo. Dejstvo, da imajo te različne skupine različne koncepte TO, ne pomeni, da ima vsaka skupina

vedno samo en koncept. Nasprotno, koncepti TO nastajajo v diskurzih (znotraj skupine in z zunanjim svetom) in so zato delno določeni z načinom konverzacij, v katere je vključena skupina tistih, ki stavijo. Drugače povedano, so koncepti TO kreirani in re-kreirani v diskurzih. Uporaba pozicionistične teorije nam omogoča koristen pogled na ta proces v kakšni analitični podrobnosti. Če TO obravnavamo kot nekaj, kar zbližuje različne konstrukcije zaradi stopnjevanja pogajalskega procesa, mora biti jasno, da ne more obstajati ena sama "resnica" TO o tehnologiji. Vsaka skupina tistih, ki stavijo, ima svoj lastni diskurz TO. Sistematično TO se razlikuje od teh diskurzov TO v tem, da (a) poskuša slediti rigorozni metodi, (b) poskuša združiti različne diskurze TO in (c) poskuša biti kritična do lastnega diskurza TO. Tovrsten družbeno konstruktivistični pristop k TO ne naglašuje neposrednega ocenjevanja posledic ali prihodnosti tehnologij, temveč poudarja konceptualizacijo posledic ter razpravljanje o posledicah med posamezniki. Vloga "tehnološkega ocenjevalca" v takem pristopu je vloga organizatorja in olajševalca, ki prinaša (znanstvene) informacije in omogoča konfrontacije. Pomembno je poudariti, da tehnološki ocenjevalec ne stoji "nad" ali "pod" tistimi, ki stavijo, temveč stavi v resnici on sam!

Tehnološko ocenjevanje se mora še naprej razvijati kot orodje za "upravljanje" tehnoloških razvojev. Da bi to dosegli, je potrebno spodbuditi razvoj instrumentalnih in metodoloških aspektov TO, poleg tega pa bi tudi TO samo moralo postati tema "ocenjevanja".

Naše prepričanje je, da so empirični študiji TO kot prakse in diskurza ter teoretično osnovanje TO v diskurzivni analizi (pozicionistični teoriji) nujno potrebni koraki v vsakem poskusu okrepitev učinkovitosti in uspešnosti TO.

Robert Berloznik je študiral politične vede na Vrije Universiteit v Bruslju (VUB). Na Flamskem inštitutu za tehnološke raziskave je koordinator tehnološkega ocenjevanja (VITO, Mol – Belgija).

PUGWASH

Predstavitev gibanja Pugwash

Smo v najbolj nevarnem obdobju – odkar se je začela jedrska doba, obstaja namreč resna nevarnost, da izgubimo službe.
(Pugwash Newsletter, julij/oktober 1995)

Razumevanje tehnologije se je, kolikor je bila tehnologija sploh predmet socialnega in političnega premišljanja, v glavnem skrčilo na idejo, da je tehnološki razvoj poleg drugih zelo pomemben za ekonomski razvoj in sploh za blaginjo celotne družbe.

Tehnologija in njene različne manifestacije so postale v razpravah o politiki in družbi resen predmet premišljanja šele v šestdesetih letih. Družboslovci, politiki, birokrati, poslovneži, radikalne študentske skupine, pa tudi nekateri naravoslovni znanstveniki in inženirji so se čez čas poenotili v tem, da je tisto, kar imenujemo "tehnologija", v jedru pogojev, ki omogočajo obstoj našega zahodnega sveta. Konsenz o tem, kaj je prava širina problema, ali drugače rečeno, strinjanje s tistim, kar mora inteligenca vključiti v polje premišljanja o družbi, je odprl nova obzorja, ki so odsevala tudi v odkrivanju novih razsežnosti samorazumevanja zahodne družbe kot celote.

Premik v razmišljanju o tehnologiji in tehniki je imel za različne socialne skupine različen pomen. Tako se je znanstvenikom in tehnikom novo spoznanje kazalo v formi moralne dileme, ki presega njihovo neposredno delo. Po drugi svetovni vojni so postali občutljivi za dejstvo, da ima lahko znanstvena tehnologija neposredne posledice za ves svet. Nevtalnost tako njihovega poklica kot njihovih spoznanj in rezultatov je postala dvomljiva. Zato so se začeli intenzivno ukvarjati s političnim in moralnim kontekstom, v katerega je vpeta njihova znanstvena dejavnost.

Tradicionalno ravnanje znanstvenikov, ki se je kazalo tudi v indiferentnem občutku za socialne in politične vplive njihovega raziskovanja, se je spremenilo. K temu je največ prispeval naraščajoč občutek moralne odgovornosti, ki je terjal od njih, da pomagajo pri omejevanju, in če je le mogoče, pri ukinjanju dejanskih in potencialnih škodljivih učinkov znanstvene in tehnične eksplozije, ki postaja zaščitni znak našega časa.

Vedno več znanstvenikov se je zavedalo, da so soodgovorni za uporabo znanja, ki ga je treba izkoriščati v konstruktivne namene, ki so onstran individualnih, skupinskih in nacionalnih interesov, in da se uporabljajo dosežki znanosti in tehnologije v korist blaginje vsega človeštva in ne v njegovo škodo.

Gibanje Pugwash je zaradi tega najbolj čista odslkiva tistega, kar se je po drugi svetovni vojni spremenilo v razmerju med znanstveniki in družbo.

jedrskega arzenala, za ukrepe, ki bi ovirali proliferacijo jedrskega orožja na preostale države, z obravnavanjem možnosti reševanja kriznih žarišč

– Leta 1995 so podelili Nobelovo nagrado za mir Pugwash Conferences on Science and World Affairs in Josephu Rotblatu, protijedrskega aktivistu, ki je pomagal pri ustanavljanju organizacije in ji sedaj predseduje

– Pugwasheve konference združujejo znanstvenike, učenjake in javne osebnosti z Vzhoda in Zahoda, da razpravljajo o jedrskih vprašanih in vprašanih varnosti

– srečanja koreninijo v letu 1955 napisanem protivojnem manifestu. Manifest je napisal britanski filozof Bertrand Russell – med drugimi ga je podpisal tudi Albert Einstein – na vrhuncu trenj med Vzhodom in Zahodom. Znanstveniki sveta so se s tem hoteli zoperstaviti pogubnemu orožju za množično uničevanje

– dve leti kasneje je bilo prvo srečanje znanstvenikov v Pugwashu, Nova Škotska, okoli 70 milj od glavega mesta province Halifax, v poletni hiši kanadskega industrijalca Cyrus-a Eaton-a; na srečanju je bilo 22 znanstvenikov iz 10 držav

– Eaton, ki je uspel z bančništvom in železarsko industrijo, je bil rojen v Pugwashu

– njegova poletna hiša je bila vaška značilnost – škotski vpliv je tu tako močan, da so mnogi cestni znaki napisani v galščini in angleščini

– ime vasi izhaja iz Indijanske Micmac besede Pagwechk, kar pomeni “plitva voda” ali “plitvina”

– Pugwash konference so še vedno v različnih krajih sveta in nekatere so še tudi v Pugwashu.

– od leta 1957 je bilo več kot 500 konferenc, ki se jih je udeležilo preko 10.000 znanstvenikov, akademikov, politikov in vojaških osebosti

– udeleženci so povabljeni na osnovi osebnih kvalitet in niso predstavniki vlad ali institucij

– srečanja so zaprta za tisk, da spodbujajo odprto razpravo, zaključno poročilo pa se sprejme na koncu konference

– Pugwash konference so bile temelj za Partial Test Ban Treaty of 1963, the Non-Proliferation Treaty of 1968, and the Antiballistic Missile Treaty of 1972.

Gibanje je dobilo ime po vasi Nova Škotska v Kanadi, kjer so se leta 1957 prvič srečali znanstveniki z Vzhoda in Zahoda, da bi razpravljali o izzivih, ki jih je Russell-Einsteinov Manifest iz leta 1955 naslovil na vso svetovno znanstveno skupnost: porast nevarnosti, ki ji pomeni razvoj orožij za množično uničevanje, in pomoč pri preprečitvi termonuklearne vojne, ki bi uničila človeštvo in civilizacijo.

Grožnja jedrske vojne in tveganja, ki nastajajo zaradi testiranja jedrskega orožja, še posebno pa izpostavljena vloga, ki jo lahko igrajo znanstveniki pri reševanju teh problemov, so bile zato osrednje teme prvih srečanj. Od tod izhaja tudi poimenovanje letnih srečanj “Pugwash Conferences on Science and World Affairs”.

Z vsestransko jedrsko razorožitvijo kot prioriteto tematiko srečanj je Pugwash nenehno kazal na navarnosti jedrske oboroževalne tekme, zavzemajoč se za popolno in delno prepoved testiranja z jedrskim orožjem, za zmanjševanje

pa je prispeval k preprečevanju možne razširitve konflikta v jedrski spopad.

Ščasoma je postalo očitno, da se bodo morale razprave v Pugwashu lotiti tudi dodatnih sorodnih tem, ki so pomembne za ohranitev miru. Agenda se je začela postopoma širiti, vseskozi pa se je ohranjala osnovna poanta, kako se izogniti jedrski vojni.

Gibanje Pugwash od samega začetka deluje v duhu opozarjanja znanstvenikov predvsem na njihovo družbeno odgovornost. Znanstveniki si preprosto ne morejo dovoliti, da ne bi imeli vpliva tudi na uporabo svojih rezultatov. Kljub temu pa ne smemo pozabiti na množico tistih znanstvenikov, tudi vrhunskih, ki sodelujejo pri izdelavi uničevalskih orožij, ker jih žene izziv novih znanj in možnost svoje tehnične koncepte videti v praksi, v dejanskem orožju. Tako je npr. v projektu Manhattan ostalo mnogo znanstvenikov, pa tudi ameriško reaganovsko Strateško obrambno pobudo (Strategic Defence Initiative)

so najbolj pozdravljali znanstveniki, ki so v njej videli neomejene možnosti raziskovanja in eksperimentiranja, torej tisto, kar jim je bilo zaradi vse manjših javnih sredstev, namenjenih raziskovanju, drugod že onemogočeno.

Znanost ni nevtralna, tudi najbolj tehnična znanost ne more biti nevtralna. To dejstvo je dokončno potrdila atomska bomba nad Hirošimo. Etika zavezanosti razvoju človečanstva bi morala znanstvenikom prepovedovati sodelovanje pri izdelavi orožij za množično uničevanje. Če bi vsi znanstveniki to sprejeli, bi ne bilo nobene nove jedrske bojne glave, ne novih kemičnih ali bioloških orožij. Tudi na drugih področjih znanstvenega raziskovanja se lahko odkritja uporabijo v škodo človeštvu, zato bi znanstveniki morali kot del svojega etičnega kodeksa sprejeti nalogo javnega razkrinkavanja zlorabe znanosti. Joseph Rotblat je v svojem predavanju ob sprejemu Nobelove nagrade za mir dejal, da je prišel čas za oblikovanje smernic etičnega kodeksa za znanstvenike, za nekakšno prostovoljno Hipokratovo zavezo (Rotblat, 1995b: 9).

Ta etična drža je tako Rotblata kot tudi Theodorja Taylorja, glavnega oblikovalca atomske bombe iz Los Alamosa, in mnoge druge združila v gibanje Pugwash.

Ob tem pa si lahko postavimo vprašanje, ali niso morda za boj proti uničevalnim izumom v človeški zgodovini najbolj poklicani tisti, ki so pri njih sodelovali. Zdi se nam povsem razumljivo, da je na čelu gibanja proti atomski bombi Joseph Rotblat, o njeni uničevalni moči in značilnosti ve ogromno, navsezadnje je sodeloval pri odkritju prve atomske bombe, kasneje pa vodil kampanjo proti vodikovi bombi, ki je nastajala v skupnih laboratorijih manhattanskega projekta, in bila je veliko bolj uničevalna kot atomska.

Na čelu gibanja Pugwash najdemo veliko vplivnih osebnosti tudi iz vojaškega sveta. In spet se nam zazdi samo po sebi umevno, da se v boju proti vojni izpostavljajo tisti, ki so za njeno vodenje najbolj usposobljeni, to je visoki vojaški poveljniki. Mnogi med njimi so jih dejansko vodili, čeprav tudi proti svoji volji, nekateri so poveljevali mirovnim operacijam, nekateri so bili v vrhu strateških in planskih obrambnih struktur svojih držav.

Za boljši in varnejši svet se moramo boriti vsi, politiki, javne osebnosti, znanstveniki, posamezniki vseh veroizpovedi in ras, obeh spolov. Mir je blagor človeštva, ne domislica

najbolj poučenih. Leonard V. Johnson, upokojeni generalmajor kanadske vojske, tudi eden vplivnejših kanadskih pugwashevcev, je dejal, da so mirovni aktivisti ljudje vseh oblik in velikosti, vseh starosti in obeh spolov. Nekateri imajo za seboj profesionalno kariero, ki jim pomaga pri mirovniškem delovanju, nekateri so prišli do aktivizma s pomočjo raziskovanja ali zavesti o družbeni odgovornosti (Johnson, 27. 11. 1996).¹

Ti ljudje so v zadnjih štiridesetih letih pomembno sooblikovali poglede na jedrsko tehnologijo in na odnos do jedrskih vprašanj. Na prvem srečanju je šlo za boj proti grožnji z jedrsko vojno, na naslednjih Pugwashevih srečanjih so se bolj osredotočili na zmanjševanje nevarnosti jedrske oboroževalne tekme, potem so se zavzeli za popolno prepoved poskusov z jedrskim orožjem, pa iskali pravila za omejevanje razraščanja jedrskega orožja v nove države, proučevali sredstva za umirjanje kriz, da ne bi prišlo do njihove zaostrojitve v jedrsko vojno, danes je aktualen boj za oblikovanje sveta brez jedrskega orožja (nuclear-weapon-free world). S časom se je pokazalo, da so z mirom in stabilnostjo povezana tudi druga vprašanja, ki so ravno tako pomembna za razpravo v gibanju Pugwash (Pugwash, 1990: 3-4). Dnevni red se je širil na boj proti drugim vrstam orožja, proti kemičnemu in biološkemu orožju, proti konvencionalnim silam, proti trgovini z orožjem, danes je v ospredju tema o prepovedi razraščanja majhnega orožja, posebej zaustavitve proizvodnje protipehotnih min, ki iz vojaškega orožja preraščajo v orožje proti civilnemu prebivalstvu po končanih vojnah. Danes je cilj Pugwasha odprava vojne nasploh, odprava vseh vrst vojne iz človeške skupnosti. Pugwash je kombinacija idealizma in dejanskosti. Ne spušča se v populistične javne izjave, v katerih ni upanja za udejanjenje.

Kratek pogled na zgodovino procesa razoroževanja in nadzora nad oboroževanjem pokaže, da namere gibanja Pugwash niso bile

¹ V programu predmeta Mirovne študije na Katedri za obramboslovje Fakultete za družbene vede je leta 1996 preko elektronskih povezav neposredno sodeloval Leonard Johnson, tako, da je odgovarjal na komentarje in vprašanja študentov, ki so se jim zastavila ob branju njegove knjige *A General for Peace* (James Lorimer, Toronto 1987). Zgornja navedba je iz enega njegovih pisem študentom, poslanega iz Kanade 27. novembra 1996.

utopične. Ker je proces razoroževanja in nadzora nad oboroževanjem podrobno obdelan drugje, bomo na tem mestu opozorili samo na tiste primere, kjer je imelo gibanje Pugwash neposreden vpliv na proces odločanja, pa najsi bo z zaključki, oblikovanimi na srečanjih, ali pa z vplivom na javne osebnosti, ki so sodelovale na srečanjih in kasneje soodločale o razorožitvenih pobudah. Gibanje Pugwash je tako vplivalo na Sporazum o prepovedi jedrskih poskusov (in sicer na delni sporazum iz leta 1963), na Sporazum o nerazraščanju jedrskega orožja iz leta 1968, oblikovalo je ideje o brezjedrskih conah (Sporazum za Latinsko Ameriko in Južni Pacifik, nordijske dežele, Balkan, danes Srednja Evropa in Bližnji vzhod), vplivalo na bilateralne pogovore ZDA in Sovjetske zveze o omejevanju strateškega orožja (SALT), o omejevanju razvoja protibalističnih izstrelkov (ABMT, 1972), sodelovalo pri nastajanju Konvencije o biološkem vojskovanju in Sporazuma o kemičnem vojskovanju, sooblikovalo obrise evropske varnosti in sodelovanja skozi Helsinško listino, posebej intenzivno pa sodelovalo pri Sporazumu o jedrskih silah srednjega dosega v Evropi (1987).

Spisek tem, ki se jim Pugwash posveča, postaja vse širši. Ne gre več samo za zoperstavljanje atomski vojni, jedrski oboroževalni tekmi ali vojni kot taki. Na vrsti so svetovni problemi, v katerih je uporabljeno človeško nasilje in zaradi katerih umira človeštvo, ali pa si zapravlja možnosti prihodnjega bivanja na zemlji: okoljevarstvene grožnje, transfer tehnologije v nerazvite države, lakota, svetovne migracije.

Omenjene tematike so člani gibanja Pugwash obravnavali na rednih letnih konferencah, bolj pogosteje pa se dobivajo tudi v manjših skupinah (od dvajset do petdeset udeležencev), na simpozijih in delovnih skupinah, ki obravnavajo bolj specializirane probleme. Na začetku so se, kot smo že omenili, v gibanje Pugwash vključevali le znanstveniki s področja naravoslovja, dejansko le fiziki, danes pa je okoli tretjina udeležencev že iz vrst drugih znanstvenih disciplin: ekonomije, prava, zgodovine, sociologije, politike.

Širitev interesnih področij je povzročilo tudi viden porast števila udeležencev na konferencah. V letu 1957 je bilo v Pugwashu v Novi Škotski prisotnih 22, sedaj pa rednim letnim konferencam prisostvuje 150 do 250 udeležencev. Udeleženci so na prvo srečanje prišli iz desetih držav, danes

pa prihajajo iz več kot 75 držav iz vsega sveta.

Konference, simpoziji, delovne skupine so forum za debate o zelo kontroverznih zadevah. Da bi zagotovili svobodno in iskreno izmenjavo pogledov med znanstveniki, da bi pospešili pojavljanja izvirnih idej, se morajo debate odvijati v pogojih zasebnosti. To je osnovni modus operandi gibanja Pugwash.

Zaradi privatnosti, neoficialnosti in neformalnosti nastajanja dokumentov je težko predvideti, kaj bo pugvaška konferenca, simpozij ali delovna skupina predlagala kot solucijo ogromnih in kompleksnih problemov, ki so se znašli v njihovi agendi. Jasno pa je, da Pugwash ponuja izjemno možnost za komunikacijo med znanstveniki z zelo različnimi socialnimi in političnimi pogledi, da se predebatirajo močno kontroverzne zadeve, ki so pogosto vojaške ali politične narave, in da se iščejo skupni pristopi, osnovani na znanstveni objektivnosti in spoštovanju.

Pugwash je do sedaj identificiral velike probleme, ki so se pojavljali kot nasledki znanstvenih in tehničnih inovacij, in nanje opozarjal že v njihovi začetni fazi.

Osnovne značilnosti gibanja pri vodenju in izvajanju aktivnosti:

- udeleženci so vabljeni zaradi svojih osebnih kapacitet in na srečanjih ne predstavljajo nikogar drugega kot le sebe
- udeleženci so znanstveniki in učenjaki
- udeleženci pokrivajo širok (ideološki in geografski) spekter znanstvene skupnosti
- ni formalnega članstva, formalizirana struktura je zvedena na minimum
- razprave na srečanjih se vodijo v znanstvenem duhu
- kot privatna in neodvisna organizacija Pugwash običajno ne izvaja skupnih akcij z drugimi organizacijami, razen z OZN in njenimi specializiranimi agencijami.

Gibanje Pugwash si poleg tega, da vpliva na vlade s sklepi, do katerih so prišli udeleženci na osnovi argumentiranih razprav in debat, zastavlja za cilj tudi izobraževati znanstveno skupnost in sooblikovati splošno javno mnenje s stališči Sveta – gre za poseben tip srečevanj – in z javnimi publikacijami, ki jih gibanje izdaja. V nekaterih

primerih pa velja prepričanje, da morajo zaključki srečanj neposredno vplivati na odločitve nacionalnih vlad, ki so vpletene v konflikte, posebno ko gre za vprašanja nadzora vojaške moči in razorožitve.

Mednarodno dejavnost Pugwasha organizira Svet Pugwasha in njegov izvršni komite. Za nacionalne dejavnosti Pugwasha so odgovorne nacionalne skupine, ki so povezane s Svetom. Te skupine organizirajo in financirajo konference, simpozije in delovne skupine, če se odvijajo v njihovih deželah, in pomagajo pokriti tudi potne stroške znanstvenikom, ki prihajajo iz drugih dežel in se želijo udeležiti pugwaških srečanj. Nacionalne skupine pokrivajo tudi stroške Centralne pisarne.

LITERATURA:

- JOSEPH ROTBLAT (1995a). *Reminiscences on the 40th Anniversary of the Russell-Einstein Manifesto, Closing Address by the President of Pugwash. Pugwash Newsletter, julij /oktober 1995.*
- JOSEPH ROTBLAT (1995b). *The Nobel Lecture given by The Nobel Peace Prize Laureate 1995, Oslo, 10. 1995. December The Nobel Foundation, Stockholm.*
- LEONARD V. JOHNSON. *Elektronsko pismo študentom obramboslovja, 27. 11. 1996.*
- A Brief Description of Pugwash Conferences on Sciences and World Affairs (1996). Pugwash Conferences on Science and World Affairs, Geneva, London, Rome. Last updated 13. julij 1996.*
- The Pugwash Conferences on Science and World Affairs (1990). The Pugwash Council, London.*

Russell-Einsteinov manifest

V tragični situaciji, s katero so sooča človeštvo, čutimo, da bi se znanstveniki morali zbrati na konferenci, kjer bi ocenili grožnje, nastale kot rezultat razvoja orožja za množično uničevanje, in razpravljali o resoluciji v duhu dodanega osnutka.

Ob tej priložnosti ne govorimo kot člani tega ali onega naroda, celine ali prepričanja, temveč kot človeška bitja, kot pripadniki človeške vrste, katere nadaljnji obstoj je dvomljiv. Svet je poln konfliktov; velikanski boj komunizma in anti-komunizma pa je tisti, ki zakriva vse majhne spore.

Skoraj vsak politično zavedni posameznik goji močna čustva do ene ali več tovrstnih zadev; želimo, da če ste tega zmožni, ta čustva postavite na stran in nastopite samo kot pripadniki biološke vrste z izredno zgodovino, katere izginotja si nihče izmed nas ne more želei.

Trudili se bomo, da ne bi izrekli niti besede, ki bi bolj ugajala eni skupini kot drugi. Vsi so enakovredno v nevarnosti, in če jo bodo razumeli, obstaja upanje, da bi jo kolektivno odvrnili.

Naučiti se moramo razmišljati na nov način. Naučiti se moramo, kako si postavljati vprašanja – ne, kakšni so lahko koraki do vojaške zmage katere koli skupine, ki ji dajemo prednost; kajti takih korakov ni več; vprašati se moramo: kaj lahko storimo, da preprečimo vojaški spor, zaradi katerega mora zadeva postati katastrofa za vse strani.

Obča javnost in celo številni vplivni ljudje niso doumeli, kaj bi vključevala jedrska vojna. Obča javnost še vedno razmišlja v terminih uničenja mest. Razumejo, da so nove bombe močnejše kot stare, in da če lahko ena atomska bomba uniči Hirošimo, lahko

vodikova bomba uniči največja mesta, kot so London, Pariz, New York in Moskva.

Največja mesta bi bila v vojni z vodikovimi bombami nedvomno uničena, kar pa bi bila ena manjših katastrof, s katero bi se morali soočiti. Svet bi si v nekaj stoletjih verjetno opomogel, če bi bili pokončani vsi prebivalci Londona, New Yorka in Moskve. Vendar predvsem od bikini testa naprej vemo, da lahko nuklearne bombe postopoma širijo uničenje po veliko večjem področju kot je bilo predpostavljeno.

Iz dobro obveščenega vira izhaja trditev, da lahko danes proizvedejo 2500-krat močnejšo bombo od tiste, ki je uničila Hirošimo. Če tovrstna bomba eksplodira blizu zemlje ali pod vodo, pošlje radioaktivne delčke v zrak. Delčki postopoma padajo in dosežejo površino zemlje v obliki smrtonosnega prahu ali dežja. Japonske ribiče in njihov ulov je okužil prav ta prah.

Nihče ne ve, kako daleč se lahko razpršijo smrtonosni radioaktivni delčki, vendar najboljše avtoritete soglašajo, da lahko vojna z vodikovimi bombami pripelje do konca človeške vrste. Obstaja strah, da bi ob uporabi velikega števila vodikovih bomb prišlo do univerzalne smrti – nagle samo za manjšino, za večino pa v obliki počasnega umiranja v mučnih boleznih.

Ugledni znanstveniki in vplivne osebe v vojaški strategiji so

Manifest je poziv vsem znanstvenikom različnih političnih prepričanj, naj se zberejo in skupaj razpravljajo o nevarnosti za človeško civilizacijo, ki jo prinaša pojav jedrskega orožja. Manifest je bil javno razglašen 9. julija 1955.

Manifest sta sestavila Bertrand Russel, borec za človekove pravice in Nobelov nagrajenec za literaturo, ter fizik Albert Einstein, sopodpisalo pa še devet znanstvenikov. Russell je k podpisu povabil različne znanstvenike. Podpisnikov ni iskal samo med Nobelovimi nagrajenci, pač pa tudi med znanstveniki različnih političnih prepričanj. Žal pa med znanstveniki iz komunističnega in iz tretjega sveta ni bilo veliko nobelovcev, pa tudi večina med njimi ni sprejela pobude. Manifest je podpisal samo en poljski znanstvenik in pa edini zahodni levičarski nobelovec, član Komunistične stranke, Frederic Joliot-Curie.

Edini danes še živeči podpisnik tega manifesta je 88-letni Joseph Rotblat (rojen leta 1908 v Varšavi), ki je kot najmlajši njegov podpisnik vodil tudi tiskovno konferenco ob njegovi javni predstavitvi. Na tiskovno konferenco so prišli novinarji z vsega sveta. Zakaj je tiskovno konferenco vodil najmlajši med podpisniki? Russell je namreč skrbelo, da bi kdo na konferenci postavil tehnična vprašanja o vodikovi bombi, na katera sam ne bi znal odgovoriti. Rotblat pa je bil med podpisniki edini, ki je sodeloval v projektu Manhattan, in bi znal odgovoriti na takšna vprašanja.

izrekle številna opozorila. Nihče izmed njih pa ne bo izjavil, da so najhujši rezultati nedvomni. Pravijo, da so rezultati možni, in nihče ne more biti prepričani, da ne bodo tudi realizirani. Do zdaj še nismo ugotovili, da bi bili pogledi strokovnjakov na to vprašanje kakor koli odvisni od njihove politike in predsodkov. Naše raziskave so pokazale, da so pogledi odvisni zgolj od stopnje znanja določenega strokovnjaka. Ugotovili smo, da so ljudje, ki vedo največ, najbolj mračni.

Tukaj je torej problem, ki vam ga predstavljamo – odločen, strašen in neizbežen: naj naredimo konec človeški vrsti ali naj človeštvo opusti vojno? Ljudje se ne bodo soočili z alternativo, ker je vojno tako težko odpraviti.

Odprava vojne bo zahtevala nezaželene omejitve nacionalne suverenosti. Razumevanje situacije morda bolj kot kar koli drugega ovira nejasnost in abstraktnost termina človeštvo. Ljudje si še v domišljiji komaj predstavljajo, da nevarnost grozi njim, njihovim otrokom in vnukom ter ne zgolj nejasno zaskrbljenemu človeštvo. Komaj doumejo, da so oni sami in njihovi ljubljani v nenehni nevarnosti, da preminejo v agoniji. In tako upajo, da bo vojna morda še naprej dovoljena ob prepovedi dostopnega modernega orožja.

To upanje je iluzorno. Sporazumi o neuporabi vodikovih bomb, sprejeti v miru, ne bi bili več obvezujoči v vojni in obe strani bi

Ob 40. obletnici manifesta, leta 1995, je Joseph Rotblat ob obujanju spomina na nastanek Manifesta obnovil zgodbo o dramatičnih trenutkih njegovega rojevanja. Ideja za Manifest je bila Russlova, temeljila pa je na njegovi božični poslanici na radiu BBC 23. decembra 1954, ko je v zvezi z jedrsko oboroževalno tekmo in pripravo na jedrsko vojno opomnil človeštvo, da je odgovorno za svojo človečnost: če se je zave in se odpove vojni, je pred njim raj, če pa se vojni ne zmore odpovedati, je pred njim univerzalna smrt. Odmevi na poslanico so bili zelo ugodni, zato je Russell hotel pripraviti javno izjavo, ki bi jo podprli slavni znanstveniki, kajpada dobitniki Nobelovih nagrad. Najeminentnejši živeči znanstvenik tistega časa je bil Albert Einstein, ki je idejo podprl, treba jo je bilo samo še pripraviti za javnost. Russell je božično poslanico popravil in predelal v množinsko obliko in besedilo poslal Einsteinu v podpis. Ko je 18. aprila 1955 potoval z letalom iz Rima v Pariz, je pilot potnikom sporočil, da je ravnokar zvedel za Einsteinovo smrt. Za Russlla je bil to hud udarec, mislil je, da je projekt javne obsodbe jedrske vojne brez Einsteinove podpore propadel. V hotelu v Parizu ga je čakalo presenečenje, Einsteinovo pismo s podpisom k pripravljeni javni izjavi. Dejstvo, da je podpis Manifesta eno zadnjih dejanj v Einsteinovem življenju, daje temu manifestu poseben pomen. Je zadnje sporočilo človeka, ki je bil simbol veličine človeškega razuma.

začeli proizvajati vodikove bombe, takoj ko bi izbruhnila vojna. Kajti če bi bombe proizvajala samo ena stran in druga ne, bi bila stran, ki bi jih proizvajala, neizogibna zmagovalka.

Čeprav sporazum o odpravi jedrskega orožja kot del vsesplošnega zmanjšanja oborožitve ne bi pomenil ultimativne rešitve, bi kljub temu služil pomembnim namenom. Prvič zato, ker je vsak sporazum med Vzhodom in Zahodom dober, če teži k zmanjšanju napetosti. Drugič pa bi odprava termonuklearnega orožja – če bi obe strani verjeli, da nasprotna stran odpravo iskreno spoštuje – zmanjšala strah pred nenadnim napadom v stilu Pearl Harbourja, ki zdaj obe strani drži v nervozni pripravljenosti. Tako obliko sporazuma bi zato morali pozdraviti, čeprav samo kot prvi korak.

Večina nas ni čustveno nevtralnih, vendar si moramo kot človeška bitja zapomniti, da če se bo o problemih med Vzhodom in Zahodom odločalo na način, ki lahko zadovolji kogar koli, naj bo komunist ali anti-komunist, Azijec, Evropejec ali Američan, črn ali bel, to ne more biti odločanje z vojno. Želeti bi morali, da bi to razumeli tako na Vzhodu kot na Zahodu.

Nenehni napredek v sreči, znanju in modrosti je pred nami, če ga izberemo. Naj namesto njega izberemo smrt, ker ne moremo pozabiti naših preprirov? Kot človeška bitja pozivamo človeška bitja:

In kaj je bil projekt Manhattan? Verjetno najpomembnejši dogodek za začetek jedrske oboroževalne tekme. Projekt so si skupaj zamislili britanski in ameriški znanstveniki, kmalu po odkritju fizije uranovih jeder. Naključje je bilo, da so se odkritja na tem področju časovno ujemala z začetkom druge svetovne vojne. Znanstveniki univerze v Liverpoolu in v Los Alamosu so od leta 1939 dalje sodelovali pri izdelavi atomske bombe v prepričanju, da morajo prvi izdelati tako bombo. Prepričani so bili, da bombe ne bo treba nikoli uporabiti. Že sama grožnja z bombo naj bi Hitlerja odvrčala od morebitne uporabe take bombe. Rotblat, ki je izdelal eksperiment verižne reakcije v fiziji, je pri izdelavi atomske bombe sodeloval od leta 1939, iz projekta pa je izstopil konec leta 1944 in imel zaradi tega težave z obveščevalno službo, ki ga je hotela razglasiti za sovjetskega vohuna. Sredi leta 1945 je postalo jasno, da je ameriški predsednik Truman hotel imeti atomsko bombo zato, da bi jo uporabil, čeprav so mu nekateri znanstveniki in politiki to odsvetovali. Vojne z Japonsko, ki je že bila na tleh, ni bilo treba končati z atomsko bombo, toda uporabljena je bila kot grožnja Sovjetski zvezi. Z uporabo atomske bombe na Japonskem avgusta 1945 se je v resnici začela hladna vojna. Samo znanstveniki, ki so bombo izdelovali, so razumeli, da bodo podobno bombo lahko izdelali tudi na drugi strani. Samo pet let kasneje so denimo izvedeli, da je bila nemška znanost leta 1942 bliže atomski bombi, kot pa so ji bili v manhattanskem projektu.

Pomnite svojo človeškost in pozabite vse drugo. Če ste tega zmožni, vam ostaja odprta pot v novi raj; drugače vam preti nevarnost univerzalne smrti.

Resolucija

Pozivamo kongres in preko njega znanstvenike sveta in širšo javnost, naj podpiše tole resolucijo:

“Na podlagi dejstva, da bo v kateri koli prihodnji svetovni vojni nedvomno uporabljeno jedrsko orožje in da tako orožje ogroža nadaljnji obstoj človeštva, rotimo svetovne vlade, naj uvidijo in javno priznajo, da svojih ciljev ne morejo doseči s svetovno vojno, ter naj zato za ureditev vseh preprirov med seboj poiščejo mirna sredstva.”

Max Born, Frederic Joliot-Curie, Joseph Rotblat,
Percy W. Bridgeman, Herman J. Muller, Bertrand Russell,
Albert Einstein, Linus Pauling, Hideki Yukawa, Leopold Infeld,
Cecil F. Powell

Prevedla Gita Zadnikar

Russell-Einsteinov manifest in nezaželene posledice uporabe znanosti

Manifest o zgodovinski alternativni človeštva

Praviloma vsaka človekova dejavnost prej ali slej postane sama sebi problem. Tako se je zgodilo tudi z znanstveno ustvarjalnostjo. Kritični razmislek ne prihaja samo od zunaj od humanistov, filozofov, družboslovcev, ampak tudi iz znanosti same. V spoznavno-ontološkem smislu je znanost problem za filozofijo, odkar obstaja znanost.

Tej tradicionalni filozofski refleksiji znanosti sta se v 19. in 20. stoletju pridružili še sociološka in etična. Ustanovitev gibanja Pugwash v petdesetih letih po drugi svetovni vojni je po moji sodbi prva mednarodna institucionalizacija globoke etične zaskrbljenosti o usodi družbene uporabe znanstvenih odkritij. Gibanje Pugwash v bistvu že naznanja novo postmoderno razmerje med znanostjo in družbo, ne glede na to, da je miselno še silno obremenjeno s tradicionalnim prosvetljskim optimističnim odnosom do znanstvenotehničnega napredka. Joseph Rotblat, kot je zapisal v svojih spominih ob 40. obletnici Russell-Einsteinovega manifesta, je imel za najbolj pomembno, da se pri ljudeh obnovi vera v znanost, ki je pojemala ob uporabi te znanosti za izdelavo atomskega orožja (Rotblat 1995, 48–52). To enostransko prizadevanje za obnovo vere v znanost je globoko zaznamovalo gibanje Pugwash in tudi onemogočilo bolj prodoren celostni pregled nad konfliktno naravo znanstvenotehničnega napredka sploh, in ne samo na njegovo specifično in tedaj najbolj

Tekst je prispevek na okrogli mizi skupine Pugwash za Slovenijo, ki jo vodi akademik Zdravko Mlinar. Razprava o temi Nenameravane posledice znanstvenega delovanja je bila na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti 12. junija 1996.

dramatično usodno obliko, kot jo je pomenila atomska znanost in atomska vojaška tehnologija.

Ta omejitve je razumljiva z vidika danih zgodovinskih okoliščin. Druge senčne strani znanstvenotehničnega napredka, predvsem ekološke, tedaj v petdesetih letih še niso stopile v ospredje. Razumljivo je bilo, da se je zaradi destruktivnega psihološko-vrednostnega učinka prve uporabe atomskega orožja in realne nevarnosti vsesplošne jedrske vojne kot protiutež izpostavila možna svetla bodočnost človeštva, če se odreče jedrski oborožitvi in vojni sploh. Russell-Einsteinov manifest, objavljen 9. julija 1955, ki je bil podlaga za ustanovitev gibanja Pugwash, je tragično dojel položaj, s katerim se sooča človeštvo, in opozoril na naslednjo veliko zgodovinsko alternativo: ali bo človeštvo izbralo stalno napredovanje k sreči, znanju in modrosti, pot v novi paradiz, ali pa tveganje vseobče smrti. Smo mar to alternativo že pozitivno razrešili 40 let po objavi Russell-Einsteinovega manifesta? Moj odgovor je negativen. Končala se je sicer hladna vojna, s katero so se soočali pionirji gibanja Pugwash, prišlo je do delne atomske razorožitve, do različnih sporazumov med jedrskimi velesilami, ki so vsaj delno obrzdali tekmo v oboroževanju, do sporazuma o neširjenju jedrskega orožja, do ustavitve jedrskih poskusov, vendar zaradi tega še ne moremo reči, da je človeštvo že vstopilo v novi paradiz, kot so upali prvi podpisniki Russell-Einsteinovega manifesta. Jedrsko orožje je še tu, in dokler bo, alternativa še vedno ostaja. Še več. Lahko rečemo, da dokler bodo obstajali vzroki vojaškega reševanja človeških konfliktov, bo vedno obstajala nevarnost, da bo orožje, ki je sicer prepovedano ali celo uničeno, ponovno proizvedeno in uporabljeno v konfliktu. V manifestu je ugotovljena bridka resnica, da kar se spoštuje in velja v času miru, ne velja v času vojne.

Veliko je simbolike v tragičnem naključju, da je bil podpis manifesta Einsteinovo intelektualno dejanje, kar manifestu daje še posebno težo. S svojimi znanstvenimi dosežki Einstein gotovo izraža izredno višino in veličino, ki jo je zmožen doseči človeški intelekt. Einsteinov genij je dal neizbrisen pečat znanosti in človeški kulturi sploh, toda hkrati je njegovo spoznanje omogočilo tudi udejanjenje strahotnih destruktivnih možnosti. Podpis manifesta lahko razumemo tudi kot Einsteinov poslednji poziv in svarilo človeštvu, naj moči znanosti ne obrne proti samemu sebi, ker bo s tem uničilo ne samo vse dosežke znanosti in z njimi povezano kulturo, ampak tudi človeštvo samo.

Usmeritev podpisnikov manifesta je bila v času hladne vojne resnično vizionarska. Kaže, da je njihovemu pozivu, naj pozabimo na medsebojne prepire, da bomo lahko izbrali življenje in srečo, ne pa smrt, še danes težko slediti tako v splošnem človeško-civilizacijskem kot ožjem nacionalnem kontekstu. Poglejmo samo sami sebe, našo malo Slovenijo! Rajši se strankarsko odločamo za pogrevanje preteklih zamer in sporov, namesto da bi se zavzemali

za sedanjost in bodočo blaginjo celotnega slovenskega naroda. Protagonisti gibanj Pugwash se zavedajo, da dokler bodo velike in neznosne socialno-ekonomske razlike med državami in tudi znotraj iste države, toliko časa bodo neizogibni tudi veliki konflikti znotraj držav in med njimi. Tradicionalnim vojaško, ekonomsko-socialno, politično, versko, kulturno generiranim konfliktom in nevarnostim so se pridružili še novi: ekološki. Zato ni čudno, da je gibanje Pugwash v zadnjih letih razširilo svojo pozornost k tem trem področjem: splošni izvori družbenih konfliktov kot potencialne grožnje miru, globalne ekološke nevarnosti za človeštvo in etična odgovornost znanosti, povezana z novimi spoznanji in možnostjo njihove uporabe.

Manifest je pozival, naj začnemo čutiti in misliti univerzalno kot pripadniki biološke vrste in ne zgolj in predvsem kot pripadniki te ali one družbenopolitične in nacionalne partikularnosti. Einstein in Russell sta spoznala, da se moramo učiti in misliti na nov način, ko smo soočeni z možnostjo popolnega uničenja. Toda to možnost smo ustvarili sami s pomočjo znanosti.

Parcialnost napredka

Ekološki in zlasti še ekološki globalni problemi nas silijo, da ponovno premislimo naše bolj ali manj ustaljene predstave o splošni koristi znanosti in njeni vlogi v človeškem napredku sploh. Če govorimo o napredku, moramo razpolagati z merili napredka in imeti cilj, ob katerem bi lahko nesporno ugotovili, da res korakamo nekam naprej, ne pa nazaj ali vstran. O kakšnem vsesplošnem napredku ne moremo govoriti. Opravka imamo samo s parcialnimi napredki v prostorskem, časovnem in področnem smislu. Napredki v določenem času, določenem prostoru, na določenem področju, za določene ljudi predstavljajo hkrati nazadovanje in izgubo. Kar npr. pomeni napredek za ljudi, gotovo v ekološkem smislu ne pomeni napredka za preostalo življenje, ko pa se pogoji za njegov obstoj vedno bolj zožujejo. Uporaba znanstvenih spoznanj, ki je vodila ne samo k nepredvidenim, ampak hkrati tudi k neželenim posledicam, je zamajala linearno optimistično predstavo o napredku in poglobila našo zavest o njeni konfliktni naravi. Posledice so lahko predvidene ali nepredvidene, predvidene pa želene ali neželene. Želene posledice pa so lahko hotene in namerne ali nehotene in nenamerne. Neželene posledice, ki zadevajo same akterje, pa naj bodo to predvidene ali nepredvidene, niso hotene in namerne. Najbolj neprijeten položaj je, če imamo opravka z nepredvidenimi, neželenimi, nehotenimi in nenamernimi posledicami hkrati. Znanost naj bi bila sposobna predvideti posledice svoje uporabe in predvideti njihovo zelenost

in neželenost. Uporaba znanja v bistvu zajema predvidene želene posledice. Če se poleg tega pokažejo še nepredvidene, toda želene posledice, potem je to toliko boljše. Če bi predvidevali samo neželene posledice, potem znanja nihče ne bi uporabil.

Ocene tveganj nam govorijo o tem, da so nam posledice naših dejanj do določene stopnje že poznane in predvidene. Kdor kadi, bolj ali manj pozna možne posledice za zdravje, toda teh posledic ne izziva namerno in hoteno. Gotovo bi bil vsak kadilec bolj vesel, če bi se predajal užitku brez tveganja za svoje zdravje. Posledice kajenja so torej neželene, nenamerne in nehotene, so pa predvidene in ta predvidenost je izražena z oceno tveganja. Nepredvidenost in z njo povezana negotovost in nezaželenost posledic človekovih dejanj je konstanta človekovega življenja. Svobodo človeka na temelju znanja nujno spremlja nesvoboda človeka na temelju neznanja in pomanjkljivega znanja.

Asimetričnost napovedi in razlage

Sociolog August Comte je že v 19. stoletju izjavil: vedeti, da bi predvideli. Predvidevanje naj bi bil torej bistven, nepogrešljiv konstitutivni element znanstvenega vedenja. Nekateri (Michael Scriven, Adolf Grunbaum) so zastopali stališče asimetričnosti med razlago in napovedjo, kar naj bi pomenilo, da razlaga ne vključuje nujno napovedi in napoved ne razlage. Npr. vzroke potresov lahko razložite, ne morete pa jih napovedati. Ljudje so lahko ob hudem mrazu napovedali, da bo voda zmrznila, niso pa dali razlage za ta pojav. Nekateri pa zagovarjajo stališče simetričnega odnosa med razlago in napovedjo, češ vsaka razlaga je implicitno tudi napoved in obratno. Npr. zakon gravitacije je tudi napoved v tem smislu, da iz njega izhaja, da bo vsaka stvar, ki jo vržemo v zrak, tudi padla na zemljo, če ne deluje nasprotna sila. Vsaka napoved pa bi obratno vsebovala tudi neko razlago. Napoved izbruha nacionalizma vsebuje neko razlago nacionalizma. Sodim, da niti znanost niti vsakdanje izkustvo na vsej črti ne potrjuje simetrije med napovedjo in razlago. Mislim, da je treba tudi razlikovati napoved nekega pojava na osnovi teorije in zakona od napovedi dogodka, ki izhaja iz evlucijskega procesa. Eno je "napovedati", da bo vrženi kamen padel na zemljo, drugo pa npr., kakšen bo razvoj jezikov na našem planetu zaradi intenzivnih procesov komunikacije in globalizacije. Pri pojavih, ki izhajajo iz evlucijskih procesov, ne obstaja simetrija med napovedjo in razlago. Pri evlucijskih procesih napovedi ni mogoče preprosto deducirati iz teoretičnih razlag, ker te nikdar ne vključujejo celotnih kontekstov predvidenih dogodkov. Zaradi tega sodim, da še tako popolno znanje nikdar ne bo moglo predvideti vseh možnih nezaželenih posledic.

Ontološka in epistemološka nujnost nezaželenih posledic

Uporaba znanosti bo vedno izvor nezaželenih posledic, hkrati pa bo iskala sredstva in načine, kako bi se jim izognila in jih zmanjšala. Dokler bo znanosti uspevalo to dvoje držati v nekem za ljudi sprejemljivem razmerju, toliko časa bo najbrž tudi prevladovalo pozitivno vrednotenje znanosti in njene uporabe. Kakor hitro pa bi se zgodilo, da bi npr. neželene družbene in ekološke posledice znanstvenih tehnologij dobile značaj velikih katastrofičnih ireverzibilnih razsežnosti, se bo v temelju spremenil odnos javnosti do znanosti. To bi bila sprememba odnosa do znanosti na temelju tragičnega in negativnega izkustva. Kritična zavest znotraj znanosti same, ki opozarja, da trenutno ne more dati zanesljivega vedenja o možnih nezaželenih učinkih za človekovo zdravje in okolje sploh, pa prispeva k temu, da se v javnosti oblikuje bolj trezen in bolj realističen odnos do uresničevanja znanstvenotehničnih možnosti. Tako znotraj ekspertne znanstvenotehnične racionalnosti kot tudi v širši družbi bo morala dobiti priznanje stara kitajska modrost, ki pravi:

*Kdor hoče imeti samo dobro brez zla,
red brez nereda,
ta ne pozna načel nebes in zemlje
in ne ve, kako so povezane stvari.*

Ne samo laiki, ampak tudi strokovnjaki še vedno mislijo, da lahko ponudijo samo dobro brez zla, red brez nereda. Dosedanji znanstvenotehnološki napredek ne opravičuje takšnega pričakovanja. Mnoge neželene posledice uporabe znanja za človekove potrebe in užitke so sicer rezultat kratkoročnih ekonomskih profitnih interesov, prometejske ambicioznosti in usodne domišljavosti. Toda, četudi bodo kdaj v kakšni bolj človeški družbi izginili ti izvori neželenih posledic, bodo še vedno ostali epistemološki izvori, ki so nujni rezultat človekovega nepopolnega vedenja. Ne morejo se vnaprej predvideti vse možne posledice v praksi, ki izhajajo iz uporabe znanja. Vedno obstaja razkorak med spoznanjem in ravnanjem. Vedno so razlike med eksperimentom "in vitro" in njegovo izvedbo "in vivo". Že Nietzsche je opozoril na nepredvidljivost posledic človekovih postopkov. Pri vsakem delovanju, po njegovem, dosežemo mnogo tega, na kar ne mislimo. Samo za bližnje posledice po Nietzscheju lahko rečemo, da so koristne. Dolgoročno pa se po njegovem vsak postopek lahko označi enako kot koristen ali škodljiv. Čas ne samo da zrelativizira koristnost in škodljivost stvari, ampak razkrije tudi njihovo slabost, načelno pomanjkljivost in minljivost. Nietzsche je zapisal, da nas posledice naših dejanj držijo za ušesa in jim je

presneto malo mar, da smo se med tem že “poboljšali”. V ekološkem smislu nas za ušesa drži na tisoče velikih odkritij in na njih temelječih inovacij, ki smo jih svoj čas sprejeli brez zadržkov in z velikim navdušenjem. Spomnimo se samo hladilnika in azbesta. Pri vsaki uporabi znanja moramo že danes misliti na to, kako nas bodo jutri naša dejanja in uporabljena spoznanja držala za ušesa, pa čeprav se bomo medtem mogoče že poboljšali, tako da bomo sprejeli npr. ustrezne okoljske zakone, nove tehnološke standarde in podobno.

Poleg epistemoloških izvorov nujnih neželenih ekoloških posledic so tu še vzroki ontološke narave. V koliziji so tri različne ontološke entitete: narava, družba in tehnologija. Tehnologije so po človeku in družbi realizirane spoznavne možnosti. Realizirane tehnične konstrukcije, proizvodi in procesi so vedno namensko specializirani, funkcionirajo pa v okolju, ki je izredno kompleksno in mnogofunkcionalno. Predmet gibanj Pugwash so bile do nedavnega predvsem do določenega obsega predvidene in z vidika vojaških in političnih akterjev namerne posledice. Človeštvo pa se sedaj vse bolj sooča z obvladovanjem neželenih, nenamernih in nepredvidenih posledic, tako širših ekoloških, zdravstvenih kot ekonomsko-političnih.

Zasluge in “krivde” znanosti

Postavlja se vprašanje o zaslugi znanosti za zelene in odgovornost za neželene posledice njene uporabe. Nesporno je, da je uporabljena znanost postala bistvena sestavina materialnega in družbenega življenja sodobnega človeka. Znanost si lasti zasluge, da je v pozitivnem smislu spremenila človekove delovne pogoje, prispevala k izboljšanju njegovega zdravja, dvignila produktivnost človekovega dela in omogočila razširitev terciarnega in kvartarnega sektorja, omogočila svetovni transport in komunikacije in še in še bi lahko naštevali. Znanost je revolucionirala poljedelstvo s pomočjo botanike, genetike, kemije, tehnike, tako da 5–10 % aktivnega prebivalstva v nekaterih državah prehrani vse preostalo prebivalstvo. Mar niso senčne ekološke strani takšnega kemiziranega in tehniziranega kmetijstva samo druga stran njenega uspeha? Odmislite njene senčne strani, in v veliki meri bo izginil tudi njen uspeh. Razbremenite znanost “krivde” za njene senčne strani, in odvzeti ji morate tudi njene zasluge za uspehe. Neposredna ali posredna udeležba znanosti v vseh teh spremembah skoraj ni predmet spora in dvoma. Moderna znanost je pri moderni tehnologiji nenamerno soudeležena pri proizvodnji neželenih posledic kot tudi pri proizvodnji uspehov. Moderna znanost ne more zanikati svojih povezav s tehnologijo in njenimi proizvodi. Samo če bi dokazali, da moderna znanost ni v

nikakršni, niti pozitivni niti negativni povezavi s tehnološkimi temelji sodobne civilizacije, bi znanost lahko razbremenili soudeležbe pri nastajanju nenamernih in neželenih posledic sodobnih tehnologij. Uporabljen znanost je postala usodno povezana ne samo s človekovim življenjem, ampak s celotnim življenjem na našem planetu. Vsi ljudje, skupaj z znanstveniki in inženirji stojimo pred vprašanjem, kakšen svet ustvarjamo s pomočjo znanosti in na njih temelječih tehnologijah? Pri družbenomoralni sporni, toda namerni uporabi ali celo zlorabi znanosti je odgovor nedvoumno jasen: odgovoren je tisti, ki je izpeljal takšno uporabo znanosti za družbene in moralno problematične ali celo očitno nesprejemljive cilje. Če so pri tem sodelovali znanstveniki, so pač tudi oni odgovorni. V načelu pa znanstveniki ne morejo biti odgovorni za to, kako se njihova odkritja uporabijo za vojaške, ekonomske, tehnološke in politične cilje. Za to so odgovorni biznis, vojska, politika. Toda, kdo je kriv za nenamerne in nezaželene stranske učinke uporabe znanja, ki jih nihče ni hotel in tudi ne načrtoval? Ali znanost lahko odvrne: to mene ne zadeva, jaz si lastim samo zasluge za pozitivne hotene rezultate uporabe znanstvenih spoznanj? Iz tega sledi, da če so cilji sprejemljivi, potem je vsaka uporaba znanja nujno dobra in ne more pri tem nastati ničesar slabega in negativnega. Ta aksiom je v očitnem sporu z vsem izkustvom moderne uporabe znanosti od industrijske revolucije dalje. Ekološko dejstvo je, da so nenamerne in nezaželene posledice za določen čas tako neločljivo povezane s pozitivno želenimi rezultati in funkcijami, kot sta neločljivi obe strani bankovcev. Kot ne moremo vzeti bankovca tako, da bi vzeli samo eno njegovo stran, tako moramo vzeti kot celoto tudi tehnološko rešitev, z njenimi želenimi in neželenimi učinki. Če ne sprejmemo te celote, tudi ne moremo uživati dobrih strani. Seveda pa lahko eno tehnološko rešitev, v kateri je določen splet želenih in neželenih učinkov, znanstvenotehnološko ustvarjalno zamenjamo z drugo rešitvijo, kjer bo sicer drugačen splet želenih in neželenih učinkov, toda praviloma nikdar nimamo samo želenih učinkov. Običajno smo razočarani, če mislimo, da neželenih učinkov ni. Ta odsotnost je samo navidezna, začasna, dokler nezaželeni učinki ne postanejo manifestni oziroma smo jih sposobni identificirati z razpoložljivimi raziskovalnimi sredstvi in metodami. Degradacija stratosferskega ozona zaradi freonov v naših hladilnikih, zaradi sestavine naših sprejev in drugih sredstev je potekala že davno prej, preden se je ta proces empirično raziskovalno nesporno potrdil. Ni tehnoloških rešitev s pomočjo znanosti, ki ne bi bila vsaj v nekem pogledu obremenilna za okolje in v tem smislu nezaželena z vidika človekovih ocen in kriterijev. To dejstvo je biokemik Barry Commoner na literarni simbolni način formuliral kot ekološki zakon, ki se glasi: brezplačnega kosila ni. Če si znanost lasti

zasluge za številne koristi, česar ji ni mogoče odrekati, potem mora biti samo dosledna in nase prevzeti tudi nevšečno breme nenamernih neželenih posledic njene uporabe. Znanost kot izvir hotenega želenega dobrega je hkrati izvir nehotenega in nenamernega zla. Vlogo znanosti v človeški kulturi bomo dojeli v vsej resnici, če bomo razkrili ontološke in epistemološke izvore neželenih posledic pri njeni uporabi. Takšno razkritje nima namena, da bi znanost moralno obsojalo, ampak da bi lahko odkrito in pogumno pogledali tudi v grozljiva tveganja, ki so povezana z našo ustvarjalno uporabo znanja, čeprav nas pri tem lahko vodijo vzvišeni in plemeniti moralni cilji.

Pozneje smo odkrili nezaželene in nenamerne stranske ekološke učinke uporabe pesticidov, herbicidov, umetnih gnojil. Nismo še odkrili, kakšni so učinki na naše zdravje tisočih kemičnih sestavin, ki so v našem okolju in v naši hrani zaradi postopka njene pridelave in predelave. Ne vemo, kakšne vse bi lahko bile nezaželene posledice uporabe genske tehnologije v kmetijstvu. Domišljavo bi bilo reči, da so dosedanje nenamerne in nezaželene posledice tehnološke uporabe znanosti zgolj posledica splošne ekološke nevednosti in neprevidnosti, da pa bo odslej vse drugače. Znanost je sicer sama sposobna odkrivati nezaželene posledice, toda ne vedno pravočasno. Uporaba znanja jih bo tudi vedno proizvajala. Mogoče obstaja celo tale odvisnost med želenimi in neželenimi posledicami: kolikor bolj so radikalne zelene posledice, toliko bolj je verjetno, da bodo tudi bolj radikalne ali celo katastrofične neželene posledice.

Družbenomoralna odgovornost znanosti

Glede družbenomoralne odgovornosti znanosti obstajata dva nasprotujoča si odgovora: zmeren in radikalno-fundamentalen. Zagovorniki zmernega stališča sodijo, da obstaja odgovornost samo na ravni uporabnikov znanja, na ravni proizvodnje znanja pa obstaja odgovornost znanstvenikov samo za kakovost znanja. Radikalno-fundamentalno stališče pa sodi, da se etični problemi iz sfere uporabe znanosti postopoma selijo in širijo v sfero samega raziskovanja. Medicina je gotovo najstarejši primer etične regulacije raziskovanja. Na primeru začasnega moratorija določenih tipov raziskav se je v sredini sedemdesetih let pojavila etična regulacija tudi na področju molekularne genetike. Nekateri ta moratorij celo ocenjujejo kot prvi primer prostovoljne omejitve raziskovanja v zgodovini znanosti od same znanstvene skupnosti, ki je izhajala iz občutka odgovornosti do možnih tveganj. Dejstvo je, da ne moremo pridobiti kakršnega koli znanja, npr. na področju psihologije, medicine, pedagogike, sociologije, če bi takšna pridobitev ogrozila in prizadela sociopsihološko

osebnostno integriteto človeka ali njegovo zdravje. V tem neeksplicitnem in neformaliziranem moralnem okviru v glavnem potekajo raziskovanja na tem področju, in te omejitve se jemljejo kot samoumevne. Ker se ne poskušajo prekoračiti ti okviri, se te omejitve sploh ne občutijo kot etične meje raziskovanja. Gotovo tudi na naravoslovnem, biotehničnem in tehničnem področju ne bi bilo moralno izvesti eksperimente, če bi ti lahko ogrozili ljudi, njihovo zdravje ali njihovo blaginjo. Moralno bi bilo tudi sporno, če tovrstni poskusi sicer ne bi prizadeli sedanjih ljudi, bi pa obremenili s svojimi časovno oddaljenimi posledicami prihodnje generacije. Eksplicitni formalni premik etične regulacije v sfero samega raziskovanja v bistvu pomeni, da se mora tudi znanje pridobivati pod določenimi etičnimi pogoji, kjer pridobitev novega znanja ne more za vsako ceno izstopati kot absolutna, torej od drugih vrednot neodvisna vrednota. V tem smislu ne bi bila posebno sporna etična odgovornost znanstvenikov na ravni samega raziskovanja. Na hudo nesoglasje in odpor pa naleti razumevanje znanstvenikove odgovornosti na ravni samega pridobivanja znanja, če se razume kot odgovornost za praktične možnosti, ki tičijo v sami teoriji in v pridobljenem spoznanju sploh. Če skušajo znanstvenike raziskovalno praktično angažirati za očitne neetične cilje, potem je seveda možna etična drža posameznikov, ne glede na dvomljivost njihovega uspeha, da odklonijo svoje storitve. Tako je Hans Bethe v svojem pismu pozval vse znanstvenike sveta, naj se odrečejo sodelovanju pri ustvarjanju, razvoju, izboljšanju in proizvodnji nuklearnega orožja (Bethe 1995, 30). Kako pa naj znanstvenik ravna, če raziskovanje nima nobenih praktičnih ciljev, bolj ali manj jasno pa se slutijo tudi njegove možne praktične neetične aplikacije? Naj se mar zaradi tega odrečejo nadaljnjemu raziskovanju? To za znanstveno skupnost gotovo ni sprejemljiva rešitev. Če samo raziskovanje ne ogroža ljudi in njihove blaginje, potem ostane edino to, da tako širšo strokovno kot laično javnost vseskozi informirajo o možnih poteh zlorabe odkritij in da niso ravnodušni do načina, kako se v družbi uporabljajo njihova odkritja. Bertrand Russell je že leta 1959 zavrnil omejeno pojmovanje odgovornosti znanstvenikov, češ da je njihova edina vloga, da priskrbijo znanje, ne pa da bi se čutili odgovorne tudi za način, kako družba uporablja njihova odkritja. Po Russellu so znanstveniki dolžni skrbeti, da se njihova znanja uporabljajo v splošnem interesu. Russell še ni bil pozoren na to, kako je s problemom odgovornosti znanosti tedaj, ko se znanje sicer uporablja v splošnem interesu, pa vseeno nastopijo nezaželene in nenamerne posledice. Russell je v tem času skrbela, kar je bilo razumljivo, namerna zloraba znanosti, ne pa nenamerne in nezaželene posledice. Opozoril je, da je bila znanost od vsega začetka tesno in zlovešče povezana z vojno. Arhimed je svoje znanje prodal sirakuškemu tiranu, ki ga je

uporabil za boj proti Rimljanom, Leonardo da Vinci je dobil od milanskega vojvode plačilo za utrdbe, Galileja pa je zaposlil veliki vojvoda Toskanski, ker je znal računati pot izstrelkov. Znanstvenike, ki so v francoski revoluciji ušli giljotini, so usmerili k raziskovanju razstreliv. Med častne izjeme, ki niso služili vojnim mešetarjem, je Russell prištel Faradaya. Med krimsko vojno se je britanska vlada obrnila nanj po nasvet glede uporabe strupenih plinov pri napadu na utrdbo. Faraday je odgovoril, da je stvar popolnoma izvedljiva, da pa je nečloveška in sam ne želi imeti opravka s tem (Russell 1988, 225–226). Da se mora znanost čutiti odgovorna in prizadeta tudi za način, kako se njena spoznanja uporabljajo v družbi, izhaja že iz tega, da spoznanja stalno razširjajo svet možnega delovanja. Brez znanja ne bi bila možna niti njegova uporaba niti zloraba, niti obstoj zaželenih, pa tudi ne nezaželenih posledic.

Velika genija dvajsetega stoletja, fizik Einstein in filozof Heidegger, sta npr. do istega zgodovinskega pojava, to je nacionalsocializma, pokazala zelo različno, če že ne kar nasprotno moralno držo. Ko so Einsteina po porazu nacistične Nemčije leta 1946 povabili, naj se znova pridruži Bavarski akademiji znanosti, je povabilo zavrnil in zapisal: "Nemci so poklali moje židovske brate; z Nemci ne maram imeti nobenega opravka več" (Hoffmann, Ducas 1980, 229). Ko so Einsteina leta 1949 povabili, naj uradno obnovi zvezo z institutom cesarja Viljema, ki se je preimenoval v inštitut Maxa Plancka, je ponudbo takole zavrnil: "Nemški zločin je v resnici najbolj gnusen v zgodovini tako imenovanih civiliziranih narodov. Nemški intelektualci se – kot celota – niso obnašali nič bolje kakor drhal. In še zdaj ni nobenega znaka kakega obžalovanja in nobene resne želje, da bi popravili tisto malo, kar je po množičnem pobijanju še mogoče popraviti. Zaradi teh okoliščin čutim neukrotljiv odpor do tega, da bi sodeloval pri čemer koli, kar ima kakršno koli zvezo z javnim življenjem v Nemčiji..." (Hoffman, Ducas 1980, 229). Einsteinova sodba v bistvu zadene tudi Heideggerjevo držo. Ne glede na to, zakaj, kako in koliko časa je bil Heidegger povezan z nacionalsocializmom, je še bolj tragično in nerazumljivo to, da vsaj do sedaj ni znano, da bi po drugi svetovni vojni javno obsodil nacionalsocializem in njegove zločine ter obžaloval svoje sprege z nacističnim režimom.

Tudi za sodobno ekološko zavest je relevantna naravnost Russell-Einsteinovega manifesta, ki se obrača na ljudi kot pripadnike biološke vrste, ne pa kot na pripadnike posamičnih držav, strank, ver in nacij. Kot je pojav atomskega orožja po Rusllu in Einsteinu zahteval nov način mišljenja in učenja, tako tudi sedanji ekološki položaj človeštva zahteva nov način mišljenja, učenja in ravnanja.

Dr. Andrej Kirn, redni profesor na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

LITERATURA

HOFFMAN, BANESH in DUKAS, HELEN: **Einstein. Ustvarjalec in upornik**.

Založba Obzorja, Maribor, 1980.

The RUSSELL-EINSTEIN MANIFESTO, v: **The Pugwash Conferences on Science and World Affairs**, The Pugwash Council, London 1990.

Pismo by HANS BETHE, v: **Pugwash Newsletter**, julij/oktober 1995, 30.

ROTKBLAT, JOSEPH: Reminiscences on th 40th Anniversary of the Russell-Einstein Manifesto. **Pugwash Newsletter**, julij/oktober 1955, 48–52.

RUSSELL, BERTRAND: Družbena odgovornost znanstvenikov, v: Andrej Kirn (ur.) **Znanost v družbenovrednotnem svetu**. Delavska enotnost, Ljubljana 1988, 225.

50. obletnica Hirošime

Bomba na Hirošimo pred petdesetimi leti je naznanila novo dobo.

Nuklearna doba je stvaritev znanstvenikov, vendar je bila zanje grenka že od samega začetka. S popolnim omalovaževanjem temeljnih načel znanosti – odprtosti in univerzalnosti – je bila spočeta v tajnosti in uzurpirana – celo pred rojstvom – od ene države, da ji zagotovi politično dominacijo. Ob takih kontingenčnih pomanjkljivostih in vzreji vojske dr. Strangelovov ni presenetljivo, da je kreacija prerasla v pošast; pošast s sedemdesettisočimi glavami, nuklearnimi bojnimi glavami; pošast, ki je sejala strah in nezaupanje ter ogrožala nadaljnji obstoj človeštva na tem planetu. Mi znanstveniki moramo za to veliko odgovarjati.

Kar je tako žalostno pri tem, je, da so bili naši nameni dobri. Znanstveniki v Angliji in Ameriki, ki so začeli projekt atomske bombe, so bili prepričani, da *je bila bomba potrebna zato, da ne bi bila uporabljena*.

Ideja o atomski bombi se je številnim znanstvenikom porodila kmalu po odkritju cepitve urana, in nesreča zgodovine je bila, da se je to časovno ujelo z izbruhom druge svetovne vojne, vojne, v kateri je bilo na kocki preživetje osnovnih civilizacijskih vrednot, velikanski boj med demokracijo in najslabšo obliko totalitarizma.

Namen uporabe znanstvenega odkritja za izdelavo orožja za množično uničevanje bi za znanstvenika običajno pomenilo prekletstvo; ker pa se je pojavilo prav v tistem trenutku, je znanstvenike postavilo pred hudo dilemo, pred kritični test njihove družbene odgovornosti. Po drugi strani razvijanje

instrumenta uničenja nasprotuje temeljnemu idealom znanosti. Po drugi pa so bili prav ti ideali v nevarnosti, da bodo izkoreninjeni, če bi z odklonitvijo izdelave bombe najbolj podlemu režimu omogočili prevzem svetovne dominacije.

To je bila resnično izbira med hudičem in globokim morjem. Kot je običajno pri človeškem vedenju, je prednost dobila neposredna nevarnost. Večina znanstvenikov soočenih z izbiro, se je odločila nadaljevati raziskavo in utemeljiti izvedljivost atomske bombe.

Britanski in ameriški znanstveniki so se bali, da bi nemški znanstveniki razvili bombo. Ko so naši izračuni pokazali izvedljivost atomske bombe, je bila normalna naša predpostavka, da so nemški znanstveniki prišli do enakega zaključka. Šele čez pet let smo izvedeli, da je bil strah neosnovan; zaradi napačnih teoretičnih izračunov in pomanjkljivih eksperimentov so projekt atomske bombe v Nemčiji – zaradi praktičnih razlogov – prekinili že leta 1942, še preden se je zares začel projekt Manhattan v Združenih državah. Vendar tega takrat nismo vedeli. Bali smo se, da bi Hitlerju orožje, če bi ga dobil, omogočilo zmago v vojni. Strašljivi vidik nas je prepričal, da smo projekt začeli. Do takrat smo izdelali racionalo za samostojno izdelavo bombe. Racionala je enaka tisti, ki se še do danes uporablja kot razlog za ohranjanje nuklearnih arzenalov: nuklearni strah. Edini način, da bi Hitlerja odvrnili od uporabe bombe proti nam, bi bil, da bi jo imeli tudi mi in bi grozili z maščevanjem. Potrebovali smo bombo, zato da ne bi bila uporabljena.

Izkazalo pa se je, da nismo imeli prav: bomba *je bila* uporabljena; uporabljena je bila takoj, ko je bila izdelana; uporabljena je bila proti ljudem v Hirošimi.

Petdeset let po teh pomembnih dogodkih je vprašanje še vedno pred nami: *Je bilo uničenje Hirošime in Nagasakija potrebno?*

Preprosta dejstva dozdevno nakazujejo pritrdilni odgovor na vprašanje. Pet dni po nagasaški bombi, 14. avgusta 1945, se je končala vojna. Japonska se je predala. Mnoga življenja med oboroženimi silami na obeh straneh, ki bi bila izgubljena, če bi se vojna nadaljevala, so bila rešena. Smrti v Hirošimi in Nagasakiju so bile nujna žrtev, da je bilo prizaneseno veliko večjemu številu drugih življenj. Odgovor na to vprašanje, ki je ponujeno otrokom v zgodovinskih lekcijah, je torej: *potrebno je bilo uporabiti bombe.*

Obstaja pa še druga verzija dogodkov, verzija, ki spravlja ljudi na Zahodu v tako zelo neprijeten položaj, da je zamolčana. Ko je med pripravami na 50. obletnico bombe Smithsonian Institution v Združenih državah nameraval opozoriti na to vprašanje, je bil deležen tako izprijenega divjega napada, da je moral opustiti celoten projekt. Ameriška legija pa nas kljub svoji moči ne more zaustaviti pri zastavljanju vprašanj. Dokazi, ki podpirajo drugo verzijo, so premočni, da bi jih opustili.

Za začetek obstaja nagnusen argument o relativnih izgubah življenj v dveh scenarijih: končanje vojne z atomsko vojno ali brez

nje. Winston Churchill, britanski ministrski predsednik, je v svoji zgodovini druge svetovne vojne – leta 1953 – napisal:

“Zadušitev japonskega odpora s človekom za človekom ... bi prav lahko zahtevala izgubo milijona ameriških življenj in polovico tega števila britanskih – ali več.”

Kakor koli že, je številka v ostrem nasprotju z napovedmi združenega poveljstva Združenih držav o žrtvah, ki bi lahko bile posledica poskusov izkrcanja ameriških čet na japonskih otokih. V memorandumu predsedniku Trumanu junija 1945 so podali oceno števila žrtev kot posledice treh različnih operacij izkrcavanja. Te nihajo od 25.000 do 45.000, kar je veliko manj žrtev kot v Hirošimi in Nagasakiju.

Vendar je bilo po mnenju nekaterih zgodovinarjev celo to število ameriških življenj manjše, ker bi se vojna lahko prej končala. Japonska je bila vojaško premagana, preden je bila izdelana atomska bomba, in se je bila pripravljena predati pod pogoji, ki so bili kasneje dejansko sprejeti. Vendar je Truman pogajanje odklonil.

Pred analiziranjem razlogov za Trumanovo zavrnitev moramo poudariti, da atomska bomba ni bila potrebna za dokončanje vojne z Japonsko. Winston Churchill v isti knjigi pravi:

“Napaka bi bilo predpostavljati, da je usodo Japonske določila atomska bomba. Njen poraz je bil nedvomen, preden je padla prva bomba.”

Še več pove izjava Dwighta Eisenhowerja, ki je bil takrat vrhovni poveljnik združenih sil:

“Izražam ... resno zaskrbljenost, prvič na temelju svojega prepričanja, da je bila Japonska že premagana in da je bilo povsem nepotrebno vreči bombo, in drugič zato, ker sem mislil, da bi se naša dežela morala izogniti šokiranju svetovnega mnenja z uporabo orožja, katerega uporaba ni bila, kot sem mislil, več pooblaščen ukrep za rešitev ameriških življenj.”

Potem ko so bile bombe odvržene, je admiral William D. Leahy, predsednik združenega poveljstva, takole izrazil svoje močne občutke:

“Japonci so bili že premagani in pripravljeni na predajo. Uporaba tega barbarskega orožja na Hirošimi in v Nagasakiju ni pomenila nobene materialne pomoči v naši vojni proti Japonski. Kot prvi, ki smo jo uporabili, smo ... privzeli etični standard, značilen za barbare mračnega veka. Nisem bil naučen vojskovati se na ta način.”

Zakaj je predsednik Truman ob tako močnih čustvih sprejel priporočila drugih svetovalcev, naj nadaljuje vojno, dokler bombe ne bodo pripravljene za uporabo? Obstajajo trdni temelji za prepričanje, da razlog ni bil vojaški, temveč politični, namreč da je bila bomba od začetka močen instrument v ideološkem boju med Združenimi državami in Sovjetsko zvezo.

Nedavni članek v Biltenu atomskih znanstvenikov nas je

spomnil na dejstvo, da je bila Japonska določena za tarčo pri uporabi atomske bombe skoraj od začetka projekta Manhattan. Že maja 1943 je memorandum vojaškega političnega komiteja priporočil, naj bi bila tarča koncentracija japonskega ladjevja. General Leslie Groves, vodja projekta Manhattan, je aprila 1945, več mesecev preden je bila bomba izdelana, rekel:

“Tarča je in vedno je bilo pričakovano, da bo Japonska.”

Znanstveniki, ki so delo začeli, pa niso nikoli razmišljali o Japonski kot tarči. Argument strahu – glavna motivacija za začetek projekta – se ni nanašal na Japonsko, ker nismo imeli nobenih dokazov, da Japonska namerava izdelati atomsko bombo.

Med političnimi voditelji, ki so predsedniku Trumanu svetovali, naj nadaljuje vojno, dokler bomba ne bo pripravljena, je bil državni sekretar James F. Byrnes. Rekel je:

“Če bi imeli in demonstrirali bombo, bi to Rusijo naredilo bolj prilagodljivo.”

General Groves je bil še celo bolj jasen glede namena bombe:

“... nikoli v približno dveh tednih, kar sem prevzel ta projekt, nisem imel nobene iluzije, Rusija je naš sovražnik in projekt je voden na tej osnovi.”

Obstaja torej utemeljen razlog za prepričanje, da uničenje Hirošime in Nagasakija ni pomenilo toliko konca druge svetovne vojne kolikor začetek hladne vojne, prvi korak v usodno verigo dogodkov, začetek nore oboroževalne tekme, ki nas je pripeljala zelo blizu nuklearnega holokavsta in uničenja civilizacije. Večina znanstvenikov pri manhattanskem projektu je bila nesrečna zaradi dogodkov, ki so sledili: Eden največjih znanstvenikov v tistem času, Niels Bohr, je dejansko napovedal, da bo ta politika pripeljala do jedrske oboroževalne tekme, in predvidel njene strašne posledice. Dolgo pred izdelavo bombe je izdelal načrt za preprečitev oboroževalne tekme, vendar je bil ta zavrnjen, kljub temu da ga je predsednik Roosevelt simpatično sprejel. Ko je bila bomba že skoraj pripravljena, so znanstveniki izdali memorandum, Franckovo poročilo, ki je močno nasprotovalo uporabi bombe proti civilnemu ljudstvu in ponovno opozarjalo, da bi taka uporaba pripeljala do oboroževalne tekme z resnimi posledicami. Poročilu je sledila peticija Lea Szilarda, ki je uporabi bombe nasprotovala na moralnih temeljih.

Vendar peticije niso podpirali vsi znanstveniki. Eden tistih, ki ji je nasprotoval, je bil Edward Teller. Teller je že veliko pred izdelavo jedrske bombe delal pri pripravi vodikove bombe v Los Alamosu. V odgovor Szilardu je dejal:

“Od najine diskusije naprej sem nekaj časa premišljeval o vaših ugovorih neposredni vojaški uporabi orožja, ki bi ga lahko izdelali. Odločil sem se, da ne storim ničesar ... Nesreča, da smo izdelali to strašno stvar, naj nam ne bi dajala odgovornosti za izrekanje o tem, kako mora biti uporabljena.”

Tu predstavljeni pogled, da naj znanstveniki ne bi imeli

besede o načinu uporabe rezultata svojega dela, je v znanstveni skupnosti na žalost še vedno pogost. Največja hipokrizija pa je, da je to moral izreči človek, ki je bolj kot kdor koli drug vplival na politične in vojaške voditelje, da so nadaljevali razvijanje jedrskega orožja. Žalostno dejstvo je, da so mnogi znanstveniki, daleč od nasprotovanja jedrski oboroževalni tekmi, imeli vodilno vlogo pri podpiranju pobude, pogosto preprosto zaradi zadovoljitve lastne radovednosti ali kot izziv njihovi bistroumnosti v izumljanju vedno bolj sofisticiranih sredstev uničevanja.

Theodore Taylor, ki je bil nekdanji glavni konstruktor atomskih bomb v Los Alamosu – in je sedaj goreč pripadnik gibanja Pugwash – je ustrezno opisal zasvojenost konstruktorjev bomb:

“... najbolj stimulativen dejavnik nasploh je bila preprosto intenzivna poživitev, ki jo izkusi vsak znanstvenik ali inženir, ko ima (on ali ona) svobodo, da razišče popolnoma nove tehnične koncepte in jih realizira.”

Čeprav nimam neposrednega citata, sem prepričan, da isto velja v Sovjetski zvezi, v različnih ustanovah Čeljabinsk in Arzamas. Kot sem rekel, moramo mi znanstveniki za veliko odgovarjati.

Vendar – in to je potrebno močno poudariti – je bilo na Zahodu mnogo znanstvenikov, ki so se od začetka in vsa leta borili proti zlorabi znanosti in se nepopustljivo trudili, da bi odvrnili nevarnosti, ki izhajajo iz znanstvenih odkritij, predvsem iz razvoja jedrskega orožja. Rad bi posebej omenil nenehne in pogumne kampanje Federacije ameriških znanstvenikov, ki jih je podpiral Bilten atomskih znanstvenikov.

In seveda v mednarodni areni gibanje Pugwash.

Znanstvenikom iz 46 držav, ki smo prišli v Hirošimo na to konferenco, kot tudi našim japonskim gostiteljem ni vseeno, na kakšen način se uporablja znanost – resno jemljemo svojo družbeno odgovornost. Veliko časa in energije posvečamo preprečevanju zlorabe znanstvenih dosežkov. Opazovanje vladnih politik in opozarjanje javnosti na grožnje nepremišljenih politik štejem za svojo dolžnost. Predvsem pa si prizadevamo izkoristiti svoje specializirano znanje in profesionalne spretnosti za preprečevanje vojaških spopadov, še posebej nuklearne grožnje, in za ustanovitev ozračja miroljubnega sodelovanja med narodi. V skladu s to nalogo bomo delovali ta teden v Hirošimi.

Na otvoritvenem zasedanju v počastitev spomina na hirošimske žrtve ob 50. obletnici tega dogodka sem govoril s stališča znanstvenika. Naslednji govornik, profesor Šuiči Kato, bo predstavil pogled navadnih državljanov, predvsem tistih, ki so v vojni tako zelo trpeli. Vendar bi mu rad povedal, da sem poleg tega, da sem znanstvenik, tudi navaden državljan. Tudi jaz sem med drugo svetovno vojno močno trpel: prav zares, celo med prvo svetovno vojno. V vojni vsi trpimo, fizično, emocionalno in intelektualno.

Vojna ima vedno dehumanizacijski učinek. Prisili nas, da opravljamo neizrekljiva dejanja. Ne more biti dvoma, da sta obe strani v vojni zagrešili strašne krutosti. Japonsko ravnanje z vojnimi ujetniki je bilo monstrozno; uničenje Tokia v množičnem letalskem napadu Združenih držav je bilo barbarsko. Obe strani bi to morali spoznati in se ena drugi iskreno opravičiti.

Japonskemu ljudstvu bi se kot znanstvenik za atomske bombe tudi rad opravičil. Njihova uporaba je bila neupravičena; njihova izdelava nepotrebna. Ne samo, da so zahtevale tako veliko življenj, tolikšno uničenje na Japonskem, temveč so bile hkrati tudi predhodnice nuklearne oboroževalne tekme in večne nevarnosti, v kateri je vsa naša civilizacija. Svet ne bo nikoli več enak. Damoklejev meč bo vedno visel nad našimi glavami. To nalaga vsem nam, znanstvenikom in navadnim državljanom, dodatno dolžnost nenehne budnosti. Odpraviti moramo vojno, ker lahko tudi tako imenovana konvencionalna vojna prizadene velikansko trpljenje. To moramo storiti, ker se lahko vsaka začeta vojna stopnjuje v jedrsko vojno.

Tragedija tega mesta pred petdesetimi leti, smrt in trpljenje njegovih ljudi bo poplačano samo, če bo imelo za posledico odpravo vojne kot sredstva za reševanje prepirov, se pravi, če bo tlakovalo pot k varnemu in mirnemu svetu.

Prevedla Gita Zadnikar

Varnost, sodelovanje in razorožitev: Lahti 1996

Lahti, smučarsko središče na južnem Finskem, je bilo septembra 1996 zbirališče znanstvenikov z vsega sveta in iz različnih disciplinarnih področij. Na letni konferenci o znanosti in svetovnih zadevah so se že šestinštiridesetih zbrali pripadniki gibanja Pugwash, gibanja, ki je skupaj s svojim legendarnim predsednikom, Josephom Rotblatom, leta 1995 dobilo Nobelovo nagrado za mir.

Letna konferenca gibanja Pugwash v Lahtiju je delovala v šestih delovnih skupinah in na več plenarnih srečanjih (o svetovni trgovini z orožjem, o mirovnih operacijah OZN, o svetovni varnosti). Posebej zanimive so bile razprave v delovnih skupinah, s katerimi se posameznik lahko seznani le preko pisanega gradiva. Ni v navadi, da bi posamezniki menjavali delovne skupine ali hodili od ene do druge, ker bi s tem motili razpravo v posameznih skupinah. Zavezanost gibanja Pugwash Russell-Einsteinovemu manifestu se kaže na točki prestižnosti jedrskega vprašanja. Manifest je bil namreč usmerjen proti vojnem kot pojavu, predvsem pa proti jedrskemu orožju in proti morebitni jedrski vojni. Pugwash izvira iz skrbi zaradi uničevalne moči jedrskega orožja, zato je to še vedno njegova prioriteta. Na konferencah Pugwash je tako najpomembnejša prva delovna skupina, dandanes namenjena razpravi o

oblikovanju sveta brez jedrskega orožja. Še vedno je najbolj elitna glede na eminentnost znanstvenikov, in še vedno ima največ razpravljalcev oziroma udeležencev.

Konferenca v Lahtiju s skupnim naslovom "Varnost, sodelovanje in razorožitev: nedokončani dnevni red za devetdeseta leta" je pokazala, da je skrb za varnost človeštva povezana z veliko nejedrskimi problemi in da je napredek na drugih področjih varnosti videti celo bolj dejanski, nekako bližji, ker je bolj razpršen na veliko več dejavnikov, kot pa to velja za nadzor in odpravo jedrskega orožja. Na zaključnem plenarnem srečanju so bile videti pobude druge delovne skupine o razraščanju majhnega orožja najbolj uresničljive. Tretja delovna skupina o bodočih sistemih regionalne obrambe na primeru razširjene Evropske zveze je bila ujeta v mednarodno uveljavljene politične koncepte Nata, zato pobude niso kazale posebne revolucionarnosti. Četrta delovna skupina je razpravljala o možnosti globalne akcije v porabi energije in pri spreminjanju klime. Peta delovna skupina je obdelovala probleme razvoja nerazvitih v miru. Šesta delovna skupina je razmišljala o Organizaciji združenih narodov, ob njeni petdeseti obletnici delovanja je morda čas za njeno preoblikovanje v svetovno vlado.

O sami konferenci je treba povedati, da se je je udeležilo približno 150 znanstvenikov, politikov, vojaških poveljnikov, diplomatov in drugih javnih osebnosti iz vsega sveta, posebej številna je bila udeležba iz države gostiteljice ter iz sosednjih, nordijskih držav, kar kaže na veliko popularnost gibanja v tem delu sveta, ter iz Rusije; nekdanje socialistične države pa se tudi na tem področju vse bolj opazno kažejo kot tretji svet – prišli so posamezniki, zainteresirani predvsem za diskusije o evropski varnosti in prihodnosti zveze Nato. Znanstveniki iz Afrike, Južne Amerike, Bližnjega vzhoda in Azije so videti bolj zainteresirani za razprave o razvoju ter razmerju med energetskimi resursi, klimo in gospodarsko rastjo.

Svet brez jedrskega orožja (Nuclear-Weapon-Free World, NWFV)¹

Temeljno vodilo gibanja Pugwash je bilo in je še vedno preprečevanje jedrske vojne. Jedrsko razoroževanje se je končno začelo in to je najbližja pot do onemogočanja jedrske vojne. V ZDA v zadnjih letih uničijo preko tisoč jedrskih bojnih glav na leto, verjetno uničujejo takšno orožje tudi v Rusiji, čeprav podatkov s tega dela sveta ni. Ta proces razoroževanja poteka izven sporazumov o razoroževanju, vendar je treba računati, da bi pri približno petdeset tisoč jedrskih bojnih glavah potrebovali ob zdajšnjem tempu nekaj desetletij do popolnega uničenja vsega tovrstnega orožja. Gibanje Pugwash je izdalo monografijo več avtorjev (uredniki J. Rotblat, J. Steinberger, B. Udgaonkar) z naslovom *A Nuclear-Weapon-Free World: Desirable? Feasible?*, kjer govorijo o ureditvi sveta brez jedrskega orožja z namenom preprečiti pojav novega jedrskega orožja. S tem namenom je bila ob podpori avstralske vlade ustanovljena Canberrska komisija²; sestavlja jo 17 intelektualcev in uglednih politikov iz petih držav lastnic jedrskega orožja ter iz drugih držav in organizacij, med njimi tudi Pugwash. V

razmišljanju o jedrski razorožitvi je pred dvema letoma prišlo do preobrata, kajti dotlej se o popolnem uničenju jedrskega orožja ni razpravljalo kot o resni možnosti. Canberrska komisija in drugi vpleteni dejavniki ne razmišljajo več o možnosti popolne odprave jedrskega orožja, temveč že o tem, kako to izpeljati.

Praktični koraki v tej smeri so:

- ratifikacija sporazuma START II³ v ameriškem senatu in upanje, da bo ruska duma storila enako v bližnji prihodnosti,
- namig ameriške vlade, da bi nadaljevala s START III, kjer bi bila opravljena še večja krčenja strateškega orožja,
- uničevanje taktičnega jedrskega orožja⁴, ki temelji na enostranskih izjavah predsednikov Georga Busha in Mihaila Gorbačova (septembra in oktobra 1991),
- večja transparentnost procesa razstavljanja in uničevanja jedrskih bojnih glav ter skladišč materialov, uporabnih za izdelavo jedrskega orožja.

O zelo veliki odprtosti za javnost zgoraj navedenih procesov ne moremo govoriti, res pa je, da se javnost (Burgers, 1996⁵: 11)⁶ ni vedno pretirano zanimala za razorožitvene pobude. Samo za primer ponovimo, da je Pugwash zanimal 10.000 ljudi v nekaj manj kot štiridesetih letih.

Jedrsko razoroževanje ni videti smiselno, če se po eni strani uničujejo bojne glave, hkrati pa izdelujejo nove, ali pa se uničujejo skladišča

³ Po sporazumu START II bi se moralo število strateških jedrskih bojnih glav zmanjšati na 3000 do 3500 do leta 2003.

⁴ Taktično jedrsko orožje je nevarno zaradi možnosti uporabe po nesreči in zaradi večje dostopnosti za nepoklicane.

⁵ Jan Herman Burgers, Foreword. V: Huub Jaspers (1996). *Beyond The Bomb. The Extension of the Non-Proliferation Treaty and the Future of Nuclear Weapons*. Transnational Institute, World Information Service on Energy, Greenpeace International, Amsterdam 1996.

⁶ Burgers v predgovoru h knjigi *Beyond The Bomb* (Jaspers, 1996) o širitvi Sporazuma o nerazraščanju jedrskega orožja razmišlja o letih med 1965 in 1975, ko so se nekateri zanesenjaki borili za ta sporazum, medtem ko niti mediji niti javnost niso bili zainteresirani zanj.

¹ Povzeto po poročilu Prve delovne skupine 46-te letne konference Pugwash v Lahtiju, 2–7. 9. 1996.

² Executive Summary, Report of the Canberra Commission on the Elimination of Nuclear Weapons (1996). Commonwealth of Australia, Canberra, avgust 1996.

jedrskih snovi za fizijo, hkrati pa se še naprej proizvajajo taki materiali. Po mnenju Prve delovne skupine gibanja Pugwash je treba z mednarodnim sporazumom zagotoviti prekinitev proizvodnje takih materialov oziroma orožja.

Mednarodni pogajalski forum, ki je namenjen nadzoru nad oboroževanjem in razorožitvi, je Konferenca o razorožitvi, ki se sestaja periodično v Ženevi. Forum postaja neučinkovit zaradi svoje velikosti (na pogajanjih sodeluje že 61 držav) in zaradi procedure, po kateri se uspe dotakniti samo ene teme na vsakem srečanju. Trenutno tečejo pogajanja za sprejem Sporazuma o vsestranski prepovedi poskusov (Comprehensive Test Ban Treaty, CTBT). Prepoved poskusov pomeni, da ne bo več možno odkrivati novih tipov jedrskega orožja, temveč samo načine varnega shranjevanja preostalega orožja. Prva delovna skupina Pugwasha je na konferenci v Lahtiju podprla prizadevanja ženevske konference o razorožitvi, pozdravila kitajsko oznanitev moratorija na jedrske poskuse (potem ko je 26. julija 1996 zaključila s serijo jedrskih poskusov) in pripravljenost podpisati omenjeni sporazum.

ZDA in Rusiji pripada 95 % vsega obstoječega jedrskega orožja, vendar morajo v proces jedrskega razoroževanja vstopiti tudi druge države, lastnice jedrskega orožja. Velika Britanija in Francija sta že začeli zmanjševati zaloge teh orožij, čeprav obstaja miselnost, ki močno zavira ta proces. Velika Britanija in Francija bi namreč radi postali evropska jedrska velesila, nekakšno "jedrsko jedro" Evropske zveze, kajti po razorožitvenih sporazumih naj bi bilo v prihodnje jedrsko orožje samo še na tleh države lastnice. Tako bi se iz Evrope moralo umakniti vse ameriško jedrsko orožje. Zaradi preprečitve iracionalnih jedrskih apetitov teh dveh držav bi bilo zelo pomembno v delu Evrope oblikovati cone brez jedrskega orožja. Pri udejanjenju sveta brez jedrskega orožja je treba enakovredno obravnavati še Kitajsko, Izrael, Indijo in Pakistan, ki že imajo programe za izdelavo jedrskega orožja, pri vzpostavitvi režima nerazraščanja jedrskega orožja pa upoštevati jedrske ambicije Argentine, Brazilije, Južne Afrike, Belorusije, Kazahstana, Ukrajine, Iraka in Severne Koreje. Pomembno je tudi postopno pokrivanje zemeljske oble z brezjedrskimi conami. Razpravljalci v Lahtiju izpostavijo tudi problem nadzora nad potekom jedrskega razoroževanja oziroma dostopnosti

javnosti do podatkov in mehanizmov, ki izvršujejo razorožitvene sporazume.

V razpravi prve delovne skupine v Lahtiju je bilo slišati veliko navdušenja na račun svetovalnega stališča Mednarodnega sodišča, da je treba določiti nezakonitost grožnje z uporabo ali uporabe jedrskega orožja kot del mednarodnega prava in kršilce nato tudi kaznovati. Skupina je podala predlog za pripravo konvencije o odpravi jedrskega orožja.

Razraščanje majhnega orožja⁷

Druga delovna skupina je na konferenci v Lahtiju obravnavala majhna orožja, in sicer predvsem lahko orožje, protipehotne mine, nesmrtonosno orožje.

Po tradiciji je v vseh mirovniških in razorožitvenih konceptih lahkemu orožju namenjene malo pozornosti, čeprav so v zadnjih vojnah ravno ta orožja glavni krivec za ubijanje. Lahko orožje ima stalno ponavljajoči se vzorec nasilja – ko se namreč konflikt nekje konča, se orožje prenese v območje novih konfliktov. Obstaja vrsta nacionalnih in mednarodnih pobud za krčenje, zmanjševanje zalog lahkega orožja, vendar pa niso deležne skoraj nikakršne pozornosti pri medijih, pri politikih, pa tudi pri javnosti ne. V Združenih narodih obstaja ekspertna skupina za majhno orožje, spodbudni so videti procesi razoroževanja v Afriki, v Maliju so denimo uničili 3000 kosov takega orožja, Komisija o razorožitvi v Ženevi poskuša vzpostaviti nadzor nad trgovino z orožjem. Napredek je možen pri preprečevanju konfliktov oziroma pri njihovem mirnem reševanju. Pomembno bi bilo doseči sporazum o uničenju presežkov lahkega orožja ali o uničenju vsega tistega orožja, ki je zaplenjeno v kakem konfliktu.

Protipehotne mine so orožje za množično uničevanje v počasnem tempu, pravijo poznavalci. Druga Pugwasheva delovna skupina se je zavzela za prepoved izdelovanja vseh vrst protipehotnih min ter za razvoj boljših tehnik za njihovo odkrivanje, čiščenje in uničevanje. Prizadevanja za prepoved protipehotnih min imajo nekaj

⁷ Povzeto po poročilu in referatih Druge delovne skupine 46-te letne konference Pugwash v Lahtiju, 2–7. 9. 1996.

mednarodnih uspehov. V nedavno obnovljeni konvenciji o določenih konvencionalnih orožjih je protokol o minah razširjen na mednarodne in notranje oborožene konflikte. Določa tudi, da morajo tisti, ki mine položijo, poskrbeti tudi za njihovo čiščenje. O uspehih na tem področju poroča mednarodni komite Rdečega križa: do julija 1996 naj bi več kot 50 držav ustavilo izvoz protipehotnih min, več kot 20 pa jih je prepovedalo proizvodnjo tega orožja. Videti je, da bo v prihodnje ravno področje prepovedi protipehotnih min tematika, ki bo združevala različne nevladne organizacije, kot so humanitarne organizacije, skupine za nadzor nad orožjem, znanstveniki, ki se trudijo izboljšati način odkrivanja in čiščenja min. Vsi ti posamezniki že veliko vedo o protipehotnih minah, zato bo boj s proizvajalci min in polaganci min nekoliko lažji.

Trenutno so za protiminska prizadevanja najbolj pomembne izkušnje iz Južne Afrike, Angole, Mozambika in Hrvaške ter Bosne in Hercegovine. Afriške države imajo zaradi neodkritih minskih polj razvojne težave. Poljedelstvo je namreč onemogočeno, kajti postavljene mine je prerasla trava in grmičevje, žrtve in poškodbe pa lahko povzročijo že odhod po dnevnikih opravkih. Za minska polja ne obstajajo nikakršni načrti, kajti postavljali so jih kar kmetje sami, tako da so okrog svoje njive z žitom položili mine, potem pa jih je deževje odneslo drugam. V Mozambiku, kjer se je vojna končala pred štirimi leti, je vsak mesec 45 ljudi v bolnišnicah registriranih kot ponesrečenih zaradi eksplodiranih min; v tej številki niso všteti tisti, ki umrejo takoj (večinoma otroci), in tisti, ki ne grejo v bolnišnice. Po nekaterih raziskavah naj bi bilo vseh žrtev min osemkrat več od registriranih v bolnišnicah (Dippenaar, 1996: 1)⁸.

Predlogi Druge delovne skupine v zvezi z nadzorom in odpravo majhnega orožja vseh vrst zadevajo: oblikovanje regionalnih registrov lahkega orožja za lažje ugotavljanje njegovega transferja; uvedbo kodeksa za transfer konvencionalnega orožja; podporo delovanju Registra Združenih narodov o konvencionalnem orožju. Register vsebuje poročila držav o uvozu in izvozu orožja. Države so bile za podatke

zaprošene že četrtič, vendar jih ne pošiljajo vsako leto. Doslej je v vsaj enem registrovem letu sodelovalo 120 držav, vendar med njimi ni ključnih držav sprejemnic orožja. Register ima naravno ukrepa za krepitev zaupanja.

Bodoči sistemi regionalne obrambe: primer razširjene Evropske zveze⁹

Tretja delovna skupina je, kot že rečeno, privlačila znanstvenike iz evropskih nordijskih držav in iz držav nekdanje socialistične Evrope. Tako ene kot druge je prizadevalo vprašanje širjenja zveze Nato, vendar je zanimivo, da se ideali znanstvenikov iz teh dveh zemljepisnih območij močno razlikujejo. Znanstveniki iz nordijskih dežel so odločno nasprotovali možnosti širjenja Nata brez vzpostavitve dodatnih varnostnih mehanizmov v Srednji in Severni Evropi. Prepričani so, da bi morebitno širjenje Nata na Vzhod pomenilo risanje novih meja v Evropi, vzpostavitev nove železne zaves in večje grožnje Rusije sosednjim državam. Znanstveniki iz nekdanjih socialističnih držav so zatrjevali, da je za varnost v Evropi dovolj dobro poskrbljeno samo pod plaščem Nata. Ruska nevarnost je še živa, srbska na Balkanu pa celo aktivna. Zanimivo je bilo, da so bili zaradi širitve Nata zaskrbljeni tudi znanstveniki iz Rusije. Povedali so, da rusko javno mnenje razume širjenje Nata kot novo nevarnost in temu procesu ne rečejo širjenje (enlargement), temveč striktno – ekspanzija (expansion). Znanstveniki iz zahodne Evrope pa so dopovedovali, da si vzhodne države želijo vstopiti v Nato, kakršnega ne bo več. Nato se mora ob nameravani širitvi najprej preoblikovati navznotraj, in sicer iz sistema kolektivne obrambe (to bi rade vzhodne, nekdanje socialistične države) v sistem kolektivne varnosti. Razpravljalci v Tretji delovni skupini so menili, da bi bilo treba v procese evropske varnosti vključiti Rusijo.

Veliko pozornosti je bilo namenjene oblikovanju cone brez jedrskega orožja v območju od Baltiškega do Črnega morja. Ta brezjedrska cona bi v povezavi s širjenjem Nata na Vzhod

⁸ Nola Dippenaar (1996). Landmines – deadly legacy. Referat na 46-ti letni konferenci Pugwash, Lahti, 2–7. 9. 1996.

⁹ Povzeto po poročilu in referatih Tretje delovne skupine 46-te letne konference Pugwash v Lahtiju, 2–7. 9. 1996

pomenila nekakšen varnostni tampon, ki bi pri ruskem javnem mnenju utrdil občutek, da jedrsko orožje nikoli ne bo nameščeno na same ruske meje (če bi se Nato do tam zares razširil). Prihod Nata na ruske meje pomeni za Rusijo rušenje konvencionalnega ravnotežja, zato obstaja nevarnost, da bo ta svoj primanjkljaj poskušala nadomestiti z jedrskim orožjem. Ali lahko brezjedrska cona s svojimi garancijami nadomesti mikavnost Nata za vzhodnoevropske države? Verjetno ne. Brezjedrska cona zahteva veliko enostranskih razorožitvenih akcij, za katere pa ni mehanizmov nadzora ali sankcioniranja. Takšna varnost je potem bistveno manj vredna od tiste, ki naj bi jo ponudil Nato. Vendar obstaja še druga nevarnost – če se Nato razširi na tri ali največ štiri države, ali ne pušča potem drugih šestnajst ali sedemnajst vzhodnoevropskih držav samih s svojo nič boljše, če ne celo poslabšano varnostjo?

Globalna akcija o medsebojni odvisnosti energije in klime¹⁰

Četrta Pugwasheva delovna skupina je najprej opredelila sodobne vzorce porabe energije v svetu, pri čemer 76 % energije izvira iz predelave naravnih virov, preostalo iz umetnih snovi in jedrske fizije, hkrati pa se proizvaja in emitira v zrak dvakrat več ogljikovega dioksida, kot ga atmosfera lahko razgradi po naravni poti. To vpliva na globalni klimatski sistem ter povečuje atmosfersko nastajanje zelene (tope) grede (pregrevanje zemeljske površine). Posledice naj bi bile vidne že v dveh do treh desetletjih, in sicer dvig gladine morja, pomanjkanje sveže pitne vode v predelih, ki so že sedaj v težavah s pridelovanjem hrane, močnejša neurja in naravne katastrofe.

Vse kaže, da bodo zaradi pregrevanja zemlje in spremenjene klime najbolj trpeli revni predeli sveta, medtem ko se bodo bogatejši, sedanji povzročitelji klimatskih sprememb, najhujšim posledicam izognili.

Pričakovati je trend povečevanja porabe energije v prihodnje in sicer tako v industrijskih državah kot tudi v manj razvitih, kar pomeni povečano porabo naravnih materialov za predelavo, zato pa tudi še večje količine CO₂ in še

večje pregrevanje ozračja. Kakšna konverzija vzorcev energetske porabe je torej možna? Reciklaža odpadkov lahko zniža porabo energije iz primarnih virov, vendar je ne more nadomestiti. Med tehnično najbolj razvite sisteme hitre proizvodnje visoko kakovostne energije sodijo sistemi za jedrsko fizijo. Vendar se tu pojavi problem ekološkega rizika, skladičenja radioaktivnih odpadkov, možnosti predelave teh odpadkov v jedrsko orožje ter velik občutek nevarnosti v javnem mnenju zaradi jedrskih nesreč. Tehnične rešitve za vse navedene probleme so zelo dobre, zato bo preusmeritev na jedrsko energijo dokaj verjetna.

Delovna skupina je predlagala povečano proučevanje tehnologij za izrabo obnavljajočih se virov energije, kot so veter, sonce in biomase.

Razvoj v miru

Peta delovna skupina na konferenci v Lahtiju je bila namenjena razpravam o razvoju v miru, pri čemer so bile izpostavljene teme kot: ekonomski razvoj in globalne finančne institucije ter njihovo restrukturiranje; nacionalne in mednarodne politike za preprečevanje revščine; kriza mednarodne pomoči; migracije prebivalstva kot posledica revščine in vojn in kot vzrok za nestabilnost ter pomanjkanje človeških potencialov. Etnično čiščenje na Balkanu je bilo samo omenjeno kot primer transfera populacij z vsemi prej navedenimi značilnostmi.

Združeni narodi po petdeseti obletnici obstoja – svetovna vlada¹¹

Šesta delovna skupina je obravnavala tri sporna vprašanja OZN: Varnostni svet, zanesljivost znotraj OZN in operacije za vzdrževanje miru. Razprava je potekala v zavesti, da zelo radikalnih sprememb v bližnji prihodnosti ne bo.

Varnostni svet OZN je postal zanimiv za javnost zaradi zahtev po širitvi njegovega članstva, seveda v povezavi s pravico do veta. Vprašanje je, ali s širjenjem Varnostnega sveta širiti tudi pravico

¹⁰ Povzeto po poročilu Četrte delovne skupine 46-te letne konference Pugwash v Lahtiju, 2–7. 9. 1996

¹¹ Povzeto po poročilu Šeste delovne skupine 46-te letne konference Pugwash v Lahtiju, 2–7. 9. 1996

do veta kot pravico velesil, problematično pa je dejstvo, da med stalnimi članicami Latinska Amerika in Afrika sploh nista zastopani. Problematična je vloga Generalne skupščine, katere resolucije imajo samo naravo priporočila, niso pa obvezujoče.

Vprašanje zanesljivosti znotraj OZN prihaja do izraza pri stanju človekovih pravic. Pogosto se dogaja, da države, ki imajo same zelo slabo zagotovljene človekove pravice, goreče podpirajo akcije proti drugim državam z enako slabo ureditvijo. Potrebni so mednarodni standardi za človekove pravice v praksi. Predlagana je bila ustanovitev novega mednarodnega sodišča za vojne zločince, posebej za potrebe Ruande in Bosne in Hercegovine.

Združeni narodi imajo očitne težave s financami, pri čemer je vprašljiva posebej zanesljivost članic, ki ne poravnajo svojih obveznosti. Je pa to povezano z naslednjo obravnavano temo, in sicer z mirovnimi operacijami. Le-te namreč porabijo veliko denarja, ki pa ga je za vse potrebe tako in tako premalo.

V razpravi je bilo odprto razmerje med vzdrževanjem miru in vzpostavljanjem miru. Za vzdrževanje miru je bila pomembna nevtralnost mirovnih sil, ločevanje sprtih strani in nevmešavanje v njihove zadeve. Vzpostavljanje miru pa pomeni izgubo nevtralnosti. Tveganost je velika, tako za žrtve kot za možnost odprtja

vojaškega, političnega in finančnega podviga brez razvidne rešitve. Potrebno je denimo več civilnih uradnikov kot vojaških, toda žrtve, do katerih lahko pride, članice OZN odvrtaajo od tovrstnih akcij.

Uporaba prostovoljcev je način za zmanjševanje problema žrtev, ravno tako uporaba letalske tehnologije, ki so jo pokazale ZDA v nekdanji Jugoslaviji. Evropske zaveznice so nasprotovale ameriškemu načinu poseganja in so zagovarjale samo omejene operacije za vzdrževanje miru. Kdaj je torej intervencija OZN opravičljiva? Ko gre za genocid ali tudi v drugih primerih? Ali ni bolje izpeljati transfera prebivalstva, če je etnično sovrašstvo tako hudo, da lahko vodi v državljansko vojno?

Delovna skupina je zaključila z ugotovitvijo, da bo svet moral živeti s takim sistemom OZN, kakršnega pač države članice ne želijo spremeniti. In ker so države članice mehanizmi za uresničevanje želja ljudi, smo torej za OZN, tako kakršna je, krivi vsi skupaj.

Gibanje Pugwash si je tudi s to letno konferenco odprlo celo vrsto front, na katerih lahko preizkuša svoj znanstveni pristop, z veliko mero skepticizma in pripravljenosti za poučevanje. Splošna javnost in politiki ter javni uradniki bodo potrebovali še veliko znanj za soočanje in odločanje o globalnih problemih. Pugwash lahko ponudi veliko argumentov, dokazov in izračunov, potrebnih v prizadevanjih za boljši in varnejši svet.

Leonard V. Johnson, upokojeni generalmajor kanadske vojske, mirovni aktivist in pripadnik gibanja Pugwash

Leonard V. Johnson se je rodil leta 1929 v Saskatchewanu v Kanadi in odraščal v času velike depresije ter druge svetovne vojne. Pri 14 letih, januarja 1944, je za štiri leta vstopil v rezervo kanadske vojske, kasneje je delal kot gozdni nadzorni pilot. Leta 1951 je uspešno opravil teste za vojaškega pilota in postal pilot pri transportnem letalstvu. Dosegel je vse poveljniške ravni kanadske vojske, v letih 1979 in 1980 je bil kanadski predstavnik v skupnem ameriško-kanadskem obrambnem odboru, sekretar namestnika ministra za politiko v kanadskem obrambnem ministrstvu ter šef za evalvacijo obrambnih oborožitvenih ter

izobraževalnih programov. Vojaško kariero je končal kot poveljnik Šole za nacionalno obrambo, najvišje kanadske vojaške šole. Dodiplomsko in podiplomsko štabno in generalštabno šolanje je opravil na ameriških vojaških in štabnih šolah. Upokojen je bil leta 1984 po 34 letih vojaške službe.

Johnson je član organizacij: Generali za mir in razorožitev¹, Veterani proti jedrskemu orožju, Skupina 78² ter vrste drugih mirovniških in protivojnih gibanj in organizacij. Večkrat je bil član mirovne misije za Srednjo Ameriko, na kar ima zelo žalostne spomine. Od leta 1984 sodeluje v gibanju Pugwash, od leta 1990 dalje je predsednik

¹ Generali za mir in razorožitev (Generals for Peace and Disarmament) je bila organizacija nekdanjih visokih vojaških oficirjev Nata, ki so se zbrali kot delovna skupina za oblikovanje idej in predlogov glede rešitve problemov, ki zavirajo proces nadzora nad oboroževanjem in razorožitvena pogajanja. Čeprav so bili iz Nata, se niso omejili samo na evropsko situacijo, temveč so razmišljali o odnosih med Vzhodom in Zahodom, o ukrepih za krepitev zaupanja ter o tistih dejavnostih, ki povzročajo lokalne vojne in s tem ogrožajo svetovno varnost kot celoto. Za svoje delovanje niso imeli podpore Natove administracije, poskušali so jim celo pripisati sodelovanje s Sovjetsko zvezo. Organizacija je pred leti razpadla, nasledilo pa

jo je združenje z naslovom Svetovno svetovalno združenje upokojenih generalov in admiralov. Slovenski javnosti sta znana vsaj dva člana nekdanjih Generalov za mir in razorožitev: nemški generalmajor Gert Bastien, mirovnik in sopotnik Petre Kelly, poslanke Zelenih v nemškem zveznem parlamentu (oba sta umrla v še nerazjasnenih okoliščinah), ter ustanovitelj organizacije, Michael Harbottle Obe, načelnik štaba mirovniških sil na Cipru in avtor popularnega Priročnika za mirovne operacije.

² Skupina 78 (Group of 78) je neformalno združenje slavnih Kanadčanov, ki si prizadevajo za mir in razorožitev, enakopraven razvoj vseh narodov in za močno Organizacijo združenih narodov.

kanadske skupine Pugwash. Napisal je številne članke, preglede, pisma in uvodnike in dal vrsto intervjujev za različne kanadske časopise, revije in knjige. Je kolumnist pri časopisu Rideau Review-Mirror, kjer piše o obrambi, miru, nenasilju, strpnosti in mednarodnem razumevanju.

Leta 1987 je pri založbi James Lorimer, Toronto, izdal avtobiografijo *A General for Peace*. To je zgodba o dečku, ki se iz kanadske tundre prebija po vojaških stopničkih, o ljudeh, ki jih je srečeval, o herojih in poražencih, o politikih, o vojaštvu. Iz poglavja v poglavje je to vse bolj zgodba o nestrinjanju z vojaškim mišljenjem, o zoperstavljanju logiki sile in iskanja sovražnikov in zgodba o odločitvi, da po upokojitvi ostane aktiven – kot mirovni aktivist. V svoji mirovniški karieri je obiskal mnogo šol, univerz, tovarn in drugih ustanov, predaval je o zmotni vojaški politiki, ki hoče z zastraševanjem svojih in drugih ljudi zagotoviti varnost. Na skoraj vsakem javnem srečanju se je pojavil kdo, ki mu je postavil vprašanje: "Kaj je iz vas, generala, naredilo mirovnega aktivista?" Ljudje so pričakovali, da bo govoril o kakem dramatičnem dogodku, pa tega ni mogel storiti. Razumel je, da vprašanje izhaja iz predpostavke o protislovju med cilji generalov in cilji mirovnih aktivistov. Predpostavka je zmotna, kajti cilj generalov in mirovnikov je varnost, eni in drugi se razlikujejo samo v izbiri sredstev za zagotovitev varnosti. Johnson zato trdi, da je izstopil iz vojaške logike oziroma sistema takrat, ko je dokončno ugotovil, da grožnja z jedrsko vojno ni pot k miru in varnosti (Johnson, 1987: xi).

Pred letom 1980 je bil Johnson klasičen vojaški oficir, prepričan v ideologijo hladne vojne in o moči kot zagotovitvi miru. Verjel je v instrumentalni profesionalni vojaški etos, po katerem je vojska izločena iz politike in je podrejena civilni politični oblasti (Johnson, 1987: 66). Vendar je kot kritičen oficir s samostojnim mišljenjem ugotavljal, da više kot službuje v vojaški hierarhiji, manj možnosti ima za kakršnekoli, celo profesionalne spremembe v svojem okolju. Ugotavlja, da dejansko drži vojaška šala, ki pravi, da imajo poročniki tovariše, polkovniki sotekmovalce, generali pa samo še sovražnike.

V letih poveljevanja Šoli za nacionalno obrambo (1980–1984)³ se je njegova miselnost

dramatično spremenila. Značilnost te šole je bila, da so bili njeni slušatelji ne le visoki vojaški poveljniki, temveč tudi diplomati, politiki, javni delavci, univerzitetni profesorji, poslovneži in duhovniki, iz različnih držav, večinoma iz ZDA, Avstralije, Nove Zelandije, Velike Britanije in Kanade. Vsak slušatelj je v pedagoški proces vnesel svoja znanja in izkušnje, tako da so se vojaški poveljniki naučili razumevanja civilnih političnih perspektiv, civilni slušatelji pa so globlje spoznali vojaško profesijo in njene skrbi. Študij je potekal v obliki predavanj, individualnega študija in potovanj po svetu. Na predavanja so vabili ugledne profesorje, tuje politike in diplomate, tudi take, ki so govorili o alternativnih pristopih k varnosti, torej tudi mirovnike. Najpomembnejši predavatelj iz te stroke je bil Anatol Rapoport, matematik, psiholog, glasbenik, profesor za mirovne študije na Univerzi v Torontu. Verjetno je ena ključnih osebnosti, ki so povsem omajale Johnsonovo vero v pomen vojaške sile.

Zakaj predstaviti Leonarda V. Johnsona slovenski javnosti?

Morda zato, ker je generalmajor, ki ne verjame v moč vojaške sile in propagira mirno reševanje sporov. Morda zato, ker bi preko njega kot simbola radi videli vrsto generalov, s katerimi smo Slovenci imeli opravka v svoji zgodovini, pa se niso nikoli spremenili v mirovnike? Ali pa zato, ker nekateri slovenski generali iz nekdane jugoslovanske vojske nekoliko spominjajo na Johnsona? Malce zato, ker je eden vidnejših članov gibanja Pugwash, v okviru katerega se bojuje proti jedrskemu orožju. Morda pa tudi zato, ker je na poseben način povezan s Slovenijo. Sodeluje namreč pri predmetu Mirovne študije na Katedri za obramboslovje Fakultete za družbene vede v Ljubljani. Preko elektronske pošte pošilja študentom ideje za študij, za simulacije, odgovarja na njihova vprašanja in dvome glede mirovništva, razlaga svoje zapisane misli in ideje. Študentje mirovnih študij v študijskem letu 1996/97 so bili še posebej prizadevni, kajti preštudirali so njegovo avtobiografijo ter mu zastavili vrsto zanimivih in tudi malce nejevnih vprašanj. V nadaljevanju bomo predstavili nekaj odgovorov in komentarjev, iz katerih je videti Johnsonov današnji način razmišljanja.

Za Časopis za kritiko znanosti smo priredili tudi utrinek iz Johnsonovih spominov na leta jedrskega zastraševanja, ki ga je napisal v Lahtiju na Finskem, med 46-to letno konferenco Pugwash

³ Šole za nacionalno obrambo danes ni več, ukinili so jo pred nekaj leti zaradi krčenja obrambnega proračuna.

septembra 1996, posebej za slovenske bralce. Prevod članka z naslovom Vojaška politika za enaindvajseto stoletje je iz zbornika *World Security* (Toronto, 1994), ki ga je uredilo nekaj članov kanadske nacionalne skupine Pugwash. Objavljen je z dovoljenjem avtorja.

Iz elektronske korespondence med Leonardom V. Johnsonom in študenti⁴

Študentje sprašujejo: Kaj mislite o herojih, kakšne vrste herojev priznavate in ali ste jih imeli med svojimi vojaškimi kolegi?

Johnson (elektronsko pismo 23. 11. 1996): V mojih letih me heroji ne impresionirajo več. Ljudje, ki sem jih med vojaško kariero najbolj občudoval, so postali običajni ljudje, ko so slekli uniforme in izgubili prestiž svojega čina in službe. Vojaške heroje krasi njihovo pogumno dejanje, toda pogosto jih za heroje razglasijo vlade, ker potrebujejo heroje za dvigovanje podpore javnosti svojim vojnim prizadevanjem. Ko izpolnijo ta namen, so heroji pozabljeni, kar ima zanje včasih tragične posledice. Od vseh vojakov, ki se jih spomnim, najbolj občudujem generala Georga C. Marshalla, načelnika štaba ameriške vojske med drugo svetovno vojno. Po vojni je postal državni sekretar in avtor Marshallovega načrta za obnovo Evrope. Občudujem vojake, ki so inovativni in ustvarjalni, so pred svojim časom in so sposobni obdržati svoje poslanstvo v humani perspektivi. Človečnost je pomembna lastnost, tako kot poštenost, odločnost, modrost in pogum. Dobro je, če so širše izobraženi in usmerjeni tudi v humanistiko in umetnost. Ne bi rad videl, da bi moji sinovi in hčere služili pod generalom, ki ne bi znal jokati na vojakovem grobu.

Študentje sprašujejo: Ali ste dobili kakšno vojaško odlikovanje?

Johnson (elektronsko pismo 23. 11. 1996): Nisem. Jaz sem antiheroj. Nikoli se nisem vojskoval v vojni. Če bi se mi to zgodilo in bi bil celo razglašen za heroja, upam, da bi znal ohraniti občutek za treznost in ne bi začel napihovati svojega pomena. Najboljša stvar, ki se lahko zgodi

heroju, je, da je pozabljen in da lahko živi običajno življenje.

Študentje sprašujejo: Ste kdaj pogrešali družbeno okolje vojske? Ali je vaša mirovniška kariera vplivala na vašo družino? So vas podpirali ali je to ogrozilo njihove kariere?

Johnson (elektronsko pismo 27. 11. 1996): Ne moja žena ne jaz nisva nikoli pogrešala vojaškega družabnega življenja, v bistvu sva bila zelo vesela, ko sva se ga rešila. Najprej mi je bilo neprijetno zaradi javne pozornosti, ki sem jo vzbudil po upokojitvi, vendar sem se na to navadil. Ni bilo lahko prenesti kritik svojih nekdanjih kolegov. Sedaj, ko se je svet tako zelo spremenil, kot si takrat nisem mogel niti zamisliti, so moje takratne ideje videti preroške. Moj starejši sin, ki je visok vojaški oficir, me je vedno podpiral, tudi drugi otroci so me, kolikor jih je moje delovanje zanimalo.

Študentje sprašujejo: Ali ste vojski zamerili, ker vas je izobraževala v zaprti vojaški miselnosti?

Johnson (elektronsko pismo 27. 11. 1996): Nikoli nisem bil na urjenju na vojaški šoli. Moja izobrazba je nastajala na osnovi mojih širših interesov (zato sem študiral umetnost), spodbujala so me potovanja, izpopolnjeval sem se z branjem. Kot transportni pilot sem se profesionalno uril predvsem z izkušnjami, naučil sem se raziskovati in sistematično načrtovati. Kot štabni oficir sem se naučil poslušati druge in odkrivati ideje o izboljšanju tistega, kar smo počeli. Pri 17 letih sem se naučil tipkati in to je večina neprecenljive vrednosti. Odkril sem, da ni nič bolj neuporabnega kot ideja, ki je tako daleč pred svojim časom, da je utopična, in da so veliko bolj sprejemljive ideje, katerih čas ravno prihaja.

Študentje sprašujejo: Ali bi se znova odločili za vojaško kariero, če bi bilo pred vami novo življenje?

Johnson (elektronsko pismo 27. 11. 1996): Vojaška kariera mi je dala podlago za to, kar sem danes. Zato ne obžalujem, da sem jo izbral. Morda bi jo spet, le da so možnosti danes manj bogate, kot so bile pred štiridesetimi leti.

Študentje sprašujejo: Ali ste še vedno zagovornik enostranske jedrske razorožitve?

Johnson (elektronsko pismo 27. 11. 1996): Da, enostranska jedrska razorožitev je še vedno boljša kot pa jedrska oboroževalna tekma. Mislim, da bi jedrsko krčenje lahko povzročilo procese zadrževanja razvoja in uporabe novih in bolj nevarnih orožij. Kar se zgradi, je možno tudi porušiti. Jedrska oboroževalna tekma je bila prava norost.

⁴ Povzeto po Mirovni mapi za Mirovne študije, študijsko leto 1996/97, Katedra za obramboslovje, Fakulteta za družbene vede v Ljubljani.

Midnight jet-lag ponderings⁵ (Nočna razmišljanja v časovnem zamiku)

Leta 1979 sem kot kanadski član skupnega ameriško-kanadskega stalnega odbora za obrambo opazoval poveljniško štabno vajo, v kateri je bil računalniško simuliran jedrski napad na Združene države Amerike.

Vaja je potekala v okolju podzemeljskega sedeža poveljstva severnoameriških letalskih sil, pod gorovjem Cheyenne v Colorado Springsu. Igralci so bili člani ameriškega in kanadskega bojnega štaba pod poveljstvom kanadskega generalpolkovnika Kena Lewisa. Njegova naloga je bila prepoznati napad nasprotnika ter ugotoviti, ali radarji in drugi detektorji zaznavajo prihajajoče jedrske izstrelke ali samo jato letečih gosi. Imel je manj kot trideset minut časa za odločitve, to je čas, v katerem je še možno odgovoriti na napad, preden bi bile maščevalne naprave uničene.

Ko so "bojne glave" vstopile na radarske zaslone, je bojni štab opravil verifikacijo. Ko je preštevanje bojnih glav doseglo številko 1000, je Ken Lewis dvignil vročo linijo in obvestil oficirje, ki so igrali predsednika ZDA, torej vrhovno poveljstvo: "Gospod predsednik, ugotovil sem, da je bil na ZDA izvršen jedrski napad."

V tem trenutku so se računalniki izključili, ekrani so se spraznili, "napad" je bil končan. Tako kot je bilo predvideno, je "predsednik" ukazal izstreliti svoje bojne glave in poslati milijone Rusov v smrt kot maščevanje za smrt milijonov Američanov.

Takrat sem pomislil, da iz tega ne bo nič dobrega. Igralci so se vrnili na svoje dolžnosti in k svojim malicam. Jaz sem se vrnil v svojo zavest.

Ne verjamem, da so Ken Lewis ali kdorkoli drug na poveljniškem mestu sploh pomislili na posledice, v katere jih vodi njihova delovna dolžnost. Tudi zase ne morem trditi, da sem v tistem kratkem času poteka vaje sprevidel, kam vse to vodi. Verjamem pa, da so morali vsi tisti⁶, ki so se zavedeli posledic skupnega jedrskega uničenja, kot ene od jedrskih strategij zahodnega

bloka, spoznati vojaško nesmiselnost jedrskega orožja. Ni se mogoče izogniti zaključku, da so se morali znebiti koncepta jedrskega orožja, ker je bilo daleč preveč nevarno, da bi se šli igre z njim.

Zakaj neki se pet jedrskih velesil tako oprijemlje jedrskega orožja? Najbrž ne zato, ker ne bi razumele pomena argumentov za odpravo jedrskega orožja. Mislim, da je nekaj drugega za vsem tem. Konference gibanja Pugwash, Canberrska komisija in razorožitvena skupnost vlagajo veliko časa in energije v iskanje tega, kar je še pred nedavnim predstavljalo trd boj za skope in nepomembne dosežke.

Ali je to morda zato, ker se bojujemo na napačnem ozemlju, na zgrešenih temeljih?

Mislim, da je celo to možno. Prizorišče našega boja je teološko. Jedrska orožja so falični simbol Baala, idola stare zaveze, ki se je boril za srca, razum in duše božjih izbrancev, izraelskega ljudstva. Jedrski svečeniki jedrskih velesil vihtijo jedrsko orožje, opremljeni z njegovo nadnaravno močjo, da bi uničili božje ljudstvo.

Morali bomo prekiniti jetništvo jedrskega malikovanja, pa ne tako, da bomo izčrpali ves naš razum, pač pa z nekim novim, morda celo teološkim načinom razmišljanja.

Zastaviti si moramo vprašanje, kako izkoreniniti "nuklearizem"? Nekako smo že določili cilj – to je svet brez jedrskega orožja, vzpostavili smo celo intelektualno osnovo za ta cilj. Kar sedaj potrebujemo, je nekaj novih orožij, ki jih ne bomo usmerili v samo jedrsko orožje, pač pa proti svečenikom, ki ga častijo.

VIRI:

Carl G. Jacobsen, Morris Miller, Metta Spencer, Eric L. Tollefson (ur.) (1994). *World Security The New Challenge*. Canadian Pugwash Group, Toronto.

Leonard V. Johnson (1987). *A General for Peace*. James Lorimer, Toronto.

⁵ Jet-lag je oznaka za časovni zamik pri letalskih potovanjih, ko letalo zamenja več časovnih pasov, in ima za Johnsona simboličen pomen. Ko je potoval s slušateljki Šole za nacionalno obrambo po vsem svetu, je v času, ki ga je pridobil zaradi časovnih razlik, prebral ogromno knjig. V Lahtiju je zaradi podobnega zamika sredi noči pisal spomine na jedrske čase za slovenske bralce.

⁶ Johnson misli, da so se ravno zato v Canberrski komisiji znašli tudi nekdanji vodilni protagonisti jedrskega zastraševanja, Lee Butler (upokojeni ameriški general, poveljnik ameriškega strateškega zračnega poveljstva, odgovoren za jedrske zastraševalne sile, sodeloval pri razvoju ameriške jedrske doktrine), Michael Curver (maršal britanske armade, načelnik generalštaba in obrambnega štaba Velike Britanije) in Robert McNamara (ameriški sekretar za obrambo v Kennedyjevem in Johnsonovem času).

Vojaška politika za 21. stoletje

Kanadsko varnost bodo na začetku tisočletja ogrožale situacijske grožnje, ki jih ustvarjajo razmere v globalni vasi. Te razmere so že dobro uveljavljene: erozija prsti, uničevanje gozdov, dezertifikacija, izčrpavanje sveže vode, prenaseljenost, revščina, bolezni, lakota, dolgovi in neugodni pogoji menjave, če omenimo nekatere. Vojaške rešitve težav ne rešujejo, temveč nasprotno zapravljajo sredstva, potrebna za izboljšanje razmer.

Po drugi strani pa se z globalnimi situacijskimi grožnjami vseeno ne moremo soočiti brez vojaške varnosti. Rezultata ne moremo več doseči z oboroževanjem proti drugim državam, temveč zgolj v kooperaciji z njimi. Klasične vloge nacionalnih oboroženih sil se iz obrambe pred vojaškim napadom spreminjajo v službo multinacionalnim silam Združenih narodov s ciljem izboljšati humanitarne in politične razmere, ki so posledica zloma civilnega reda zaradi vojne, ekonomskih neuspehov ali revolucije in političnega kolapsa. Ta trend je že očiten.

Rivalski nacionalizmi v multinacionalnih državah, ki so razdrli Jugoslavijo in se pojavili v nekdanjih sovjetskih republikah, bodo verjetno producirali državljanske vojne in gibanja za neodvisnost, dokler bodo obstajali. S tem, ko države izgubljajo suvereno kontrolo nad svojimi zadevami v korist ekonomskih in finančnih globalnih sil, bodo vedno manj sposobne zavarovati kulture svojih narodov. Lojalnost državi se bo tako zmanjšala med tistimi, ki jim grozijo spremembe, nad katerimi nimajo nobene kontrole. Sveta, v katerem bodo živeli naši otroci, po vsej verjetnosti ne bo

zaznamoval mir ter stabilen in uspešen mednarodni red, marveč anarhija in nasilje. Njihov svet bi lahko bil svet večnega konflikta, Hobbesova borba za preživetje brez meja ali pribežališč, brez zmag in možnih političnih ali vojaških rešitev. Vojaško posredovanje bo prevzelo obliko zaščite in pomoči mednarodnim avtoritetam ter ne-vladnim organizacijam z namenom nahraniti lačne ter obnoviti politični in ekonomski red.

Materialni standardi industrializiranih zahodnih držav niso dostopni državljanom Latinske Amerike, Afrike, večjemu delu Azije in mikrodržavam svetovnih oceanov. Ti standardi niso dostopni niti vedno večjemu številu državljanov Zahoda, ljudem, ki so bili marginalizirani zaradi tehnoloških sprememb, izčrpanja virov, tržnih trendov in neuspeha, da se spoprimejo z novimi ekonomskimi razmerami v svetu. Globalizacija svetovne ekonomije bo koristna, vendar je malo verjetno, da bo blaginjo nepristransko razporedila ali prinesla višji življenjski standard večini svetovnega prebivalstva. Sedanje obdobje bi lahko bilo katastrofalno za družbe s tradicionalnimi in odrejanimi ekonomijami, ki jim primanjkuje ideologija in infrastruktura kapitalizma. Prav to nam zdaj kažejo države, ki so izpostavljene odlokom Mednarodnega monetarnega sklada in Svetovne banke.

Razvijajoča se globalna državljanska vojna je v eni svojih dimenzij vojna med tistimi, ki imajo preveč, in tistimi, ki imajo premalo – med tistimi, ki imajo blaginjo in moč, ki ju hočejo ohraniti in povečati, ter tistimi, ki so ujeti v revščino in nimajo česa izgubiti. Žrtve pa niso nemočne: urbano nasilje in teroristični bombni napadi so dokazali ranljivost tudi najmočnejših držav.

Nobena država si v tem zadolženem svetu ne more privoščiti ekstravagance vojaških sil, da bi zadovoljila oddaljene ali imaginarne grožnje. Hladna vojna je priskrbela verjetne grožnje, ki so opravičevale vojaško-industrijske ustanove. Le-te so si kmalu pridobile zaupanje v pripravljenost in interese varovale za ščitom dvoumnosti in polresnic. Zdaj, ko so grožnje izginile, ponujeno opravičilo ni več verjetno. Kanada si ne more več privoščiti priprav na imaginarne grožnje, kot so sovjetska oporišča na Arktiki, bombni napadi preko pola ali priprave na oddaljene hipotetične grožnje, izmišljene za potrebe vojaških in industrijskih ustanov, ki iščejo opravičila.

Nove naloge se pojavljajo in bodo še naprej izzivale iznajdljivost vojaškega in političnega vodstva. Prihodnost obljublja, da bo drugačna in bolj zahtevna kot preteklost. Bolj zahtevna zato, ker so nove naloge težje kot stare in poznane, poleg tega pa bo potreben tudi veliko višji standard politične in vojaške presoje kot v statičnih razmerah hladne vojne. Težke odločitve morajo pasti, ker kanadska vojaška politika ne sme biti suženj političnih, ekonomskih in vojaških interesov.

Kakšne bodo vojaške naloge v svetu prihodnosti in kakšne sile bodo potrebne za njihovo izvršitev?

Začnimo s tem, kako Kanada ne bo delovala. Kanada ne bo del Britanskega imperija kot leta 1914, ko je bila legalno zavezana imperialni obrambi, in ne bo hitela ob stran imperiju, ko ne bo več njegov del, kot leta 1939. Imperialna obramba ne obstaja več in ne bo več imperialnih vojn, ki bi vključevale Kanado. Kolaps ruskega imperija leta 1991 je zaznamoval konec velikih imperijev, ki so osvajali, kolonizirali in izkoriščali tako velik del sveta. Nobena velika moč jih ne more obnoviti. Brez imperialnega rivalstva, katerega najbolj svež primer je hladna vojna, pa ne more biti več svetovnih vojn.

Britanija, članica Evropske ekonomske skupnosti, ne bo več balansirajoča moč v Evropi, ki je zavezana preprečevanju dominacije Nemčije, Francije ali Rusije. Zaradi neizogibnega slabljenja Nata, Britanija ne bo imela več posebnega odnosa z ZDA, s pomočjo katerega je poskušala ohraniti ameriško obvezo do evropske obrambe in svoj vpliv na ameriško vojaško politiko, medtem ko se je distancirala od preostalih Evropejcev. Kanada in Združene države v Evropi ne bodo imele svojih garnizij ali drugih obvez, ki opravičujejo priprave na novo evropsko vojno.

Francija in Nemčija se kot demokratični članici Evropske skupnosti ne bosta več vojskovali kot v letih 1870, 1914 in 1939, tudi v primeru, da Maastrichtski sporazum ne bo ratificiran in bo Evropska skupnost stagnirala ali pa se obrnila v nasprotje. Kljub ponovnemu pojavu neonacizma v Nemčiji nikakor ni verjetno, da bi se ponovile razmere, ki so vodile k Hitlerjevemu vzponu. Potrebna pa je evropska pomoč rehabilitaciji Nemške demokratične republike, predvsem pri olajševanju tamkajšnjega ekonomskega in družbenega pritiska. Demokracijo najbolj ogrožajo frustrirana pričakovanja, ki izhajajo iz obljube, da bo osvoboditev od komunizma prinesla boljše življenjske razmere. Zahod je morda res zmagal v hladni vojni, vendar mora še premagati mir.

Združene države brez sovjetske grožnje ne bodo več imele nobenega opravičila za vojaško intervencijo proti širitvi sovjetskega vpliva ali za zagotavljanje varnosti in vojaške pomoči klientelnim državam, kot so Izrael, Južna Koreja ter Pakistan. Združene države bodo verjetno ostale najmočnejša svetovna vojaška sila, vendar njena moč ne bo kupila političnega in ekonomskega vpliva, primerne stroške njenega vzdrževanja, niti ne bo varovala lastnika pred posledicami anarhije v svetovnem ekonomskem in političnem redu. Zgodovinska naloga oboroženih sil – varovanje nacionalnega teritorija in tujih interesov – se bo, tam in drugod, zmanjšala do funkcij obalne straže proti teroristom, trgovcem z drogo in ilegalnim imigrantom, ki bežijo pred lakoto in pritiskom vojaških gospodarjev z oboroženimi milicami.

Japonska brez pritiska Združenih držav naj prevzame večje breme regionalne obrambe v Zahodnem Pacifiku; verjetno ne bo spremenila konstitucionalnih omejitev uporabe svojih oboroženih sil zunaj japonskega teritorija, razen morda v omejeni neborbeni podpori Združenim narodom. Celó če se Rusija in nekdanje sovjetske republike izognejo grozečemu kaosu, bodo vojaško verjetno ogrožale samo sebe in ne drugih. Kitajska in Indija bosta prezaposleni z nastanitvijo in prehranjevanjem svojih množic. Kdo si v tem blokiranem svetu sploh lahko privošči zadovoljevanje sanj o zmagi in kdo se bo počutil dovolj ogroženega, da bo še naprej žrtvoval skromne vire za neuporabno in nepotrebno vojaško moč? Dnevi množičnih vojaških rekrutacij in velikih flot so nedvomno končani.

Velika poplava orožja, ki je oboroževalo klientelne države med hladno vojno, pa še ni končana. Prodaja orožja je prinesla dobičke, ki so produkcijskim državam, predvsem petim stalnim članicam Varnostnega sveta, pomagali nadomestiti stroške nacionalne vojaške nabave. Čeprav se bo izvoz orožja zmanjšal, ker se nacionalne oborožene sile manjšajo in so se prenehale oboroževati, pa bodo M-16 in kalašnikovski še vedno smrtonosni v rokah zasebnih milic in oboroženih band, ki iščejo dobiček v propadu civilnega reda.

Ni še prepozno, da se zaustavi tekma kvalitativnega nuklearnega oboroževanja med petimi nuklearnimi velesilami, vendar si bodo še naprej razmeroma lahko celo majhne države privoščile nuklearno orožje in križarske rakete. Tehnologija letal, motorji jetov, avto-piloti in sistemi vodenja so na dosegu vseh, razen najrevnejših držav, in zanesljive obrambe pred njimi ni. Če bi bili izstrelki scud, ki so pristali v Tel Avivu, nuklearni, bi se zalivska vojna zagotovo spremenila v nuklearno vojno. Če nuklearno orožje ne bo odpravljeno pod mednarodnim nadzorom in verifikacijo, se bo naglo razširilo in po mnenju nekaterih spet postalo ultimativna garancija vojaške varnosti. Dokler pet deklariranih velesil in številne nedeklarirane nuklearne sile ohranjajo svoje arzenale in vztrajajo, da orožje zagotavlja njihovo varnost, ne moremo obtoževati tistih, ki jim sledijo.

Konec hladne vojne in problemi, ki jih je povzročil v klientelnih državah, so prebudili zadušene nacionalizme. Države se delijo na etnične enklave in minidržavice disidentskih manjšin z željo po nacionalni samoodločbi. Nobena multinacionalna država verjetno ne bo pobegnila centrifugalnim težnjam etničnega nacionalizma, dokler bo etnocentrizem živ. Centralistične vlade so vedno manj sposobne zadovoljiti regionalne in provincialne zahteve, zato bo moč vse bolj težila k razpršitvi v klan, pleme in druge tradicionalne avtoritete, ki se borijo zanjo.

Demokracija – ali vsaj želja po demokraciji, kakor koli jo razumemo – je izbruhnila domala povsod, in demokratične

države se ne vojskujejo med seboj. Možnost velike meddržavne vojne je tako majhna kot še nikoli. Vojne ne bo med stalnimi članicami Varnostnega sveta, članicami Nata, skupine sedmih ali državami OECD. Konferenca 52 članic o varnosti in sodelovanju v Evropi je bolj problematična glede balkanskih držav in nekaterih na novo neodvisnih nekdanjih sovjetskih republik. Vendar ima konflikt med njimi le malo možnosti, podžgati novo svetovno vojno, preprosto zato, ker niso dovolj pomembne, da bi v vojno potegnile tudi velesile. Angole, Mozambiki, Somalije, Srbije, Hrvaške, Salvadorji in Nikaragve tega sveta so s koncem hladne vojne izgubile začasno pomembnost in si pridobile svobodo, da poskušajo notranje prepire rešiti z lastnimi sredstvi, kar vključuje tudi uporabo orožja, priskrbljenega od hladnih bojnikov.

Medtem ko demokracije niso nagnjene k medsebojnemu vojskovanju, pa demokratične vlade ne morejo žrtvovati volilcev za oddaljene in negotove koristi. V nasprotju s prvotnimi prebivalci Severne Amerike ne sprejemajo odločitev glede na posledice, ki bi jih imele za sedem prihodnjih generacij, temveč zgolj glede na kratkoročne učinke za volilno uspešnost vladajoče stranke. Postopno zmanjševanje števila zasebnih avtomobilov bi zmanjšalo porabo goriva in s tem tudi škodo v okolju in človeške žrtve, ki negativno presegajo celo žrtve vojne. Posledice pa bi bile nesprejemljive za vse gospodarske dejavnosti, ki so odvisne od avtomobilov. Podobno bi prepoved prodaje alkohola in tobaka zmanjšala negativne zdravstvene posledice in hkrati vlade prikrajšala za glavne vire davčnih dohodkov. Vsak množični poskus ponovne razdelitve bogastva bi naletel na oster upor bogatih, ki pa so tudi dovolj močni, da preprečijo, zmanjševanje njihovega privilegiranega dostopa do izobilja. V času propagande, komitejev politične akcije, političnih lobijev in množičnih medijev celo svobodne volitve niso zadovoljiv pogoj za demokracijo. Svobodne volitve same tako niso zadosten pogoj za mir in pravico.

Generalni sekretar Združenih narodov je v svojem poročilu Agenda za mir leta 1992 identificiral štiri funkcije, od katerih je odvisen mednarodni mir in varnost. V zaporedju so to: preventivna diplomacija, kreiranje, ohranjanje miru in postkonfliktno grajenje miru. Pomembno je poudariti, da se te funkcije pojavljajo v ustanovni listini Združenih narodov, t.j. med suverenimi državami članicami in ne znotraj njih. Humanitarna ali dobra uradna asistenca znotraj držav ali nekdanjih držav, kot so Somalija, bivša Jugoslavija, Nikaragva, Salvador, Kambodža in Namibija, bo bolj dovzetna za usmerjanje pozornosti kot za ohranjanje miru med državami, katerih nove instance so redke. Konflikt ima lastno hitrost, katere smer in pospeški so nepredvidljivi, zato posredovanje prinaša neslutena tveganja, stroške in nobenega zagotovila za uspeh prej kot v nekaj letih ali

celo desetletjih. Četudi bi konflikt lahko obvladovali s silo, ga ne moremo rešiti, dokler ne odpravimo njegovih družbenih, političnih in ekonomskih virov.

Kakšno nalogo naj bi v tem kontekstu opravljale kanadske oborožene sile? Opravljale naloge obalne straže, kot je nadzor in kontrola kanadskega ozemlja in pristopov do njega pred manjšim nadlegovanjem. Druga naloga je lahko pomoč civilnim silam pri grožnjah avtoriteti oblasti, kot v Oki in Quebecu leta 1991. Ostale naloge so lahko: pomoč civilni vladi v zagotavljanju varnosti, ko naloga presega zmogljivost civilne policije, pomoč pri katastrofah, humanitarna pomoč, iskanje, reševanje in priložnostne kontingenčne naloge, kot je gašenje požarov in čiščenje okolja. Večino teh povsem domačih nacionalnih nalog bi lahko opravile civilne agencije, če bi imele sredstva. Ker pa jih nimajo, bo naloge še naprej izvajal oddelek za nacionalno obrambo, ki sredstva ima. Po drugi strani ni opravičila za vzdrževanje vojaških sil pri opravljanju civilnih del, če ni vojaških nalog, ki jih morajo izvajati. Razpoložljivost oboroženih sil za te naloge je ultimativno odvisna od opravičila zunanjega vojaškega namena.

Poveljstvo zračne obrambe Severne Amerike je našlo novi cilj v prestrezanju letalskega transporta narkotikov, čeprav poleti ne potekajo po polarnih poteh, kjer lahko uporabijo Severni opozorilni sistem. Kljub temu, da se modernizacija Severnega opozorilnega sistema, operativnih baz v severni Kanadi ter komandne, kontrolne in komunikacijske infrastrukture obrambe zračnega prostora, bliža popolnosti, je le-ta odvečen brez kredibilne ruske grožnje z bombniki ali raketami, katere nadaljevanje in nadaljnji razvoj je zelo malo verjeten. To ne pomeni, da bodo Severni opozorilni sistem kmalu opustili, temveč da verjetno ne bo ponovno moderniziran. Problem se bo pojavil, ko bo obravnavana zamenjava CF-18.

Kanadske pomorske sile so še vedno strukturirane in opremljene za obrambo oskrbovalnih poti v Evropo pred podmornicami v načrtovani vojni. Tudi to je izgubilo pomen. Omejitev kanadskega patrolnega fregatnega programa – vključno s helikopterjem EH-101, nadomestkom za Morskega kralja – ne bi bila enostavna odločitev o opremi, temveč odločitev o odstranitvi površinskih pomorskih sil. Njihova prihodnja vloga nad kanadskimi vodami bo pomoč pri krepitvi sankcij Združenih narodov proti državam napadalkam in preprečevanje nepooblaščenega posredovanja v konfliktih.

Prihodnost kanadskih kopenskih sil je bila do razpada Jugoslavije videti pusta. Umik iz Evrope in grozeče majhno število bojnih enot, potrebnih za ohranjanje miru, je povzročilo, da so oborožene sile nameravali zmanjšati za okoli 5000 ljudi. Kopenske sile naj bi bile pri tem deležne največjih krčenj. Pehota je leta 1992 ponovno postala potrebna, zaradi novih obvez na

Hrvaškem, v Bosni in Somaliji, tako da je sedaj premalo številna za opravljanje obveznosti (okrog 4500). Odhod kanadskih enot s Cypa in iz Nemčije zadeve ne bo za stalno spremenil. Visoki stroški bodo močno ovirali kanadsko vojaško ljudsko silo, zato je povečanje kopenskih sil malo verjetno.

Pojav mirovništva je svoje potrebe povečal z nekaj sto lahko opremljenih opazovalcev, ki so operirali v permisivnem okolju, na tisoče bojnih sil, zmožnih premagati oboroženo opozicijo. Mirovniških zahtev v tem trenutku ne moremo zadovoljiti brez bojne sile, organizacije in logistike Združenih držav, ki bo breme morala deliti s Kanado in drugimi državami. Domneva, da so popolno opremljene in izurjene bojne enote najboljši mirovniki in da naj bi svoj del prispevala tudi Kanada, je vprašljiva. Predvsem ne smemo dovoliti, da mirovništvo v Kanadi ali kjer koli drugje postane institucionalno opravičilo za povečevanje ali celo ohranjanje vojaškega zapravljanja na ravni hladne vojne.

Kvalitativni in kvantitativni pogoji mirovništva, izdelani v izkustvenem laboratoriju, nakazujejo možnost, da bo kolektivna varnost vsaj tako zahtevna kot kolektivna obramba. Vojaške zahteve do Kanade bi lahko primerjali z Natovimi zahtevami v zadnjih letih, kar kaže, da je nadaljnje substancialno zmanjševanje vojaškega zapravljanja povsem dvomljivo. Tako imenovana dividenda miru je priložnost za napredovanje razlogov kolektivne varnosti, ki s tem lahko zadrži dezintegracijo civilnega reda v svetu. Svetovne oborožene sile lahko najdejo skupni cilj v službi miru in varnosti, v sodelovanju pri zaščiti prihodnjih generacij pred šibo vojne. Priložnost je predobra, da bi jo izpustili iz rok.

Prevedla Gita Zadnikar

Jedrska proliferacija

Jedrsko razraščanje in jedrsko širjenje

1.0. UVOD

Med številnimi polstoletnimi obletnicami, ki smo jih obeleževali v letu 1995, je bila tudi takšna, ki nas navdaja z mešanimi občutki. Bilo je 16. julija leta 1945, ko je človek dokončno stopil v atomsko ali jedrsko ero svojega obstoja. Odkritje temeljnih skrivnosti atoma je velikemu delu človeštva omogočilo velik znanstveno-tehnološki in gospodarski napredek, hkrati pa ga kot biološko vrsto postavilo pred izziv preživetja, ki nima presedana. Nastop jedrske ere se je namreč najprej in predvsem odrazil v nuklearizaciji vojaške sile, ki je postopoma dosegla kataklizmično sposobnost.

Z začetkom jedrske ere so se na mednarodnem politično-varnostnem področju vsi dotedanji pojavi in procesi pokazali v precej drugačni luči, predvsem pa se je mednarodna skupnost soočila s povsem novimi problemi. Med njimi je začela poleg (jedrske) oboroževalne tekme med jedrskima velesilama in njunima politično-vojaškima zvezama že zelo zgodaj kot poseben in svojevrsten problem izstopati možnost povečevanja števila držav posestnic jedrskega orožja in zmogljivosti za njegovo izdelavo – t. i. horizontalna jedrska proliferacija. Zgodnje napovedi politikov in strokovnjakov o neizbežnosti n-števila držav posestnic jedrskega orožja se do danes sicer niso uresničile, toda treba se je zavedati, da gre pri horizontalni jedrski proliferaciji za pojav, ki spominja na zgodbo o Pandorini skrinjici.

¹ *Pojem jedrsko orožje bomo uporabljali v najširšem smislu za označitev "kakršnegakoli eksplozivnega sredstva, ki izkorišča moč atoma" (Ali, 1989: 200).*

² *Sredi 80. let naj bi bilo na ta način z jedrskim orožjem neposredno ali posredno pokritih več kot 62 držav na vseh celinah sveta, razen na Antarktiki (Udgaonkar, 1989: 249).*

Zato ne preseneča dejstvo, da tudi v času po hladni vojni številni politiki in strokovnjaki horizontalno jedrsko proliferacijo uvrščajo med najbolj pereče svetovne politično-varnostne pojave.

V svetovni znanstveno-strokovni produkciji s področja jedrske (ne)proliferacije se pojmovnim razpravam nikdar ni posvečala posebna pozornost. To in pa dejstvo, da se v slovenski družboslovni publicistiki "jedska era" šele prav začenja, sta razloga, da se bomo v pričujočem sestavku osredotočili v glavnem na zelo nevhvaležno opravilo pojmovnih razlag in iskanja ustreznih definicij. V stanju domala "deviške čistosti" pa je tudi še pravi čas, da razmislimo o terminoloških vprašanjih. Tudi temu je namenjen pričujoči sestavek.

2.0. OBLIKE JEDRSKE PROLIFERACIJE

Sintagma jedrska proliferacija označuje kompleksen pojav (stanje in proces) na področju jedrskega oboroževanja, ki nastopa v več oblikah. V literaturi o jedrski proliferaciji in njenem preprečevanju oziroma zaustavljanju (neproliferaciji) zasledimo razlikovanje predvsem med dvema oblikama: vertikalno in horizontalno. Z vertikalno jedrsko proliferacijo se označuje tako količinska rast arzenalov obstoječih vrst jedrskega orožja kakor tudi izpopolnjevanje starih in razvoj novih vrst (tipov) tega orožja. Horizontalna jedrska proliferacija pa najprej in predvsem pomeni sprejemanje jedrskega orožja ali drugih jedrskih eksplozivnih sredstev od strani tistih držav, ki danes tega orožja oziroma teh sredstev še nimajo.¹

Toda po mnenju nekaterih piscev razlikovanje med vertikalno in horizontalno jedrsko proliferacijo pojava jedrske proliferacije ne zajema v celoti. Navedenima oblikama jedrske proliferacije zato dodajajo vsaj še dve, ki sta po njihovem mnenju prav tako zelo pomembni, čeprav doslej nista budili domala nikakršne pozornosti:

- prva je prostorska jedrska proliferacija, ki pomeni predvsem razmeščanje jedrskega orožja ter ustrezne opreme, ki omogoča njegovo uporabo, od že obstoječih jedrskih vojaških sil na novih geografskih območjih sveta in zunaj njihovega matičnega državnega ozemlja (Mohan, 1985: 128)²;
- druga oblika jedrske proliferacije pa zadeva poveč(ev)anje števila subjektov, ki lahko (v zelo zaostrenih varnostnih razmerah) odločijo o bojni uporabi jedrskega orožja, in bi jo lahko poimenovali pristojnostna jedrska proliferacija. V tem primeru naj bi šlo za specifično in prikrito obliko horizontalne jedrske proliferacije (Subrahmanyam, 1985: 54–55).

V nadaljevanju bomo prikazali vsebino in glavne implikacije

prvih dveh oblik jedrske proliferacije, ki sta s politično-varnostnega vidika najpomembnejši sestavini svetovnega proliferacijskega problema, s tem da bo relativno največja pozornost posvečena horizontalni razsežnosti jedrske proliferacije.³

2.1. Vertikalna jedrska proliferacija

Kot smo ugotovili uvodoma, označuje sintagma vertikalna jedrska proliferacija povečevanje količine ali kopičenje in izpopolnjevanje obstoječih tipov jedrskega orožja ter razvoj kakovostno novih tipov te vrste orožja s strani države, ki ima jedrsko orožje že v svojem arzenalu. To pomeni, da so nosilec procesa vertikalne jedrske proliferacije že obstoječe države posestnice jedrskega orožja. Med njimi sta imeli v celotnem jedrskem obdobju težiščno vlogo obe jedrski velesili – ZDA in SZ (Rusija) – ki sta procesu kakovostnega razvoja in količinskega kopičenja jedrskega orožja dajali osnovni ton in tempo. K vertikalni jedrski proliferaciji so po svojih močeh prispevale tudi druge tri uradne članice t. i. "jedskega kluba" – Velika Britanija, Francija in Kitajska. Vendar je njihova vloga v tem procesu vsaj v dveh stvareh bistveno različna od vloge obeh jedrskih velesil: prvič, njihov tempo kopičenja jedrskega orožja je bil delno iz ekonomskih in delno iz varnostno-političnih in strateških razlogov veliko blažji od tistega, ki sta ga druga drugi vsiljevali velesili; drugič, t. i. drugorazredne jedrske sile so bile in so še danes v glavnem v podrejenem položaju tudi pri kakovostnem razvoju jedrskega orožja.

Ko razpravljamo o vertikalni jedrski proliferaciji pri obeh jedrskih velesilah, naletimo še na eno, po 2. svetovni vojni zelo pogosto uporabljano pojmovno konstrukcijo – tj. *jedrska oboroževalna tekma*. Oboroževalna tekma ni posebnost današnjega časa ali našega stoletja, ampak je že dolgo sestavina mednarodnih odnosov, in je pogosta. Tisto, kar je na področju oboroževalnega tekmovanja med državami novega prinesla druga polovica XX. stoletja, pa je jedrska razsežnost tovrstnega tekmovanja.

O oboroževalni tekmi, ki je poleg vojne najbolj izrazita vojaška oblika tekmovanja med državami, je na splošno upravičeno govoriti le tedaj, ko se tekmovanje (tekmovalni odnos) pojavlja v obliki izrazito intenzivnega (in hitrega) povečevanja količine in/ali izboljševanja kakovosti orožja v rokah določene države. Takšno opredelitev oboroževalne tekme podaja tudi H. Bull, ki v svoji klasični študiji o vprašanih oboroževanju, razoroževanju in uravnavanju oboroževanja (angl. arms control) pravi, da je oboroževalna tekma "intenzivno tekmovanje med nasprotujočimi si državami ali skupinami držav, v katerem skuša vsaka stran doseči v vojaški moči prednost pred nasprotno stranjo s povečevanjem

³ *Osredotočenje na vertikalno in horizontalno jedrsko proliferacijo še ne pomeni, da drugi dve obliki ne zaslužita obravnave. Zlasti to ne velja za pristojnostno proliferacijo, pri kateri je lahko na primer sporno že to, da jo uvrščamo med oblike jedrske proliferacije. Treba je namreč natančno poznati vsebino t. i. aranžmajev "dvojnega ključa" (angl. double-key arrangements). Poleg tega pa se postavlja vprašanje, ali so omenjeni aranžma, gostitev jedrskega orožja zavezniške države na lastnem ozemlju in sprejem jedrske zaščite s strani zavezniške države zares dovolj močni argumenti, kot meni K. Subrahmanyam (1985: 54–55), da lahko kaki državi zanikamo status neposestnice jedrskega orožja. Po drugi strani obstoj prostorske jedrske proliferacije ni sporen, vendar gre za pojav, katerega vsebina je bila v preteklosti odvisna v glavnem od procesa vertikalne in horizontalne jedrske proliferacije, in enako lahko pričakujemo v prihodnje.*

⁴ *Pionirski esej o oboroževalni tekmi pa je delo Samuela P. Huntingtona iz leta 1958 z naslovom: "Arms Races: Prerequisites and Results". Public Policy, Harvard University, Yearbook of the Graduate School of Public Administration.*

količine ali izboljševanjem kakovosti svojega orožja ali oboroženih sil" (1961: 5)⁴. Ker je oboroževanje obeh jedrskih velesil z jedrskim orožjem domala ves čas po 2. svetovni vojni potekalo v skladu s temeljnimi značilnostmi oboroževalne tekme nasploh, lahko povsem upravičeno rečemo, da je bila jedrska oboroževalna tekma tipična sestavina njenega vojaškega odnosa.

Iz podane opredelitve pojma oboroževalna tekma je razvidno, da je ta pojem vsebinsko tesno povezan s pojmom vertikalna jedrska proliferacija. Vendar je pojem oboroževalna tekma nekoliko širši, saj vključuje tudi namen oboroževanja. Udeleženci sodelujejo v oboroževalnem tekmovanju z namenom, da bi glede stopnje svoje oboroženosti pred morebitnim(-i) sovražnikom(-i) dosegli premoč ali popravili dejansko ali samo dozdevno neenakost. V celoti gledano je torej pojem oboroževalna tekma uporaben tudi za razlago procesa vertikalne jedrske proliferacije. S tem, ko po eni strani vključuje namen kopičenja in kakovostnega razvoja jedrskega orožja, po drugi strani pa tekmovalni odnos, ki nastaja med subjekti oboroževanja, namreč dodatno opredeljuje bistvo vertikalne jedrske proliferacije, kot se je kazalo več kot 40 let. Tako se pokažejo tudi politični motivi in politične ter varnostne implikacije procesa vertikalne jedrske proliferacije. Brez upoštevanja širšega vsebinskega okvira jedrske oboroževalne tekme bi lahko nastal napačen vtis, da sta (bila) kopičenje in nadaljnji razvoj jedrskega orožja pri velesilah apolitične narave in brez pravega smotra, torej sama sebi namen.

Sintagmi vertikalna jedrska proliferacija in jedrska oboroževalna tekma potemtakem nista sopomenki, ampak termina, ki označujeta pojma, ki sta v razmerju del in celota. Pri tem je treba upoštevati, da je stopnja odvisnosti "dela" od "celote" bistveno drugačna, kot to velja obratno. "Del", ki ga tvori vertikalna jedrska proliferacija, je namreč od "celote" relativno neodvisen in se lahko pojavlja tudi kot samostojna celota. Tako je možno, da določena država količinsko in kakovostno sicer krepi svoj jedrski arzenal, vendar hkrati ni zapletena v tekmovalni odnos z drugo (rivalsko) jedrsko silo. Po drugi strani pa je odvisnost jedrske oboroževalne tekme od vertikalne jedrske proliferacije usodna – brez kopičenja in nadaljnjega razvoja jedrskega orožja v vsaj dveh državah oboroževalne tekme ne more biti.

Dober primer vertikalno jedrsko proliferacijo brez jedrske oboroževalne tekme najdemo tako v preteklem in (tudi še) današnjem jedrskem oborožitvenem obnašanju treh t. i. drugorazrednih jedrskih sil – Velike Britanije, Francije in Kitajske – kot tudi v ameriško-ruskim jedrskim odnosih v obdobju po koncu hladne vojne. Četudi so Velika Britanija, Francija in Kitajska v preteklosti morda relativno hitro (nasploh je hitrost oboroževanja zelo relativna kategorija) količinsko in kakovostno krepile svoj jedrski arzenal, pa pri tem zagotovo niso tekmovalle niti med sabo

niti s katero izmed jedrskih velesil. Za medsebojno tekmovanje bodisi ni bilo potrebe (npr. med Veliko Britanijo in Francijo zaradi v bistvu zavezniškega odnosa) bodisi objektivnih možnosti (npr. zaradi prevelike medsebojne fizične oddaljenosti oziroma prekratkega dometa sredstev za prenos jedrskega orožja bi bile grožnje o uporabi jedrskega orožja med Kitajsko na eni ter Veliko Britanijo in Francijo na drugi strani nerealne oziroma nesmiselne⁵). Za tekmovanje z ZDA ali SZ pa nobena izmed drugorazrednih jedrskih sil ni izpolnjevala pogoja o relativni primerljivosti vojaške moči tekmujočih držav, ki ga A. Majeed uvršča med temeljne pogoje za obstoj oboroževalne tekme (1991: 149–150). Zaradi pozitivnih tektonskih politično-varnostnih in vojaškostrateških premikov v mednarodnih odnosih v zadnjih šestih, sedmih letih je jedrska oboroževalna tekma tudi v ameriško-sovjetskih/ruskih odnosih stvar preteklosti.

Kako pa kaže v prihodnje s procesom vertikalne jedrske proliferacije? Sodeč po jedrskih oborožitvenih programih deklariranih držav posestnic jedrskega orožja, so po koncu hladne vojne ZDA, Rusija, Francija in deloma tudi Velika Britanija količinsko krepitev svojega jedrskega arzenala opustile, za Kitajsko pa tega ne bi mogli trditi. Programe za nadaljnji kakovostni razvoj jedrskega orožja pa imajo vse jedrske sile, čeprav so bile prisiljene njihov obseg drastično skržiti in upočasniti tempo njihovega uresničevanja. Pri tem je pomembno tudi dejstvo, da v glavnem ne gre za iskanje kakšnih revolucionarno novih jedrskih oborožitvenih sistemov, ampak predvsem za nadaljnje izpopolnjevanje že obstoječih glavnih vrst jedrskega orožja.⁶ Glede prihodnosti vertikalne jedrske proliferacije lahko zato dokaj utemeljeno pričakujemo: prvič, da se bo nakazana razvojna usmeritev s težiščem na kakovosti nadaljevala, seveda, v če se ne bodo mednarodne politično-varnostne razmere bistveno poslabšale, in drugič, da bo vertikalna jedrska proliferacija v celoti zaustavljena najverjetneje šele potem, ko bo jedrsko orožje iz nacionalnih arzenalov popolnoma odstranjeno.

2.2. Horizontalna jedrska proliferacija

V nasprotju z vertikalno (pa tudi prostorsko) jedrsko proliferacijo, kjer je v glavnem jasno, kakšne procese in kakšno stanje na področju jedrskega oboroževanja označuje ta sintagma,⁷ je prvi velik problem v zvezi z razpravo o horizontalni jedrski proliferaciji že njena definicija. Glede razumevanja vsebine pojma horizontalna jedrska proliferacija (ali na kratko samo jedrska proliferacija, kot se najpogosteje pojavlja v literaturi, s tem da je običajno mišljena njena horizontalna razsežnost) namreč ni konsenza. To je po eni strani posledica kompleksnosti same

⁵ Ko so omenjene jedrske sile v svojo oborožitev uvedle podmornice, oborožene z balističnimi raketnimi izstrelki z dometom več tisoč kilometrov, so objektivne možnosti za tekmovanje sicer nastale, vendar vsaj za zdaj o jedrskem oboroževalnem tekmovanju med njimi ne moremo govoriti.

⁶ Glej podrobneje o tem na primer v: Robert S. Norris et al.: *Nuclear weapons*. V: *SIPRI Yearbook 1991*, str. 3–40; Richard Fieldhouse: *Nuclear weapon developments and unilateral reduction initiatives*. V: *SIPRI Yearbook 1992*, str. 65–84; Dunbar Loockwood & Jon Brook Wolfsthal: *Nuclear weapon developments and proliferation*. V: *SIPRI Yearbook 1993*, str. 221–254; Dunbar Loockwood: *Nuclear weapon developments*. V: *SIPRI Yearbook 1994*, str. 277–307; Frank Barnaby: *The Role and Control of Weapons in the 1990s*. London, New York: Routledge, 1992.

⁷ Dosledno razumljen označuje termin "proliferacija" neko dogajanje, katerega vsebina je v primeru horizontalne jedrske proliferacije odvisna od opredelitve te pojmovne zveze. Toda pogojno lahko ta termin uporabimo tudi za oznako stanja (resničnosti), ki nastane kot posledica določenega dogajanja (*Eighteenth Strategy For Peace*, 1977: 3).

⁸ Tako **S. R. Ali** v svojem slovarju o miru in jedrski vojni razlago gesla "horizontalna proliferacija" in "jedrska proliferacija" začinja z opredelitvijo, da je to "širjenje (angl. spread) jedrskega orožja v/na nejedrske države" (Ali, 1989: 99, 188). Eden izmed ameriških slovarjev vojaških terminov, ki podaja hkrati opredelitev ameriškega obrambnega ministrstva, opredeljuje pojem "proliferacija (jedrskega orožja)" takole: "Proces, s katerim postajajo države druga za drugo posestnice jedrskega orožja, ali pridobivajo pravico, da odločijo o uporabi tovrstnega orožja, pri čemer je vsaka sposobna izvesti jedrski napad na drugo državo" (Dictionary of Military Terms, 1990: 313–314). Tipični primer tradicionalnega pojmovanja horizontalne jedrske proliferacije je tudi opredelitev, ki jo je ugledni ameriški strokovnjak s področja jedrske (ne)proliferacije G. H. Quester zapisal v svojem tematskem članku v **Mednarodni vojaški in obrambni enciklopediji**: "Jedrsko proliferacijo, včasih imenovano 'horizontalna' jedrska proliferacija – tj. širjenje (angl. spreading) jedrskega orožja v arzenale novih držav – obravnavamo kot vir ogrožanja sveta" (IMDE/4, 1993: 1980).

problematike, po drugi pa močne interesne obarvanosti razprav o njej, tudi na znanstveno-strokovni ravni. Tako države razpravljajo in se pogajajo o pojavu, glede katerega ni niti splošno sprejete definicije njegove vsebine, kar hkrati nujno pomeni, da razpravljajo o istem problemu različnih izhodišč (Kapur, 1979: 13).

2.2.1. Klasično (tradicionalno) pojmovanje horizontalne jedrske proliferacije

Opredelitev pojma horizontalna jedrska proliferacija je navidez tako preprosta stvar, da se zdi, da vsaka dodatna razprava o tem enostavnem vprašanju vodi k njegovemu nepotrebnemu zapletanju. Morda je treba tudi v takšnem prepričanju iskati razlog za dejstvo, da so tako v klasični kot sodobni literaturi o horizontalni jedrski (ne)proliferaciji, katere seznam je sicer zelo obsežen, študije, ki se zaustavijo tudi ob vprašanju definicije pojma (horizontalna) jedrska proliferacija, zelo redke.

Uvodoma smo navedli, da označuje horizontalna razsežnost jedrske proliferacije širjenje jedrskega orožja (ali drugih jedrskih eksplozivnih sredstev) od držav (ali v države), ki te vrste orožja dotlej niso imele. Temu je treba dodati, da prehod države iz nejedrskega oborožitvenega v jedrski oborožitveni status – oziroma iz statusa države neposestnice jedrskega orožja (angl. Non-nuclear Weapon State) v status države posestnice jedrskega orožja (angl. Nuclear Weapon State) – nakazuje njena izvedba jedrske eksplozije (jedrskega poskusa). To je t. i. klasična (tradicionalna) opredelitev horizontalne jedrske proliferacije. Z njo se zadovoljijo številni pisci (tudi poglobljenih študij) o problematiki jedrske (ne)proliferacije in običajno jo najdemo tudi v raznih bolj ali manj specializiranih priročnikih (slovarjih, enciklopedijah, leksikonih ipd.) o mednarodni politično-varnostni tematiki.⁸

Za značilni primer tradicionalnega razumevanja horizontalne jedrske proliferacije pisci radi navajajo tudi Pogodbo o neproliferaciji jedrskega orožja (angl. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons ali skrajšano Non-Proliferation Treaty) iz leta 1968. Vendar je ta ugotovitev točna samo deloma. Ker v tej mednarodni pogodbi pojem horizontalne jedrske proliferacije eksplicitno ni opredeljen, se o njegovem tradicionalnem razumevanju sklepa na temelju njene 3. točke IX. člena. Ta med drugim določa, da je "za potrebe te pogodbe država posestnica jedrskega orožja tista država, ki je proizvedla jedrsko orožje ali drugo jedrsko eksplozivno sredstvo in opravila eksplozijo tega orožja oziroma sredstva pred 1. januarjem 1967" (podčrtal D. L.). Pogodba o neproliferaciji jedrskega orožja resda jasno razlikuje med državami posestnicami in državami neposestnicami jedrskega orožja in za temeljno merilo

razlikovanja jemlje konstitutivni sestavini tradicionalnega pojmovanja horizontalne jedrske proliferacije – tj. javno posedovanje jedrskega orožja in izvedbo jedrske eksplozije (poskusa). Res je tudi, da pogodba, ko uporablja pojem proliferacija, le-tega (tudi v naslovu) eksplicitno povezuje samo z že izdelanim jedrskim orožjem. Toda po drugi strani ne gre prezreti III. člena iste pogodbe, ki govori o preprečevanju diverzije uporabe jedrskih materialov iz miroljubnih (civilnih) v oborožitvene namene, in tako premika problematiko proliferacije tudi na čas pred dokončno osvojitvijo jedrske eksplozivne sposobnosti. To omogoča sklep, da je v Pogodbi o neproliferaciji jedrskega orožja vsaj implicitno tudi širše razumevanje problema horizontalne jedrske proliferacije.

Iz opisanega razumevanja horizontalne jedrske proliferacije logično izhaja, da *v klasičnem (tradicionalnem) smislu ta oblika jedrske proliferacije preprosto pomeni povečevanje števila držav posestnic jedrskega orožja, dejansko pa pride do proliferacije tedaj, ko kaka nova država samostojno izvede jedrsko eksplozijo ali jedrski poskus.*

Teoretična podlaga klasičnega razumevanja horizontalne jedrske proliferacije je pojmovanje, da država na poti k osvojitvi jedrskega orožja nujno napravi točno določeno število zaporednih korakov, ki pomenijo uresničevanje njene poprejšnje zavestne odločitve za izdelavo jedrskega orožja. Vsi koraki skupaj tvorijo nekakšno proliferacijsko lestev. V skladu s proliferacijskim modelom, ki izhaja iz projekta Manhattan, obsega proliferacijska lestev osem stopenj, ki se raztezajo od osvojitve temeljnih znanstveno-teoretičnih in tehnološko-tehničnih znanj o jedrskih vprašanjih do bojne razmestitve jedrskega orožja kot sestavine nacionalne vojaške sile.⁹ Po klasičnem gledanju na horizontalno jedrsko proliferacijo je ključna stopnja izvedba jedrskega poskusa (eksplozije). Z njo proces nuklearizacije vojaške sile določene države zapusti svojo relativno kratko obdobje tajnosti in postane viden, javen.

Manhattanski model nuklearizacije in na njem temelječe klasično pojmovanje horizontalne jedrske proliferacije zadošča za razlago in opis proliferacijskega ravnanja današnjih javnih (odkritih) posestnic jedrskega orožja. Vse članice t. i. jedrskega kluba (ZDA, SZ oziroma Rusija, Velika Britanija, Francija in Kitajska) so namreč za izdelavo jedrskega orožja (ali najprej osvojitve jedrske eksplozivne sposobnosti) vzpostavile poseben jedrski oborožitveni program, svoj prehod iz države neposestnice v državo posestnico jedrskega orožja in s tem akt proliferacije so izvedle javno z odkrito jedrsko eksplozijo (jedrskim poskusom), ki jo je spremljala ustrezna politična deklaracija, nato pa so bolj ali manj hitro nadaljevale razvoj v smeri osvojitve dejanske jedrske vojaške sposobnosti (nadaljnje izvajanje jedrskih poskusov, razvoj sredstev za prenos

⁹ Po A. Cohenu in B. Frankelu so te stopnje naslednje:

- razvoj temeljne jedrske infrastrukture (temeljna znanstveno-teoretična in tehnološko-tehnična znanja o jedrskih vprašanjih, zadostno število strokovnjakov, jedrski reaktor ipd.);
- osvojitve sposobnosti izdelave orožnega fisijskega materiala – tj. postavitve ustreznih proizvodnih objektov bodisi za obogatitev urana bodisi za pridobitev plutonija z reprocesiranjem izrabljenega reaktorskega goriva;
- osvojitve sposobnosti za izdelavo konstrukcijskega načrta jedrskega orožja in njegovih nejedrskih sestavin ter sposobnosti za združitev jedrskih in nejedrskih sestavin jedrskega orožja v učinkovito celoto (bombo);
- izvedba jedrskega poskusa, ki ji sledi ustrezna politična deklaracija;
- razvoj in izdelava sredstev za prenos jedrskega orožja (bombe);
- objava jedrske doktrine kot podlage za opredelitev vloge jedrskega orožja v nacionalni varnostno-obrambni politiki in dejavnosti;
- izgradnja jedrskega arzenala v skladu z razglašeno jedrsko doktrino;
- bojna razmestitev jedrskega orožja in vzpostavitev sistema za učinkovito vodenje in poveljevanje nacionalnim jedrskim silam, zlasti v primeru kriznih varnostnih razmer (1990: 17–18).

jedrskega orožja, količinska in kakovostna krepitev jedrskega arzenala, razglasitev jedrske vojaške doktrine idr.). Opisani vzorec obnašanja v zvezi z osvojitvijo jedrskega orožja predstavlja t. i. "vidni ali očitni" (angl. visible) model horizontalne jedrske proliferacije in je značilen za prvo generacijo držav, ki so izvedle jedrsko proliferacijo (Cohen & Frankel, 1990: 14).

2.2.2. Sodobno pojmovanje horizontalne jedrske proliferacije

Če je klasična definicija horizontalne jedrske proliferacije primerna (oziroma povsem zadostuje) za obravnavo (ne)proliferacijske problematike, ki jo prinaša "vidni" model jedrske proliferacije, pa za obravnavo proliferacijske prakse, ki je posledica drugih možnih modelov in poti, pojasnjevalna moč te definicije ne zadošča. Na temelju tega spoznanja in kot kritika ozkosti tradicionalnega razumevanja se je v 70. letih pojavilo novo, sodobno pojmovanje horizontalne jedrske proliferacije, ki sicer ni enopomensko, vendar je njegova skupna značilnost ta, da klasično pojmovanje bistveno razširja.

Pretirana ozkost in togost klasične definicije horizontalne jedrske proliferacije se najprej pokaže v opredelitvi vloge in pomena *jedrske eksplozije*. Klasična definicija obravnava izvedbo jedrskega poskusa kot stopnjo na poti k osvojitvi jedrskega orožja, ki je nujna predvsem iz operativno-tehničnih (ugotovitev zanesljivosti dosežene jedrske eksplozivne sposobnosti), pa tudi političnih razlogov (najava vstopa v jedrski klub); poleg tega pa vidi v demonstraciji jedrske eksplozivne sposobnosti zadostni (izločilni) razlog, da se državi pripiše status posestnice jedrskega orožja. Z vidika proliferacijske prakse, ki je sledila vidnemu modelu proliferacije, je opisano sklepanje klasične definicije sporno predvsem iz tehle razlogov:

1. Vsaj od začetka 80. let naprej v strokovnih in političnih krogih prevladuje stališče, da izvedba jedrskega poskusa iz operativno-tehničnih razlogov ni več nujna sestavina jedrskega oborožitvenega prizadevanja. Danes lahko država osvoji dovolj zanesljivo jedrsko eksplozivno sposobnost tudi z različnimi računalniškimi simulacijskimi tehnikami, kar spodbija temeljno premiso klasične definicije (Taylor, 1990: 175–176). Po drugi strani pa je vprašljiva tudi teža političnih razlogov za izvedbo jedrskega poskusa, saj si lahko država prizadeva prav nasprotno – tj. da glede svoje jedrske eksplozivne in s tem oborožitvene sposobnosti vodi dvoumno politiko (npr. Izrael).

2. Če jedrski poskus ni več nujno potreben, potem izgubimo temeljni kazalnik za posedovanje jedrskega orožja kake nove

države, to pa nadalje pomeni, da lahko država poseduje jedrsko orožje z zadovoljivo stopnjo operativne zanesljivosti, tudi če ni izvedla jedrskega poskusa.

3. Primer Indije, ki je maja 1974 izvedla jedrsko eksplozijo, jo razglasila za "miroljubno" in nato ni nadaljevala razvoj jedrske vojaške sile, spodbija trditev klasične definicije o nujnosti izpeljave vseh zaporednih stopenj na predstavljeni proliferacijski lestvi.

Da je razumevanje horizontalne jedrske proliferacije po klasični definiciji za današnji čas preozko, se nadalje pokaže v zvezi z vprašanjem, kaj je *predmet horizontalne oblike proliferacije*: ali je to izključno že izdelano in preizkušeno jedrsko orožje, kot pravi klasična definicija, ali je mogoče (in treba) predmet razširiti v smeri stanj pred dokončno izdelavo in preizkusom tega orožja. Z razširitvijo predmeta, ki jo neizpodbitno narekuje praksa zadnjih 20 do 25 let, se odpre obsežen in zapleten problem razmerja med zmogljivostjo izdelati jedrsko orožje in pojavom horizontalne jedrske proliferacije.

Zmogljivost izdelati jedrsko orožje je lastnost, katere vrednost se pojavlja na kontinuumu z dvema skrajnima poloma in velikim številom vmesnih, kakovostno različnih stanj. Če kot najpomembnejše prvine tovrstne zmogljivosti države izpostavimo njeno znanstveno-raziskovalno in tehnološko-tehnično (proizvodno) sposobnost na jedrskem področju nasploh, kar je osnovni pogoj za izvedbo kakršnega koli zahtevnejšega jedrskega projekta (civilnega ali vojaškega), v okviru proizvodne sposobnosti pa zlasti obogatitveno in reprocesirno sposobnost,¹⁰ ki pomeni glavno pot do orožnega fisijskega materiala, potem lahko na kontinuumu zmogljivosti za izdelavo jedrskega orožja v grobem razlikujemo naslednja temeljna stanja:

- stanje brez kakršne koli znanstveno-raziskovalne in tehnološko-tehnične zmogljivosti na jedrskem področju (tudi civilnem) – lahko bi rekli stanje jedrske "nepismenosti";
- stanje, ko sta na jedrskem področju samo temeljno teoretično vedenje in znanstveno-raziskovalno delo v skromnem obsegu;
- stanje visoke stopnje znanstveno-raziskovalne zmogljivosti na jedrskem področju (npr. obstoj enega ali več raziskovalnih reaktorjev in raziskovalnih ustanov) brez jedrske proizvodne sposobnosti;
- stanje visoke stopnje znanstveno-raziskovalne in proizvodne zmogljivosti na jedrskem področju (npr. obstoj enega ali več raziskovalnih in energijskih reaktorjev) brez obogatitvene in reprocesirne zmogljivosti;
- stanje visoke stopnje znanstveno-raziskovalne in proizvodne

¹⁰ Obogatitvena sposobnost se nanaša na spreminjanje razmerja v uranovem fisijskem materialu med izotopom U-235, ki ima visoko fisijsko sposobnost in ga je v naravnem uranu samo 0,7 odstotka, in fertilnim izotopom U-238, udeleženi v naravnem uranu z 99,3 odstotka, v korist prvega izotopa. Obogatitev (za potrebe reaktorskega goriva običajno na 3 do 4 odstotke, za potrebe izdelave orožnega U-235) se izvaja v posebnih tovarnah, kjer z različnimi bolj ali manj tehnološko zahtevnimi in energetsko požrešnimi postopki fizikalne separacije povečujejo vsebnost U-235 v uranovem heksafluoridu (UF₆). Reprocesirna sposobnost pa se nanaša na kemični postopek, s katerim se z različnimi bolj ali manj tehnološko zahtevnimi metodami v izrabljenem reaktorskem gorivu zaželeni fisijsko zelo aktivni izotop Pu-239 ločuje od drugih produktov jedrske reakcije (uranovih izotopov U-235, U-236 in U-238, plutonijevih izotopov Pu-238, Pu-240, Pu-241 in Pu-242, aktinidov neptunija, americija in kurija ter od vrste drugih fisijskih produktov). Plutonij proizvajajo vse vrste jedrskih reaktorjev – namenski (za njegovo proizvodnjo), energijski in raziskovalni. Čeprav se količina proizvedenega plutonija nasploh, zlasti pa vsebnost Pu-239 v njem, z vrsto, tipom in načinom delovanja reaktorja bistveno spreminja, je reprocesiranje (ali separiranje) izstrošenega reaktorskega goriva v vseh

primerih nujna sestavina postopka za pridobitev ustrežno (več kot 90 odstotno) fizikalno čistega plutonija. Več o tem glej na primer v: Rotblat, 1979 in Kokoski, 1995.

¹¹ Jedrski fisijski material je na svoji "živiljenjski poti" izpostavljen različnim postopkom kemične ali fizikalne obdelave. Vse te postopke in ustrezne objekte, v katerih se izvajajo – od rudnikov uranove rude prek tovarn za obogatitev urana in izdelavo reaktorskega goriva, jedrskih reaktorjev do skladišč izrabljenega jedrskega goriva – združujemo pod pojem jedrski gorilni cikel (JGC). Glede na vrsto vhodnega fisijskega materiala ločimo uranov in torijev JGC, od katerih je zadnji še zmeraj samo v teoretičnih razmišljanjih. Če JGC ne vključuje reprocesiranja izrabljenega reaktorskega goriva zaradi njegove ponovne uporabe (v obliki separiranega plutonija) kot reaktorskega goriva, ta cikel nima povsem cikličnega značaja. V nasprotnem primeru, ko je cikel sklenjen, pa govorimo o sklenjenem JGC.

¹² Mednarodne neproliferacijske norme obnašanja pomenijo oziroma narekujejo sprejemanje inšpekcijskega nadzora nad občutljivimi sestavinami JGC predvsem od Mednarodne agencije za atomsko energijo (angl. International Atomic Energy Agency – IAEA) z Dunaja, bodisi na temelju podpisa pogodbe o neširjenju jedrskega orožja bodisi brez njenega podpisa, lahko pa tudi (ali

zmogljivosti na jedrskem področju, vključno z obogatitveno in reprocesirno zmogljivostjo – tj. stanje sklenjenega jedrskega gorilnega ciklusa.¹¹

Z razlikovanjem navedenih temeljnih stanj na kontinuumu zmogljivosti za izdelavo jedrskega orožja se tudi proliferacijska lestev primerno podaljša. Tako H. Müller na tej lestvi razlikuje skupno 13 stopenj oziroma korakov. Izvedbo prvega jedrskega poskusa uvršča šele na osmo mesto, pred tem pa razlikuje: 1. stanje brez vsakršne zmogljivosti na jedrskem področju; 2. obstoj temeljnih znanj o jedrski tematiki in manjšega raziskovalnega programa; 3. obstoj obsežnih raziskovalnih zmogljivosti, raziskovalnih in energijskih reaktorjev in skladišča izrabljenega reaktorskega goriva pod mednarodnim neproliferacijskim nadzorom; 4. obstoj reprocesirne/obogatitvene tovarne, skladišča plutonija in hitrega oplodnega reaktorja pod mednarodnim neproliferacijskim nadzorom; 5. obstoj raziskovalnega(-ih) in energijskega(-ih) reaktorja(-ev) ter skladišča izrabljenega reaktorskega goriva brez mednarodnega neproliferacijskega nadzora; 6. obstoj reprocesirne/obogatitvene tovarne in skladišča plutonija brez mednarodnega neproliferacijskega nadzora in 7. obstoj razstavljenega t. i. "bombe v kleti" (angl. bomb in the basement) (Müller, 1984: 16).

Celotna zmogljivost za izdelavo jedrskega orožja seveda vključuje tudi sposobnost izdelave nejedrskih sestavin jedrskega orožja, vendar ta sposobnost z zmogljivostjo izdelave jedrskih sestavin tega orožja ni neposredno povezana. Tako lahko vsaj teoretično predpostavimo, da je nejedrske sestavine sposobna izdelati celo država, ki je na splošno relativno visoko znanstveno, tehnološko in industrijsko razvita, čeprav se glede zmogljivosti izdelave jedrskih sestavin jedrskega orožja uvršča v prvo ali drugo prej navedeno stanje. Skoraj zagotovo pa je nejedrske sestavine jedrskega orožja brez večjih težav sposobna izdelati država, ki je na eni od preostalih višjih stopenj (tretji, četrti ali peti).

Poznavanje stopenj oziroma stanj na kontinuumu zmogljivosti za izdelavo jedrskega orožja nekaterim avtorjem že zadostuje za oblikovanje širše definicije horizontalne jedrske proliferacije. Vendar je po našem mnenju takšen pristop podobno enostranski (pomanjkljiv), kot je klasična definicija. Zanimarja namreč presojo stanja glede *dejanske izrabe zmogljivosti za izdelavo jedrskega orožja*. Dejansko obnašanje države v zvezi z izdelavo jedrskega orožja odkriva vrsta kazalnikov, prvi in eden najpomembnejših pa je zagotovo njeno sprejemanje in spoštovanje sprejetih mednarodnih ali bilateralnih neproliferacijskih norm obnašanja.¹² Upoštevajoč tudi to merilo – tj. dejansko izrabo zmogljivosti za izdelavo jedrskega orožja – lahko zopet razlikujemo več (kakovostno)

različnih stanj. Z vidika iskanja ustrezne definicije horizontalne jedrske proliferacije so zanimiva zlasti tale:

- stanje, ko obstaja na civilnem jedrskem področju sicer relativno visoka stopnja znanstveno-raziskovalne in proizvodne zmogljivosti, vendar brez obogatitvene in reprocesirne sposobnosti, občutljivi jedrski objekti¹³ pa bodisi so bodisi niso pod neproliferacijskim nadzorom, bodisi se (je) država temu nadzoru uspešno izogiba (izognila);
- stanje, ko obstaja na civilnem jedrskem področju visoka stopnja znanstveno-raziskovalne in proizvodne zmogljivosti, vključno z obogatitveno in/ali reprocesirno sposobnostjo, pri čemer občutljivi jedrski objekti bodisi so bodisi niso pod neproliferacijskim nadzorom, bodisi se (je) država temu nadzoru uspešno izogiba (izognila);
- stanje, ko obstaja na jedrskem področju namenska (ali vojaška) znanstveno-raziskovalna in proizvodna zmogljivost, vključno z obogatitveno in/ali reprocesirno sposobnostjo, pri čemer občutljivi jedrski objekti (seveda) niso pod neproliferacijskim nadzorom;
- stanje, ko so že izdelane vse sestavine jedrskega orožja, tako da je le-to bodisi v sestavljeni in nepreizkušeni bodisi v razstavljeni obliki.

Če pri opredeljevanju horizontalne jedrske proliferacije upoštevamo tudi zgoraj opisana stanja, usmerimo pozornost tudi na čas pred demonstracijo jedrske eksplozivne sposobnosti in javnim posedovanjem jedrskega orožja in tako klasično (tradicionalno) definicijo nujno bolj ali manj razširimo. To je značilnost sodobnega pojmovanja horizontalne jedrske proliferacije, ki pa, kot rečeno, ni monolitno. Njegova neenotnost (razcepljenost) je v glavnem posledica dejstva, da imamo, opirajoč se na predhodno opisana stanja, tudi glede obsega širitve tradicionalnega pojmovanja horizontalne jedrske proliferacije na voljo vsaj štiri možnosti:

1. V najbolj radikalnem smislu lahko s horizontalno jedrsko proliferacijo razumemo (tudi) obstoj oziroma širjenje znanja (t. i. know-howa) ter znanstveno-raziskovalne in proizvodne (industrijske) zmogljivosti na civilnem jedrskem področju, in sicer ne glede na to, da je celotni jedrski program (tudi obogatitvene in reprocesirne naprave, če obstajajo) pod neproliferacijskim nadzorom.¹⁴

2. Nekoliko manj radikalno možnost pomeni pojmovanje, ki v horizontalno jedrsko proliferacijo vključuje (tudi) obstoj oziroma širjenje znanstveno-raziskovalne in proizvodne (industrijske) zmogljivosti na civilnem jedrskem področju, in sicer pod

hkrati) od regionalnih organizacij, kot sta na primer EURATOM (krajše poimenovanje za European Atomic Energy Community) in OPANAL (šp. Organizacion para la Proscripcion de Armas Nucleares en la America Latina). V bilateralni obliki so neproliferacijske norme obnašanja običajno zajete v meddržavnih pogodbah o dobavi jedrskega materiala ali tehnologije ali v sprejemanju inšpekcijskega nadzora nad občutljivimi jedrskimi objekti od bilateralnih nadzornih organizacij, kakeršna je na primer leta 1991 ustanovljena Brazilsko-argentinska agencija za merjenje in nadzor jedrskih materialov (s šp. kratico ABACC). Več o tem glej na primer v: Goldblat, 1994.

¹³ Čepprav natančna definicija, kateri so z vidika njihove zlorabe v oborožitvene namene občutljivi jedrski objekti, ne obstaja, mednje v glavnem uvrščamo: tovarne za obogatitev urana, raziskovalne in energijske reaktorje, tovarne za reprocesiranje izrabljenega reaktorskega goriva, tovarne za izdelavo reaktorskega goriva, zlasti iz visokoobogatene urana in mešanega (uran-plutonijevega) oksida, in skladišča izrabljenega reaktorskega goriva.

¹⁴ To pojmovanje je ob inauguraciji nove neproliferacijske politike ZDA leta 1977 vpeljal ameriški predsednik J. Carter (Kapur; 1979: 13). Širina tourstnega pojmovanja je na primer lepo razvidna iz tegale stališča: "Natančno

povedano, katera koli država, ki ima strokovnjake (ljudi), ki so izurjeni na katerem koli področju jedrske tehnologije ali raziskovalne dejavnosti, četudi nima jedrskih naprav per se, se je začela premikati v tej smeri (tj. v smeri osvojitve jedrskega orožja – op. D. L.), ne glede na svoje dolgoročne namene” (Greenwood et al., 1977: 148).

¹⁵ Takšno opredelitev horizontalne jedrske proliferacije na primer podaja študija ameriškega kongresa o problematiki jedrske proliferacije in njenega preprečevanja, ki uvodoma navaja: “V tem poročilu je definicija proliferacije razširjena, tako da zajema katero koli državo, ki je pridobila zmogljivost hitro izdelati jedrsko eksplozivno sredstvo, t.j. državo, ki ima za združitev pripravljene že vse sestavine eksploziva. Kritični element je politična volja. Država, ki se je odločila osvojiti sestavine jedrskega orožja, in je to tudi storila, je država posestnica jedrskega orožja, četudi postopkov sestavitve, oborožitve in detonacije sredstva še ni izpeljala. Seveda pa to ne pomeni, da je dejanska detonacija sredstva nepomembna; prav nasprotno. ...” (Nuclear Proliferation and Safeguards, 1977: 7.)

¹⁶ Lep primer, kako razumevanje izhodiščnega pojma vpliva na ocenjevanje, najdemo v oceni stanja in prihodnosti horizontalne jedrske proliferacije. Tako imamo na eni strani benevolentne ocene, ki svoje zadovoljstvo

pogojem: a) da občutljivi jedrski objekti (zlasti njene obogatitvene in/ali reprocesirne naprave, če obstajajo) niso pod neproliferacijskim nadzorom; b) da v nadzorovanih občutljivih jedrskih objektih prihaja do kršitev sprejetih neproliferacijskih norm obnašanja v obliki t. i. diverzije fisijskega materiala in c) da država izvaja postopke (npr. izdelava in preizkus nejedrskih sestavin jedrskega orožja), ki ji po zagotovitvi ustrezne količine (orožnega) fisijskega materiala omogočajo hiter napredek v smeri dejanske izdelave jedrskega orožja.

3. Naslednje manj radikalno je tisto pojmovanje, po katerem pomeni horizontalna jedrska proliferacija (tudi obstoj oziroma širjenje namenske (vojaške) znanstveno-raziskovalne in proizvodne (industrijske) zmogljivosti, vključno z obogatitveno in/ali reprocesirno sposobnostjo, potrebno za izdelavo jedrskih sestavin (zlasti orožnega fisijskega materiala) jedrskega orožja, pri čemer občutljivi jedrski objekti (seveda) niso pod neproliferacijskim nadzorom.

4. Najmanj radikalni pristop pa se že močno približa klasičnemu pojmovanju, saj s pojmom horizontalna jedrska proliferacija razume samo še obstoj oziroma širjenje že izdelanega, vendar nepreizkušene jedrskega orožja in posameznih sestavin (jedrskih in nejedrskih) tega orožja, ki jih je treba samo še združiti.¹⁵

2.2.3. Poskus definicije horizontalne jedrske proliferacije

Razlikovanje med prikazanimi pojmovanji horizontalne jedrske proliferacije – klasičnim in sodobnimi – ni samo teoretično pomembno, ampak ima tudi veliko uporabno vrednost. Določeno pojmovanje namreč v veliki meri opredeljuje tudi pristope, poglede, stališča, ocene ipd. v zvezi s konkretnimi vprašanji s področja horizontalne jedrske proliferacije in neproliferacije, kot na primer: kdaj postane proliferacija resničnost oziroma dejstvo, kakšno je današnje stanje glede horizontalne jedrske proliferacije in kakšni so obeti za prihodnost, kakšni naj bi bili optimalna neproliferacijska politika in strategija ipd.¹⁶ Na tem mestu nam prostorska omejitve ne dovoljuje, da bi se spustili v iskanje “pravega” odgovora na omenjena vprašanja. Vendar tudi v nasprotnem primeru takšne naloge ne bi mogli korektno opraviti, če ne bi poprej izoblikovali lastne opredelitve pojmovne zveze horizontalna jedrska proliferacija. Zato se bomo v naši razpravi zadovoljili s poskusom definicije horizontalne jedrske proliferacije, zavedajoč se tveganosti takšnega početja, četudi gre samo za delovno definicijo.

Ob ustreznih predhodnih pripravah je danes dejansko mogoče jedrsko orožje dokončno izdelati oziroma njegove sestavine združiti v relativno kratkem času – nekaj dni, če ne celo ur. Zato je

klasična (tradicionalna) definicija horizontalne jedrske proliferacije resnično preozka in več prikriva, kot pojasnjuje. Pristati samo na klasično pojmovanje in prezreti, kaj se dogaja pred manifestacijo jedrske eksplozivne sposobnosti, je znak nevednosti, sprenevedanja ali birokratske okorelosti. Klasično pojmovanje je torej nedvomno treba razširiti, postavlja pa se vprašanje obsega širitve – tj., na kateri stopnji tehnološko-tehnične in drugih zmogljivosti za izdelavo jedrskega orožja, predvsem pa, v kakšnih spremljevalnih okoliščinah glede dejanske izrabe teh zmogljivosti in obstoja neproliferacijskega nadzora zaradi preprečevanja zlorabe civilnih jedrskih raziskovalnih in proizvodnih zmogljivosti v oborožitvene namene je upravičeno govoriti o pojavu horizontalne jedrske proliferacije. Odgovor na zastavljeno vprašanje gre seveda iskati s pomočjo presoje sprejemljivosti nakazanih štirih možnosti za širitev tradicionalnega pojmovanja horizontalne jedrske proliferacije, kar bomo na kratko storili v nadaljevanju.

Da mora sodobno razumevanje horizontalne jedrske proliferacije vključevati tudi četrto pojmovanje, ni sporno. Zlasti velja to v primeru stanja t. i. "bombe v kleti", ko določena država izdelava jedrsko orožje, vendar ga ne preizkusi z jedrskim poskusom, in ga nato skladišči ločeno od ustreznih prenosnih sredstev. In tudi še korak pred tem, ko so že izdelane vse sestavine jedrskega orožja, ki resda niso povezane v celoto, vendar jih je mogoče sestaviti v operativno jedrsko orožje samo z nekaj "zavoji izvijača", je postavljanje vprašanja, ali jedrsko orožje obstaja ali ne, čista sholastika.¹⁷

Tovrstna oblika horizontalne jedrske proliferacije se od vidne ali očitne najbolj opazno razlikuje po odsotnosti jedrske eksplozije oziroma jedrskega poskusa, in zato nima teoretične podlage v konceptu proliferacijske lestve. Poleg tega ima v idealni ali čisti podobi še te značilnosti: 1. zanikanje posedovanja že izdelanega jedrskega orožja ob sočasnem priznavanju tehnološko-tehnične zmogljivosti za njegovo hitro izdelavo; 2. neizražanje neposrednih jedrskih groženj od države, ki je nosilka te oblike horizontalne jedrske proliferacije; 3. neobstoj jedrske vojaške doktrine (strategije); 4. jedrsko orožje ni operativno (bojno) razmeščeno; 5. odsotnost javnih razprav o vlogi jedrskega orožja pri zagotavljanju nacionalne varnosti in 6. nepovezovanje jedrskih oborožitvenih vprašanj (aktivnosti) z običajnimi vprašanji (aktivnostmi) s področja zunanje in obrambne politike. Tovrstna proliferacija, ki v čisti ali idealni obliki razumljivo ne obstaja, je način obnašanja v zvezi z jedrskimi oborožitvenimi vprašanji, ki je značilen za drugo generacijo držav nosilk horizontalne jedrske proliferacije. Med njimi se idealnemu tipu najbolj približuje Izrael (Cohen in Frankel, 1990: 21–23).

Tudi obstoj namenske (vojaške) znanstveno-raziskovalne in

z obstoječim stanjem in optimistični pogled na prihodnost črpajo iz dejstva, da kljub črnogledim napovedim iz 60. in 70. let o neizbežnosti obstoja n-števila držav posestnic jedrskega orožja, število držav z manifestirano jedrsko eksplozivno sposobnostjo v celotnem povojnem obdobju ni preseglo pol ducata (ZDA, SZ oziroma Rusija, Velika Britanija, Francija, Kitajska in Indija). Na drugi strani pa zasledimo ocene, ki v skladu s svojim tehnološko-determinističnim pristopom k problematiki horizontalne jedrske proliferacije v smislu, da širjenje civilne jedrske tehnologije že samo po sebi nujno vodi k proliferaciji jedrskega orožja, bijejo plat zvona, češ da se čas izteka.

¹⁷ Ali potemtakem jedrska bomba, ki je porušila Hirošimo in je bila med poletom letala B-29 z otoka Tinian iz varnostnih razlogov razstavljena, naj ne bi imela značaja jedrskega orožja (bombe) tako dolgo, dokler je niso sestavili, ko se je letalo dovolj približalo cilju (Quester, 1991: 212).

¹⁸ V nasprotju z drugim je bistvo prvega modela nuklearizacije osvojitve jedrske oborožitvene opcije in nato njena konverzija v dejansko jedrsko vojaško sposobnost.

¹⁹ Položaj Indije je specifičen, saj je ta država maja 1974 izvedla jedrsko eksplozijo, vendar nato ni nadaljevala gradnje jedrskega arzenala. Zato uvrščajo nekateri pisci Indijo med nosilke vidne proliferacije, drugi izenačujejo indijski primer z izraelskim, tretji pa prištevajo Indijo med "mejne" države.

²⁰ Avtor te misli je Ernst Bergmann, nekdanji direktor izraelske Komisije za atomsko energijo (povzeto po: Schoettle, 1979: 2).

proizvodne (industrijske) zmogljivosti za izdelavo jedrskih sestavin jedrskega orožja ob odsotnosti neproliferacijskega nadzora je nedvomno ena izmed oblik ali stopenj proliferacijskega obnašanja. Kapur v zvezi s tem govori o drugem modelu (izmed dveh) nuklearizacije vojaške sile. Zanj je značilno, da država sprejme jedrsko oborožitveno opcijo, katere verodostojnost se kaže v njeni popolni zmogljivosti izdelati jedrsko orožje, nato pa izvaja politiko nekonverzije te opcije v smeri dejanske izdelave in posedovanja jedrskega orožja (Kapur, 1979: 56–57).¹⁸ Države, ki vodijo takšno proliferacijsko politiko, se v strokovni literaturi običajno imenujejo "mejne države" (angl. threshold states) (npr. Pakistan, pa tudi Indija,¹⁹ in še pred kratkim Južnoafriška republika, Argentina in Brazilija).

Odločitev o tem, kaj sodi k horizontalni jedrski proliferaciji, je relativno preprosta tudi v primeru najbolj radikalne izmed prikazanih možnosti. To (prvo) pojmovanje je po našem mnenju preširoko in povsem nesprejemljivo. Res je sicer, da je velik del znanja in opreme, ki je potrebna za uporabo jedrske energije v civilne (miroljubne) namene, mogoče uporabiti oziroma zlorabiti tudi za izdelavo jedrskega orožja. Izdelava preprostega prvega jedrskega orožja že dolgo ni več povezana z odkritjem kakšnih velikih skrivnosti ter ne zahteva več (če je sploh kdaj) genijev in ogromne vsote denarja. Vendar upoštevanje teh izhodiščnih dejstev v zvezi z naravo jedrske problematike, najbolj strnjeno izraženih v misli, da "ne obstajata dve atomski energiji",²⁰ še ne opravičuje stališča, da je širjenje znanstveno-raziskovalne in proizvodne sposobnosti na civilnem jedrskem področju samo po sebi sestavina oziroma ena izmed pojavnih oblik horizontalne jedrske proliferacije. Takšno stališče je posledica tehnološko-determinističnega pristopa k problematiki horizontalne jedrske proliferacije, ki tehnološko-tehnično zmogljivost za izdelavo jedrskega orožja vzročno-posledično povezuje z odločitvijo za osvojitve jedrske vojaške sile ali vsaj jedrske oborožitvene opcije in zato zanemarja subjektivno oziroma politično plat te odločitve. Če pristanemo na takšno pojmovanje, potem se ne moremo izogniti sklepu, da ima horizontalna jedrska proliferacija veliko bogatejšo prakso, kot se običajno misli: ne obsega samo okoli ducata držav, katerih neproliferacijsko obnašanje je (bilo) bolj ali manj sporno, ampak tudi vsaj še dva ducata visoko razvitih industrijskih držav (npr. Nemčijo, Japonsko, Italijo, Belgijo, Nizozemsko, Švico, Švedsko, Kanado idr.), ki so jedrsko orožje nedvomno že dolgo sposobne izdelati, vendar bi jim večje kršitve neproliferacijskih norm obnašanja težko očitali. V tem primeru lahko rečemo samo še – "credo, quia absurdum!"

Končno nam preostane še odločitev, ki pa je nekoliko bolj kočljiva – kaj storiti glede drugega pojmovanja. Tudi to pojmovanje horizontalne jedrske proliferacije je precej široko.

Kljub temu pa je ta pristop v primerjavi s prej obravnavanim (tj. najbolj radikalnim) veliko bolj selektiven, saj vključuje dve bistveni omejitvi. Najprej kot bistven izločitveni pogoj navaja odsotnost ali kršitev sprejetih neproliferacijskih obveznosti glede nezlorabe namenskosti civilnih jedrskih znanstveno-raziskovalnih in proizvodnih naprav; poleg tega pa kot dodatni kazalnik obnašanja države v zvezi z izdelavo jedrskega orožja vključuje samo tisto dogajanje na nejedrskem področju, ki je neposredno v funkciji izdelave jedrskega orožja ali (vsaj) osvojitve jedrske oborožitvene opcije. Zato je po našem mnenju stanje, ko država glede delovanja svojih občutljivih jedrskih objektov ni pripravljena sprejeti mednarodnega (ali bilateralnega) neproliferacijskega nadzora ali pa sprejete obveznosti zavestno krši in ko izvaja postopke, ki ji omogočajo hiter napredek v smeri izdelave jedrskega orožja, potem ko pridobi še zadostno količino orožnega fisijskega materiala, dovolj utemeljeno obravnavati kot prvo obliko proliferacijskega obnašanja. Čeprav je lahko njena pot do osvojitve jedrskega orožja v demonstrirani obliki še precej dolga, takšna država zagotovo ni več čista neposestnica jedrskega orožja. Da lahko namreč državi pripišemo status čiste neposestnice jedrskega orožja, mora po H. Müllerju izpolnjevati vsaj dva izmed naslednjih štirih pogojev: a) odsotnost tehnološko-tehnične zmogljivosti in/ali materiala, potrebne(ga) za izdelavo jedrskega orožja; b) odsotnost znamenj ali trdnih dokazov, da se bo v bližnji prihodnosti (tj. v približno desetih letih) stanje glede prejšnjega pogoja spremenilo; c) obstoj zavezanosti določilom Pogodbe o neproliferaciji jedrskega orožja ali druge podobne pogodbe in d) odsotnost znamenj ali trdnih dokazov, da država krši ali namerava kršiti prej omenjene pogodbene obveznosti (Müller, 1991: 308).

Na temelju kritične presoje vsakega izmed navedenih štirih možnih širših pojmovanj horizontalne jedrske proliferacije lahko naš poskus definicije tega pojma sklenemo takole: poleg širjenja jedrskega orožja v vidni obliki vključuje horizontalna jedrska proliferacija tudi:

- širjenje že izdelanega, vendar nepreizkušenega jedrskega orožja in posameznih sestavin tega orožja, ki jih je treba samo še združiti;
- širjenje namenske (vojaške) znanstveno-raziskovalne in proizvodne (industrijske) zmogljivosti, potrebne za izdelavo jedrskega orožja, ki ni pod neproliferacijskim (mednarodnim ali bilateralnim) nadzorom, ter
- širjenje znanstveno-raziskovalne in proizvodne (industrijske) zmogljivosti na civilnem jedrskem področju ob nesprejemanju ali zavestnem kršenju sprejetih neproliferacijskih norm obnašanja ter izvajanju tistih postopkov, ki omogočajo hiter napredek v smeri

izdelave jedrskega orožja, potem ko se zagotovi (še) zadostna količina ustreznega (orožnega) fisijskega materiala.

2.2.4. Poimenovanje posameznih oblik (vrst) horizontalne jedrske proliferacije

Stanja glede izpolnjevanja zmogljivosti za izdelavo jedrskega orožja in njegove dejanske izrabe, na katerih temeljijo opisana štiri širša sodobna pojmovanja horizontalne jedrske proliferacije, so v anglosaški strokovni literaturi različno poimenovana. Prvo, drugo in tretje stanje se običajno poimenujejo s skupnim terminom "latentna" proliferacija, četrto stanje pa se označuje s termini "negotova" (angl. ambiguous), "prikrita" (angl. covert), "tajna" (angl. classified) ali "nejasna" (angl. opaque) proliferacija. Cohen in Frankel v svoji obravnavi druge generacije oziroma modela horizontalne jedrske proliferacije na temelju primerjalne semantične analize različnih pridevnikov ugotavljata, da se njihov pomen sicer v precejšnji meri prekriva, da pa je to generacijo (model) najustrezneje poimenovati nejasna (mračna) proliferacija (angl. opaque proliferation) (Cohen in Frankel, 1990: 18–21).

Različne oblike oziroma vrste horizontalne jedrske proliferacije zaslužijo ustrezno poimenovanje tudi v slovenskem jeziku. Čeprav je v angleškem jeziku Cohenova in Franklova izbira med navedenimi pridevniki v korist pridevnika "nejasna" (opaque) morda utemeljena, pa lahko v slovenščini nejasnost glede obstoja nečesa še bolj natančno poimenujemo z deležnikom "prikrit", ki označuje nekaj, kar "obstaja, a se na zunaj (še) ne opazi, ne vidi" (SSKJ/IV, 1985: 142). Ko gre za obstoj jedrskega orožja v sestavljeni in nepreizkušeni ali razstavljeni obliki, imamo torej opraviti s prikrito obliko horizontalne jedrske proliferacije, ali kratko, *prikrito proliferacijo*.

Vendar je z uporabo termina "prikrit" povezana težava. Ta termin se namreč semantično prekriva s terminom "latenten", ki pa naj bi označeval vsebinsko bistveno drugačna stanja. Če se tako kot pri poimenovanju prikrite proliferacije tudi tukaj opremo na dejanski obstoj jedrskega orožja in temu merilu dodamo še stopnjo (tehnološko-tehnične) zmogljivosti in odločenosti izdelati jedrsko orožje, potem lahko nastalo terminološko zadrego razrešimo tako, da:

- vse oblike oziroma vrste horizontalne jedrske proliferacije, ki presegajo njeno klasično pojmovanje, označimo s pojmom *nevidna proliferacija*. Poimenovanje resda ni najboljše, vendar je privlačno, ker je precej splošno, tako da lahko z njim zajamemo kakovostno zelo različna stanja. Poleg tega pa je nevidna proliferacija nasprotje vidne proliferacije;

- obliko horizontalne jedrske proliferacije, ki se kaže v obstoju prepričljive jedrske oborožitvene zmogljivosti in opcije, medtem ko napredek v smeri njene materializacije in s tem prikrite proliferacije pa ni gotov, poimenujemo *negotova proliferacija*;

- obliko horizontalne jedrske proliferacije, ko niti prepričljiva jedrska oborožitvena zmogljivost niti opcija še ne obstaja, določeni znaki (npr. odsotnost neproliferacijskega nadzora nad občutljivimi jedrskimi objekti, izdelava in preizkus nejedrskih sestavin jedrskega orožja) pa nakazujejo možnost razvoja v takšni smeri, poimenujemo *možna (potencialna) proliferacija*.²¹

Iz ponujenih poimenovalnih rešitev je mogoče prej navedeno definicijo horizontalne jedrske proliferacije (HJP) prikazati tudi takole:

HJP = vidna proliferacija + nevidna proliferacija
(prikrita + negotova + možna)

3.0. JEDRSKA PROLIFERACIJA: JEDRSKO BOHOTANJE ALI RAZRAŠČANJE IN JEDRSKO ŠIRJENJE

Proliferacija in proliferirati sta termina, ki se v današnjih politično-varnostnih razpravah pogosto uporabljata. Nepogrešljiva sta zlasti v literaturi in publicistiki o jedrski strategiji, jedrskem oboroževanju in razoroževanju, uravnavanju jedrskega oboroževanja (angl. nuclear arms control), uporabi jedrske energije in tehnologije ipd. Ker gre za termina, ki sta bila na politično-varnostno področje prevzeta iz bioloških in medicinskih znanosti in ved, ne bo uvodoma odveč nekaj etimološko-semantičnih pojasnil. To tem manj pri slovenskem jeziku, ker velja trditev o pogostosti pojavljanja besed proliferacija in proliferirati predvsem za tujo strokovno publicistiko, pri nas pa sta, razen v biološki in medicinski terminologiji, omenjeni besedi tako rekoč neznan. Za slovensko politološko, obramboslovno in vojaško terminologijo takšno stanje tudi ne preseneča, če upoštevamo dejstvo, da je v naši strokovni literaturi jedrska problematika, vključno ali predvsem s problematiko horizontalne jedrske (ne)proliferacije, zelo skromno zastopana.

3.1. Etimološko-semantična razlaga terminov proliferacija in proliferirati

Ob razlagi izvora in pomena terminov proliferacija in proliferirati je koristno najprej razlikovati med tistimi sodobnimi jeziki, kjer sta ti dve besedi tako v splošni kot strokovni rabi, in jeziki, kjer ju najdemo le kot termina v nekaterih strokovnih

²¹ Prvo – tj. najbolj radikalno – pojmovanje pa tako ali tako ne potrebuje posebnega poimenovanja, saj smo ugotovili, da je preširoko, in ga zato ne gre uvrščati pod pojem horizontalna jedrska proliferacija.

²² Glej npr. razlago v: *Diccionario de la Lengua Española*. Madrid: Real Academia Espanola, 1992, str. 1188.

²³ Glej npr. razlago v: *Il nuovo Zingarelli: vocabolario della lingua Italiana di Nicola Zingarelli*. Bologna: Zingarelli, 1992, str. 1482 ali *Dizionario enciclopedico italiano*. Roma: Istituto della enciclopedia Italiana, 1958, str. 833.

²⁴ V tem primeru naj bi bila etimon srednjeveška latinska beseda (pridevnik) *prolifer*, nastala s sklapljanjem besed *proles* in *ferre*, iz nje pa so nato z dajanjem pripon *-ous*, *-tion* in *-ate* nastali angleški pridevnik *proliferous*, samostalnik *proliferation* in glagol *to proliferate* [Webster's New World Dictionary of the American Language (College Edition). Cleveland, New York: The World Publishing Company, 1952, str. 1165; Webster Comprehensive Dictionary (Encyclopedic Edition). Chicago: J. G. Ferguson Publishing Company, 1992, Vol. 2, str. 1008].

²⁵ Po tej razlagi naj bi bil glagol *to proliferate* neke vrste derivativ (angl. *back formation*) samostalnika *proliferation*, slednji pa naj bi prišel v angleščino s prevzemom francoske besede *prolifération*. V francoščini naj bi samostalnik izpeljali iz glagola *proliférer*, glagol iz pridevnika *prolifère*, slednji pa je nastal s sklapljanjem latinskih besed *proles* in *fero*, *ferre* (*The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles*, 1956: 1596; Longman

terminologijah. V prvi skupini jezikov etimološko razlago terminov *proliferacija* in *proliferirati* izpeljujejo iz latinskega jezika. Tipični primer je francoščina, kjer je pridevnik *prolifère* kot etimon za francoski samostalnik "prolifération" in glagol "proliférer" nastal s sklapljanjem latinskih besed *proles* (slov. *naraščaj*, *otrok*, *potomec*, *potomstvo*, *pomladek*) in *fero*, *ferre* (slov. *nesti*, *nositi*, *na/v/pri sebi nositi* etc.) (*Le dictionnaire du Français*, 1992: 1312). Enako velja za druga dva največja romanska jezika – španščino²² in italijanščino,²³ za angleščino pa enosmiselne (enotne) etimološke razlage ni mogoče podati. Po eni razlagi izhajata angleška termina "proliferation" in "to proliferate" neposredno iz latinščine.²⁴ druga razlaga pa pripisuje posredniško vlogo francoščini.²⁵ V novejšem času se obravnavani besedi pojavljata tudi v nemškem jeziku, vendar imata status tujk, ki sta bili prevzeti iz angleščine.²⁶ V nasprotju z omenjenimi jeziki se v ruščini kot največjem med slovanskimi jeziki obravnavani besedi ne pojavljata niti kot tujki.²⁷ Nenazadnje sodi med tiste jezike, ki v svojem besedišču, namenjenemu splošni rabi, nimajo besed *proliferacija* in *proliferirati*, tudi slovenščina.²⁸ V vseh obravnavanih sodobnih svetovnih jezikih in tudi v slovenščini, (srbo)hrvaščini in drugih jezikih pa sta termina *proliferacija* in *proliferirati* povsem normalni sestavini biološke, zlasti botanične, in medicinske terminologije; in povsod se njuna etimologija povezuje z latinščino v smislu že navedene razlage.²⁹

Če so med posameznimi jeziki določene razlike glede obstoja besed *proliferacija* in *proliferirati* in njune etimologije, pa razlike domala povsem izginejo, ko gre za pomen teh besed. V splošni in ožjestrokovni rabi obeh besed se pomenske razlike pojavljajo le v odtenkih. Tako iz primerjalne analize francoskih in anglo-ameriških leksikalnih virov izhaja, da označuje termin *proliferacija* hitro in količinsko obsežno nastajanje novih delov (npr. celic, potomcev ali brstičev), hitro in bujno množenje (*multipliciranje*). V skladu s tem pa *proliferirati* pomeni nastajati hitro in v velikem številu, hitro in močno se množiti (*multiplicirati*), obnavljati (*reproducirati*) ali razvijati se ali rasti s hitrim in obilnim nastajanjem novih delov (npr. celic, popkov, brstičev, potomcev, mladičev ipd.) – skratka, obilno se reproducirati v hitrem zaporedju (*Grand Dictionnaire Encyclopedique Larousse*, 1984: 8/8503; *Longman Dictionary of the English Language*, 1991: 1282; *Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged*, 1986: 1814). Pomensko bistvo *proliferacije* je torej v oznaki, da se (neki proces) odvija hitro in v velikem obsegu, v hitrem in bujnem dogajanju. To zadnjo ugotovitev lepo potrjuje dejstvo, da sta v francoščini, kjer je "la *prolifération*" zagotovo nativna beseda, njeni sopomenki poleg "la *multiplication*" (slov. *množenje*, *pomnožitev*; *razmnoževanje*; *povečanje*) tudi "le

foisonnement” (slov. množenje, naraščanje, mrgolenje; fig. preobilica, pretek) in “le pullulement” (slov. mrgolenje; gneča; hitra množitev) (Grand Dictionnaire Encyclopedique Larousse, 1984: 8/8503).

Termina proliferacija in proliferirati imata enak osnovni pomen tudi na področju medicine in biologije, čeprav je tukaj med posameznimi viri mogoče opaziti določene razlike v poudarjanju hitrosti in bujnosti dogajanja.³⁰ Glede pomena na medicinskem in biološkem področju velja omeniti še dejstvo, da ima termin proliferacija lahko tudi negativno konotacijo v smislu oznake za hitro množenje malignih, patoloških, morbidnih celic, cist ipd. Vendar bi bilo sklepanje, da imata besedi proliferacija in proliferirati na splošno in nujno pejorativni pomen, napačno, saj se na področju medicine termin proliferacija uporablja tudi za opisovanje povsem “normalnega” dogajanja, na primer pri menstruaciji ali celjenju rane.³¹

V angleščini sta se tako v splošni rabi kakor tudi v patologiji, zoologiji in botaniki termina proliferacija in proliferirati pojavila v drugi polovici XIX. stoletja³² in tako je bilo nato do druge polovice XX. stoletja. Tedaj pa je tudi raba termina proliferacija “proliferirala”. Z začetkom jedrske ere in nato s postopnim osveščanjem, da se bo število držav posestnic jedrskega orožja nujno bolj ali manj hitro povečevalo, se je namreč pojavila potreba po terminu za poimenovanje tega pojava. Problematiki povečevanja števila držav posestnic jedrskega orožja so zaradi neposredne prizadetosti ZDA prvi začeli posvečati večjo pozornost v ameriških političnih in strokovnih krogih ter v ameriški politično-varnostni literaturi. Pri tem so sprva v glavnem uporabljali nativni nagleski besedi “spreading” in “to spread”, nato pa so ju postopoma nadomestili s “proliferation” in “to proliferate”. Tako sta se do danes zadnja dva termina tudi v znanstveno-strokovni literaturi o (jedrski) razorožitvi in uravnavanju jedrskega oboroževanja (angl. nuclear arms control) že povsem utrdila, in to ne samo v angleškem, ampak tudi v večini drugih svetovnih jezikov. Na politično-varnostnem področju se beseda proliferacija najpogosteje uporablja v kontekstu širjenja jedrskega orožja in v zvezi s tem jedrske tehnologije nasploh, tako da že sam termin proliferacija brez pojasnila “jedrska” asociira na nekaj, kar je na kakršen koli način povezano z jedrskim orožjem.

Ko razmišljamo o potrebi in možnosti prevoda angleškega termina proliferacija, bi bilo zelo koristno najti razloge, zakaj je v angleščini “spreading” postopoma izgubil dvoboj s “proliferation”. V izredno obsežni literaturi o jedrski proliferaciji na to vprašanje ne najdemo odgovora. Lahko le domnevamo, da je bila ta zamenjava posledica pretirano ominoznega ocenjevanja tempa povečevanja števila jedrskih vojaških sil in vnaprejšnje sodbe o

Dictionary of the English Language, 1991: 1281.

²⁶ Glej npr. razlago v: Mackensen Deutsche's Wörterbuch (Rechtschreibung, Grammatik, Stil, Wörterklärung, Fremdwörterbuch, Geschichte des deutschen Wortschatz). Köln et al.: Vehling Verlag, 1983, str. 837 ali Duden Deutsches Universalwörterbuch. Mannheim et al.: Dudenverlag, 1989, str. 1186. Da je v nemščini splošna raba terminov proliferacija in proliferirati novejši pojav, dokazuje odsotnost teh besed v starejših nemško-nemških slovarjih [npr. Der Grobe Duden etymologie (Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache). München et al.: Dudenverlag, 1963 ali Hermann Paul: Deutsches Wörterbuch. Halle: Veb Max Niemeyer verlag, 1961]. Enako je mogoče ugotoviti na temelju pregleda starejših in najnovejšega nemško-slovenskega slovarja. Ob tem pa je zanimivo, da zadnji nemško-slovenski slovar (Debenjak, Ljubljana: DZS, 1992) nemški termin proliferation razlaga z besedo proliferacija, ki pa je slovenski jezik ne pozna.

²⁷ Besed proliferacija in proliferirati ne najdemo niti v precej obsežnih splošnih rusko-angleških slovarjih (gl. npr.: Russko-angliskij slovar. Moskva: Izdatelstvo “Ruskij jezik”, 1975 ali Marcus Wheeler: The Oxford Russian-English Dictionary. Glasgow et al.: Oxford at the Clarendon Press, 1972).

²⁸ Slovar slovenskega

knjižnega jezika glagol proliferirati sicer vključuje, vendar nas s kvalifikatorjem "medicina" pouči, da gre za strokovni medicinski izraz (SSKJ/IV, 1985: 239). Ta slovar je tudi edini slovenski splošni leksikalni vir, ki omenja vsaj besedo proliferirati. Besed proliferacija in/ali proliferirati namreč ne najdemo niti v Verbinčevem (1987) ali Bunčevem (1991) Slovarju tujk, niti v Leksikonu Cankarjeve založbe (tretja izdaja, 1994) ali Mali splošni enciklopediji (1976).

²⁹ Da gre za ožja strokovna termina, običajno nakazujejo že navedeni in drugi splošni leksikalni viri, zlasti pa je to razvidno iz več- ali enojezičnih specializiranih bioloških (botaničnih) in medicinskih slovarjev, kot na primer: 1. Elsevier's Dictionary of Botany (II. General Terms) in English, French, German and Russian. Amsterdam et al.: Elsevier, 1982, str. 305, 708; 2. E. Veillon.: Dictionnaire medical – Medizinisches Wörterbuch – Medical Dictionary. Berne: Editions Hans Huber, 1950, str. 327; 3. Elsevier's Encyclopaedic Dictionary of Medicine (Part A: General Medicine) in 5 languages (English, French-German, Italian and Spanish). Amsterdam et al.: Elsevier, 1987, str. 688; 4. Aleksandar Đ. Kostić: Višejezički medicinski rečnik (Lexicon medicum polyglotum) (latinsko-nemško-angleško-francosko-italijansko-rusko-srbohrvatski). Beograd: Nolit, 1987, str. 436; 5. Lexikon der Biologie (in acht Banden). Freiburg et al.: Herder, 1986, zv. 7, str.

negativnih varnostnih implikacijah tega pojava v povezavi z možno negativno konotacijo termina proliferacija.³³ Ker pa so se zgodnje napovedi glede hitrosti povečevanja števila držav posestnic jedrskega orožja pokazale kot preveč črnoglede, je nastal glede rabe termina proliferacija na jedrskem orožnem področju protisloven položaj. Z njim se običajno poimenuje pojav, pri katerem hitrosti in bujnosti kot ključnih semantičnih sestavin proliferacije vsaj za zdaj niso prisotne, tako da je med pojavom in terminom veliko neskladje. Po drugi strani pa se termin proliferacija kot ustrezen redko uporablja za označitev pojava, ki je (bil) navzoč vse od sredine tega stoletja – tj. hitro količinsko povečevanje (multipliciranje) jedrskega arzenala ter nadaljnji kakovostni razvoj jedrskega orožja v državah, ki to vrsto orožja že imajo.³⁴

3.2. Prevod terminov proliferacija in proliferirati: Da? Ne? Kako?

Končno poskušajmo na temelju vsega doslej povedanega razrešiti v zvezi s terminoma proliferacija in proliferirati dilemo: prevod – da? Ne? Kako? Ta prevodna dilema sestoji iz dveh bistvenih vprašanj: 1. ali je za tujki proliferacija in proliferirati treba in ali je zaželeno poiskati domači besedi? in 2. Ali je ti dve tujki sploh mogoče ustrezno prevesti?

Iskanje odgovora na prvo vprašanje sodi v veliki meri na področje jezikovne kulture in naj bi bilo najprej in predvsem stvar jezikoslovcev. Toda eno izmed jezikovnokulturnih pravil nas zavezuje, da je skrb za nego knjižnega jezika tudi dolžnost vsakega uporabnika tega jezika. Poleg tega v prid prizadevanja za uvedbo domačega strokovnega izraza govori načelno stališče, da sta razvoj kake stroke in njeno izrazje medsebojno pogojena. In če pri tem upoštevamo relativno nerazvitost slovenske obramboslovno-vojaške terminologije vsaj na jedrskem orožnem in oboroževalnem področju, potem se nalogi, da na navedeni dve vprašanji ponudimo tudi lastni odgovor, kljub tveganosti takšnega opravila, ne moremo oziroma ne smemo izogniti. Navsezadnje pa lahko tudi pričujoča razprava kaže, da razčiščevanje pojmovnega kategorialnega aparata obramboslovne vede najboljše teče v domačem jeziku, torej z onomatološkimi sredstvi, naslonjenimi na slovenski jezik.

Glede rabe tujk je mogoče soglašati s splošnim priporočilom, da naj ima dobra domača beseda prednost pred tujko. Toda kako ravnati, ko imamo opraviti z bolj zapletenim položajem, na primer z načelno izbiro med pomanjkljivo poslovenjeno tujko, ki jo imajo tudi drugi jeziki, in pomensko natančnim in nedvoumnim mednarodnim izrazom. V takem primeru se lahko z vidika načel

jezikovne kulture opremo na dva glavna pristopa: a) funkcijskega, za katerega je značilen racionalni odnos do jezika, in b) purističnega, ki izhaja iz emocionalnega odnosa do jezika. Izhajajoč iz osnovne (sporazumevalne) funkcije jezika, se sodobna jezikovna kultura vedno odloča za drugo možnost – tj. uporabo pomensko natančnega tujega (mednarodnega) izraza. Puristi, predvsem skrajni, pa po drugi strani menijo, da nam mora biti (vsaj) ideal, da za vsako tujko najdemo ali naredimo ustrezno domačo besedo (Urbančič, 1987: 12, 51). To pomeni, da so skrajni puristi v svojem odnosu do tujk ne samo izrazito konzervativni in neživljenjski, ampak se tudi vnaprej odrekajo nekaterim splošnim prednostim, ki jih za jezik prinaša uporaba tujk. Če tujke niso sinonimi (sopomenke), se z njihovo uporabo namreč povečuje izrazna sposobnost jezika; zaradi njihove pomenske ozkosti se povečuje natančnost izražanja, kar je zelo pomembno pri ustvarjanju strokovnih terminologij, in obratno, dobre strani prinaša tudi pogosta pomenska širina tujk (npr. beseda blok); ne nazadnje pa je dobra značilnost tujk tudi njihova mednarodnost, njihova razširjenost med kulturnimi jeziki (ibidem, 58, 59).

Preden lahko ponudimo na vprašanje, ali sta tujki proliferacija in proliferirati v slovenski obramboslovno-vojaški terminologiji (ne)potrebni in (ne)zaželeni, svoj dokončni odgovor, moramo seveda preveriti, ali v slovenskem jeziku ustrezni domači besedi, ki bi ju lahko uporabili kot termin oziroma sestavino sintagme, sploh obstajata. Upoštevajoč splošni in strokovni pomen besed proliferacija in proliferirati, kot smo ga natančno opisali, se zdi, da sta temeljni pomenski značilnosti teh dveh izrazov – hitrost in bujnost – ustrezno zajeti v slovenskih besedah *bohotanje* oziroma *bohotati*. Z bohotanjem so termin proliferacija razložili tudi strokovnjaki za slovensko medicinsko terminologijo (Černič, 1987: 320; del Cott, 1987: 209), temu blizu pa je tudi razlaga “bujno, hitro se razmnoževati”, kakor glagol proliferirati pojasnjuje Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ/IV, 1985: 239).

Ali imamo torej pri presojanju glede rabe tujk proliferacija in proliferirati v slovenski obramboslovno-vojaški terminologiji opraviti s preprosto ali zapleteno izbiro? Poglobljeni razmislek pokaže, da gre za dokaj zapleten primer. Glede na navedeno ekvivalentno razmerje med izrazi proliferacija, proliferirati in bohotanje, bohotati lahko navedeno splošno priporočilo glede rabe tujk upoštevamo in namesto (jedrske) proliferacije/ proliferirati uporabimo (jedrsko) bohotanje/bohotati. S tem sicer izgubimo medjezično primerljivost domačih terminov in hkrati zavrnamo tujki, ki sta v nasprotju z domačim bohotanjem/ bohotati pomensko precej manj zasedeni in pomensko bolj natančni. Vendar dokončne odločitve o izbiri med proliferacijo/ proliferirati in bohotanjem/bohotati ne zapleta spoznanje, da z odločitvijo za domači besedi izgubimo določene

17; 6. Georg Boros: *Botanisches Wörterbuch*. Zürich: Hirzel, 1955, str. 142; Ivan Šugar: *Botanički leksikon (latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski)*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, 1990, str. 256; 7. Stanko Banič (ur.): *Mikrobiološki slovar*. I. izdaja, Ljubljana: Slovensko mikrobiološko društvo, 1994, str. 201; 8. *The American Illustrated Medical Dictionary*. 22. izdaja. Philadelphia & London: W. B. Sanders Company, 1952, str. 1220; 9. *Stedman's Medical Dictionary*. 20th edition completely revised, Baltimore: The Williams & Wilkins Company, 1961, str. 1225; 10. *Louis de Vries: German-English Medical Dictionary*. Prva izdaja, New York et al.: McGraw-Hill Book Company, Inc., 1952, str. 338.; 11. *Wörterbuch medizinischer Fachausdrücke*. Stuttgart: Dudenverlag, 1968, str. 473; 12. *Enciklopedičeskij slovar medicinskih terminov*. Prva izdaja, Moskva: Izdateljstvo “Sovetskaja enciklopedija”, 1993, str. 337; 13. *Medicinski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1992, str. 679; 14. *Rudolf del Cott: Medicinski terminološki slovar*. Ljubljana: DZS, 1987, str. 209; 15. *Mirko Černič et al.: Slovenski zdravstveni besednjak*. Maribor: Založba Obzorja Maribor, 1987, str. 320.

³⁰ Tako na primer ameriški medicinski slovarji geslo proliferacija razlagajo kot rast in številčno povečevanje z reproduciranjem podobnih tvorb oziroma

celic, ne da bi hitrost in količino dogajanja posebej poudarjali (The American Illustrated Medical Dictionary, str. 1220; Stedman's Medical Dictionary, 1961, str. 1225). Nasprotno pa nemški splošni in medicinski slovarji pri razlagi istega gesla praviloma uporabljajo izraz "Wucherung" – torej bujna rast ali bohotanje, npr. tkiva zaradi celične delitve (Wörterbuch medizinischer Fachausdrücke, 1968, str. 473; Bertelsmann Handlexikon, 1978, str. 966). Podobno Larrousov enciklopedični slovar, ko pojasnjuje pomen termina proliferacija na biološkem področju, pravi, da gre za hiter potek celične delitve (Grand Dictionnaire Encyclopedique Larousse, 1984, zv. VIII, str. 8503), medtem ko je opredelitev v Hachetovem francoskem razlagalnem slovarju, da je proliferacija normalna ali patološka multiplikacija (množenje) celic, bakterij, tkiva, organizmov nekoliko manj določna (Le dictionnaire du Français, 1992, 1312).

³¹ S takšno oceno soglaša tudi ugledni slovenski fiziopatolog prof. dr. M. Kordaš (ustni vir).

³² Samostanik "proliferation" se je v splošni rabi prvič pojavil leta 1858, glagol "to proliferate" leta 1873, nato pa sta oba termina postopoma prodirala v botanično (1858), patološko (1867) in zoološko (1894) terminologijo. Zanimivo je, da sta bila v občem jeziku in na področju biologije pridevnika "prolific" in "proliferous" v rabi že od sredine 17. stoletja (The

jezikovnofunkcijske prednosti, ki jih ponujata tujki, ampak dejstvo, da na ta način opravimo le del poimenovalne naloge. Razlog je v že opisanem neskladju med terminom proliferacija in pojavom, ki naj bi ga poimenoval. Kot rečeno lahko s terminom proliferacija ustrezno poimenujemo samo vertikalno obliko celotnega pojava – tj. količinsko rast in kakovostno izboljševanje jedrskega arzenala v državah, ki jedrsko orožje že posedujejo. Za poimenovanje njegove horizontalne oblike pa ta termin ni primeren tako zaradi svoje temeljne pomenske oznake (hitrost in bujnost dogajanja) kakor tudi zaradi odsotnosti oznake, da gre za pojav, pri katerem je pomembna prostorska razsežnost dogajanja. To pomeni, da moramo v slovenskem poimenovanju poleg bohotanja/bohotati vpeljati še druga dva izraza. Po našem mnenju sta med domačimi najprimernejša širjenje oziroma širiti.

Morda bi veljalo razmisliti tudi o smotrnosti nadomestitve bohotanja in bohotati z razraščanjem in razraščati se. Glagol bohotati (in njegov glagolnik bohotanje) je namreč pomensko zelo ozek, saj pomeni izključno "bujno in hitro rasti", pri čemer pridevnik bujen pomeni, da nekaj "obstaja v zelo veliki meri" (SSKJ/I, 1980: 164, 223). Nasprotno pa imata glagol razraščati se in iz njega izpeljan glagolnik razraščanje štiri glavne pomene – med drugim tudi "delati poganjke, veje..." in "postajati večji a) po obsegu... b) po intenzivnosti" (SSKJ/IV, 1985: 401). Ta širši in z vidika intenzivnosti dogajanja bolj umirjen pomen bi lahko bil primeren tudi za slovensko poimenovanje tistega, kar želi označiti sintagma vertikalna jedrska proliferacija. Zlasti danes, ko je znano, da obstoječi jedrski arzenali bodisi sploh več ne "rastejo" bodisi se le počasi količinsko krepijo in da tudi njihovo kakovostno izboljševanje nima več značaja bujnosti. Po slovensko bi torej lahko rekli, da je nekdanje jedrsko bohotanje danes prešlo v jedrsko razraščanje, in upajmo, da ne bo treba kdaj koli zopet govoriti o obratnem procesu. To pa pomeni, da lahko angleški sintagmi "vertical nuclear proliferation" in "horizontal nuclear proliferation" nadomestimo z vsebinsko bolj ustreznima domačima zvezama jedrsko razraščanje in jedrsko širjenje.

Na žalost za rabo na politično-varnostnem in vojaškem področju niti termin bohotanje niti razraščanje ni povsem ustrezen, ker je mogoče z njim zajeti samo ali predvsem količinsko plat dogajanja; vemo pa, da je (bil) pri razvoju obstoječih jedrskih arzenalov zelo pomemben tudi kakovostni vidik. Toda boljše ali popolnoma ustrezne besede v slovenskem jeziku ne najdemo. Še vedno pa lahko izbiro domače sintagme namesto tuje utemeljimo z dejstvom, da kakovostnega vidika tudi termin proliferacija ne vključuje.

Lahko, da je izražena pobuda, naj se celotna pomenska širina pojava upošteva tudi pri poimenovanju, pretirana, skrupulozna. Toda vertikalna in horizontalna jedrska proliferacija sta dve

različni stvari, "jeziku pa je samo v korist, če ima vsak pojem svoje lastno poimenovanje", pravijo jezikoslovci (Urbančič, 1987: 15). Poleg tega pa, zakaj bi poimenovalne slabosti iz drugih jezikov prenašali tudi v slovenščino.

LITERATURA

- ALI, R. Sheikh (1989): **The Peace and Nuclear War Dictionary**. Santa Barbara, Oxford: ABC-CLIO.
- ARMS CONTROL AND DISARMAMENT AGREEMENTS – Text and History of Negotiations (1975). Washington, D. C.: U.S. Arms Control and Disarmament Agency.
- BULL, Hedley (1961): **The Control of the Arms Race – Disarmament and Arms Control in the Missile Age**. New York: Frederick A. Praeger for The Institute for Strategic Studies.
- COHEN, Avner & Benjamin FRANKEL (1990): Opaque Nuclear Proliferation. V: Opaque Nuclear Proliferation: Methodological and Policy Implications. **The Journal of Strategic Studies** (Special Issue). London: Frank Cass & Co. Ltd., zv. 13, št. 3.
- del COTT, Rudolf (1987): **Medicinski terminološki slovar**. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- ČERNIČ, Mirko et al. (1987): **Slovenski zdravstveni besednjak**. Maribor: Založba Obzorja Maribor.
- DICTIONARY OF MILITARY TERMS – U. S. Department of Defense, Joint Chiefs of Staff (1990). Nova revidirana izdaja. London, California: Greenhill Books, Presidio Press.
- EIGHTEENTH STRATEGY FOR PEACE. **Conference Report**, 13.–16. oktober 1977, Warrenton, Virginia: Airlie House, sponsored by The Stanley Foundation.
- GOLDBLAT, Jozef (1994): **Arms Control – A Guide to Negotiations and Agreements**. London et al.: SAGE Publications, PRIO.
- GRAND DICTIONNAIRE ENCYCLOPEDIQUE LAROUSSE (1984). Pariz, zv. 8.
- GREENWOOD, Ted & Harold A. Feiveson & Theodore B. Taylor (1977): **Nuclear Proliferation – Motivations, Capabilities, and Strategies for Control**. New York et al.: McGraw-Hill Book Company.
- INTERNATIONAL MILITARY AND DEFENSE ENCYCLOPEDIA (1993). Washington, New York: Brassey's (US), Inc., zv. 4.
- KAPUR, Ashok (1979): **International Nuclear Proliferation – Multilateral Diplomacy and Regional Aspects**. New York et al.: Praeger Publishers.
- KOKOSKI, Richard (1995): **Technology and the Proliferation of Nuclear Weapons**. Oxford et al.: Oxford University Press, SIPRI.
- LE DICTIONNAIRE DU FRANÇAIS (1992). Paris: Hachette.
- LONGMAN DICTIONARY OF THE ENGLISH LANGUAGE (1991). Harlow, Essex: Longman Group UK Ltd.
- MAJEED, Akhtar (1991): **No Farewell To Arms: Strategic Issues in International Relations**. New Delhi: Lancer Publishers.
- MOHAN, C. Raja (1985): Global Nuclearisation. V: **Nuclear Proliferation and International Security**. K. Subrahmanyam (ur.), New Delhi: Lancer International, Institute for Defence Studies and Analyses.
- MÜLLER, Harald (1991): Maintaining non-nuclear weapon status. V: **Security with Nuclear Weapons? Different Perspectives on National Security**. Regina Cowen Karp (ur.), Oxford et al.: Oxford University Press, SIPRI.
- MÜLLER, Harald (1984): **Nuclear Proliferation: Facing Reality**. Bruxelles: Centre for European Studies.
- NUCLEAR PROLIFERATION AND SAFEGUARDS (1977). New York: Praeger Publishers.

Oxford English Dictionary, 1933: 8/1448; The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles, 1956: 1596).

³³ To domnevo v svojem kratkem razmišljanju o natančnosti terminologije na področju jedrske proliferacije posredno potrjuje J. Simpson. Po njegovem mnenju naj bi bil eden od razlog za uveljavitev termina proliferacija konec 50. in na začetku 60. let želja razlikovati med povečevanjem števila držav posestnic jedrskega orožja zaradi lastne (domače) proizvodnje tega orožja v novih državah ter povečevanjem zaradi transferja jedrskega orožja iz obstoječih v nove posestnice tega orožja, kar se je označevalo kot difuzija. In termin (jedrska) proliferacija se je pojavil v času, ko se je napovedovalo, da bodo številne države, zlasti zahodnoevropske, če si bodo zagotovile zadostno količino urana, hitro izdelale lastno jedrsko orožje, in sicer tako zaradi tega, ker so za to postale tehnološko-tehnično sposobne, kot tudi zaradi "železnega zakona" mednarodne politike, po katerem bodo želele vse države z osvojitvijo jedrskega orožja okrepiti svojo nacionalno moč. (Simpson, 1984: 175) Na uprašanje, zakaj so v angleškem jeziku za poimenovanje tega pojava izbrali termin "proliferation", ne pa zadržali "spreading", pa tudi ta avtor ne daje odgovora.

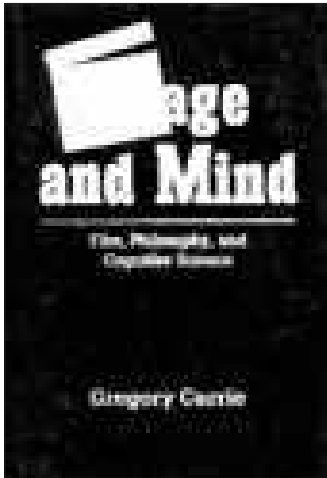
³⁴ Eden redkih ali celo edini pisec z mednarodnega politično-

varnostnega področja, ki izrecno priznava in opozarja na neprimernost termina proliferacija za označitev pojava povečevanja števila držav posestnic jedrskega orožja, je K. Waltz. Čeprav ta avtor ne podaja etimološko-semantične razlage termina proliferacija, že v naslovu svoje znamenite študije o varnostnih implikacijah širjenja jedrskega orožja uporabi termin "the spread", začnjen pa jo s tole ugotovitvijo: "Kaj bo širjenje (spread) jedrskega orožja naredilo svetu? Raje kot proliferacija ('proliferation') pravim širjenje ('spread'), kajti doslej je jedrsko orožje proliferiralo samo vertikalno, s tem ko so (sta) ga velike(-i) sile(-i) dodajale svojim(-a) arzenalom(-a). Horizontalno pa se je počasi širilo v države in malo verjetno je, da se bo ta hitrost močno spremenila. Kratkoročni kandidati za vstop v jedrski klub niso zelo številni in verjetno ne bodo drveli v jedrski vojaški biznis." (1981: 1; 1995: 1)

- THE OXFORD ENGLISH DICTIONARY (1933). *A new English Dictionary on Historical Principles*. Glasgow et al.: Oxford at the Clarendon Press, Vol. 8.
- QUESTER, H. George (1991): *Conceptions of nuclear threshold status*. V: **Security with Nuclear Weapons? Different Perspectives on National Security**. Regina Cowen Karp (ur.), Oxford et al.: Oxford University Press, SIPRI.
- ROTLAT, Joseph (1979): *Nuclear energy and nuclear weapon proliferation*. V: **Nuclear Energy and Nuclear Weapon Proliferation**. London: Taylor & Francis Ltd.
- SANDERS, Ben (1986): *Preventing the Spread of Nuclear Weapons*. V: **Coexistence, cooperation, and Common Security – Annals of Pugwash 1986**. Joseph Rotblat & Laszlo Valki (ur.), London: Macmillan Press.
- SCHOETTLE, C. B. Enid (1979): **Postures for Non-Proliferation – Arms Limitation and Security Policies to Minimize Nuclear Proliferation**. London: Taylor & Francis Ltd., SIPRI.
- THE SHORTER OXFORD ENGLISH DICTIONARY ON HISTORICAL PRINCIPLES (1956). *Third edltion*, Glasgow et al.: Oxford at the Clarendon Press.
- SIMPSON, John (1984): *The Nuclear Non-Proliferation Problem: Diagnosis and Treatment*. V: John Simpson & Anthony G. McGrew (ur.) **The International Nuclear Non-Proliferation System**. London & Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.
- SLOVAR SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA (1980, 1985). Ljubljana: SAZU, DZS.
- SUBRAHMANYAM, K. (1985): *The Real Proliferation*. V: **Nuclear Proliferation and International Security**. K. Subrahmanyam (ur.), New Delhi: Lancer International, Institute for Defence Studies and Analyses.
- TAYLOR, B. Theodore (1990): *Nuclear Tests and Nuclear Weapons*. V: **Opaque Nuclear Proliferation: Methodological and Policy Implications**. *The Journal of Strategic Studies (Special Issue)*. London: Frank Cass & Co. Ltd., vol. 13, No. 3.
- UDGAONKAR, Bahlchandra (1989): *Beyond Non-proliferation*. V: **Building Global Security Through Cooperation – Proceedings of the 39th Pugwash Conference on Science and World Affairs**.
- URBANČIČ, Boris (1987): **O jezikovni kulturi**. Ljubljana: Delavska enotnost.
- WALTZ, N. Kenneth (1981): *The Spread of Nuclear Weapons: More May Be Better*. **Adelphi Paper** št. 171, London: International Institute for Strategic Studies.
- WALTZ, N. Kenneth (1995): *More May Be Better*. V: Sagan D. Scott & Kenneth N. Waltz: **The Spread of Nuclear Weapons: A Debate**. New York & London: W. W. Norton & Company.
- WEBSTER'S THIRD NEW INTERNATIONAL DICTIONARY OF THE ENGLISH LANGUAGE UNABRIDGED (1986). Springfield, Mass.: Merriam-Webster Inc., Publishers.

Citalnica

Andrej Pinter

Filmski realizem v ključavnici

Gregory Currie. Image and Mind: Film, Philosophy and Cognitive Science. Cambridge: Cambridge University Press. 1995. ISBN 0-521-45356-9. £35.00. xxvi + 301 str.

Bistvo knjige Gregoryja Currieja, *Image and mind*, ni toliko v tem, kar izpostavljajo uvodne in spremne študije, kjer piše, da je to predvsem knjiga "o naravi filma". Nasprotno, bistvo knjige je v tem, kako se vsebina knjige sooča s sebi nasprotno tradicijo pisanja o isti temi. Ne gre torej toliko za to, kaj Currie piše, kot gre za to, kako je to, kar piše, argumentirano in umeščeno v obstoječi korpus razprav. Treba je namreč vedeti, da je Currie filmski realist, oziroma natančneje, da se za filmskega realista prav glasno poimenuje sam, ne oziraje se na to, da takšna oznaka sama na sebi (brez kakršnih koli dodatnih pojasnil) bolj malo zares pove. Dejstvo pa ostaja, da bi takšno poimenovanje le redko kdo izmed filmskih teoretikov etabrirane usmeritve sprejel. Vendarle je obstoječa tradicija filmske teorije predvsem psihoanalitična in/ali semiotična in občutek, ki pre-

vladuje, je kljub vsemu ta, da se je teorija po Bazinu obrnila in nadaljevala v drugo smer zato, ker lahko s svojim, z drugačnim analitičnim aparatom pojasni in pove več. Morda je zato za trenutek mogoče pomisliti, da je Curriejeva poanta natančno v tem, da se poskusi lansirati in uveljaviti kot avtor, ki razbija konvencije, ki rine v drugo smer samo zato, ker tja nihče več ne pokuka. Toda ne, ker je pred šestimi leti že izdal *The Nature of Fiction*, kjer se je na enak način spoprijel s ključnim konceptom ustvarjanja in razumevanja kulturnih vsebin, s fikcijo, je treba zaključiti, da je knjiga *Image and Mind* predvsem nadaljevanje v že začrtani smeri. Filmski realizem torej ni Curriejeva muha enodnevnica, ampak sestavni del metafizičnega projekta tega avstralskega avtorja.

Image and mind je zato treba brati na štirih ločenih ravneh: najprej na ravni konkretne vsebine, njene izpeljave in njene argumentacije; zatem na ravni uspešnosti spoprijemanja z nasprotnimi teorijami in uspešnosti umeščanja v obstoječe razprave; hkrati je treba upoštevati tudi raven konkretnih implikacij ponujenega modela razumevanja; in, nenazadnje, knjigo je potrebno brati tudi na ravni realistične metafizike. Moj vtis je, da Currie na nobeni od teh ravni ni povsem uspešen, niti se mi ne zdi posebej prepričljiv v svoji argumentaciji, vseeno pa se mi zdi, da je njegov poskus vreden pozornosti.

Sam Currie pravi v uvodu, da želi s "to knjigo postaviti film v razmerje z drugimi stvarmi: z drugimi umetnostmi iste ali drugačne vrste; z načini reprezentiranja, kot so slike ali jezik; s časom in reprezentacijo časa; s pripovedjo in razumevanjem pripovedi; z domišljijo in prepričanjem; z resničnim svetom". V tem kratkem pojasnilu stoji popolno programsko, celotno epistemološko in vse vsebinsko jedro Curriejevega dela. Medtem ko je vsebinska ideja eksplicitna in verjetno ni sporna, programski del implicitno in na zelo eleganten način odreka obstoječim filmskim teorijam njihovo pojasnjevalno moč. Kot da obstoječe teorije filma ne postavljajo v razmerje z 'drugimi stvarmi' in še z vsem drugim, kar našteva tudi Currie. No, težava je, da Curriejeva postavitev 'razmerij', kot se izkaže kasneje, ne deluje ravno najbolje. Morda najbolj problematična pa je epistemološka odlo-

čitev avtorja. Če bi lahko vsebinski dimenziji priki-mali kot sprejemljivi in če bi pri programski za-stavitvi še kdo lahko zatisnil kakšno od očes ali vsaj pogledal skozi prste, je Curriejeva izhodiščna epistemološka premisa nevzdržno paradoksalna. Vsebuje namreč protislovje med dvema izklju-čujočima se ekstremoma, med realizmom in, reci-mo temu, konstrukcionizmom: po eni strani Currie utemeljuje objektivno eksistenco določenih para-metrov, lastnosti in zakonov filmskega medija, po drugi strani ponuja avtorski konstrukt o relacijah (ne o le njihovi kvaliteti, ampak sploh o obstoju ali neobstoju teh relacij), v katere ti elementi vzajemno vstopajo. Ker se Currie tega izhodišča v knjigi trdno drži, je mogoče v analizi avtorjeve argu-mentacije, zaključkov, predpostavk itn. s tem istim paradoksom posredovati na kateri koli točki, na katerem koli vsebinskem momentu in tako postavi nepremostljive ovire na poljubnem mestu.

Toda, če bi se ustavili na tem mestu z zma-govito karto v roki, bi zamudili marsikaj zanimi-vega. Samo dejstvo, da se Currie svojega pred-meta proučevanja loti precej nespretno, namreč še ne pomeni, da je projekt, kot si ga je zamislil, zanemarljiv ali nezanimiv. Celo nasprotno, probl-emi, ki se jih Currie loteva, in vprašanja, s katerimi se ukvarja, so kar le mogoče daleč od nezanimivosti. Svojo teorijo o filmu kot mediju postavlja na osnovi esencialistične oziroma metafizične analize fimskega medija; še posebna pozornost pa se v knjigi *Image and mind* vrti okoli treh propozicij: in sicer, da se a) gledalec ne identificira s pogledom kamere; da sta b) naravni jezik in jezik filmskega medija dve različni stvari; in da c) ni vsak filmski realizem 'pravi' realizem. Vrstni red je tu ravno obraten v primerjavi s Cur-riejevim strukturiranjem razprave v knjigi, toda to v tem trenutku niti ni posebej pomembno, saj se zdi, da je mogoče omenjene tri propozicije obravnavati kot avtonomne (čeprav jih avtor veže v skupno teoretsko mrežo).

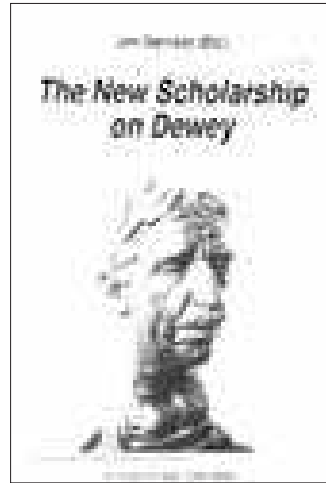
Zanimivo vprašanje, s katerim se Currie ob-sežneje ukvarja, je kritika (semiotičnega) izena-čevanja naravnega jezika in jezika filmskega me-dija. Po njegovem mnenju je takšno izenačevanje nevzdržno in neutemeljeno, da je, skratka, ad hoc in premalo premišljena predpostavka. Ideja

je dobra, kajti za uveljavljen pristop k teoriji filma kritična refleksija o tem ključnem postulatlu pr-aviloma umanjka. Toda, Currieja argumentacija zanese drugam, kot bi sam najbrž hotel, in če-prav ne gre dvomiti o tem, da obvlada filozofijo jezika, je njegov pristop vsaj metodološko spo-ren. Ker želi potrditi predpostavko o različnosti naravnega jezika in tega, kar pogojno imenuje jezik filma, enostavno mora izgraditi dovolj trden in dovolj prepoznaven koncept za vsakega po-sameznega od njiju, kajti šele tedaj lahko med njima nariše neenačaj. In na tem mestu sledi napaka: namreč izmed množice spoznanj o naravnem jeziku, ki je še vedno kontroverzen pred-met (ta trenutek morda celo bolj kot kdajkoli prej) akademskih razprav in o katerih še vedno ni vzpostavljenega veliko konsenzualnega znanja, Currie privzame tisto, kar potrebuje za potrditev svoje predpostavljene značilne razlike. Naravo enega elementa, torej filmskega jezika, obdela zelo dobro (pravi, da je vezan na specifičen medij, da ni prevedljiv itd.), vendar svojo primerjavo iz-pelje iz zelo površno izdelane in slabo argumen-tirane podobe o naravnem jeziku.

Povsem drugačna zgodba pa je z obravnavo realizma oziroma realizmov, ki se je loti Currie. Tu poteka argumentacija usklajeno in razlike med posameznimi (idealnotipskimi) pozicijami realizma, pozicijo transparentnosti ("film je trans-parenten v tem smislu, da skozi njega vidimo realen svet"), pozicijo istosti ("izkušnja filma je ali bi lahko bila enaka izkušnji realnega sveta"), pozicijo iluzionizma ("film je realističen v tem smislu, da v gledalcu ustvarja podobo o realnosti in prisotnosti fikcijskih oseb in dogodkov, ki so prikazani"), se odkrivajo spontano. V Curriejevem jeziku pomenijo posamezne pozicije metafizična izhodišča pri razumevanju filma, ki so sicer blizu druga drugi, da pa se med seboj, kot pravi avtor, izključujejo (str. 21). Zato je logično, da njegova analiza ne more vsebovati vseh treh, temveč dalje gradi le na eni. Njegova pozicija je pozicija istosti (likeness), za katero pravi, da je edina obranljiva verzija filmskega realizma. Še več, Currie celo radikalno trdi, da filmska teorija sploh ne more brez predpostavke istosti, njegov paradni argu-ment pa sta način reprezentacije prostorskih

relacij in časa v filmu. Toda, če bi se Currie ustavil na tej točki, bi bil njegov prispevek neopazno majhen. Kar je pomembno pri njegovi teoriji, je povezanost tovrstnega realizma s problemom interpretacije. Slednjega avtor rešuje v zadnjih dveh poglavjih, pri čemer je njegova teorija interpretacije v bistvu eklektičen kolaž znanih epistemoloških sestavin (Occamovo rezilo, pojasnjevalna moč, potrjevanje, preverjanje etc.), ki so prilepljene klasični inferenčni teoriji interpretacije. Nič dramatično novega v Oceaniji, torej; zanimivo pa je vseeno to, kako so posamezni elementi argumentativno zlepljeni v celoto in od kod ter po kateri poti je avtor do njih sploh prišel.

Splošni vtis ob Curriejevem projektu je, da avtorju ni povsem uspelo doseči tistega, kar je bil njegov osnovni namen. Njegova velika teorija o filmskem mediju ni prepričljiva, vsebuje preveč lukenj in ustvari preveč nekonsistenc, da bi lahko bila – taka kot je sedaj – kaj več kot le poskus. Vsekakor pa je tema, ki jo odpira, intelektualno zanimivo in plodno področje, morda pravi izziv za nadaljnje delo. Svoj sklep, da takšen poskus ni zanemarljiv in da ga ne gre kar pozabiti, lahko podprem s tem, da avtor odpira zanimiva in pomembna vprašanja. Naprimer: ker gre v analizi globoko v temelje, odpira debato o tem, kaj sploh so slikovni (pictorial) mediji; ponuja možnost razumevanja različnih variacij realizma; v ospredje razmišljanja postavlja – prepogosto površno obravnavano in samoumevno razrešeno – vprašanje o razmerju med filmskim jezikom in naravnim jezikom; sprašuje po mehanizmih interpretacije fiktivnih vsebin; ukvarja se s ključnima konceptoma podobnosti in konvencije in tako naprej. Po drugi strani Currie tudi metodološko ubira smer, ki bo verjetno kmalo doživela popularen odziv; spoznanja sodobne kognitivistike, filozofije in teorije filma so namreč izjemno komplementarna, hkrati pa združujejo zimzelene, vedno aktualne akademske (in tudi nekoliko manj akademske) probleme. Skratka: Curriejevo delo je, če odmislimo pristop k problemu in način reševanja, ki morebitno rešitev že vnaprej obsoja na neuspeh, povsem simpatično in intelektualno stimulatивно in mestoma provokativno branje, ki vsekakor zasluži pozornost.

Andrej Pinter

Vrnitev k Deweyju med rekonstrukcijo konvencionalnega in konvencionalno rekonstrukcijo

Jim Garrison (ur.): The New Scholarship on Dewey. Kluwer Academic Publishers: Dordrecht, Boston, London. 1995. 236 strani.

Veliki miselni sistemi se menjajo – pragmatizem ostaja. Tako nekako je mogoče reči za intelektualno zgodovino pragmatizma vse od njegovega vstopa na prizorišče akademskega dogajanja. Pravzaprav je pragmatizem mogoče opredeliti še bolj natančno. Vselej je namreč neke vmes, neke na robu med marginal(izira)no periferijo in med prepoznavnim središčem akademskega diskurza in/ali zanimanja. V posameznih obdobjih se je za pragmatizem spreminjalo zgolj to, da so bili njegovi protagonisti vedno novi avtorji, nič bistvenega pa se ni zgodilo s statusom oziroma s položajem miselnega

sistema samega. V tem smislu torej drži, da se za pragmatizem zgodba ponavlja. Menjajo se le 'igralci': premiero pragmatizma so namreč odigrali Peirce, Dewey in James; v naslednji igralski zasedbi najdemo denimo Blumerja ter Quina; v osemdesetih pa je pragmatizem preigral kot monodrama najprej Rorty, šele v zadnjem času pa lahko opazujemo, kako se mu v aktualiziranju pragmatizma pridružuje tudi nekaj mlajših navdušencev za to izvorno idejno tradicijo.

Zbornik *The New Scholarship on Dewey* (TNSD) prinaša prispevke prav te najmlajše generacije. In v tem se skriva tudi ena od pomembnejših odlik knjige, kajti na enem mestu so zbrana besedila avtorjev, ki so (po mnenju urednika, in tu mu lahko kar verjamemo) reprezentativna za celoten post-rortyjeviski povratak k Deweyju. S tem pa TNSD ponuja eno prvih, če ne sploh kar prvo enotno predstavitev tega obetajočega sodobnega miselnega sistema, ki ga lahko upravičeno imenujemo neopragmatizem.

Za razumevanje vrednosti knjige kot celote pa je po mojem mnenju treba upoštevati tri bistvene in med seboj povezane značilnosti ali pa kar posebnosti te nove generacije ("the new scholarship"). Dovolil si bom malenkosten metodični preskok, ker bom ugotovitve, ki jih je treba z branjem (ali po njem) šele deducirati iz besedil v zborniku, predstavil, preden bom sploh prikazal vsebino samo. Toda, tovrsten preskok v logičnem sosledju opravičujem s tem, da lahko brez upoštevanja značilnosti, ki jih imam v mislih, ob branju TNSD marsikaj pomembnega in vrednega pozornosti uide.

Zbornik *The New Scholarship on Dewey* namreč opredeljujejo tri značilnosti, ki jih je mogoče predstaviti v poljubnem zaporedju, da so le vse tri skupaj, in za katere lahko na osnovi avtorske zasedbe sklepamo, da so določujoče in indikativne za celotno neopragmatično teorijo. Prvič, avtorji generacije novega pragmatizma sami dosledno postavljajo eksplicitno distanco do svojega neposrednega predhodnika, "posmodernega liberalnega pragmatista" (str. 1), Richarda Rortyja. Kar izhaja iz tega, je, da se ideje in pogledi Rortyja preprosto ne smejo slepo izenačevati z idejami tistih, ki prihajajo za njim, čeprav je pomen Ror-

tyjevega "kreativnega nerazumevanja pragmatistične tradicije" (str. 105) za revitalizacijo samega pragmatizma neizogibno ključen in čeprav vpliv na neopragmatiste nikakor ni sporen. V tem smislu je nujno upoštevati prepotrebno razmejitveno črto med neopragmatizmom (naprimer) avtorjev iz TNSD in postmodernim pragmatizmom Richarda Rortyja. Drugič, ker neopragmatisti (iz TNSD) zavračajo Rortyjevo razumevanje znanosti kot zgolj terapevske naracije, vendar pa ne (samo) zaradi tega, sami v razmerju do obstoječih teorij, filozofij, 'paradigem' itd. nastopajo s precej bolj eklektičnim pristopom. Niti spoznavni horizont niti epistemološki domet, ki je (v TNSD) pretežno le impliciten, nista omejena zgolj s tradicijo zgodnjega pragmatizma, in na ta način neopragmatisti ne zmanjšujejo svojih potencialov za vključitev v širši akademski diskurz že vnaprej. Ker sodobno družboslovje in/oziroma humanizem obstaja kot neunitarna diskurzivna sfera, v kateri sobiva več soprisotnih miselnih sistemov, ima tako (neo)-pragmatizem vse možnosti, da ostane enakovreden oziroma enako pomemben partner v akademskem diskurzu kot kateri koli drug miselni sistem. In še tretjič, neopragmatizem avtorjev iz TNSD je značilno različen od preostalih generacij pragmatistov v tem smislu, da nima kakšnih posebno vidnih aspiracij po konstruiranju svoje lastne velike (grand) teorije. Medtem ko zgodnejši avtorji pragmatizma, ki sem jih zgoraj že omenil, niso skrivali svojih ambicij po takšnem tipu teorije – pa naj je bil to Peirce, Dewey, Quine, Rorty ali pač kdo drug –, neopragmatiki veliko teorijo privzemajo že v izhodišču. V tem pogledu so celo bolj pragmatični, oziroma bolje rečeno, bolj zvesti tradiciji od, recimo, Rortyja ali Quina ali Blumerja: medtem ko so le-ti iz pragmatizma povzemali, kar je bilo uporabno za njihovo (sic!) razumevanje pojavnega sveta, neopragmatisti privzemajo tisto, kar naj bi bilo uporabno za (obče) razumevanje pojavnega sveta. S tem implicitno neopragmatisti predstavljajo pragmatični kriterij uporabnosti iz (navidezne) subjektivnosti v (navidezno) objektivnost oziroma občosti. Seveda ne trdim, da je kateri koli od obeh načinov, rortyjeviski ali neopragmatičen, nelegitimen, pomenljiv pa je takšen fragment vseeno, saj se v postavitvi tega kriterija

natančno kaže najprej epistemološko izhodišče, zatem odnos posameznega avtorja do svoje izvorne tradicije, do tradicije zgodnjega pragmatizma, in nenazadnje tudi odnos do svoje lastne teoretske osnove.

Menim, da so te tri lastnosti ključne za razumevanje zbornika *The New Scholarship on Dewey*, kajti vsem skupnim točkam in razlikam med posameznimi prispevki v zborniku navkljub vendarle nudijo dovolj širok in dovolj pomemben skupni imenovalac, da je prispevke same mogoče misliti skupaj. Struktura zbornika sama od sebe namreč govori različne jezike na več različnih ravneh. Tako se ponujajo tile pomembnejši poudarki: razmislek o uporabnosti Deweyjevega razumevanja pedagogike v sodobni pedagoški praksi, poskus osrediščenja Deweyjeve estetike in s tem potreba po reformulaciji razumevanja in vrednotenja celotnega Deweyjevega znanstvenega prispevka, poskusi aplikacije sodobne problematike (feminizem, postmoderna itd.) na Deweyjevo teoretsko ogrodje in še vrsta drugih.

Še najbolj očitna, in po moji sodbi tudi najbolj pomembna, pa je zgodba o mestu Deweyja v sodobnem družboslovju. Kot rečeno, je urednik, Jim Garrison, za rdečo nit zbornika postavil kontekst vzgoje, izobraževanja oziroma učenja, toda avtorji se v prispevkih ukvarjajo praktično z vsem, kar stoji pomembnega ob imenu Johna Deweyja. Obravnave namreč segajo na področja estetike (Philip Jackson, Richard Shusterman), epistemologije oziroma teorije raziskovanja /inquiry/ (John Holder, James Marshall), filozofije religije (Siebren Miedema), politične filozofije (Steven Fesmire, Mary Leach), teorije demokracije (Thomas Alexander, J. E. Tiles), pedagogike (Gert Biesta, Susan Laird, Larry Hickman, Raymond Boisvert) in socialne psihologije (Craig Cunningham). Seveda so obravnave povsem deweyjevske, toda v besedilih ne gre za premljevanje že napisanega, ampak se, zanimivo, pojavlja preplet dveh nasprotnih si prizadevanj. Po eni strani se zdi, da se avtorji želijo vrniti k Deweyju z rekonstrukcijo tega, kar je v družboslovju konvencionalno ali pač to šele postaja, in sicer s pomočjo deweyjevske analize; po drugi strani pa zaradi eklektičnega ra-

zumevanja sodobnega družboslovja avtorji izvajajo tudi povsem konvencionalno rekonstrukcijo Deweyjeve velike teorije, katero praviloma privzemajo v izhodišču, ji zlezejo pod kožo in potem raziščejo njeno uporabnost ob aktualnih družbenih problemih. V tem smislu je zbornik *The New Scholarship on Dewey* nekakšna posebnost na osi med konvencionalnim in rekonstruiranim kar trikrat hkrati. Prvič, Deweyjeve ideje se sicer na posameznih raziskovalnih področjih pojavljajo kar pogosto (predvsem gre, poleg že naštetih področij, za obravnave javnosti in javnega mnenja, filozofijo znanosti itd.), toda reference na Deweyja hic et nunc niso etablrane kot mainstream praktično na nobenem od teh področij. Po drugi strani je sam Dewey precej konvencionalen, zmeren avtor in svojega kompleksnega razumevanja pojavnega sveta okoli sebe ni konstruiral s kakšnimi izjemno radikalnimi stališči. In še tretjič, način obravnave, ki omahuje med rekonstrukcijo konvencionalnega in konvencionalno rekonstrukcijo, je redke in precej neobičajne, vsaj za poskuse aktualizacije posameznih klasičnih avtorjev.

Splošen vtis ob TNSD je zelo ugoden in tega ne moti niti dejstvo, da je zbornik v bistvu ponatis (reprint) dvojne tematske številke revije *Studies in Philosophy and Education*. Celo nasprotno, pogumna odločitev znane založbe Kluwer je hvaljevredna, saj je besedila naredila bolj dostopna širšemu avditoriju. Za zbornik je značilna tudi raznovrstna mednarodna zasedba, kar je verjetno porok za to, da neopragmatizem ni kratkega daha, saj je očitno, da nikakor ni zgolj lokalni, prostorsko vezan pojav, izenačen z institucionalnim okvirjem več istomislečnih avtorjev. Še več, neopragmatizem, kakor je predstavljen v TNSD, je, prav nasprotno, (bolj ali manj) spontano oblikovan soroden in skladen pogled več različno mislečnih in institucionalno nepovezanih avtorjev. Kolikšen je intelektualni potencial njihovega projekta, je razvidno iz zbornika – moja ocena je, da je zelo obetajoč –, toda za oceno tega, koliko bo dejansko realiziran, bo pač treba še počakati kake pol ducata let ali pa še kakšno čez.

Irena Štupar

Igra s časom

The Philosophy of Time
 uredila Robin le Poidevin in Murray MacBeath
 Oxford University Press
 New York, 1993, 230 str.

Če mislite, da veste kaj gotovega o času, bo zbir tekstov različnih avtorjev v knjigi *The Philosophy of Time* več kot primeren, da vam vedno znova dokaže, da se o naravi časa ne da povedati skoraj nič gotovega. Zbrani avtorji namreč od teksta do teksta argumentirano relativizirajo trditve o času, pa naj se pri tem postavljajo proti klasikom: Kantu, Aristotelu, Avguštinu, Newtonu, ali analitičnim filozofom 20. stoletja.

Recimo, da sprememba obstaja, je resnična, se dogaja. V kakšnem odnosu sta sprememba in čas? Je čas samostojna, neomejena entiteta, v katero se umešča sprememba? Iz tega sledi, ali da je vesolje vedno že bilo, saj je vesolje tisto, ki se spreminja, ali pa, da je čas sam sprememba. Če bi imelo vesolje začetek, potem bi čas kot samostojna entiteta bival že pred začetkom,

torej še preden bi se spremembe začele. Kako bi v tem primeru potem sploh prišlo do začetka vesolja? Torej bi vesolje vedno že moralo biti. Druga možnost je, da je čas sam sprememba, čas povzroča spremembo (kar se spreminja, je čas, ki s tem povzroča spremembo), in za J. M. E. McTaggarta (*The Unreality of Time*) je to edino pravilno pojmovanje spremembe. McTaggart ne pojmuje sprememb kot nalaganje novih in novih dejstev na že znana, pač pa kot njihovo pomicanje po časovni seriji prihodnost-sedanost-preteklost. Sprememba se zgodi, če dogodek, ki je bil v prihodnosti, postane sedanji in kasneje pretekli, sedanji postane pretekli, pretekli predpretekli... Vendar, glede na kaj se godi ta sprememba, če so časovni dogodki v nespremenljivi relaciji prej-potem? McTaggart ugotavlja, da bi bilo težko najti tak zunanji X. Še huje je: najdemo se v razcepu med tem, da noben dogodek ne more biti hkrati pretekli, sedanji in prihodnji, po drugi strani pa mora biti vse troje hkrati. Vzemimo primer: neki sedanji dogodek M ni obenem tudi pretekli in prihodnji, in vendar mora biti pretekli glede na prihodnji čas in prihodnji glede na pretekli čas. Torej smo zašli v očitno protislovje. McTaggart ugotavlja, da če relacija prihodnost-sedanost-preteklost nujno spada k naravi časa, zaradi protislovja, v katerega vodi, ne more zagovarjati realnosti časa.

Filozofi niso enotni v tem, kaj je sprememba in mnogi menijo, da McTaggartova sprememba ni naravna (*genuine change*). Naravna sprememba je, če se kakemu predmetu spremeni barva, oblika, velikost, teža... Možno je, da se predmet v nekem določenem časovnem intervalu ne spreminja, vendar je nujno, da se v vsakem delu časa zgodi vsaj kakšna sprememba. Tako tudi mi v nadaljnje pojmuje spremembo.

Drugačno pojmovanje časa se umešča med dve trditvi: 1. sprememba vsebuje čas, 2. čas vsebuje spremembo. Prva je očitni truizem, saj se sprememba dogaja v času, pa če ga pojmuje kot samostojno entiteto ali zgolj kot konstrukt na podlagi dogodkov. Glede drugega pa: ali je mogoče, da obstaja čas, ko (če) se ne dogaja nobena sprememba, torej da obstaja prazen čas? Pojem praznega časa je tesno po-

vezan z začetkom vesolja, pred katerim bi se odvili eoni praznega časa, in se radikalno postavlja proti konceptu, da ima tudi čas svoj začetek, ki sovпада s prvim dogodkom vesolja. Če zapustimo dogajanje pred eoni časa, se nam glede praznega časa zastavi drugo zanimivo vprašanje: kako si zamisliti svet, kjer bi se periodično za določen čas ustavili vsi procesi in kjer se ne bi zgodila nobena sprememba? Sidney Shoemaker (Time without Change) se zaveda epistemološkega problema, saj neposredno zavedanje praznega časa ni mogoče, ker bi se v tem trenutku mi spremenili, kar se upira sami definiciji praznega časa. Torej je edina možnost sklepanje za nazaj. Shoemaker si zamišlja mogoč svet, sestavljen iz treh področij: A, B, C. Izmenično se na določeno število let v teh področjih dogajajo zamrznitve. Iz shranjenih podatkov zadnjega pol stoletja lahko ugotovim, da nastopi zamrznitev v področju A vsaka tri leta, v področju B vsaka štiri leta in v področju C vsakih pet let. Vsako dvanajsto leto sta hkrati zamrznjeni področji A in B, vsako petnajsto A in C, vsako dvajseto B in C. Izračunam lahko, da bo vsako šestdeseto leto nastopila popolna zamrznitev v vseh treh območjih. Na enak način bi lahko sklepali tudi prebivalci tega sveta. Vendar bi bilo iz danih podatkov mogoče sklepati tudi tako: vsako devetinpetdeseto leto pride do anomalije, s katero se konča stari in začne novi cikel. Problem v zagovarjanju možnosti totalne zamrznitve (čeprav je ta razlaga bolj preprosta) je v tem, da nam ta ne odgovori na vprašanje, kaj povzroči prvo spremembo po določenem intervalu praznega časa.

Relacionizem sledi Leibnizovemu pojmovanju časa. Leibniz pravi, da "izven stvari trenutki niso nič in da ne obstajajo v ničemer drugem kot v njihovem zaporedju". Relacionistični zapis bi se glasil: Obstaja čas t , ki je n enot pred/za nekim dejanskim dogodkom e , če in samo če je mogoče, da mora obstajati dogodek n enot pred/po e . Relacionisti zanikajo možnost obstoja časa pred morebitnim prvim dogodkom in skonstruirajo čas na podlagi dejanskih in mogočih dogodkov. Trda verzija relacionizma, ki jo je zagovarjal tudi Leibniz, je redukcija časa

zgolj na dejanske dogodke. Rezultat je aktualna časovna serija, ki ustreza dejanskemu nizu dogodkov. Zoper redukcionizem se postavlja koncept, da je vedno logično mogoče, da med dvema dejanskima dogodkoma poteče poljubna količina praznega časa, ki nam ni predočljiva zaradi same narave praznega časa. Robin Le Poidevin (Relationism and Temporal Topology: Physics or Metaphysics?) zavrne to možnost s tem, da skonstruira čas iz dejanskih in mogočih dogodkov, tako da si zamisli mogoče vzporedne svetove. Neki dogodek je mogoč le, če je v nekem mogočem svetu aktualen. Npr.: Dogodek F je aktualen dogodek v nekem mogočem svetu B₁, ta isti dogodek je znotraj časovne serije drugega sveta M₁ mogoči dogodek. Ker gre za isti dogodek F, njegova dolžina ni poljubna, temveč točno določena. Različni svetovi imajo torej lahko skupne dejanske in mogoče dogodke, razlikujejo pa se v svojih svetovnih dogodkih (world occurrence).

Tesna zveza med časom in spremembo spada k sami naravi časa. Temu še najbolj pritrjuje relacionizem, ki si časa ne more predstavljati izven dogodkov in njihovih relacij. Vprašanje, ki se postavlja, je, ali lahko z isto gotovostjo času pripišemo določene topološke značilnosti, tj. ali je čas eno- ali dvodimenzionalen, cikličnen ali linearen, omejen ali neomejen, končen ali neskončen, diskreten, zgoščen ali kontinuiran... Le Poidevin usmeri svoj trud v to, da bi iz relacionizma a priori izpeljal standardno topologijo, to pa je naloga, ki so si jo na drugačne načine zadali tudi že pred njim, npr. Richard Swinburne (Space and Time, Macmillan, London 1968). Poskus, da bi dokazal, da je čas po nujnosti neomejen, kontinuiran, neskončno raztezajoč se in linearen, mu v končni fazi spodleti. Vendar je topološke značilnosti časa, ki so standardnim nasprotni, prav tako težko pokazati. Kako npr. razviti možnost cikličnega časa? V cikličnem času je relacija prej-potem simetrična. Dogodek, ki bi bil v časovni seriji pred nekim drugim dogodkom, bi bil hkrati tudi za njim; časovna serija se torej sklene v krog. V svetu s cikličnim časom – in ni mogoče vnaprej izključiti, da dejanski čas ne poteka v krogu – je za vsak do-

godek e logično mogoče, da obstaja drug dogodek, e' , tako da bo e' n enot pred e in n enot po e. Takšna časovna smer nasprotuje drugemu velikemu poskusu: določiti časovno linearnost s smerjo vzročnosti. Ker je vzročni odnos asimetričen, bi uspešna redukcija zavrnila možnost cikličnega časa. V igri med linearnostjo in cikličnostjo časa je mogoče skonstruirati eksperiment, katerega uspešnost bi utrdila ciklični čas. Recimo, da leta 2057 začnem redna časovna potovanja. Na sedmem potovanju se mi zazdi, da sem tu že bila, da sem to že videla, dogodke, ki sem jim pravkar priča, že imam v spominu. Ko preverim, ugotovim, da je to nemogoče, saj sem izbrala popolnoma nov čas. In vendar mi je vse tako znano. V naslednjih potovanjih se mi deja vu še večkrat zgodi. In po mnogih potovanjih pomislim, da se dogodki nenehno ponavljajo, jaz pa blodim in skačem iz enega cikla v drugega. Če bi fiziki prišli do odkritja, da fizikalni zakoni dopuščajo zgolj končno število kvalitativno različnih stanj vesolja in bi to tezo križali z neomejenostjo (no boundary condition; Stephen Hawking: *Kratka zgodovina časa*, CZ, Ljubljana 1990), bi lahko prišli do podobnega sklepa.

Podobno težko je prepričljivo prikazati druge nestandardne topološke značilnosti časa, npr. dvodimenzionalnost, o kateri govori Murray MacBeath (*Time's Square*), možnost, da bi imel čas začetek (o tem govori W. H. Newton-Smith (*The Beginning of Time*)) ali da bi bil čas razvejan: možnost, ki jo obravnava tekst Anthonyja Quintona (*Spaces and Times*).

Od Gödla naprej velja, da so topološke značilnosti časa naključne. Dober zgled logičnega konstrukta, ki izpostavi topološke značilnosti na podlagi indicov, je denimo MacBeathova izpeljava, kjer je glavni problem, ali je znotraj dvodimenzionalnega časa mogoča komunikacija med osebama, ki živita v različnih dimenzijah. Zgolj na podlagi komunikacije bi ti dve osebi lahko sklepali, da je čas dvodimenzionalen. Torej, v primeru, da komunikacija v teh pogojih ni mogoča, nikakor ne moremo vedeti, koliko dimenzij ima v resnici čas. Takšen način logičnega konstruiranja je kot izrisan za tiste avtorje, ki uvajajo

nestandardne topološke značilnosti časa (Michael Dummett, David Lewis, Murray MacBeath). Ti avtorji so zaradi svojih izvirnih zamisli še posebno zanimivi.

Obsežnemu referenčnemu polju, na katerega se obračajo teksti, je na koncu knjige dodana še bibliografija člankov in knjig, ki so v ožji povezavi z obravnavanimi temami, ter kratke biografije avtorjev.

Frederic Jameson

The seeds of time

**Columbia University Press,
New York, 1994
215 str., cena 17.50 funtov**

Semena časa so zadnje delo Frederica Jamesona, ki je pri nas poznan po prevodu izbranih besedil z naslovom Postmodernizem. Na knjigo je opozoril Slavoj Žižek, s tem da jo je označil za najboljšo filozofsko delo leta 1994. Jameson omenja Žižka na dveh mestih svoje knjige, a to zagotovo ni vzrok omenjene izjave. Semena časa so bila spredavana v aprilu 1991 na University of California, Irvine in so čez tri leta izšla še v knjižni obliki.

Kot predhodno branje si je priporočljivo ogledati nekaj besedil, ki so na razpolago tudi v slovenskem jeziku. Sem spada prevod Platonovega Čevengurja, ki je izšel v zbirki XX. stoletje pri Cankarjevi založbi. S tem utopičnim romanom se Jameson ukvarja v drugem delu knjige Semena časa, ko že prikaže temeljne antinomije postmoderne. Ena izmed njih je utopija, ki je na tem mestu brana kot postmodernistično besedilo iz Drugega sveta. Poleg Althusserjevih besedil velja prebrati še knjigo Hegemonija in socialistična strategija Ernesta Laclaua in Chantal Mouffe. Laclau bo v letošnjem letu najbrž obiskal Slovenijo, tako da s tem ubijete dve muhi na mah. Tako opremljeni se spustimo k Semenom časa.

Knjiga je sestavljena iz treh delov, ki tvorijo odprt krog za diskusijo. V prvem delu so izpostavljene štiri antinomije postmoderne. Preden se jih lotimo, pogledajmo, kako Jameson opredeli pojem antinomije v skladu z dialektično metodo. Kot nasprotje ji postavi kontradikcijo, ki jo bomo na tem mestu poslovenili s protislovjem. Naš čas je bolj naklonjen antinomijam kot protislovju. Protislovje vsebuje gibanje, antinomija pa je simptom protislovja. Tako pojem protislovja nima ekvivalenta v pojmu antinomije. Antino-

mija kot tudi Identiteta in Razlika so izrazito nedialektične kategorije. Z vidika gibanja pojma je razumljiva vrnitev h Kantu, kar lahko razumemo kot še enkrat ponovljeno nedialektično potezo. Kanta je treba potegniti skozi ogenj Hegla, kot pravi Bloch, pri tem pa dodobra spihati Kantov pepel. Lotimo se torej antinomij, ki imajo nekoliko drugačno postavitev kot pri Kantu, in bi jo lahko poimenovali sled Kantovih antinomij. Prva antinomija je prostor-čas in je povezana z razkrojem dvojice subjekt-objekt. Konec dualizma nas ne privede v neposrednost z objektom, ampak v neposrednost s simulakri, kjer čas postane multikulturalen. Na tem mestu citirajmo Althusserja, ki pravi, da vsak produkcijski način proizvede specifično časovnost. Teledelo gre z roko v roki s pojavom pozitivnega časa, ki je vezan na svetlobno hitrost. Pri tem velja omeniti Jamesonovo poznavanje kiberkulture, ki z Viriliom vpelje pojem hitrosti in trajekta. Sam Jameson omenja kiberpunk v tretjem delu, ko opisuje zadrege postmoderne s pomočjo novih trendov v arhitekturi. Umazani realizem (Dirty Realism) se pojavi kot nasprotje dekonstruktivizma, še točneje, kritičnega regionalizma. Za umazani realizem sta značilna dva pojma, in sicer totaliteta in replikacija. Pojem umazanega realizma je prenesen iz literature v arhitekturo. Pojavi se kot skrajni razvoj kratke zgodbe (Short Stories), ki opisuje značaje iz izrazito neurbaniziranih področij, kjer se prebivalci preživljajo kot tatovi, zvodniki ali cipe. Tako literarni pojav opisuje zagovornik kritičnega regionalizma Buford. Jameson postavi nasproti kiberpunk, ki se razvije iz dveh središč. Prvič kot nadaljevanje naturalizma, ki je v devetnajstem stoletju omogočal varno branje meščanom v naslonjačih in sočutje do razlike s proletariatom. Drugo središče je simptomatična reprezentacija konca civilne družbe, ki se že kaže v arhitekturi Rema Koolhaasa. Politika razlik se je razvila v slabljenje realnosti in objektivne diference. Razvoj, imenovan demokracizacija, je dosegel plebejskost, ki ima

posledice v nasprotju med racionalnim in iracionalnim. Ta proces je le slabo nadomestilo za staro etično dvojico Dobro-Zlo.

Druga antinomija se nanaša na možnost spremembe sistema kot celote, ki ima največ opraviti s prostorom, kar je do konca izpeljano v navezavi na postmodernistično arhitekturo. Jameson ohranja delitev sveta na prvi, drugi in tretji svet. Če gre v prvem svetu za izginjanje ruralnih področij na račun globalne urbanizacije, pa ostaja vsaj v obdobju hladne vojne drugi svet kot analogon ruralnega. Če sledimo tej razlagi, postmodernizem pravzaprav v drugem in tretjem svetu ni mogoč, dokler ni izpeljana urbanizacija. Pri opisovanju prostora gre za problem homogenosti in heterogenosti. Produkcijski načini prvega sveta narekujejo globalne spremembe vsemu preostalemu svetu. Tu so na delu brutalni procesi poslednjega označevalca. Razvoj poznega kapitalizma distribuira moč tržišča kot zmago duha nad materijo, kar vodi v virtualizacijo in globalizacijo celotnega planeta. Heterogenost je z abstraktnim nasiljem in homogenizacijo prisiljena v razpršitev, ki prinaša denar z logiko udobnosti tržišča nazaj v prostor sam. Na ravni življenja v megapolisih urbano skoraj popolnoma prekrije ruralno.

Tretja antinomija se tiče narave in človekove narave. Na tem mestu se Jameson opre na Rortyjevo knjigo Filozofija in ogledalo narave, ki je prevedena v sarajevski zbirki Logos. Po kritičnem premisleku izpostavi dve ideološki stališči, in to sta antiesencializem in antifundalizem (foundation = temelj). Sprememba socialnega okolja je privedla do nekakšne vrnitve potlačene Narave. Antiesencializem se pojavi kot vrsta odgovora na Sartrov eksencializem, ki je razvil svojevrstno dialektiko, ki jo Jameson poimenuje zaporn(išk)a dialektika (arrested dialectic). Za antiesencializem je značilna stroga delitev forme in vsebine. Na pojem antiesencializma se veže tudi del feministične teorije, ki vztraja na egalitarizmu in s tem uničuje to, kar je specifično žens-

kega, da bi zagotovil spolno slepoto in demokratično enakost. Rortyjeve antifundalizem odpravlja analize subjektivnosti in koncept filozofskega sistema. S to gesto zaostri že zdaj prenapeto individualizacijo na novo razsrediščenega postmoderne subjekta. Tu nastane nevarnost sprevačanja filozofije v neko vrsto zgodovine Collingwoodovega tipa. Postmoderni pozitivizem je zavzel mesto filozofije in ideologije. S tem pa je ideološka kritika zgubila svoje poslanstvo, in to prav v trenutku, ko je skrajni čas za ideološko in politično aktivnost, ne pa za ukinitve vse filozofske aktivnosti. Obe ideološki stališči sta pravzaprav v nasprotju z informacijskimi tehnologijami, ki prikazujejo nenaravno in arbitrarno strukturo signalov, znakov, sporočil, vrednot, čustev in občutkov. Na eni strani imamo zagotovilo, da Narava pravzaprav nikoli ni obstajala, na drugi strani pa močna ekološka gibanja, ki v skrajnem dometu spreminjajo odnos posameznika do Drugega. S tem smo prišli do točke, kjer se narava in človekova narava prekrivata.

Četrta antinomija postmoderne je utopija, ki jo Jameson razvije s primerom že omenjenega Platonovega romana Čevengur v drugem delu knjige z naslovom Utopija, modernizem in smrt. Postmodernizem se srečuje z antiutopizmom, še posebej v luči dogodkov v drugem svetu. Zato je analiza utopije še toliko bolj zanimiva. Postmodernistična kritika je uperjena proti represivnosti, totalizaciji, falocentризmu, avtoritarnosti visokega modernizma. Utopični impulz je pravzaprav ignoriran. Na tem mestu Jameson postavi nasproti utopiji distopijo, ki bi jo lahko zamejili z Orwellom, Morissom in Wellsom. Enako kot po Deleuzu mazohizem ni nasprotje sadizma (sadist ni tisti, ki ga išče pri zadovoljivi mazohist), utopija in distopija nista v protivnem razmerju. Distopija je večinoma narativne narave, medtem ko je utopija nenarativna in ima izrazito nesubjektivno pozicijo. Po Jamesonovem mnenju je bila distopija v jeziku znanstvenofantastičnega kriticizma ved-

no označena kot stranski lik. Opisuje namreč hipne katastrofe, kot so prenaseljenost, kuga, lakota, jedrska nesreča. Utopija na drugi strani izdelava celotne mehanizme delovanja popolne družbe. S tem izpolnjuje svoje mesijansko poslanstvo. Določen odmik iz te konstelacije pa je prav Čevengur, tipični utopični roman, ki je nastal v prvih letih po oktobrski revoluciji. Naj to pisanje zaključim z začetnimi stavki drugega dela knjige *Semena časa*:

O literaturi in kulturi tretjega sveta je bilo hitro kaj žaljivega izrečeno ali namignjeno; pogosto smo priznali, da obstoj kulture prvega sveta sledi prav iz tega. Kulture drugega sveta pa ni bilo možno razumeti brez preziranja in celo strastnega zavračanja. Z veseljem ugotavljam, da bomo morali priznati obstoj pristne socialistične kulture in socialistične literature, ki je utemeljena na socialističnih značilnostih in pedagoških strukturah, ko so jih socialistične institucije in lastninski sistemi (v katerih je bila psevdosocialistična kultura samo ideološka krinka ali policijska direktiva) po vsej Sovjetski zvezi zavrteli nazaj. Odkrili bomo, pravzaprav že odkrivamo, da ljudje v netržni, nepotrošniški družbi mislijo drugače kot mi. Če se vzdržimo skušnjave (zdaj povsod ponovno vstajajoče) pripisati te razlike starim stereotipom nacionalizma in etničnim posebnostim – tu so to razlike pravega slovenskega Weltanschauunga – lahko odkrijemo temelje in porajajoče se oblike nove forme socialistične kulture, ki je popolnoma različna od socialističnega realizma in se približuje oddaljeni prihodnosti človeške zgodovine, ki je nismo bili sposobni zapopasti. (Str.74)

Klemen Fele

Brane Škerjanc

Nadvlada teletopičnega mesta

PAUL VIRILIO, Hitrost osvoboditve, (Študentska organizacija Univerze v Ljubljani – Knjižna zbirka KODA, Ljubljana, 1996, 174 str., cena: 2.940 SIT)

Po enoletnem zamiku se je na slovenskih knjižnih policah pojavila knjiga Hitrost osvoboditve, najnovejše delo teoretika hitrostnih fenomenov in vodje pariške Ecole spéciale de l'architecture Paula Virilija, ki je na izviren način razvil dromologijo kot znanost, katera je nastala kot rezultat sodelovanja številnih različnih disciplin. Vojaška strategija, zgodovina znanosti, urbanistika, estetika, fizika in metafizika so tista izhodišča, na katerih Virilio gradi svojo filozofsko teorijo, oblikovano predvsem z antropološkega in estetskega vidika. Že na začetku moramo poudariti njegovo temeljno zahtevo po povezovanju filozofije in fizike. Hitrosti ni samo ontologiziral, temveč jo razumeva v izrazito fizikalnem smislu in jo tako obravnava na eksakten, naravosloven način.

Hitrost osvoboditve je potrebna, da udemo zemeljski težnosti in si tako omogočimo beg pred realnim prostorom našega planeta. Ta beg in osvoboditev pa je hkrati tudi izguba, izguba sobivanja, razlike, ... Medijska bližina, ki nas spremlja na vsakem koraku, vse dolguje svetlobni hitrosti in je s svojo prosojno močjo zavladala človeku. Tako se bomo morali privaditi na spremembe pojmovanja perspektive. Sodobna manipulacija je mogoča ravno na principu vseobsegajočega pogleda, za katerega je značilno, da ga je uveljavil že medij panorame (in kasneje diorame), ki opazovalcu omogoča vstop v sliko in s tem "biti v sliki", to pa je področje, s katerim se je prelomno ukvarjal že Walter Benjamin. Virtualna resničnost pa je s svojo možnostjo daljinske prisotnosti temelj velikega kulturnega preobrata, ki ga je Virilio označil s taktično perspektivo. Če je podlaga vizualne in avditivne perspektive videti in poslušati iz distance, je na območju kiberprostora bistveno občutiti iz distance, in tako je perspektiva prestavljena v domeno telekontakta. Času dolgotrajnosti se pridružuje čas, ki se eksponira trenutno, to je čas krajših trajanj s področja elektromagnetizma in težnosti. Privaditi se bomo morali na učinke distorzije videzov, ki jo povzroča perspektiva realnega časa telekomunikacij, v kateri se nekdanje obzorje prikazuje v okviru ekrana, elektrooptika pa nadomešča optiko naših očal. Svet se je po zaslugi hitrosti osvoboditve zmanjšal, kajti že v nekaj mikrosekundah zvmemo, kaj se dogaja na območjih, ki so za nas v tistem trenutku nedostopna. Tu ni več prostora za geografijo narodov, ne majhnih ne velikih, in tako bo družba jutrišnjega dne razslojena na tiste, ki bodo živeli v virtualni skupnosti preskrbljenih, in druge, ki bodo preživeli na robovih realnega prostora mest. Virilio opozarja na krčenje geofizikalnega prostora, katerega nezavedne žrtve postajamo s pospeševanjem komunikacijskih sredstev in se z neustavljivo hitrostjo približujemo kritičnemu prostoru, v katerem se ukinja

sleherno trajanje, sleherni zamik prenosa sporočil in podob. S tem niso več kritične samo tri prostorske razsežnosti, temveč predvsem četrta, časovna razsežnost, ki jo poimenuje razsežnost sedanjosti. Vpliv sodobnih tehnologij pa ni negativen samo za naravo človekovega okolja, temveč tudi za naravo posameznika, vse bolj odvisnega od najrazličnejših vmesnikov (tipkovnica, katodični ekran, podatkovna rokavica ali obleka itd.), na katere je človek prikljen in iz njega naredijo invalida. Aktualna revolucija prenosov pomeni iznajdbo poslednjega vozila, statičnega avdiovizualnega vozila. Časa (trajanja) in prostora (razsežnosti) ne moremo več misliti brez svetlobne hitrosti. Interaktivnost teleakterja tedaj ni več toliko prostorsko določena kot časovno. Priklopljen je na razne sonde in detektorje, ki mu hipno dostavljajo podatke o oddaljeni realnosti. Glede na to lahko sklepamo, "da zmaga realnega časa nad časovnim zamikom pomeni vstop v ekspeditivno proceduro fizične eliminacije objekta in subjekta v izključno prednost trajekta – toda trajekta brez trajektorija, torej nujno neobvladljivega," kakor zapiše Virilio (Hitrost osvoboditve, str. 31).

Če smo do sedaj govorili o urbanizaciji realnega prostora, sedaj lahko sledi urbanizacija samega telesa posameznika, ki postaja "motorični invalid" brez vsake potrebe po fizičnem premikanju, saj lahko kontrolira svojo bližnjo in oddaljeno okolico z minimalnimi gibi telesa. Statičnost fizičnega telesa pa nujno vpliva tudi na posameznikovo psihično strukturo, ki je zmanipulirana v totalni individualizem, v območju katerega ni prostora za "bližnje", prijatelja, starše ali sosede. Zato Virilio individualizem bolj pripisuje učinku razvoja tehnik urejanja javnega in zasebnega prostora kot pa liberalizaciji nravi. Obdobje podobe v realnem času ni več obdobje konkretne informacije, temveč diskretne, kjer smo priča nenadnemu razmahu paradoksalnega neposrednega spomina, zvezanega z vsemočjo podobe. Učinek stroja časa na okolje je pomem-

ben tudi z ekološkega vidika, saj danes ni aktualno samo vprašanje o atmosferskem in hidrosferskem onesnaženju, temveč tudi vprašanje o onesnaženju, ki ga avtor poimenuje dromosfersko (od dromos – dirka) in “dosega živahnost subjekta mobilnost objekta, pri tem pa atrofira trajekt, da ga naredi neuporabnega” (str. 45). Vstopamo v obdobje teletopičnega mesta, metamesta, kjer naravna velikost ne more biti več merilo realnega. Realno se namreč skriva skozi redukcijo podob na ekranu, perspektiva realnega časa pa ni več ujeta v zemeljsko težnost, saj se obzorje TV ekrana izmuzne gravitaciji, ker temelji na sami svetlobni hitrosti.

Avtorjev pristop k razumevanju sodobnega sveta je kritičen in eksakten. Na drugi strani pa ne smemo pozabiti na stilsko bogat in domiseln jezik, ki naravnost očara bralca in ga popelje v svet misli – podob, v svet dvajsetega stoletja, v čas institucije pogleda, kjer se celoten razvoj gledanja in podobe konča v avtomatiziranem videnju, v videnju brez pogleda, ki ni pomembno samo za razvoj vojaških tehnologij, temveč zajame tudi sodobnikovo vsakdanjost in predvsem v oblikah virtualne resničnosti stimulira tudi njegov otip. Do zagovornikov tehnosfere avtor ni le kritičen, temveč tudi ironično zbadljiv, na trenutke celo groteskno temačen. In knjiga, ki je nastala pod vplivom različnih družboslovnih in naravoslovnih teorij, ni več tradicionalno filozofsko delo, saj s svojim na trenutke kar literariziranim jezikom nenehno vstopa v svet teoretikov kiberkulture in piscev kiberpanka (npr. William Gibson, Jim Starlin, Pat Cadigan itd.).

Poznavanje samih konic vojaške tehnologije – kar avtor dokazuje s svojimi prejšnjimi deli, kot sta knjiga Puščavski veter (Pariz 1991) in pred njo v letu 1988 izšlo delo Stroj, ki vidi, namenjeno problematiki avtomatizirane zaznave – omogoča ilustracijo sodobnikove tesne zveze s stroji, in sicer z napravami tretje tehnološke revolucije (v terminologiji Daniela Bella), ko se zdrav “preopremljeni” človek s pomočjo biotehnologije v obliki

mikro- in nanostroj, ki posegajo v njegovo telo, spreminja v “motoričnega invalida”. Te sodobne tehnologije posegajo v same ontološke koncepte realnosti in omogočajo spremembe na področju zaznavanja. Tako tudi oblika vojskovanja danes dobiva čisto drugačno podobo, saj vojno stvari in predmetov danes nadomesti vojna slik in zvokov. V letu 1983 izšlem delu Čista vojna se seznanimo z drugačnim razumevanjem geografije, ki se zaradi transportnih vektorjev in nosilnih raket spreminja v geografijo časa hitrostnega dneva. Gre za spremembo razmerja med bogastvom in hitrostjo, kajti kdor ima hitrost, ima tudi moč, tako da se moč ne izraža več v smislu bogastva, temveč v smislu hitrosti. Čeprav skušajo nekateri sodobniki Viriliovo misel razumeti v smislu stroge filozofije in celo tehnoplatonizma, je njegov pristop do hitrosti, ki jo ontologizira v dominantno načelo in poveže z dekonstrukcijo realnosti, prejemirističen in pozitivističen, saj v vseh svojih delih sledi profanemu sodobne znanosti in tehnologije. Ravno dekonstrukcija realnosti pa zadeva tudi vprašanja Levinasove in Heideggerjeve filozofije, s katero je Virilio v nenehnem dialogu. Spomnimo se lahko, kako se Heidegger sprašuje, ali ni ravno tehnika dovršitev metafizike. Virilio pa bi vseeno lahko očitali predvsem prešibko strogost ob umeščanju teorije glede na druge tradicije, ki je nujna pri odgovornosti filozofskega mišljenja. Virilio v knjigi Hitrost osvoboditve skoraj nič ne citira in se premalo ozira na misli Jeana Baudrillarda, katerega refleksija se odvija v simetričnih tokovih z njegovo. Oba pa pozabljata na Friedricha Nietzscheja, ki je eden izmed prvih vplival na nastanek tovrstnih oblik sodobnega mišljenja. Na ravni jezika sicer Virilio zelo spretno operira s sestavljanjkami po zgledu nietzschejanskega nadčloveka, npr. nadrazdraženec, nadopremljen zdrav človek, biotehnološka nadvitalnost in nadrazdraženost čutov. Ne smemo prezreti tudi vpliva francoske kulturološke tradicije (npr. Georges Bataill) in pa tudi

teorije o zgodovini znanosti, ki jo je prispeval Michel Serres. Tudi njegova redukcija sveta na nič bi si zaslužila širše izdelano konceptualizacijo, pozablja pa tudi na jasnejšo refleksijo o fenomenih mreže in njene urbanizacije, o kateri razmišlja William J. Mitchell v svojem delu Mesto bitov.

Institucija pogleda je bistvena za človeka dvajsetega stoletja, saj razmerje med realnostjo in podobo zavzema v pojavnem obdobju eno osrednjih mest obravnave teoretičnih in znanstvenih razprav. Po tem, ko si je človek s svojo bistrumnostjo ustvaril številne tehnične pripomočke, ko se je revolucija transportnih sredstev v 19. st. iztekla v revolucijo medijev v dvajsetem stoletju in napoveduje prihodnjo revolucijo transplantacij, je človek začel dvomiti o prvenstvu razuma, ker pač ugotavlja, da mu “osvoboditev sveta” nezadržno beži iz območja kontrole, kjer bo zavladala transnacionalna politika in virtualna ekonomija. O nevarnostih premoči tehnološkega (virtualnega) razreda je v svojih delih na temo virtualnega kapitalizma razmišljal že Arthur Kroker. Tudi Paul Virilio opozarja na nevarnost delitve sveta v smeri teletopičnega mesta in realnega prostora lokalnih mest. Sprijazniti se moramo s podvojitvijo sveta med reprezentacijo in njegovo realnostjo. Človek se je soočil z odkritjem poslednje oblike energije, ki ji Virilio pravi kinematična energija, to je energija v obliki “slik” in “informacije”, ki se je pridružila kinetični in potencialni energiji. Po zaslugi podatkovne rokavice in jutrišnje teletaktilne kombinacije se bliža industrijska produkcija podvojitve osebnosti, instantno kloniranje živega človeka in tako bomo pričeli tehnici kraciji mita dvojnika. Tu naj spomnimo na teoretike kiborga (kibernetičnega organizma), ki razvijajo strategije o kopiranju človeškega duha na trajnejše, ne več biološke, telesne nosilce. Tem problemom Virilio posveti svoje mesto tudi, ko napove “ergonomskega dvojnika s spektralno prisotnostjo”. Podvojitve med aktivnostjo in interaktivnostjo, prisotnostjo in telepri-

sotnostjo, eksistenco in teleeksistenco zastavlja tudi vprašanje onesnaženosti naravne velikosti. Na to vprašanje pa ne more zadovoljivo odgovoriti zelena ekologija, temveč avtor predlaga izraz siva ekologija, pri kateri gre za onesnaženost distanc in dolžin časa. Virilio v problematiziranju onesnaženja na področju infosfere napoveduje tudi možnost splošne nezgode, grozljive virtualne katastrofe, ki jo primerja z jedrsko. "Če za moderne filozofe velja, da je substanca nujna, akcidenca pa relativna in naključna, tedaj postmoderni trdijo, da smo priče prevratu členov enega za drugim, saj zdaj nezgoda, akcidenca, postaja absolutna, substanca, sploh sleherna substanca, pa relativna in naključna," zapiše v *Hitrosti osvoboditve* Paul Virilio (str. 81). Nezgoda se sedaj ne more več pripetiti v prostoru-času, temveč se umesti v svetovni čas in pridobi tako apokaliptično razsežnost. "Bi si mar ne veljalo zamisliti svojevrstne pravice do slepote, kot že obstaja pravica do relativne gluhoti, vsaj do znižanja ravni hrupa v skupnih prostorih, na javnih krajih? Bi mar ne morali kar najhitreje zahtevati znižanja intenzivnosti difuzije videzov?" (Str. 103.) To so vprašanja, ki si jih na izviren in domiselni način zastavlja avtor skozi celotno delo. Tako bralec spodbuja v želji po odkritju odgovorov te apokaliptične pustolovščine, ki sploh ni pisana v obliki duhamorne teorije, temveč prej spominja na obliko kakega kiberpunk romana.

Antropološko gledano pa je za avtorja pomembna tudi problematika razvrstitve fizične bližine. S telematično tehnologijo je omogočen drugačen odnos do "bližnjega" in na durgi strani "daljnega", kar ima lahko za človeštvo strahovite posledice: "Imeti raje virtualno bitje – oddaljeno – namesto realnega bitja – bližnjega – pomeni seči po golobu na strehi, preferirati figure in klona namesto substancialnega bitja, ki vam je v napoto, ki ga imate dobesedno na rokah, bitje iz krvi in mesa, ki je le po pomoti tu, tukaj in zdaj, namesto da bi bilo tam" (str. 109–

110). Ob tem pa se njegova ostrá vprašanja ne izčrpajo samo na področju erotike in seksa, ampak posežejo tudi na področje (naravne) reprodukcije ljudi, ki z razvojem biotehnologije zgublja svojo prvotno obliko. Ko dejanje ploditve izgubi območje telesa in temelji zgolj še na razumu, je vprašanje obstoja človeške vrste eno izmed prvih, ki bi si ga morali zastaviti. Sam kiberseks, ki temelji na povezovanju preko daljinskih sistemov in mrež, bo pripeljalo svet v situacijo "kozmičnega bordela, v katerem se bo presenetljivost razvoja vročih linij po zaslugi čudes interaktivne telekomunikacije ponavljala v neskončnost" (str. 119).

Na koncu naj omenimo, da je knjiga *Hitrost osvoboditve* uspela ohraniti distanco do vseh kulturnih obratov in preusmeritev v znanostih in da ni zapadla pod vpliv raznih ideologij in smernic, ki spremljajo tehnični razvoj, kot se to dogaja številnim delom s podobno tematiko. Baudrillardovo zadnje delo *Popoln zločin* tudi opozarja na praznino tehnicirane in mediatizirane realnosti, kar pa nas vodi v skrajno kompleksno integralno realnost (Baudrillardov izraz), kjer vlada akcidenca nad substanco, virtualnost nad aktualnostjo in inertnost nad prostorskim premikanjem. Tako kot tudi v prejšnjih delih, lahko tudi med teoretikovima zadnjima knjigama, izšlima v enoletnem presledku, opazimo veliko podobnosti.

zusammenfassungen

povzetki

abstracts

POVZETKI

Andrej A. Lukšič, "Das Risiko"
RIZIKO ALI TVEGANJE
(Povzetek)

Avtor se zavzema, da se pojem "das Risiko" (ang. "risk"), ki je v družboslovno misel vstopil z Beckovo knjigo Risikogesellschaft (1986) sloveni s terminom riziko, ki ga slovenski jezik pozna od preloma stoletja in ki ga dopušča tudi Slovar slovenskega knjižnega jezika (1994) in ne s terminom tveganje, čeprav se je ta že bolj ali manj močno uveljavil v slovenski družboslovni misli. Osnovni argument, ki ga avtor navaja za svoj predlog, pa ne išče le v jezikovni normi, pač pa zanj najde etimološke in teoretske razloge, opirajoč se na Luhmannovo analizo pojma rizika.

Ključni pojmi: *Das Risiko, risk, riziko, tveganje, preiskovanje pomenskega polja*

Stojan Sorčan
TEHNOLOGIJA KOT MATERIALNA
KULTURA
(Povzetek)

Razumevanje tehnologije kot materialne kulture je star epistemološki in ontološki problem človekove misli. Tehnologija je namreč zgodovinsko določena s prioritarnim znanjem na eni strani, ter širokim kompleksom kulture in družbe na drugi strani. Razvoj starogrškega pojma tehne je šel v smeri redukcije njegove vsebine. O tehnologiji lahko zato govorimo kot o moderni tehniki, kjer je poudarek tudi in zlasti na družbi. To se kaže zlasti v prevladujoči moderni ideologiji tehnološkega razvoja, ki je zasnovan na biološko evolucionističnem in tehnološko determinističnem pojmovanju tehnologije. Zlasti Mumfordov dokaz o aдекватnosti mega-stroja v primernih družbenih okoliščinah pa postavlja optiko tehnoloških sprememb med kontinuiteto in diskontinuiteto njegovega razvoja. Kritika tehničnosti moderne tehnologije pripoznava kognitivne dimenzije tehnologije, ki vzpostavljajo prehod od hierarhičnega k interakcijskemu razmerju med znanostjo, tehnologijo in družbo. Kot ugotavljajo sodobne sociološke študije je tehnologija družbeno izoblikovana v heterogenosti družbenih in tehnoloških razmerij. In zato tehnološke spremembe niso več ra-

zumljene kot vnaprej določen proces, ki se odvija po naravni trajektoriji, temveč so rezultat dinamičnega neravnovesja družbene heterogenosti in kontingenčnosti.

Ključni pojmi: *tehnologija, družba, tehnološki razvoj, tehnološki determinizem, tehnološki evolucionizem, znanost*

Andrej A. Lukšič
LABORATORIJI SO ZAMENJALI
PARLAMENT: POLITIKA, ZNANOST
IN RAZVOJNE OPCIJE PRIHODNOSTI
(Povzetek)

Avtor dokazuje, da se je moč spreminjanja družbe preselila iz politike v polje subpolitike in sicer v polje znanosti. Razmišljanje o prihodnosti in oblikovanje družbe se je temu ustrezno začelo seliti iz parlamenta v raziskovalno-industrijske laboratorije. O idejah o alternativni družbi se ne razpravlja več v parlamentu ob razpravah pri sprejemanju novih zakonov, pač pa ob razpravah o aplikacijah mikroelektronike, genske tehnologije in informacijskih medijev. V modernizacijskem procesu zahodnih družb je delitev oblasti in moči med politiko in znanostjo zelo fluidna in se giblje znotraj sive cone političnega aranžmaja med tremi variantami, ki se med seboj ne izključujejo, kljub temu pa ima ena hegemonsko pozicijo: nazaj v industrijsko družbo (reindustrializacija), demokratizacija tehnološke transformacije in diferencirana politika. Od tega, katera varianta zavzema hegemonsko pozicijo, pa govori o stopnji splošne zavesti o tehnološkem riziku in družbenem tveganju kake družbe.

Ključni pojmi: *opcije razvoja, razmerje znanost – politika, riziko, tveganje, nova politika, industrijska družba, diferencirana politika, neokonzerativnost, socialna država*

Franc Mali
ZNANSTVENO-TEHNOLOŠKI RAZVOJ
IN NJEGOVI RIZIKI
(Povzetek)

Prispevek se ukvarja s problemom znanstveno-tehnološkega razvoja in družbenim rizikom. Avtor

izhaja iz teze teoretikov moderne, da je racionalna substanca modernih družb polna tveganj, nevarnosti in negotovosti. V okviru te izhodiščne predpostavke analizira družbeno vlogo velikih tehničnih sistemov pri produkciji rizikov. Dotakne se tudi vprašanja ustroja modernih funkcionalno diferenciranih družb in (samo)produkcije znanstveno-tehnoloških rizikov. Njegova glavna teza je, da so kontroverze med eksperti v zadnjih nekaj desetletjih dodatno zmanjšale zaupanje v neomajno rast znanosti in tehnologije. Tudi rezultati raziskovanj v okviru slovenskega javnega mnenja so pokazali, da je prišlo do konstitucije kritične družbene zavesti glede znanstveno-tehnološkega razvoja in njegovih rizikov.

Ključni pojmi: *znanstveno-tehnološki razvoj, rizična družba, moderna*

Drago Kos
REFLEKSIVNO DOJEMANJE
NEVARNOSTI
(Povzetek)

Intenzivne razprave o rizičnosti družb visoke moderne lahko podležejo svojevrstnemu "senzacionalizmu". Temu se izognemo, če na rizičnost gledamo skozi koncept refleksivnosti. Na ta način je mogoče pokazati, da je dojemanje nevarnosti v tesni zvezi z individualnim in institucionalnim opisovanjem dogajanja v modernem okolju. Sociološko je zlasti pomembno vprašanje, zakaj se je razprava o rizičnosti modernih družb tako razmahnila prav sedaj, ko pa je že "od nekdanj" znano, da kompleksne tehnologije poleg bogastva akumulirajo tudi tveganja. Besedilo poizkuša nakazati nekatere okoliščine, ki pospešujejo "rizikologijo" v družbah visoke moderne. Zatišje, nastalo ob "koncu velikih zgodb", je šele omogočilo osredotočenje na nekatera dolgo zanemarjena vprašanja moderne. V razpravi pa je poudarjeno predvsem dejstvo, da se refleksivni individuallec težko sooči s konceptom verjetnosti, ki nujno zamenjuje gotovost. Zaradi tega prihaja do zapletov na ravni rutinskega vsakdanjega življenja. To pa je poleg naraščanja rizičnih tehnologij tudi eden najpomembnejših razlogov, zaradi katerih so teoretske analize rizičnosti v modernih družbah precej ozvedno bolj odmevne.

Ključni pojmi: *modernizem, racionalnost, rizik, refleksivnost, vsakdanje življenje*

Breda Luthar
SUBJEKTIVITETA SKOZI TEKSTE V
"DRUŽBI TVEGANJA"
(Povzetek)

Članek govori o subjektiviteti v "družbi tveganja" ali v visoki moderni. Obravnava transformacijo samorazumevanja in transformacijo interpretacije drugih in Drugega v visokomoderni družbi. Meni, da tekstualni sistemi epohe predstavljajo vire za samorazumevanje in sociabilnost. Da bi torej lahko govorili o pomenu kulturnih tekstov in praks značilnih za visokomoderno družbo (tudi njihovem političnem ali ideološkem učinku) se moramo najprej vrniti k subjektu in odgovoriti na vprašanje, na kakšen način poteka individualna samokonstrukcija in sociabilnost v družbi tveganja. Na koncu članek obravnava tržne interpretacije življenskih stilov – novih konstruiranih kolektivitet in oblik sociabilnosti, ki temeljijo na estetski refleksivnosti.

Ključni pojmi: *družba tveganja, visoka moderna, kulturni teksti, subjektiviteta, sociabilnost, kolektiviteta, refleksivni jaz, estetska refleksivnost, identitetna politika*

Zdenka Šadl
SPREMEMBA EMOCIONALNIH
STILOV
(Povzetek)

Članek izhaja iz teze, da so družbeno-strukturalne spremembe povezane s spremembami emocionalnih stilov – to skuša prikazati na primeru procesa modernizacije in vzpostavljanja novih družbenih pogojev v dobi visoke modernosti. Avtorica poskuša najprej orisati nekatere ključne značilnosti moderne eksistence in odkriti zvezo z emocionalnimi oblikami življenja. Ugotavlja, da zahteva participacija v ključnih oblikah moderne družbene organizacije specifičen emocionalni stil, naravnost k emocionalno kontroliranemu vedenju. V drugem delu članka poskuša pokazati, da predstavljajo nekatere družbene in kulturne okoliščine, ki označujejo dobo visoke modernosti

tiste pogoje, ki določajo spremembe emocionalnega stila. Z naslonitvijo na koncept "kulture čustev" ugotavlja, da ta v dobi visoke modernosti vključuje več heterogenih trendov oziroma interpretativnih vzorcev. Medtem ko razkranje tradicionalnih družbenih oblik in vezi odpira nove možnosti emocionalnega samo-določanja, vodijo procesi individualizacije na drugi strani v nove oblike odvisnosti, standardizacije in kontrole, te pa kažejo nov način reintegracije oziroma societalizacije v sodobnih zahodnih družbah.

Ključni pojmi: *moderna /modernity, die Moderne/, emocionalni stili, emocionalne oblike življenja, kultura čustev*

Luk Van Langenhove, Robert Berloznik
K DRUŽBENO
KONSTRUKTIVISTIČNEM OGRODJU
TEHNOLOŠKEGA OCENJEVANJA
(Povzetek)

Besedilo obravnava tehnološko ocenjevanje (TO) /t. assesment TA/ s stališča družbenega konstruktivizma. Obstaja mnogo različnih praks in diskurzov TO in ne en sam pristop. V prvem delu so analizirane različne institucionalizacije TO, s poudarkom na upravnih in metodoloških problemih. V drugem delu besedila je obravnavan družbeni konstruktivizem in njegov pomen za razumevanje in boljšo organizacijo TO. Osrednja tema tretjega dela je predstavitev orisa pozicionistične teorije (positioning theory), novega družbeno konstruktivističnega teoretičnega pristopa k TO. Pozicionistična teorija pravi, da bi začetek študija TO moral biti študij diskurzov TO z uporabo konceptov pozicij TO, dejanj TO in scenarijev TO. Razumevanje odnosa med tehnologijo in družbenimi spremembami predpostavlja boljše razumevanje načinov razvoja scenarijev TO. Besedilo se zaključuje z razpravo o praktičnih posledicah teoretičnega pristopa, predvsem o tem, kako lahko institucije bolje organizirajo TO.

Ključni pojmi: *tehnološko ocenjevanje, družbeni konstruktivizem*

Andrej Kirn
RUSSELL-EINSTEINOV MANIFEST IN
NEZAŽELENE POSLEDICE UPORABE
ZNANOSTI
(Povzetek)

Ustanovitev gibanja Pugwash po drugi svetovni vojni je prva mednarodna institucionalizacija globoke etične zaskrbljenosti nad usodo družbene uporabe znanstvenih odkritij. V ospredju gibanja so bile bolj ali manj predvidene posledice rabe in zlorabe jedrskega orožja. Njegove pozornosti še niso pritegnile nenamerne in neželene posledice uporabe znanosti sploh. Znanost je zaslužna tako za uspehe kot tudi „kriva“ za njihove spremljajoče nezaželene, nehotene in nenamerne posledice. Oboje tvori celoto v danih znanstvenotehnoloških in družbenih pogojih. Če se odmislijo neželene posledice, se je treba odreči tudi želenim rezultatom. Znanstvenotehnična ustvarjalnost in družbeno prizadevanje pa lahko en splet želenih in neželenih posledic zamenja za drugega. Sporočilo Russell-Einsteinovega manifesta, da se je zaradi možnosti jedrskega samouničenja potrebno učiti in misliti na nov način, velja tudi za sodobno ekološko krizo.

Ključni pojmi: *želene in nezaželene posledice, namerne in nenamerne posledice, uporaba znanosti, odgovornost znanosti, napoved in razlaga, epistemološki in ontološki izvori nezaželenih posledic*

Darko Lubi
JEDRSKA PROLIFERACIJA
(Povzetek)

Prispevek se loteva zelo aktualnega mednarodnega politično-varnostnega vprašanja jedrske proliferacije s pretežno teoretičnega vidika, z dvema temeljnima ciljema: (1) na temelju pojmovne razlage dveh temeljnih oblik jedrske proliferacije (vertikalne in horizontalne) poiskati primerno definicijo njene horizontalne razsežnosti, (2) za omenjeni dve najpomembnejši obliki proliferacije ponuditi primerno slovensko poimenovalno rešitev. V nasprotju z vertikalno jedrsko proliferacijo, ki preprosto pomeni količinsko in kakovostno rast arzenalov držav odkritih posestnic jedrskega orožja, pomeni prvi velik problem ob razpravi o horizontalni jedrski proliferaciji že njena definicija.

Klasična (tradicionalna) definicija, po kateri je horizontalna jedrska proliferacija povečevanje števila držav, ki so izvedle jedrsko eksplozijo ali jedrski poskus, je za sodobne razmere preozka. Enotna sodobna definicija pa ne obstaja, ker ni soglasja o tem, katere sestavine jedrske tehnološke zmogljivosti in kateri postopki države na civilnem jedrskem področju že imajo jedrske oborožitvene implikacije. Ob upoštevanju stopenj na kontinuumu tehnološko tehnične zmogljivosti za izdelavo jedrskega orožja in dejanske izrabe te zmogljivosti avtor ponuja svojo delovno definicijo horizontalne jedrske proliferacije. V njej njeno klasično definicijo združuje s tremi kakovostnimi stanji v okviru sodobnega razumevanja tega pojma. Zaradi terminološke praznine v slovenski obramboslovni terminologiji na področju jedrske proliferacije in jedrske problematike nasploh in da se v njej ne bi zasidrali pomensko samo deloma ustrezni tujki proliferacija in proliferirati, je drugi del razprave namenjen iskanju njunega ustreznega slovenskega nadomestila. Na temelju etimološko-semantične razlage terminov proliferacija in proliferirati in upoštevanja predstavljenega razumevanja angleških sintagem „vertical nuclear proliferation“ in „horizontal nuclear proliferation“ avtor ponuja slovenski strokovni javnosti v presoji po njegovem mnenju bolj ustrezni domači besedni zvezi jedrsko razraščanje in jedrsko širjenje.

Ključni pojmi: *jedrsko orožje, jedrsko oboroževanje, jedrska oboroževalna tekma, jedrska tehnologija, jedrska proliferacija, obramboslovje, terminologija*

ABSTRACT

Andrej A. Lukšič: »Das Risiko«
»RIZIKO« OR »TVEGANJE«
(Abstract)

The author proposes that the term »das Risiko« (English: risk), which was introduced into the social sciences with Beck's work *Risikogesellschaft* (1986), be translated into Slovene as »riziko«, a term known in the Slovene language since the beginning of the century and validated in *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (The Dictionary of the Slovene Literary Language; 1994). The author

maintains that this translation is more appropriate than »tveganje«, although the latter has become more or less common in Slovene social sciences. The author's defence of his proposal is not only based on linguistics, but also on etymology and theory, in accordance with Luhmann's analysis of the term risk.

Keywords: *Das Risiko, risk, riziko, tveganje, investigation of the plane of meaning*

Stojan Sorčan
TECHNOLOGY AS MATERIAL
CULTURE
(Abstract)

The understanding of technology in terms of material culture is an old epistemological and ontological problem of human thought. Technology is historically defined by priority knowledge on one hand and a broad complex of culture and society on the other. The evolution of the ancient Greek term *technē* led towards the reduction of its meaning. Technology can be discussed in terms of modern machinery because the main emphasis is laid on society. This is particularly obvious in the prevalent modern ideology of technological development which is based on the biological evolutionist and technologically deterministic understanding of technology. But Mumford's proof of the adequacy of the mega-machine in appropriate social conditions, in particular, sets the optics of technological changes between the continuity and discontinuity of its development. The criticism of the technicality of modern technology acknowledges the cognitive dimensions of technology, which create a transition from the hierarchical to the interactive relationship between science, technology and society. According to contemporary sociological studies, technology is socially modified in the heterogeneity of social and technological relations. For this reason, technological changes are no longer understood as a predetermined process taking place along a natural trajectory, but as a result of a dynamic imbalance between social heterogeneity and contingency.

Keywords: *technology, society, technological development, technological determinism, technological evolutionism, science*

Andrej A. Lukšič
LABORATORIES REPLACE
PARLIAMENT: POLITICS, SCIENCE
AND FUTURE OPTIONS FOR
DEVELOPMENT
(Abstract)

The author argues that society's power to change has moved away from politics to the sphere of sub-politics, that is to the sphere of science. Accordingly, debates on the future and the forming of society have begun to move from the parliament to industrial research laboratories. The ideas of an alternative society are no longer discussed in the parliament during the adoption of new laws, but during meetings on the applications of micro-electronics, genetic technology and information media. In the modernisation process of western societies, the division of authority and power between politics and science is highly fluid and moves between three options within the grey zone of political arrangement, which are not mutually exclusive, although one of them holds a hegemonic position: return to the industrial society (re-industrialisation), democratisation of technological transformation and differentiated politics. The fact which of these three possibilities holds the hegemonic position points to the level of general awareness of technological and social risk in a certain society.

Keywords: *options of development, relationship science-politics, risk, new politics, industrial society, differentiated society, neo-conservatism, social welfare state*

Franc Mali
SCIENTIFIC TECHNOLOGICAL
DEVELOPMENT AND ITS RISKS
(Abstract)

The article deals with the problems of scientific and technological development and social risk. By applying the thesis of modern theorists that the rational substance of modern society is uncertain and risky, the author analyses the social role of large technical systems in creating risks. Furthermore, the author touches upon the problem of the functional differentiation of societies and the (self) generation of scientific and techno-

logical risk. His main assumption is that the controversies among experts during the last few decades have also reduced public trust in the unlimited growth of science and technology. The results of public polls in Slovenia have shown that a critical social awareness concerning scientific and technological development and its risks has developed.

Keywords: *scientific and technological development, risk society, modernity*

Drago Kos
REFLECTIVE UNDERSTANDING OF
THREAT
(Abstract)

Heated discussions on the level of risk in the societies of high modernity may fall prey to a special kind of »sensationalism«. This can be avoided if risk is regarded through the concept of reflection. In this way, it is possible to point out that the perception of threat is closely connected with the individual and institutional description of developments in a modern environment. Of particular sociological significance is the question why the debate on the risk level of modern society flared up at this very moment if it has »always« been a known fact that complex technologies not only accumulate wealth but also risk. The article attempts to point out some of the circumstances which in societies of high modernity promote »riskology«. The calm which descended at the »end of the great stories« redirected public attention to some of the long-neglected modern issues. The article emphasises that the reflective individual finds it difficult to face the concept of probability which necessarily replaces certainty. For this reason, difficulties arise at the level of routine everyday life. And, apart from the increase in risk technologies, this is one of the main reasons why certain theoretical analyses of risk in modern society are extremely or even increasingly influential.

Keywords: *modernism, rationality, risk, reflection, everyday life*

Breda Luthar
SUBJECTIVITY AS SEEN THROUGH
TEXTS IN THE »SOCIETY OF RISK«
(Abstract)

The article discusses subjectivity in the »society of risk« or high modernity. It deals with the transformation of self-understanding and the transformation of the interpretation of others and the Other in high modern society. The author maintains that the textual systems of the era represent sources for self-understanding and sociability. In order to be able to speak about the significance of cultural texts and practices characteristic of high modern society (including their political or ideological impacts), we must first return to the individual and answer the question how individual self-construction and sociability is carried out in a society of risk. The author concludes by discussing market interpretations of different lifestyles – of newly-formed collectives and forms of sociability which are based on aesthetic reflection.

Keywords: *society of risk, high modernity, cultural texts, subjectivity, sociability, collective, reflective self, aesthetic reflection, identity policy*

Zdenka Šadl
CHANGES OF EMOTIONAL STYLES
(Abstract)

The article is based on the thesis that changes in social structure are connected with changes of emotional styles. The author attempts to illustrate the issue on the example of the process of modernisation and establishing of new social conditions in the age of high modernity. The author first describes some of the key characteristics of modern existence and speculates on the connection between these and the emotional forms of life. She asserts that participation in the key forms of modern social organisation demands a specific emotional style or a tendency towards emotionally controlled behaviour. She proceeds by maintaining that certain social and cultural circumstances which determine the age of high modernity represent exactly the same conditions as those which determine the changes of emotional style. By drawing on the concept of the »culture

of emotions«, she asserts that in an age of high modernity, this culture encompasses several heterogeneous trends or patterns of interpretation. On one hand, the disintegration of traditional social forms and ties opens up new possibilities for emotional self-determination whilst, on the other hand, the processes of individualisation lead into new forms of dependence, standardisation and control, which point to a new way of re-integration or socialisation in contemporary western society.

Keywords: *modernity /die Moderne/, emotional styles, emotional forms of life, culture of emotions*

Luk Van Langenhove, Robert Berloznik
TOWARDS THE SOCIAL
CONSTRUCTIVIST FRAMEWORK OF
TECHNOLOGICAL ASSESSMENT
(Abstract)

The article discusses technological assessment (TA) from the viewpoint of social constructivism. There exists a number of different TA practices and discourses rather than a single approach. In the first part of the article, different forms of TA institutionalisation are analysed, with the main emphasis on administrative and methodological problems. In the second part of the article, social constructivism and its implications for the understanding and better organisation of TA are discussed. The third part of the article concentrates on the presentation of the positioning theory, this new social constructivist approach to TA. According to the positioning theory, the beginning of the study of TA should in fact be the study of TA discourses through the application of concepts of TA positions, actions and scenarios. The understanding of the relationship between technology and social changes implies a better understanding of the ways of TA scenario development. The article ends with a discussion on the practical consequences of theoretical approach and, above all, on how TA could be better organised by institutions.

Keywords: *technological assessment, social constructivism*

Andrej Kirn
RUSSELL-EINSTEIN MANIFESTO AND
THE UNWANTED CONSEQUENCES OF
THE APPLICATION OF SCIENCE
(Abstract)

The founding of the Pugwash movement after the Second World War represents the first international institutionalisation expressing great ethical concern over the consequences of the application of scientific discoveries in society. The movement's main concern was the more-or-less foreseen implications of the use and abuse of nuclear weapons. At the time, the movement's attention was still not directed towards the unintentional and undesired consequences of the application of science in general. Nevertheless, science holds the merit for both achievements and their accompanying unwanted and unintentional consequences. In the current scientific, technological and social conditions, the two form an indivisible whole. If we want to ignore the unwanted consequences, the desired results must be renounced as well. Scientific and technological creativity and social efforts can replace one plethora of wanted and unwanted consequences with another. The message of the Russell-Einstein Manifesto – that due to the possibility of nuclear self-destruction, humanity must find a new way of learning and thinking – is also valid in the present ecological crisis.

Keywords: wanted and unwanted consequences, intentional and unintentional consequences, application of science, responsibility of science, forecasts and explanation, epistemological and ontological sources of unwanted consequences

Darko Lubi
NUCLEAR PROLIFERATION
(Abstract)

The article deals with the highly topical political issue of security concerning nuclear proliferation from a mostly theoretical point of view and with two main objectives: (1) to find a suitable definition of the horizontal dimension of nuclear proliferation, based on the notional explanation of its two basic forms (the vertical and horizontal), (2) to propose suitable Slovene terminology for these two main forms of proliferation. Unlike

vertical nuclear proliferation, which simply denotes a quantitative and qualitative increase of nuclear arsenals in countries which are officially declared to own nuclear weapons, the mere definition of horizontal nuclear proliferation represents a great problem. The traditional definition, according to which horizontal nuclear proliferation denotes the growing number of countries which have conducted a nuclear explosion or a nuclear test is too narrow for the contemporary situation. Still, there is no single contemporary definition, for there is lack of consensus as to which elements of technological capability and which state procedures in the civil and nuclear sphere have the implications of nuclear armament. Considering the different levels of the continuous technological and technical capacity for the production of nuclear weapons and the actual use of this capacity, the author offers his, working, definition of the horizontal nuclear proliferation. He combines the traditional definitions with three quality conditions within the contemporary understanding of the notion. Due to the lack of Slovene defence terminology with regard to nuclear proliferation and nuclear technology in general and in order to avoid the only partially suitable foreign expressions such as »proliferation« and »proliferate«, the second part of the article concentrates on the search for suitable Slovene terminology. Based on the etymological and semantic explanation of the terms proliferation and proliferate and the understanding of the English terms »vertical nuclear proliferation« and »horizontal nuclear proliferation«, the author proposes to the Slovene public what he considers to be the most appropriate Slovene expressions: »jedrsko razraščanje« and »jedrsko širjenje«.

Keywords: nuclear weapons, nuclear armament, nuclear armament race, nuclear technology, nuclear proliferation, defence sciences, terminology

ZUSAMMENFASSUNG

Andrej A. Lukšič: „Das Risiko“
RISIKO ODER WAGNIS
(Zusammenfassung)

Der Autor setzt sich dafür ein, daß der deutsche Begriff „Risiko“ (engl.: „risk“), der durch Beck's Buch „Risikogesellschaft“ (1986) in die gesell-

schaftswissenschaftliche Denkweise Eintritt gefunden hat, durch den slowenischen Terminus „riziko“ (dt.: „Risiko“) benannt wird und nicht durch den Begriff „tveganje“ (dt.: Wagnis), der sich mehr oder minder in der slowenischen gesellschaftswissenschaftlichen Denkweise durchgesetzt hat. Der Terminus „riziko“ ist im Slowenischen seit der Jahrhundertwende bekannt und vom Wörterbuch der slowenischen Schriftsprache (1994) zugelassen. Als Hauptargument führt der Autor in seinem Vorschlag nicht nur die Sprachnorm an, sondern auch andere etymologische und theoretische Begründungen, die auf Luhmann's Analyse des Risikobegriffes basieren.

Schlüsselwörter: *das Risiko, „risk“, „riziko“, Wagnis*

Stojan Sorčan
TECHNOLOGIE ALS MATERIELLE
KULTUR
(Zusammenfassung)

Das Verständnis der Technologie als materielle Kultur stellt ein altes epistemologisches und ontologisches Problem des menschlichen Geistes dar. Die Technologie ist nämlich durch das prioritäre Wissen auf der einen Seite und durch einen weiteren kulturellen und gesellschaftlichen Komplex auf der anderen Seite historisch bedingt. Die Entwicklung des altgriechischen Begriffes „techné“ ging in Richtung der Reduktion seines Inhaltes. Unter Technologie kann also die moderne Technik verstanden werden, bei der ein wesentlicher Schwerpunkt auch auf der Gesellschaft liegt, was sich gerade in der vorherrschenden modernen Ideologie des technologischen Fortschritts zeigt, die auf der biologisch-evolutionären und technologisch-determinierten Benennung der Technologie begründet ist, und insbesondere Mumford's Beweis über die Adäquatheit von Megamaschinen in geeigneten gesellschaftlichen Umständen fixiert technologische Veränderungen zwischen der Kontinuität und Diskontinuität ihrer eigenen Entwicklung. Die Kritik an der Technizität der modernen Technologie erkennt die kognitive Dimensionen der Technologie, die eine Brücke von einem hierarchischen zu einem interaktiven Verhältnis zwischen der Wissenschaft, Technologie und der Gesellschaft schlägt. Wie zeitgenössische soziologische Studien feststellen, wird die Technologie

durch die Heterogenität gesellschaftlicher und technologischer Verhältnisse geformt, und deswegen werden technologische Veränderungen nicht mehr als ein im voraus bestimmter Prozeß verstanden, die nach einer natürlichen Trajektorie verlaufen, sondern als Resultat eines dynamischen Ungleichgewichts zwischen der gesellschaftlichen Heterogenität und Kontingenzität.

Schlüsselwörter: *Technologie, Gesellschaft, technologischer Fortschritt, technologischer Determinismus, technologische Evolution, Wissenschaft*

Andrej A. Lukšič
LABORATORIEN ERSETZEN DIE
POLITIK: POLITIK, WISSENSCHAFT
UND
ENTWICKLUNGSMÖGLICHKEITEN
DER ZUKUNFT
(Zusammenfassung)

In diesem Artikel beweist der Autor, daß sich die gesellschaftliche Macht von der Politik in die Wissenschaft verlagert hat. Überlegungen über die Zukunft und über die Gestaltung der Gesellschaft verlagern sich dementsprechend von den Parlamenten in industrielle Entwicklungslaboratorien. Über Ideen über eine alternative Gesellschaft wird nicht mehr im Parlament bei Gesetzesvorlagen diskutiert, sondern bei Diskussionen über elektronische Applikationen, bei der Gentechnologie und bei Debatten über Massenmedien. Im Modernisierungsprozeß entwickelter Gesellschaften ist die Verteilung von Gewalt und Macht zwischen Politik und Wissenschaft in einem sehr fluiden Zustand, wobei sie sich in einer Grauzone des politischen Arrangement zwischen drei sich nicht ausschließenden Varianten bewegt. Dennoch nimmt eine der folgenden Varianten eine hegemonistische Position ein: zurück zur Industriegesellschaft (Reindustrialisierung), die Demokratisierung der technologischen Transformation und eine differenzierte Politik. Aufschluß über das allgemeine gesellschaftliche Bewußtsein gegenüber technologischen und gesellschaftlichen Risiken gibt jene Variante, die die hegemonistische Position einnimmt.

Schlüsselwörter: *Entwicklungsmöglichkeiten, Verhältnis zwischen Wissenschaft und Politik, Risiko,*

Wagnis, neue Politik, Industriegesellschaft, differenzierte Politik, Neokonservatismus, Sozialstaat

Franc Mali

**DIE WISSENSCHAFTLICH-
TECHNISCHE ENTWICKLUNG UND
IHRE RISIKEN**

(Zusammenfassung)

Der Artikel befaßt sich mit dem Problem der wissenschaftlich-technischen Entwicklung und dem gesellschaftlichen Risiko. Der Autor geht vom Standpunkt der Theoretiker der Moderne aus, daß die rationale Substanz moderner Gesellschaften voller Wagnisse, Gefahren und Unsicherheiten ist. Im Rahmen dieses Ausgangspunktes analysiert der Autor die gesellschaftliche Rolle großer technischer Systeme bei der Schaffung von Risiken, wobei auch das Problem der Verflechtung moderner funktional differenzierter Gesellschaften und der (Selbst-)Produktion wissenschaftlich-technologischer Risiken betrachtet wird. Seine Hauptthese geht davon aus, daß die Kontroversen zwischen Experten in den letzten Jahrzehnten zusätzlich dazu beigetragen haben, daß das Vertrauen in das unbeirrbar Wachstum von Wissenschaft und Technologie gesunken ist; auch die Resultate der Meinungsumfragen in der slowenischen Öffentlichkeit haben gezeigt, daß es zu einer Konstitution des kritischen gesellschaftlichen Bewußtseins gegenüber dem wissenschaftlich-technologischen Fortschritt und seinen Risiken gekommen ist.

Schlüsselwörter: *wissenschaftlich-technischer Fortschritt, Risikogesellschaft, Moderne*

Drago Kos

**DAS REFLEXIVE ERFASSEN DER UN-
SICHERHEIT**

(Zusammenfassung)

Lebhafte Diskussionen über die gesellschaftlichen Risiken in der Hochmoderne können einem eigenartigen „Sensationalismus“ unterliegen, den man vermeiden kann, wenn man die Risiken vom Standpunkt der Reflexivität aus betrachtet. Auf diese Art kann man darstellen, daß das Erfassen

der Un-Sicherheit in einem engen Zusammenhang mit der individuellen und institutionalisierten Darstellung des Geschehens in der modernen Umwelt steht. Aus soziologischer Sicht ist vor allem die Frage von Bedeutung, warum gerade jetzt sich die Diskussion über die Risiken in modernen Gesellschaften so ausgebreitet hat, wo doch „seit jeher“ bekannt ist, daß komplexe Technologien neben Wohlstand auch Risiken akkumulieren. Der Artikel versucht einige Umstände aufzuzeigen, die die „Risikologie“ in den Gesellschaften der Hochmoderne vorantreiben. Die Stille, die am „Ende großer Geschichten“ entstand, hat es erst ermöglicht, daß man sich auf einige lange vernachlässigte Fragen der Moderne konzentriert. Die Abhandlung betont die Tatsache, daß sich das reflexive Individuum schwer dem Konzept der Wahrscheinlichkeit gegenüberstellt, weil damit gezwungenermaßen die Gewißheit wegfällt, was dazu führt, daß es zu Komplikationen auf der Ebene des alltäglichen Lebens kommt. Das ist neben dem Anwachsen von risikohaften Technologien einer der Hauptgründe, weshalb theoretische Risikoanalysen in modernen Gesellschaften stark bzw. immer stärker wiederhallen.

Schlüsselwörter: *Moderne, Rationalität, Risiko, Reflexivität, alltägliches Leben*

Breda Luthar

**SUBJEKTIVITÄT IN TEXTEN DER
„RISIKOGESellschaft“**

(Zusammenfassung)

Der Artikel behandelt die Subjektivität in der „Risikogesellschaft“ bzw. in der Hochmodernen, bzw. die Transformation des Selbstverständnisses und die Transformation der Interpretation der anderen und des Anderen in der Hochmoderne. Die Autorin ist der Meinung, daß Textsysteme dieser Epoche Quellen für das Selbstverständnis und die Soziabilität darstellen. Um über die Bedeutung kultureller Texte und Praxen (aber auch ihren politischen und ideologischen Wirkungen), die typisch für die Hochmoderne sind, sprechen zu können, muß man zunächst zum Subjekt zurückkehren und die Frage beantworten, wie in der „Risikogesellschaft“ die individuelle Selbstkonstruktion und Soziabilität verläuft. Zum Schluß behandelt die Autorin Marktinterpretationen ver-

schiedener Lebensstile – neue Formen der Kollektivität und Soziabilität, die auf der ästhetischen Reflexivität basieren.

Schlüsselwörter: *Risikogesellschaft, Hochmoderne, kulturelle Texte, Subjektivität, Soziabilität, Kollektivität, reflexives Ich, ästhetische Reflexivität, Identitätspolitik*

Zdenka Šadl
VERÄNDERUNGEN IN
EMOTIONALEN STILEN
(Zusammenfassung)

Der Artikel geht von der These aus, daß gesellschaftlich-strukturell Veränderungen mit Veränderungen von emotionalen Stilen verbunden sind, was an Beispiel des Modernisierungsprozesses und der Errichtung neuer gesellschaftlicher Bedingungen in der Hochmoderne gezeigt werden soll. Die Autorin versucht zuerst, einige bedeutende Charakteristika der modernen Existenz zu umreißen und die Verbindung mit emotionalen Formen des Lebens aufzudecken. Sie kommt zum Schluß, daß die Partizipation in Schlüsselfunktionen der modernen gesellschaftlichen Organisation einen spezifischen emotionalen Stil verlangt, der auf die Kontrolle des emotionalen Verhaltens gerichtet ist. Im zweiten Teil des Artikels versucht die Autorin darzustellen, daß einige gesellschaftliche und kulturelle Umstände, die die Hochmoderne kennzeichnen, jene Bedingungen vorstellen, die die Änderungen des Emotionsstils bestimmen. In Anlehnung an das Konzept der „Kultur der Gefühle“ stellt die Autorin fest, daß dieses Konzept in der Hochmoderne mehrere heterogene Trends bzw. Interpretationsmuster miteinschließt. Während der Zerfall traditioneller gesellschaftlicher Formen und Bindungen neue Möglichkeiten der emotionaler Selbstbestimmung einerseits ermöglichen, führen Individualisierungsprozesse andererseits zu neuen Formen der Abhängigkeit, Standardisierung und Kontrolle, die eine neue Art der Reintegration bzw. Sozialisierung in modernen entwickelten industriellen Gesellschaften zeigen.

Schlüsselwörter: *Moderne, emotionale Stile, emotionale Lebensformen, Kultur der Gefühle*

Luk Van Langenhove, Robert Berloznik
ZUM GESELLSCHAFTLICHEN
KONSTRUKTIONISTISCHEN GERÜST
DES TECHNOLOGICAL ASSESSMENT
(Zusammenfassung)

Der Text behandelt das Technological assessment (TA) aus der Sicht des gesellschaftlichen Konstruktivismus. Hinsichtlich des TA liegt nicht nur ein Ansatz vor, sondern viele verschiedene Praxen und Diskurse. Im ersten Abschnitt werden verschiedene Institutionalisierungen des TA analysiert, unter besonderer Berücksichtigung administrativer und methodologischer Probleme. Im zweiten Teil wird der gesellschaftliche Konstruktivismus und seine Bedeutung für das Verständnis und eine bessere Organisation des TA behandelt. Im dritten Teil des Artikels wird die „Positioning Theory“ umrissen – ein neuer gesellschaftlicher konstruktivistischer theoretischer Ansatz zum TA. Die Positioning theory besagt, daß am Anfang des TA-Studiums ein Studium der Diskurse zum TA stehen müßte, der die Konzepte der Positionen hinsichtlich des TA und die Akte und Szenarien des TAs mitberücksichtigt. Das Verständnis der Beziehung zwischen der Technologie und gesellschaftlichen Veränderungen setzt ein besseres Verständnis für die Art der Entwicklung verschiedener Szenarien voraus, die das TA betreffen. Eine Abhandlung über die praktischen Folgen des theoretischen Ansatzes, vor allem des Aspektes, wie aus institutinerlicher Sicht das TA besser organisiert werden könnte, schließt den Artikel ab.

Schlüsselwörter: *Technological assessment, gesellschaftlicher Konstruktivismus*

Andre Kirn
DAS RUSSELL-EINSTEIN-MANIFEST
UND DIE UNERWÜNSCHTEN FOLGEN
DER VERWENDUNG DER
WISSENSCHAFT
(Zusammenfassung)

Die Pugwash-Bewegung nach dem Zweiten Weltkrieg ist die erste Institutionalisierung der tiefen ethischen Besorgtheit über das Schicksal der Verwendung wissenschaftlicher Entdeckungen seitens der Gesellschaft. Im Vordergrund der Be-

wegung standen die mehr oder weniger vorhersehbare Folgen des Gebrauchs und Mißbrauchs von Atomwaffen. Das bedeutet, daß unerwünschte und unabsichtliche Folgen der Verwendung der Wissenschaft noch nicht behandelt wurden. Der Wissenschaft kommen sowohl die Erfolge als auch die Schuld für ihre unerwünschten, ungewollten und unabsichtlichen Begleiterscheinungen zu. Beide Aspekte bilden eine Ganzheit in den gegebenen wissenschaftlich-technologischen und gesellschaftlichen Umständen. Denkt man sich die unerwünschten Begleiterscheinungen weg, so muß man auch auf die gewünschten Ergebnisse verzichten, denn der wissenschaftliche Einfallreichtum und die Bestrebungen der Gesellschaft können ein Netzwerk erwünschter und unerwünschter Folgen durch ein anderes ersetzen. Die Botschaft des Russell-Einstein-Manifests, daß wegen der Möglichkeit der Selbstvernichtung durch atomare Waffen eine neue Form des Denkens und Lernens notwendig ist, ist auch heute, zur Zeit der ökologischen Krise, von großer Bedeutung.

Schlüsselwörter: *erwünschte und unerwünschte Folgen, gewollte und ungewollte Folgen, Verwendung der Wissenschaft, Verantwortung der Wissenschaft, Vorhersagen und Erläuterungen, epistemologische und ontologische Ursprünge ungewollter Folgen*

Darko Lubi

ATOMARE PROLIFERATION
(Zusammenfassung)

Der Beitrag beschäftigt sich mit dem hochaktuellen internationalen sicherheitspolitischen Problem der atomaren Proliferation aus überwiegend theoretischer Sicht mit den folgenden Zielen: 1. Auf Grundlage der Begriffserklärung zweier Grundformen der atomaren Proliferation (sowohl der vertikalen als auch der horizontalen) soll eine geeignete Definition für die horizontale Größenordnung gefunden werden. 2. Für die zwei wichtigsten Formen der atomaren Proliferation sollen geeignete slowenische begriffliche Erklärungen gefunden werden. Im Gegensatz zur vertikalen atomaren Proliferation, die die quantitative und qualitative Zunahme des Atomwaffenarsenals von Ländern darstellt, die in Besitz von Atomwaffen sind, stellt das erste Problem bei der Diskussion

über die horizontale atomare Proliferation schon allein die Definition dieses Begriffes dar. Die klassische (traditionelle) Definition, wonach die horizontale Proliferation die Zunahme jener Länder darstellt, die Atomwaffentests oder atomare Versuche durchführen, ist den derzeitigen Verhältnissen nicht angemessen. Eine zeitgenössische allgemeingültige Definition existiert nicht, weil es keine Übereinkunft darüber gibt, welche Bestandteile der atomar-technologischen Möglichkeit und welche staatliche Schritte auf dem Gebiet der zivilen Nutzung der Atomenergie schon eine atomare Rüstung implizieren. Unter der Berücksichtigung der Stufen auf dem Kontinuum der technologischen und technischen Möglichkeiten zur Herstellung von Atomwaffen bietet der Autor seine Arbeitsdefinition der horizontalen atomaren Proliferation an, die neben der klassischen Definition drei qualitative Zustände zusammenschließt, die im Rahmen des zeitgenössischen Verständnisses dieses Begriffes stehen. Da es in der slowenischen Wehrwissenschaft an Termini auf dem Gebiet der atomaren Proliferation und der atomaren Problematik im Allgemeinen fehlt, ist der zweite Teil für die Bestimmung eines slowenischen Begriffes bestimmt; dies geschieht auch deshalb, daß sich begrifflich nur bedingt angemessene Fremdwörter wie Proliferation und proliferieren im Sprachgebrauch nicht verankern. Auf der Grundlage etymologisch-semantischer Erläuterungen der Termini Proliferation und proliferieren und der Berücksichtigung des vorgestellten Verständnisses der englischen Sntagmen „vertical nuclear proliferation“ und „horizontal nuclear proliferation“ stellt der Autor der slowenischen fachkundigen Öffentlichkeit zur Beurteilung die Begriffe „jedrsko razraščenje (dt.: atomares Anwachsen)“ und „jedrsko širenje (dt.: atomare Verbreitung)“ vor, die seiner Meinung nach angemessener sind.

Schlüsselwörter: *Atomwaffen, atomare Rüstung, atomares Wettrüsten, atomare Technologie, atomare Proliferation, Wehrwissenschaft, Terminologie*